

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MUSTAQILLIGINING
16 YILLIGIGA BAG'TSHLANADI

**XO'JALIK
(TADBIRKORLIK)
HUQUQI**

Darslik

O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi Muvofiqlashtiruvchi Kengashning qarori bilan huquqshunoslik oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik //Mualliflar jamoasi: Ibratov B.I., Nasriyev I.I., Burxanxodjayeva X.V. va boshq.: Mas'ul muharrir: Otaxonov F.H. /T.: Toshkent Davlat yuridik in-ti, 2003.-466 b.

BBK 67.404ya73

Mas'ul muharrir: Otaxonov F.H. Yuridik fanlari nomzodi

Mualliflar jamoasi:

<i>Ibratov B.I.</i>	<i>Kirish, I, II boblar</i>
<i>Nasriyev I.I., Burxanxodjayeva X.V.</i>	<i>III, IV, XIII boblar</i>
<i>Mansurov K.E. Isakov T.U.</i>	<i>V bob</i>
<i>Shukurullayev A.X. Xodjayev B.K.</i>	<i>VI bob</i>
<i>Otaxonov F.H.</i>	<i>VII, IX boblar</i>
<i>Nuriddinova A.M. Xodjayev B.K.</i>	<i>VIII bob</i>
<i>Xaytboyev M.M.</i>	<i>X bob</i>
<i>Tursunov Y.T.</i>	<i>XI, XV boblar</i>
<i>Do'stov U.N.</i>	<i>XII bob</i>
<i>Oqyulov O.O., Nasriyev I.I., Yuldashev J.</i>	<i>XIV bob</i>
<i>Rustambayev M.X., Tohirov F.T.</i>	<i>XVI bob</i>
<i>Nasriyev I.I., Do'stov U.N., Ernazarov U.T</i>	<i>XVII bob</i>
<i>Rustambayev M.X., Oqyulov O.O.</i>	<i>XVIII bob</i>

Taqrizchilar: **Zokirov I.B.** Yuridik fanlari doktori, professor,
Egamberdiyev E.E. Yuridik fanlari nomzodi, dotsent,
Xamroyev Q. Yuridik fanlari nomzodi, dotsent.

O'zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodiyotning turli sohalarini malakali yuristlar bilan ta'minlash talab etiladi. Shu o'rinda Xo'jalik huquqi fanidan 2002-yilda ishlab chiqilgan dastur asosida yozilgan ushbu darslik universitet yuridik fakultetlari, yuridik institut va huquq asoslari o'qitiladigan oliy o'quv yurtlari talabalariga tavsiya etiladi, shuningdek, mazkur darslik xo'jalik sudlari, prokuratura, xo'jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmat xodimlari hamda tadbirkorlarga qo'llanma sifatida mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-332-39-3

© Mualliflar jamoasi.

© Toshkent davlat yuridik instituti, 2007-yil.

*Ushbu darslikni yuridik fanlari doktori,
professor B.I.Ibratov, katta o'qituvchi
N.N. Ro'zmatovlarning yorqin xotira-
siga bag'ishlaymiz.*

KIRISH

Iqtisodiyotni markazlashtirilgan rejali tizimidan erkin bozor munosabatlariga o'tib borishda xo'jalik yurituvchi subyektlar huquqiy holati va ular o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar tabiati o'ziga xos tarzda o'zgarmoqda va bunday munosabatlar yangicha mazmun bilan boyimoqda. Bu esa o'z navbatida turli xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan qonunlarni qabul qilish va ularni muntazam takomillashtirib borishni taqozo qiladi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng qabul qilingan qonunlarning aksariyati mulkiy va mulk bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlari o'rtasida, qolaversa, iqtisodiyotni boshqarishda xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlari bilan davlat o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar aynan xo'jalik munosabatlari hisoblanib, uni tartibga solishning huquqiy jihatlarini tadqiq qilish va bu sohadagi huquq normalarini takomillashtirib borish muammolarini tadqiq qilish xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi fani zimmasiga tushadi.

Keng kitobxonlar e'tiboriga havola etiladigan mazkur «Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi» bo'yicha darslik yuqoridagi vazifalarni amalga oshirishdek dolzarb masala va muammolarni yoritishga xizmat qiladi. Unda nazariyot va amaliyotda katta tajribaga ega bo'lgan mualliflar amaldagi qonun hujjatlari mazmunini tahlil etadilar, xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy tartibga solish ahamiyatini ochib bergan. Qolaversa, darslikda foyda olishga qaratilgan faoliyat mazmunigina emas, balki iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat mazmuni ham keng yoritilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga muvofiq, bozor munosabatlariga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining

negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Mazkur darslikning alohida ahamiyatga molik jihati shundaki, uning har bir mavzusi iqtisodiyot bilan huquqning aloqadorligi va mushtarakligi tamoyiliga tayangan holda ochib beriladi. Mualliflar faqatgina xo'jalik (tadbirkorlik) sohasidagi qonun hujjatlarini tahlil etibgina qolmasdan, balki o'z yechimini kutayotgan muammolarga ham to'xtalib o'tganlar. Bundan tashqari, tadbirkorlik huquqiy munosabatlari xo'jalik huquqiy munosabatlarining ajralmas tarkibiy qismi ekanligi ham nazariy, ham amaliy jihatdan darslik mavzulari mazmuniga singdirilgan va ularning o'zaro uyg'unligi har taraflama bayon qilingan.

Darslikning amaliy ahamiyati to'g'risida to'xtalar ekanmiz, uning tegishli paragraflarida xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy tartibga solishda davlatning roli, bunday tartibga solishning shakllari va usullari, kichik va o'rta biznesning rivojlantirishga ta'sir etish, iste'molchilarning huquqlarini turli usullar bilan himoya qilish masalalari batafsil ochib beriladi.

Iqtisodiyot va huquqning umumiy masalalari bilan bir qatorda darslikda xo'jalik faoliyatining yuridik shakli bo'lgan xo'jalik shartnomalarining roli va ahamiyati, qimmatli qog'ozlar muomalasi, raqobatni rivojlantirish, shuningdek, monopolistik faoliyatni cheklashning huquqiy masalalari, investisiya faoliyatini huquqiy tartibga solish, xo'jalik nizolarini hal etish usullari kabi masalalar darslikdan salmoqli o'rin egallagan.

Fikrimizcha, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish borasida Parlamentimiz tomonidan qabul qilingan qonunlarni hayotga tatbiq etishdagi ba'zi xato va kamchiliklar asosan iqtisodiy bilimlarni chuqur egallanmaganligi bois sodir bo'lmoqda. Shu sababli, huquqiy davlat qurishdek yuksak vazifani amalga oshirish bevosita kadrlarimizni, iqtisodiy huquqiy bilimlarini oshirish vazifasini ham o'z ichiga qamrab olmoq'i lozim.

Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi asoslari to'g'risidagi bilim nafaqat huquqshunoslik sohasida tahsil olayotgan talabalar uchun, balki ijtimoiy, texnik, qolaversa meditsina kabi boshqa sohadagi oliy, o'rta-

maxsus o'quv yurtlari talabalari uchun ham juda muhimdir. Chunki o'quv yurtini bitirgan mutaxassis bugungi kunda xohlasa-xohlamasa xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatiga dahldor bo'lib qoladi, chunonchi, uning shaxsan o'zi xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyati bilan shug'ullanishiga to'g'ri keladi yoki u o'z xizmat vazifasini bajarish jarayonida unga ro'baro' keladi. Xulosa qilib aytganda, xo'jalik (tadbirkorlik)-ning huquqiy asoslari bilan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining hayoti chambarchas bog'liqdir.

Qolaversa, xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi asoslari bo'yicha bilimlar majmui nafaqat O'zbekiston Respublikasi xo'jalik yurituvchi subyektlari faoliyati uchun, balki chet el investorlarini O'zbekiston hududida faoliyat olib borishlarining huquqiy jihatlarini ham belgilab beradi.

Fikrimizcha, mazkur darslikdan xalq xo'jaligining turli sohalari mutaxassislari, turli o'quv yurtlari talabalari va boshqa iqtisodiyot va huquq masalalariga qiziquvchi shaxslar o'zlariga kerakli ma'lumotlarini va bilimlarni topa oladilar.

I bob. XO'JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI TUSHUNCHASI

1-§. Bozor iqtisodiyoti shakllanishi sharoitida xo'jalik(tadbirkorlik) huquqining roli

Respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida bozor munosabatlarini tobora chuqurlashib borishi xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining ham rivojlanishiga sabab bo'ladi. Chunki rejali taqsimot tizimi paytida barcha munosabatlar, shu jumladan tovar ishlab chiqarish ham, yuqoridan berilgan buyruqlar, topshiriqlar, qarorlar asosida amalga oshiriladi. Ushbu ma'muriy tizim tufayli respublikamizda xalq xo'jaligining faqat bir sohasi, ya'ni xom ashyo yetkazib berish tuzilmasigina rivojlangan edi.

Shu sababli hozirgi kunda ham ayrim xom ashyolar: texnika vositalari, asbob-uskunalar, ayrim oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat mol-lari vaqtincha chetdan keltirilmoqda.

Respublikamizda aksariyat mavjud korxonalarining qoloq texnika vositalari bilan ta'minlanganligi ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifatsiz, bozor talabiga mos kelmay qolayotganligiga sabab bo'lmoqda.

✦ Buning ustiga ilgari bir tomonlama qabul qilingan, puxta o'ylanmagan qarorlarga ko'ra amalga oshirish mo'ljallangan qayta qurishning amalda barbod bo'lganligi oqibatida sobiq respublikalarning barchasi iqtisodiy zarbalarga uchradi. Yoppasiga pulning qadrsizlanishi, tovarlarning qimmatlashuvi, bir vaqtlar yagona bo'lgan moliya, pul-kredit tizimining barbod bo'lishi, tarkib topgan xo'jalik aloqalarining buzilishi O'zbekistonning ham iqtisodiy holatiga ta'sir ko'rsatmay qolmadi.

✦ Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng ichki iqtisodiy munosabatlarimizni juda noqulay sharoitda boshlashga to'g'ri keldi. Ichki iqtisodiy siyosatning mohiyati inson manfaatlariga qaratilib, mehnatni rag'batlantirish, aholining ijtimoiy nochor qatlamlarini davlat yo'li bilan himoya qiladigan bozor iqtisodiyotini qurishdan iborat bo'ldi.

Tarixiy tajribadan ma'lumki, ko'pgina mamlakatlarda iqtisodiy rivojlanish va aholining turmush darajalarida tafovutlar bo'lishiga

qaramay, ijtimoiy rivojlanishning hozirgi bosqichiga bozor iqtisodiyoti juda mos kelmoqda va samarali harakat qilmoqda.

Bozor munosabati haqida Prezidentimiz juda aniq ta'rif berganidek, faqat uyushgan bozorgina bugungi kunda halqning ijodiy va mehnat imkoniyatlarini ochib bera oladi, boqimandalikka xotima beradi, tashabbuskorlik va ishbilarmonlikni rivojlantira oladi, rag'batlantirishni va yo'qotilgan xo'jayinlik tuyg'usini qayta tiklaydi.

Ishlab chiqaruvchining hukmini sindirish, ishlab chiqarishni iste'molchining manfaatlariga bo'ysundirish, mahsulotga bo'lgan talabni aniq hisobga olish, konyuktura o'zgarishlariga qarab tezlikda ish tutish imkonini beradi. Tejamli xo'jalik yuritishning kuchli oqilona jihatlarini yaratadi, harajatlarni kamaytiradi, talon-tarojga qarshi kurashadi.

Faqat bozorgina yangiliklarga sezgirlik qilib, fan va texnikaning eng so'nggi yutuqlarini dadil va g'ayrat bilan joriy etadi, o'z ishining ustasiga, kasb mahoratiga munosib baho beradi.¹

Bozor munosabatlari Respublikamizda borgan sari chuqurlashib bormoqda. Moddiy ishlab chiqarish va ayriboshlash tobora rivojlanmoqda. Lekin uning o'ziga xos xususiyatlariga ham e'tibor berish lozim.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish muammolariga tik ko'z bilan qarash kerak, degan edi I.A. Karimov. Bozor iqtisodiyotining faqat ijobiy tomoninigina emas, balki uning salbiy tomonini ham ko'ra bilish kerak. Bozorga, ayniqsa uning shakllanish bosqichida uzoq va chuqur iqtisodiy inqirozlar, ishsizlikning o'sishi, pulning qadrsizlanishi, ko'pgina korxonalarining sinishi va ishbilarmonlarning xonavayron bo'lishi, aholining moddiy ta'minot jihatidan keskin tabaqalashuvi, huquqqa zid xatti-harakatlar va jinoyatlarning o'sishi xosdir. Bozorning bu illatlarini bilish, ularga tayyor turish, ularni bartaraf etish yuzasidan to'g'ri yechimlar topa bilish kerak.²

Demak, bozorga o'tish, bu hozirgi davrdagi muqarrar jarayondir. Ayni vaqtda bozor bu faqat maqsad emas, balki yangi qadriyatlarni shakllantirish, odamlar farovonligining sifat jihatidan tubdan yuqori darajasiga erishish uslubi va vositasidir.

¹ **Каримов И.А.** Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992. 24-бет.

² **Каримов И.А.** Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992. 28-бет.

Shu sababli bozor munosabatlari korxonalar, tashkilotlarning va boshqa turdagi tovar, mahsulot ishlab chiqaruvchilarning o'zaro shartnomaviy munosabatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Bozor munosabatlari davridagi tovar ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq jarayonlar respublikamizning bir qator qonunlarida, jumladan, Fuqarolik Kodeksi¹, «Mulkchilik to'g'risida»², «Ijara to'g'risida»³, «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»⁴, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»⁵, «Fermer xo'jaligi to'g'risida»⁶, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»⁷ va boshqa bir qator qonunlar bilan huquqiy tartibga solinadi. Ana shu va shunga o'xshash boshqa qonunlar bozor munosabatlarini tartibga soluvchi muhim huquqiy hujjatlar bo'lib hisoblanadi. Xo'jalik huquqi esa ushbu qonunlarga taya'nib rivojlanadi, bozor iqtisodiyotining shakllanish jarayonida muhim huquqiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining tushunchasi va uning predmeti

Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiga ta'rif berishdan avval uning huquq tizimida tutgan o'rniga to'xtalib o'taylik. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiga bir tomondan huquqning mustaqil sohasi sifatida, ikkinchi tomondan qonunchilik tarmog'i, uchinchi fan, to'rtinchidan o'quv predmeti (fani) sifatida qaraladi.

Ammo ayrim olimlar xo'jalik huquqini qonunchilik tarmog'i, fan va o'quv predmeti deb tan olsada, huquq tarmog'i ekanligiga shubha bilan qaraydilar. Jumladan, YU.K. Tolstoy xo'jalik huquqiga huquqlarning (kompleksi) yig'indi sohasi deb qaraydi. Bu fikr ayrim olimlar tomonidan quvvatlanadi. Buning isboti sifatida S.S. Alekseyev fikrini keltiraylik. Uning qarashicha, xo'jalik huquqi "fuqarolik xo'jalik huquqi va ma'muriy xo'jalik huquqi" dan iborat bo'lib, huquq tizimida "ikkinchi darajali tuzilma" sifatida qaralmog'i kerak.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. –Т.: Адолат, 1998 й.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1990 й., 31-33-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1992 й., 1-сон, 45-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5,6-сон, 84-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1998 й., 5,6-сон, 88-модда.

⁶ Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳужжатлари тўшлари", 2004 йил, 40-41-сон, 433-модда.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5,6-сонлар, 140-модда.

Ayrim olimlar esa xo‘jalik huquqini huquqlarning (kompleks) yig‘indisi sifatida tan olmasdan, balki xo‘jalik munosabatlarini tartibga solib turuvchi huquqiy xujjalarning bir butun yig‘indisini tashkil etadi deb (Yakovlev V.F, Yakushev V.S.) hisoblaydilar.

Boshqa guruh mualliflarining, masalan I.YE. Kraskoning fikricha, xo‘jalik huquqi davlat sektorida vujudga keladigan xo‘jalik munosabatlarini tartibga soladi, O.A. Krasavchikov fikricha, xo‘jalik huquqi funksiyalari o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan turli xil huquq sohasi qoidalari jamlangan huquqiy massivdir. Ushbu fikrlarga qarshi o‘laroq, o‘tgan asrning oxirgi yillariga kelganda xo‘jalik huquqini yagona, mustaqil huquq sohasi sifatida ilgari surgan yangi konsepsiya, qarashlar yuzga keldi. Bu qarashlarga ko‘ra, xo‘jalik huquqi korxon, tashkilotlarning o‘zaro va ularning bo‘limlari bilan bo‘ladigan xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishda rahbarlik qilishda tashkil topadigan munosabatlarni tartibga soladi. Bunday qarashning asosiy vakili, tarafdori V.V. Laptev edi. Uning fikricha xo‘jalik huquqi huquqning mustaqil sohasi sifatida o‘zida huquqiy qoidalar yig‘indisini ifoda etadi. Shu sababli u xo‘jalik huquqiga shunday ta‘rif beradi: xo‘jalik huquqi xo‘jalik yuritishning maqsadga muvofiqligini ta‘minlash maqsadida, huquqiy boshqarishning turli xil usullaridan foydalanilgan holda korxon, tashkilotlar va ularning bo‘limlari o‘rtasidagi xo‘jalik munosabatlarini tartibga soluvchi xo‘jalik faoliyatini amalga oshiruvchi va rahbarlik tartibini belgilovchi qoidalardan iboratdir.

Ma‘lumki, xo‘jalik faoliyati, sobiq tuzum sharoitida yagona mulkka va davlat rejasiga asoslangan xo‘jalik munosabatlaridan iborat bo‘lib, u gorizont al xo‘jalik munosabatlarini xuddi shunday ularga rahbarlikdan kelib chiqadigan vertikal munosabatlarini o‘z ichiga qamrab olgan edi.

Xo‘jalik huquqi xo‘jalik munosabatlarining subyektlari o‘rtasidagi vertikal va gorizont al aloqalarni tartibga soladi. Ammo hozirgi munosabatlar rejali taqsimotdan, ma‘muriy buyruqbozlikdan mutlaqo holi bo‘ladigan iqtisodiy munosabatlardir. Bu munosabatda ishtirok etadigan subyektlar mutlaqo erkin bo‘lib, faqat qonunga va tuzilgan shartnoma shartlariga qat‘iy rioya etadilar.

Bozor munosabatlarini tobora rivojlanib borishi, yangi-yangi mulkdorlar guruhini tadbirkorlarni keltirib chiqaradigan bu guruhlar xo‘jalik munosabatlarining mustaqil subyekti bo‘lib ishtirok etadi.

Ular o'rtasidagi mulkiy munosabatlarning aksariyati xo'jalik qonunchiligi bilan tartibga solinadi. Xo'jalik huquqiy munosabatlar doirasi, bozor iqtisodiyotining rivojlanib borishi bilan birga borgan sari kengayib boradi, xususan tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasida korxonalar, tadbirkorlar, fermerlar, dehqon xo'jaliklari, banklar, birjalar va shunga o'xshash boshqa subyektlar o'ziga xos maxsus faoliyat ko'rsatadilar.

Shunday ekan xo'jalik huquqining tushunchasi, xo'jalik huquqining predmeti qanday? U mustaqil fan tarmog'imi? Yoki tadbirkorlikning turimi? Tadbirkorlik munosabatlari ham xo'jalik munosabatlarini tashkil etadimi? – kabi savollarning javoblarini aniqlashtirish lozim, shundan so'ng xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining o'ziga xos tamoyillariga to'liq tavsif berish mumkin. Xo'jalik huquqi huquq tarmog'i sifatida xo'jalik va iqtisodiyot sohasidagi faoliyatni tartibga soluvchi normalar yig'indisidan iborat. "Iqtisodiy faoliyat" termini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida belgilangan. "Iqtisod" so'zi "ekonomika" grekcha "ekonomos" so'zidan olingan bo'lib, "xo'jalik" degan ma'noni anglatadi. Ushbu termin qonun chiqaruvchi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining "Xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar" deb nomlangan XSH bobida qo'llanilgan. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 69-moddasida "xo'jalik faoliyati" O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 18-moddasida "iqtisodiy faoliyat" iboralari qo'llanilganligini misol tariqasida ko'rsatib o'tish mumkin.

Iqtisodiy (xo'jalik) faoliyatni quyidagi bosqichlarini:

- ishlab chiqarish (ekspluatatsiya)gacha bo'lgan bosqich (ro'yxatdan o'tkazish, litsenziyalash, ruxsatnoma olish);
- ishlab chiqarish (ekspluatatsion), (tovarlarni ishlab chiqarish, ularni topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatish);
- ishlab chiqarishdan (ekspluatatsiyadan) keyingi bosqich (soliq xizmati oldidagi, statistika organlari oldidagi majburiyatlarning vujudga kelishi);
- iqtisodiy (xo'jalik) faoliyati manfaatlarining subyektlari sifatida:
- jamiyat va davlat;
- korxonalarining mehnat jamoalari;
- mahsulot iste'molchilari;

– korxonalarini ajratish mumkin.

Xo‘jalik faoliyati jarayonidagi manfaatlar hudud va milliy sifatlari bo‘yicha tasniflanadi:

1. Milliy va xorijiy.
2. Regional va mahalliy.
3. Iqtisodiyot sohalari bo‘yicha.

Jumladan, notijorat munosabatlarni, shuningdek, davlat va jamiyat manfaatini ta‘minlash maqsadida davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solib turuvchi qoidalar yig‘indisini o‘zida mujassamlashtiradi.¹

Xo‘jalik faoliyati faqat tovar ishlab chiqarishga oid munosabat emas, balki ishlab chiqarishni boshlash uchun bino olish yoki qurish, joy olish, yoqilg‘i, xom ashyo, asbob-uskunalarga ega bo‘lish bilan bog‘liq munosabatlarni ham qamrab oladi. Ana shular xo‘jalik huquqining predmetini tashkil etuvchi munosabatlar bo‘lib, bevosita daromad (foйда) olishga qaratilmagan boshqa maqsadlar bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Bular jumlasiga mulkni boshqarish, korxonani tuzish va tugatish bo‘yicha tashkiliy mulkiy tuzilishdagi bog‘liq barcha faoliyatlarni kiritishimiz mumkin.

Xo‘jalik munosabatlarining asosiy qismini xo‘jalik subyektlarining o‘zaro vertikal va gorizontal munosabatlari tashkil etadi. Xo‘jalik huquqi fanida **xo‘jalik munosabatlari asosan uch guruhga**: xo‘jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog‘liq munosabatlarga, xo‘jalikka rahbarlik qilishdan kelib chiqadigan (xo‘jalikni boshqarish) munosabatlarga hamda ichki munosabatlarga ajratiladi.

Xo‘jalik munosabatlarining **birinchi guruhi** bevosita mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq xo‘jalik faoliyatidir.

Xo‘jalik munosabatlarining **ikkinchi guruhi** xo‘jalik faoliyatiga rahbarlik qilishdan kelib chiqadi.

Ichki xo‘jalik munosabatlari esa har bir korxonaning, birlashmaning ishlab chiqarish tuzilmalari o‘rtasidagi ichki munosabatlari shaklida namoyon bo‘ladi.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining o‘ziga xos xususiyatlari uning subyektlari bilan ham bog‘liqdir.

¹ Мартенянов В.С. Хозяйственное право Т.1 –М.: БЕК, 1994. 1-2-бетлар.

Ma'lumki, rejali iqtisodiyot sharoitida xo'jalik munosabatlari faqat korxonalar va tashkilotlar hamda ularning bo'limlari o'rtasida vujudga kelar edi. Xo'jalik faoliyatini alohida fuqaro emas, balki ularning jamoasi olib borar edi. Fuqaro xo'jalik faoliyatida tashkilot jamoasi tarkibida ishtirok etar edi. Ularning bu munosabatlari esa mehnat huquqi bilan tartibga solinar edi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tib, demokratik huquqiy davlat qurilayotgan hozirgi paytda yakka shaxsning xo'jalik faoliyati qanday? Tadbirkor shaxsning xo'jalik faoliyati xo'jalik huquqining predmetini tashkil etadimi?

Respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o'tish, avvalo davlat mulkini, davlat tasarrufidan chiqarilib, xususiy mulkni shakllantirishdan boshlanadi. Alohida fuqaroning xususiy mulk egasi sifatida e'tirof etilishi uni tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi uchun imkoniyat berdi va buning uchun yetarli huquqiy asoslar yaratildi. Endilikda alohida fuqaro foyda olish maqsadida tavakkalchilik asosida, tegishli tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan vaqtdan e'tiboran tadbirkor maqomiga ega bo'lgach, xo'jalik faoliyati bilan boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan teng huquqlilik asosida shug'ullanish huquqiga ega bo'ldi.

Respublikamizda bozor munosabatlarining bosqichma bosqich shakllanib borishida tadbirkorlik faoliyatining, tadbirkorlik munosabatlari ishtirokchilarining ham roli, ta'siri tobora muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Jumladan, bu munosabatning o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni ishlab chiqarishni tashkil etish, tadbirkorlikni ro'yxatga olish, uni korxonalar shaklida rasmiylashtirish, hisob kitob olib borish, soliq to'lash, bozorga tovar, ish va xizmat bilan chiqish tartibini va qoidasini belgilash, boshqa korxonalar va tashkilotlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarni huquqiy boshqarishni taqozo etadi. Agar muqaddam fuqaro bozorga chiqishi bizning iqtisodimiz uchun tasodifiy bir hol bo'lib va ma'muriy huquq qoidalari bilan boshqarilgan bo'lsa, hozirgi bozor munosabatlari sharoitida bu munosabatlar bir butun bo'lib, tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatini tartibga soluvchi yagona qoidalar bilan tartibga solinadi. Demak, korxonalar, tashkilotlarning tadbirkorlarning moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlari bir butun holda xo'jalik huquqiga oid qonunlar orqali tartibga solinib turiladigan xo'jalik munosabatlarining *birinchi guruhini* tashkil etadi.

Xo‘jalik munosabatlari bevosita foyda olish bilan bog‘liq bo‘lmagan holda ham mavjud bo‘ladi. Bunday faoliyatga misol sifatida mulkni boshqarish, idora qilish, korxonalar tashkil etish, tugatish bilan bog‘liq tashkiliy mulkiy xarakterdagi faoliyatlarni ko‘rsatish mumkin. Ana shu munosabatlar ham bevosita xo‘jalik huquqi qoidalari bilan tartibga solinib turiladi.

Xo‘jalik subyektlari viloyat, shahar, tuman, mahalliy hokimiyat idoralari bilan tegishli xo‘jalik faoliyatini tashkil etish va mulkni boshqarishda ishtirok etadi. Bunday xo‘jalik munosabatlari foyda olish bilan bog‘liq bo‘lsa ham, xo‘jalik boshqarishini o‘z ichiga oladi.

Davlat byudjetidagi muassasalar, matlubot jamiyati, hayriya fondlari va vazifalarini hal etish uchun xo‘jalik munosabatlariga kiritiladigan boshqa muassasalar faoliyati foyda olish bilan bog‘liq bo‘lmagan faoliyat jumlasiga kiradi. Bu munosabat tadbirkorlik faoliyati bilan juda yaqin bo‘lib, shakli jihatdan uni amalga oshirishdan deyarli farqlanmaydi va shu tufayli xo‘jalik huquqi bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu xo‘jalik munosabatlarining **ikkinchi guruhini** tashkil etadi.

Davlat jamiyat manfaatini hisobga olgan holda xo‘jalik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlarga iqtisodiy ta‘sir etadi, uning faoliyatini nazorat qiladi. Bu munosabat xo‘jalik huquqi predmetining **uchinchi guruhini** tashkil etadi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan munosabatlar guruhi bozor iqtisodiga oid bo‘lgan va davlat tomonidan tartibga solinadigan xo‘jalik subyektlarini ko‘p qirrali faoliyatini ifodalaydi.

Boshqariladigan bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish xo‘jalik munosabatlari to‘g‘risidagi va tegishli xo‘jalik huquqi predmeti haqidagi tushunchaning ham o‘zgarishiga olib keladi. Chunki, ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan xo‘jalik huquqi tizimi muqaddam faqat davlatga tegishli bo‘lgan korxonalar, tashkilotlarga doir xo‘jalik munosabatlariga, shuningdek, kooperativ va boshqa tashkilotlar bilan bog‘liq xo‘jalik munosabatlariga xizmat qilgan edi. Hozirgi kunda esa mulk shakllarining ko‘p xilligi, fuqaro mulklarining kichik korxonalar shaklida, dehqon xo‘jaligi, xususiy tadbirkorlik faoliyati shaklida ishlab chiqarishga jalb etilishi, xo‘jalik munosabatlarining shakli, hajmi, xarakteri va mazmunini o‘zgartirib yubormoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma uchun majburiy rejali tartib o‘z kuchini yo‘qotadi. Ammo reja faqat alohida olingan holatlarga,

ya'ni davlat ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan topshiriqlarni bajarishga tatbiq etiladigan bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida xo'jalik munosabatlarini huquqiy tartibga solish bozor uchun tovar (ish va xizmat) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan faoliyati bilan bog'liq bo'ladi.

Shu sababli har qanday subyekt o'ziga tegishli mulk yuzasidan ishlab chiqarish faoliyatiga kirishadi va uni amalga oshirish jarayoni xo'jalik huquqi bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik huquqi davlatning ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir etishi bo'yicha kelib chiqadigan munosabatlarga ham tatbiq etiladi. Bu davlat bilan boshqa subyektlarning o'zaro vertikal bo'yicha xo'jalik yuritish munosabatlaridir.

Hozirgi sharoitda rejalashtirish shaklidagi davlat rahbarligi, nazorat, idora etish o'z xarakterini va xususiyatini yo'qotdi. U ko'proq shartnoma asosida ta'sir etish usuliga o'tdi.

Masalan, korxonalarining o'z ichki bo'g'inlariga rahbarlik qilishi ichki xo'jalik shartnomalariga asoslanadi. Biroq ozmi ko'pmi qabul qilingan rejali hujjat natijasida tashkil topadigan tegishli munosabatlar va rahbarlik, davlat ehtiyoji uchun davlat buyurtmasi ustidan mulk egasining nazorat qilish funksiyasi o'rnatilgan qoida va tartib yo'li bilan davlat ta'sir chorasini amalga oshirish (ijtimoiy, ekologik va shunga o'xshash) tartibga solishning ma'lum bir yig'indisini tashkil etadi, iqtisodga davlatning ta'sir etish choralarning yangi turlari: soliq, antimonopoliya na'zorati va boshqalar kelib chiqadi.

Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatlar qandaydir itoat etish yoki hukmronlik qilishga qaratilgan emas, balki tovar ayirboshlash, korxonalarining va regionlarning o'zaro tovar shaklida bo'lmagan harakatidir. Shuningdek, bu to'liq xo'jalik yuritish, operativ boshqarish munosabatlari bo'lib, ayirboshlash jarayonida aniq, o'zaro xatti-harakat sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, korxonada o'z fondini tashkil etadi, mehnatga haq to'lash tizimini ishlab chiqadi va tatbiq etadi, asbob-uskunalardan foydalanishni tashkil etadi va h.k. Fuqarolar xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda ishlab chiqarish vositalari, materiallar, xom ashyoga ega bo'ladi va ularni belgilangan tartibda ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash jarayonida qo'llaydi, harajat qiladi. Shundan bir savol paydo bo'ladi. Bozor iqtisodiyot munosabatlariga o'tish sharoitida bir tarmoqli boshqa-

rişda vertikal va gorizontaal aloqalarni birlashtirish maqsadga muvofiqmi? Yuridik adabiyotlarda hozir ham vertikal munosabat majburiy-huquqiy tartibga solishga doir, degan fikrlar mavjud. Bu fikrlar ularni har xil munosabat deb hisoblashga asos bo'lmaydi. Ular hammasi iqtisodiy mazmuni bilan birlashgan munosabatdir. Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyati davlat ta'siri chorasini bilan ham rivojlanadi. Demak, yuqoridan quyiga (vertikal) va yon atrofdagi gorizontaal munosabatlar bu yagona xo'jalik muomalasi, takroriy ishlab chiqarish jarayonidan tashkil topadigan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Shunga ko'ra xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi, huquq tizimi sohalaridan biri bo'lib, mamlakatimizda bozor iqtisodiy munosabatlariga bosqichma-bosqich borishda davlat va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan, xo'jalik subyektlari o'rtasidagi yuqoridan quyiga (vertikal) va yon atrofga (gorizontaal) bo'ladigan xo'jalik (tadbirkorlik) munosabatlarini tartibga soluvchi va bozor sharoitida davlatning iqtisodga rahbarlik qilish chora-tadbirlarini belgilovchi huquqiy qoidalar yig'indisidan iboratdir.

3-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining asosiy tamoyillari

1. Huquq sohasining barcha tarmoqlari singari xo'jalik huquqining ham asosiy va eng muhim tamoyillari mustaqil O'zbekiston Respublikasi qonunlarida mujassamlashgan **asosiy qoidalardir**. Ushbu xo'jalik huquqiga oid tamoyillar respublikamizda bozor munosabatlarini tashkil etishda barcha xo'jalik subyektlarining iqtisodiy faoliyatini ma'lum bir maqsad sari yo'naltirib, huquqiy tartibga solib turadi.

2. Xo'jalik huquqining asosiy tamoyillaridan biri xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlarining **iqtisodiy faollik erkinligidir**. U Konstitutsiyamizning 53-moddasida o'z ifodasini topgan. Bu tamoyilning bozor iqtisodiy munosabatlarini tashkil etishdagi ahamiyati shundan iboratki, muqaddam iqtisodiy munosabatlar faqat yuqori turuvchi davlat organlarining direktiv ko'rsatmalari asosida belgilangan edi. Bunday tartib ishchi, xizmatchi va ziyolilarning ishbilarmonligi, ijobiy tashabbuskorligi, qisqasi ijtimoiy faolliligiga to'sqinlik qilib qolgan edi. Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish esa, jamiyat ehtiyojini hisobga olgan holda mulkiy munosabatlarning o'zgarib borishiga, moddiy ishlab chi-

qarishni rivojlantirib, mehnat unumdorligini oshirishga, erkin mehnatning qaror topishiga olib keldi. Natijada xo'jalik subyektlari yuqoridan beriladigan buyruq yoki ko'rsatmaga asoslanmasdan, balki ular iqtisodiy qonuniyatlarga bozor qonuniyatlariga tayangan holda moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda erkin bo'lib, faqat bozor talablariga rioya etgan holda iqtisodiy raqobatda mustaqil qatnasha oladigan bo'ldi.

3. Xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlarining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati har bir moddiy tovar ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik subyektining iqtisodiy manfaati qonunlarda belgilangan tartibda tegishli organlar orqali himoya qilinadi. Eng avvalo iqtisodiy manfaatlarning himoyasi soliq munosabatlarida yorqin ko'zga tashlanadi. Jumladan, yangi tashkil etilgan korxonalar va tadbirkorlarga moddiy jihatdan o'z iqtisodini tiklab olishda imtiyozlar berilgan. Bank orqali ularga qarz berishda va soliq to'lashda ham ma'lum bir imtiyozlar yaratilgan. Xo'jalik subyektlarining mulkiy huquqlari buzilganda qonunga muvofiq himoya qilinadi. Jumladan, xo'jalik subyektining mulkiga zarar yetkazilganda, shu zarar to'la hajmda zarar yetkazgan shaxsdan undirib olinadi. Agar mulk egasining xohishidan tashqari, qonunga zid holda boshqa shaxsga o'tkazilganida, bu mulkka da'vo qo'zg'atilib, egasiga (xo'jalikka) qaytariladi. (Fuqarolik Kodeksining 228-233-moddalari). Agar to'sqinlik qilinganida, unday to'sqinliklar bartaraf etiladi. Mulk egasining huquqlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 231-moddasida belgilanganidek himoya qilinadi.

Bundan tashqari FKning 232-moddasida belgilanganidek, xo'jalik subyektini mulkdor bo'lmasa ham lekin mol mulkka meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish, xo'jalik yuritish, operativ boshqarish huquqi asosida yoki qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan boshqa asosga ko'ra egalik qilayotgan bo'lsa ham uning shu mol mulkka bo'lgan huquqlari FKning 228-231-moddalari qoidalariga muvofiq himoya qilinadi.

Xo'jalik subyektining iqtisodiy manfaatlari, huquqi ham qonun bilan himoya qilinadi. Jumladan, xo'jaliklar boshqa shaxslar bilan shartnoma munosabatlariga kirishganida ularning manfaatlarini himoya qilishda monopoliyadan himoyalash tamoyili muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu tamoyilning mazmuni tovar ishlab chiqaruvchilarning

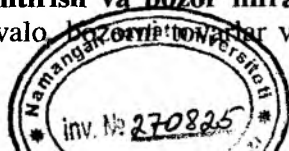
va xizmat ko'rsatuvchilarning bozorlarda erkin harakat qilishini ta'minlash maqsadida monopolistik faoliyatni cheklashga, nosog'lom raqobatning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan chora-tadbirlar olib borilishida namoyon bo'ladi. Bu sohada O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatini cheklash va raqobat to'g'risida"gi qonuni muhim ahamiyatga ega.

Ana shu qonun orqali ayrim shaxslar tomonidan bozorni monopollashtirib, o'z shaxsiy manfaatiga xizmat qiladigan joyga aylantirishiga qarshi kurash olib borilyapti. Erkin bozorning tobora keng rivoj topishiga shart-sharoit yaratilib, bozorning eshigi hamma uchun ochiq bo'lishi, narx-navo talab bilan taklif natijasida belgilanishi ta'minlanmoqda.

4. Xo'jalik munosabatlariga iqtisodiy uslublarni qo'llash asosida davlatning ta'sir etish tamoyili. Bu tamoyil mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanishiga direktiva, buyruq orqali ta'sir etish usulining iqtisodiy usuliga, ya'ni mehnat jamoasining, yakka shaxsning tovar ishlab chiqarish, ish va xizmat ko'rsatish, uning assortimentini kengaytirish va sifatini oshirishda manfaatlarini hisobga olishga qaratilgan bilan izohlanadi. Bunga misol sifatida soliq undirishni olaylik. Muqaddam soliqlar hamma tashkilotlardan olingan daromaddan bir xilda ushlab qolinmasdan, balki ilg'or korxonaning mablag'idan samarasi past korxonaga uchun ham olib qolinar edi. Hozir esa soliqlar tizimining aniq qo'yilishi har bir korxonaga va tashkilotlarning o'z rivojidan manfaatdorligi ta'minlanishi, kashfiyot, ixtiro va takomillashtirish takliflari qilib foydalanishlariga imkoniyat yaratilgan. Davlatning korxonaga va tashkilotlarga ta'sir etishi beriladigan buyruqqa va ko'rsatmaga emas, balki iqtisodiy usulga asoslanadi.

Iqtisod siyosatdan holi bo'lgan holda rivojlanadi. Bu siyosat mutlaqo iqtisodga aloqasi yo'q ekan, degan xulosa emas, albatta. Iqtisod bilan siyosat bir-biri bilan bog'lanmagan holda, biri ikkinchisiga ta'sir etgan holda bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, avval iqtisod rivojlanib boradi, so'ngra siyosat shunga yarasha shakllanadi.

5. Respublikamizning mustaqil taraqqiyotini belgilovchi asosiy tamoyillaridan biri narxlarni erkinlashtirish va bozor infrastrukturasi shakllantirishdir. Bu eng avvalo bozor kompetitivligi va

xizmatlar bilan to'ldirishga qaratilgan iqtisodiy omillardan biridir. Shu sababli davlatimiz narxlarni birdaniga o'z holicha qo'yib yubormasdan asta sekinlik bilan erkin narxga o'tib borishni ta'minladi. Narxnavo talab bilan taklif o'rtasida belgilana boshladi. Chinakam talab va taklif asosida vujudga keladigan erkin bozor narxlarning amal qilishi bozor iqtisodiyotining g'oyat muhim bo'g'ini bo'lib, bu bo'g'in mahsulot ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni o'zaro jips ta'sirini ta'minlaydi. Ammo davlatning bozor bahosiga ta'sir etishi, ma'lum bir iqtisodiy usullar orqali olib boriladi, albatta.

Davlatning eng avvalo bozor va bahoga ta'siri uni kuzatish va nazorat qilish orqali amalga oshiriladi. Davlat xo'jalik munosabatlari-ga nisbatan bahoni nazorat qilish standart xizmati, soliq xizmati, sanitariya va ekologiya xizmati kabi usullar orqali faoliyat ko'rsatadi.

Bozor infrastrukturasini bu bevosita transport xizmatini yo'lga qo'yish, yuk tashish, tushirish, saqlash va tovar mahsulotlarini sotish bilan bog'liq xizmat turlarining sifatini oshirish, bozorni o'rganish, bozordagi narx-navo haqida ma'lumot olib turish kabi xizmatlarni o'rniga qo'yish va shunga o'xshash bozor rivojiga ko'mak beruvchi boshqa xizmat turlarini samarali tashkil etish bilan bog'liq munosabatlardir.

6. Xo'jalik huquqining asosiy tamoyillaridan yana biri tovar ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning o'zaro raqobatidir. Bu tamoyilning asosiy mazmuni va mohiyati shundan iboratki, bozor iqtisodiyoti sharoitida kim kam mehnat va harajat sarf qilib, ko'p va yuqori sifatli mahsulot (ish va xizmat) ishlab chiqara olsa, u ijtimoiy hamda iqtisodiy taraqqiyotda imtiyozga ega bo'la oladi. Ma'lumki, bu tamoyil iqtisodiyotning rivojida eng birinchi va hal qiluvchi vosita hisoblanadi. Chunki, u raqobatbardoshlikni chiniqtiradi, yomon ishlovchi korxonani samaradorlikka olib chiqadi yoki uzoq muddat davomida tovarlariga talab yo'qligi sababli zarar ko'rib kelayotgan, to'lovga qobiliyatsiz korxonalarni qayta tashkil etish yoki kasodga uchrangani sababli O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 24-apreldagi "Bankrotlik to'g'risidagi" qonuniga muvofiq mutlaqo tugatib yuborishga olib keladi.

7. Qonuniylik tamoyili barcha fanlarga doir bo'lgan umumiy tamoyil bo'lsa ham, xo'jalik huquqida u bozor munosabatlariga o'tish

sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu tamoyil mazmunida xo'jalik subyektlarining qonun man etmagan har qanday faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkinligi qoidasi yotadi. Demak, korxonalar hamda tashkilotlar davlat va jamiyatga foydali bo'lgan, qonun bilan ta'qiqlanmagan faoliyat bilan shug'ullanish ustuvorligini ta'minlashi shart.

Bu esa bozor munosabatlariga o'tib borishimiz bilan bog'liq holda iqtisodni tashkil etish, samaradorlikka erishish, davlatimiz va xalqimizning buyuk kelajagini ta'minlashimizning asosiy vositalaridan biri bo'ladi.

4-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining boshqa huquqiy fanlardan farqi

Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi mustaqil fan tarmog'i sifatida boshqa huquqiy fanlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi. Ana shu farqlarni eng avvalo Fuqarolik huquqi faniga nisbatan ko'rib chiqaylik. Chunki uzoq yillardan buyon olimlar o'rtasida bu ikki faning farqi yuzasidan bahs ketadi. Olimlarning bir guruhi Xo'jalik huquqi mustaqil fan tarmog'i emas, u Fuqarolik huquqining tarkibini tashkil etadi deb hisoblasa, ikkinchi guruhi esa Xo'jalik huquqini alohida fan, deb qarash kerak deydi. Bu haqda biz shu bobning 2-paragrafidan batafsilroq to'xtab o'tgan edik.

Xo'jalik huquqini huquq sohasining bir tarmog'i deb hisoblashga uning Fuqarolik huquqi va boshqa turdosh bo'lgan huquqlardan farqi asos bo'ladi. **Uning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:** ma'lumki Xo'jalik huquqi Fuqarolik huquqiga juda yaqin soha bo'lsada, u eng avvalo tushunchasi, predmeti, subyektlari orqali juda aniq farqlanadi.

Bu ikki fanning tushunchasidagi farqni olib ko'raylik. Fuqarolik huquqiga hozirgi davr talabini hisobga olgan holda professor I.B.Zokirov shunday ta'rif beradi: «Fuqarolik huquqi O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo'lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida fuqarolar va boshqa subyektlarning moddiy va ma'naviyehiyoylarini tobora to'liqroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni hamda mulkiy xarakterda

bo'lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlashga qaratilgan huquqiy normalar yig'indisidan iboratdir»¹.

Ana shu tarifdan ham aniq ko'rinib turibdiki, Fuqarolik huquqi subyektlar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarni va mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq sohasidir.

Xo'jalik huquqi ham Respublikamizdagi huquq sohaslaridan biri bo'lib, mamlakatimizning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tib borishida, davlat va jamiyat, xo'jalik manfaatlarini hisobga olgan holda, xo'jalik subyektlari o'rtasidagi yuqoridan quyi (vertikal) va yon atrofdagi subyektlarga (gorizontal) bo'ladigan xo'jalik munosabatlarni tartibga soluvchi, bozor sharoitida davlatning iqtisodga rahbarlik qilish chora-tadbirlarini belgilovchi huquqiy qoidalar yig'indisidan iboratdir.

Ana shu yuqorida berilgan tariflarga ko'ra, bu fuqarolik huquqi qoidalari aksariyat mulkiy munosabatlarni tartibga solib tursa, Xo'jalik huquqi qoidalari ham mulkiy munosabatlarga taalluqli.

Lekin fuqarolik huquqida munosabatlar shu munosabat ishtirokchilarining o'zaro teng va ixtiyoriyligi asosida kelib chiqsa, Xo'jalik huquqida subyektlar teng huquqli bo'lishi bilan birga idora etish, davlatning iqtisodga rahbarlik qilishiga asoslangan munosabatlarni ham tartibga solishga qaratiladi.

Demak, bu ikki fan bir-biridan predmeti orqali ham tubdan farqlanadi. Jumladan, Fuqarolik huquqining predmeti taraflarning teng huquqliligiga asoslangan mulkiy munosabatlar bo'lsa, xo'jalik huquqida ham mulk bilan bog'liq munosabatlar salmoqli hissani tashkil etadi. Lekin mulkiy munosabatlar shu munosabat ishtirokchilarining teng huquqliligi bilan birgalikda biri ikkinchisiga itoat etishi, davlatning iqtisodga rahbarlik qilishi orqali ham kelib chiqadi.

Fuqarolik huquqining subyektlari bo'lib barcha fuqarolar hisoblanarsa, xo'jalik huquqining subyekti faqat tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tgan fuqarolar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik huquqining ham, xo'jalik huquqining ham subyekti bo'lib yuridik shaxslar hisoblanadi. Ammo yuridik shaxsning tashkil

¹ **Каранг. И.Б.Зокиров.** Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ҳуқуқи. I-қисм. –Т.: Адолат, 1996 й.

bo'lish, xo'jalik faoliyatini amalga oshirish va unga rahbarlik qilish jarayonlarida farqlanadi. Davlat fuqarolik munosabatlarida ikkinchi taraf bilan teng huquqli bo'lib qatnashsa, xo'jalik huquqida esa iqtisodga rahbarlikni amalga oshiruvchi subyekt bo'lib ishtirok etadi.

Fuqarolik huquqi bilan tartibga solinuvchi shartnoma munosabatlari asosan iste'molchilarning moddiy ehtiyojini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, uni ishlab chiqarish bilan aloqasi bo'lmasa, Xo'jalik huquqi shu tovarlarni ishlab chiqarish jarayonini ham tartibga solishda qo'llaniladi.

Ana shu jihatlari bilan xo'jalik huquqi mehnat huquqiga ham juda yaqin bo'lib ko'rinadi. Ammo ular bir-biridan farqlanadi. Xo'jalik huquqi subyektlar o'rtasidagi xo'jalik munosabatlarini tartibga solsa, mehnat huquqi esa ish beruvchi bilan xodimlarning mehnat shartnomasi asosida munosabatlarini, ichki tartib qoidalarini, ish rejimini va shunga o'xshash mehnat shartnomasi bilan bog'liq boshqa munosabatlarni tartibga soladi.

Xo'jalik huquqining Ma'muriy huquq fanidan farqi shundaki, Ma'muriy huquqning predmeti ma'muriyatning buyruq hamda ijro faoliyati bilan, ya'ni hokimiyat va itoat etish sohasidagi faoliyat bilan bog'liq munosabatdir. Bunday munosabat itoat etuvchi quyi organlarga va mansabdor shaxslarga o'z direktivalari orqali ta'sir etish, boshqarish, idora etish kabi hokimiyatni amalga oshirish bilan izohlanadi. Xo'jalik munosabatlarida esa buyruqbozlik faoliyatlari deyarli yo'q. Borlari ham bozor munosabatlari shakllanib borgan sari tobora uzoqlashib, barham topib, iqtisodiy munosabatlarga o'z o'rnini boshatib bermoqda. Shu sababli davlat iqtisodiyotga o'zining tegishli organlari orqali (soliq, imtiyoz, iqtisodiy sanksiya va h.k.) iqtisodiy ta'sir etish usullari bilan rahbarlikni amalga oshiradi.

Xo'jalik huquqi Moliya huquqi fanidan tubdan farqlanadi. Moliya huquqining predmetini moliya byudjeti kirim-chiqimi (davlat daromadini sarflash va tashkil etish davlat rejasi) bilan bog'liq munosabatlar tashkil etsa, korxonalar va tadbirkorlarning daromad manbaini tartibga solish va ulardan qayta ishlab chiqarish muomalasida foydalanish kabilar Xo'jalik huquqining predmetini tashkil etadi. Tabiiyki, xo'jalik faoliyati ham daromadlarni tashkil etish va ularni sarf qilishning alohida qoidalaridan holi kelib chiqmaydi. Shu sababli, xo'jalik sub-

yektlarining pul mablag'larining bir qismi harakatda bo'lishini ta'minlash Xo'jalik huquqi qoidalari bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik subyektining daromadlaridan olinadigan soliqlarning byudjetga kelib tushadigan davlat daromadi moliya huquqining predmetini tashkil etadi.

Shuningdek, xo'jalik huquqi konstitutsiyaviy huquq, ekologiya va qishloq xo'jaligi huquqi bilan bog'liq munosabatlarda ham o'ziga xos xususiyatlari orqali butunlay farqlanadi.

Nazorat savollari

1. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasiga ta'rif bering.
2. Bozor iqtisodiyotining shakllanishida xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining ahamiyati qanday?
3. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining predmeti nimalarni o'rgatadi?
4. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining tamoyillarini tasniflang.
5. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining boshqa huquqiy fanlardan farqini tushuntirib bering.

II bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQINING MANBAYI

1-§. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi manbayi tushunchasi

O‘zbekiston Respublikasidagi huquq tizimining manbai bu vakolatli organlar tomonidan belgilangan tartibda qabul qilinadigan qonunlar va chiqariladigan huquqiy hujjatlardir. Ana shu qonunlar va huquqiy hujjatlar eng avvalo, O‘zbekiston xalqining erkini, xohishini ifoda etadigan huquqiy qoidalar yig‘indisidir. Har bir fan uchun ana shu qonunlarning va huquqiy hujjatlarning qaysi biri yoki uning qanday qoidasi manba ekanligini ajratib olish kerak bo‘ladi. Ayniqsa, bu masala xo‘jalik huquqi uchun muhimdir. Chunki, xo‘jalik huquqiy normalarini yagona tizimga soluvchi alohida huquqiy hujjat hozircha yo‘q. Lekin shunday bo‘lsada, mustaqil respublikamizning vakolatli organlari tomonidan qabul qilingan qator qonunlar va huquqiy hujjatlar borki, ularning deyarli juda katta qismi bevosita xo‘jalik huquqining manbayi bo‘la oladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi barcha huquqlar qatori xo‘jalik huquqining asosiy manbayidir. Eng avvalo, Konstitutsiya‘ning 12-bobi jamiyatning iqtisodiy negizlari xususida belgilangan qoidalari xo‘jalik huquqining manbai bo‘lib hisoblanadi. Jumladan, Konstitutsiya‘ning ana shu bobining 53-moddasida «Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste‘molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-barobar muhofaza etilishini kafolatlaydi», – deb belgilangan.

Shu bilan birgalikda Konstitutsiyada xususiy mulkning boshqa mulk shakllari bilan bir qatorda davlat himoyasida bo‘lishi, mulkdorning mulkiga o‘z xohishicha egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi (Konstitutsiya‘ning 54-moddasi), yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zahiralarning umummilliy boylik bo‘lishi (Konstitutsiya‘ning 55-moddasi) kabi moddalari xo‘jalik huquqiga bevosita manba bo‘lib hisoblanadi.

Bundan tashqari xo‘jalik huquqining manbai bo‘lib Respublikamiz Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan boshqa qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari hamda tegishli vakolatga ega bo‘lgan idoralar tomonidan qabul qilingan huquqiy hujjatlar ham hisoblanadi. Xo‘jalik huquqi manbai deb, xo‘jalik subyektlari o‘rtasida kelib chiqadigan xo‘jalik faoliyatiga oid munosabatlarni huquqiy tartibga soluvchi qonunchilik normalarining yig‘indisiga aytiladi.

2-§. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalarining turlari

Xo‘jalik huquqi manbalari turlari bo‘lib Konstitutsiyaga muvofiq qabul qilingan qonunlar va belgilangan tartibda chiqarilgan boshqa huquqiy hujjatlar hisoblanadi. Ular O‘zbekistonning shu kecha-yu kunduzdagi iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biri, bozorni tashkil etish, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini rivojlantirish va uni qonun bilan kafolatlashga qaratilgandir. Qachonki bozor munosabatlari qonunlar bilan kafolatlanmas ekan, o‘z-o‘zidan ma‘lumki tovar ishlab chiqarish ham, xizmat ko‘rsatish ham ko‘ngildagiday rivojlanmaydi, buning natijasida undan moddiy manfaatdor bo‘lishi ham susayadi, mulkdorlar sinfi shakllanmaydi. Bu o‘z navbatida mustaqil davlatimizning iqtisodiy taraqqiyotiga to‘sqinlik qiladi. Aholining moddiy va maishiy farovonligi ta‘minlanishini qiyinlashtiradi. Shu sababli respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarini borgan sari rivojlantirib borishga va uning taraqqiyotini qonun bilan kafolatlashga alohida e‘tibor berilayapti. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksining qabul qilinishi va amalga kiritilishi bu borada muhim voqea bo‘ldi.¹

Ma‘lumki, Fuqarolik kodeksining mulk huquqi, majburiyat huquqi, mulkning bir shaxs egaligidan ikkinchi shaxs egaligiga o‘tishiga qaratilgan shartnomalar xususidagi qoidalari bevosita bozorni tashkil etishga, uni tovarlar va xizmatlar bilan to‘ldirishga, xo‘jalik subyekti-ning bozor munosabatlarida erkin ishtirok etishini ta‘minlashga qaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining mulk huquqi va boshqa aшыoviy huquqlar, majburiyat huquqi bo‘limlari bevosita

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. —Т.: Адолат, 1996 й.

xo'jalik huquqiga doir bo'lgan qoidalarni o'zida mujassamlashtirgan. Mulkning mulkdor qo'lida bo'lishining faqat o'zigina bozor iqtisodiy munosabatlarini to'liq shakllantirmaydi, albatta.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari mulkdorlarning va mulkning bo'lishi bilan birga, shu mulkning ko'payishi bilan ularni ayribosh qilish, mulkdorlarga xizmat ko'rsatish, bozor infrastrukturasi shakllanishi bilan birgalikda rivoj topadi. Ayniqsa Fuqarolik kodeksi-ning majburiyatlarning ayrim turlarini tashkil etgan shartnomalarga oid qoidalari bu borada muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Jumladan, mahsulot yetkazib berish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish kontraktasiya shartnomalari respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarining bosqichma-bosqich shakllanib borishi bilan birga butunlay yangi munosabatga aylanadi. Bu shartnomalarni tuzish va ijro etish yuzasidan bo'ladigan davlat reja topshiriqlari, ma'muriy buyruq-bozlik asosida tovarlarni taqsimlash kabi cheklashlar butunlay olib tashlanadi.

Ana shunga o'xshash mulk ijarasi, lizing, pudrat, qurilish pudrati, tashish, kredit, hisob-kitob va shunga o'xshash xo'jalik subyektlari ishtirokida tuziladigan shartnomalarga oid qoidalar bevosita xo'jalik huquqiga manba bo'ladigan qoidalardir.

Xo'jalik huquqining manbai bo'lib, O'zbekiston Respublikasi-ning Havo kodeksi,¹ Xo'jalik protsessual kodeksi² ham hisoblanadi. Havo kodeksida aeroportlar, havo transporti orqali tashish, korxonalar, tashkilot, muassasa va fuqarolarga bir martalik buyurtma asosida shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatishga doir qoidalar belgilangan. Xo'jalik protsessual kodeksi esa bevosita xo'jalik subyektlari o'rtasida va tadbirkorlar ishtirokidagi mulkiy nizolarni xo'jalik sudlari tomonidan hal qilishda qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan bir qator qonunlar xo'jalik huquqining manbai hisoblanadi. Bu qonunlarning aksariyati bozor munosabatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ulardan bir guruhi mulk bilan bog'liq munosabatlarga doirdir. Jumladan, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini qonuniy kafolatlashga qaratilgan mulkchilik to'g'risida: «Mulkni davlat tasarrufidan chiqa-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил 6 сон 247-моддаси.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил 10 сон 371-моддаси.

rish va xususiylashtirish to'g'risida»¹, «Ijara to'g'risida»², «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»³ va boshqa shunga o'xshash bir qator qonunlar qabul qilingan.

Qabul qilingan qonunlarning bir guruhi bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik subyektlarining huquqiy holatiga bag'ishlangan. Bunga misol sifatida O'zbekiston Respublikasining «Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»⁴, «Bank va banklar faoliyati to'g'risida»⁵, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»⁶, «Fermar xo'jaligi to'g'risida»⁷, «Birja va birjalar faoliyati to'g'risida»⁸ va boshqa qonunlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Bundan tashqari bozor iqtisodiyoti munosabatlarini kafolatlashga qaratilgan: «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»⁹gi, «Tovar belgilari, tovar kelib chiqish joy nomi to'g'risida»¹⁰gi, «Standartlashtirish to'g'risida»¹¹gi, «Meteorologiya to'g'risida»¹²gi, «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlash to'g'risida»¹³gi, «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonunlari bu sohada muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Xo'jalik huquqi manbalari turlaridan birini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qarorlar tashkil etadi. Bunga misol sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 31-avgustidagi «Ayrim korxonalar va mol-mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ba'zi masalalari haqida»gi qarorini keltirib o'tishimiz mumkin. Bu qaror bilan xususiylashtirilishi

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 йил, Н 1, 43-модда; 1993 йил, Н 5, 236-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил, №9, 329-модда.

³ Халқ сўзи. 2001-й. 22-январ.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 йил, Н 1, 10-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, Н 5-6, 54-модда.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, Н 5-6, 88-модда.

⁷ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004 йил, 40-41-сон, 433-модда.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, Н 9-10, 171-модда.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, Н 2, 54-модда.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, № 9-10, 178-модда.

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, Н 2, 46-модда.

¹² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, Н 2, 48-модда.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, Н 2, 50-модда.

mumkin bo'lmaydigan mulk obyektlari sanab ko'rsatiladi. Ayniqsa, xo'jalik huquqining yangi sharoitlarda bozor iqtisodiyoti munosabatlari bilan birga rivojlanishida Prezidentimiz tomonidan qabul qilingan Farmonlar ham muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 94-moddasida, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Konstitutsiya va qonunlarga asoslanib, ularni ijro etish yuzasidan Respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan Farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi, deb belgilangan. Bunga misol 1999-yil 28-iyundagi «Moliya xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o'zlarining ustav jamg'armalarini shakllantirmagan korxonalarni tugatish tartibini soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 1999-yil 23-iyuldagi «Korxonalar bankrotligi va sanatsiya mexanizmini takomillashtirish to'g'risida», 2000-yil 2-avgust «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi, 2005-yil 14-iyundagi «Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida», 2005-yil 14-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2005-yil 20-iyundagi «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2005-yil 24-iyundagi «Tadbirkorlik subyektlarining xo'jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish to'g'risida»gi Farmonlarini ko'rsatish mumkin.

Xo'jalik huquqining manbalaridan yana biri O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi chiqaradigan normativ hujjatlardir. O'zbekiston Respublika Konstitutsiyasining 98-moddasida belgilanganidek, Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi. Ushbu qarorlarda xo'jalik huquqi subyektlarining huquqiy holati, ularning mulk huquqi va bozorni tashkil etish, tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq faoliyatlarni tashkil etish, rivojlantirishning

chora-tadbirlari belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlariga misol tariqasida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

2000-yil 2-avgust «O'zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida», 2000-yil 14-avgust «Ijtimoiy muhim oziq-ovqat tovarlarini import qilish va sotishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida», 2002-yil 20-avgustdagi «Litsenziyalashni bekor qilish hamda iste'mol tovarlarni olib kelish va ularni ichki bozorda sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2005-yil 9-avgust O'zbekiston Respublikasining xo'jalik yurituvchi subyektlari tomonidan xorijiy mamlakatlardagi ular tashkil etgan savdo uylari, vakolatxonalar, korxonalar orqali, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi savdo-sanoat palatasining xorijiy mamlakatlardagi savdo-investisiya uylari orqali olib chiqilayotgan tovarlarni bojxonada rasmiylashtirish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida qarorlari.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi vazirliklari va davlat qo'mitalari o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan huquqiy hujjatlari ham xo'jalik huquqi manbasi sifatida ko'riladi. Ayniqsa, mahalliy hokimiyat va idora etish organlari o'z hududi doirasida kuchda bo'ladigan huquqiy hujjatlar ham bu borada muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 111-moddasida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasa, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek, tabdirkorlar o'rtasidagi iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi deb ko'rsatilgan. Xo'jalik sudlarida ko'rilgan ishlarning to'g'ri va aniq hal etilishi yuzasidan sud amaliyotini umumlashtirib Oliy xo'jalik sudi plenumida qarorlar qabul qilinadi. Bunday qarorlar xo'jalik huquqi uchun manba bo'lmasada, qonunlarni xo'jalik sudlari tomonidan to'g'ri tatbiq etib, xo'jalik nizolarini tez va to'g'ri hal etishda muhim qo'llanma vazifasini o'taydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xo'jalik sohasida normativ hujjatlarni qabul qilish vakolati berilgan organlarning juda ko'pligiga ishonch hosil qilish mumkin. Bu organlar xo'jalik sohasida hozir-

gi kunda qabul qilinayotgan normativ hujjatlar muayyan tizimiga ega emas. Shu bilan birga qabul qilinayotgan normativ hujjatlarda takrorlanish, birini ikkinchisiga nisbatan zid qoidalarini ham uchratish mumkin.

Bu esa bir xil xo'jalik munosabatini huquqiy tartibga solishda chalkashliklarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Ushbu muammo yechimi quyidagilarni talab etadi:

birinchidan, xo'jalik sohasidagi qonunchilikni muayyan tizimga keltirish qonunlarni qo'llashda qulaylik yaratadi;

ikkinchidan, bu sohadagi normativ xujjatlarning o'zaro bog'liqligini, ularni qo'llashda asosiy qonun bilan alohida normativ hujjatlarni aniq bir xildaligini ta'minlaydi;

uchinchidan, quyi organlar tomonidan chiqarilgan normativ hujjatlarni yuqori turuvchi organlar tomonidan chiqarilgan normativ hujjatlarga muvofiqiligi ta'minlanadi;

to'rtinchidan, xo'jalik qonunchiligida umumiy qismning ishlab chiqilishi xo'jalik qonunchiligi asosiy tamoyillariga asoslangan holda maxsus qism qoidalari ishlab chiqiladi. Natijada asosiy va maxsus qismning yagonaliligiga erishiladi, shuningdek, normativ hujjatlarning behuda ko'payishining oldini oladi.

Yuqoridagi qayd etib o'tilgan muammolarning hal etilishi xo'jalik qonunchiligini yagona tizimga keltirib uni kodifikatsiyalashtirish orqali o'z yechimini topishi mumkin.

Bu kodeksning qanday nomlanishi masalasi asosiy muammo emas. U «Xo'jalik kodeksi», «Tijorat kodeksi», «Tadbirkorlik kodeksi» yoki boshqacha nomlanishi mumkin.

Xo'jalik qonunchiligini kodifikatsiyalashtirilishi xo'jalik munosabatlarini huquqiy tartibga solinishida alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Xususan, bu xo'jalik munosabatlari subyektlariga qonunlardan foydalanishlarida qulaylik yaratadi. Shu bilan birga xo'jalik sudlari xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi xo'jalik nizolarini hal qilishlarida ham, qonunlarni ham bir yo'sinda qo'llanilishiga erishiladi.

Nazorat savollari

1. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalarining qanday turlarini bilasiz? Ularning ahamiyati qanday?
2. Xo'jalik faoliyati sohasida normativ hujjatlar qabul qilish vakolati berilgan organlarni ayting.
3. Oliy Xo'jalik sudi Plenumi qarorlari xo'jalik huquqi uchun manba bo'la oladimi?

III bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQIY MUNOSABATLAR

1-§. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlar tushunchasi, belgilari va tarkibiy qismlari

Ma‘lumki ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solinadigan qismi huquqiy munosabatlarni tashkil qiladi. O‘z navbatida huquqiy munosabat o‘zaro subyektiv huquq va majburiyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan shaxslar o‘rtasidagi huquq normalari va muayyan yuridik faktlar asosidagi aloqa hisoblanadi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlar deganda, xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan, tijorat hamda notijorat tushdagi xo‘jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish borasida xo‘jalik yurituvchi subyektlar ishtirokida yuzaga keladigan va xo‘jalik huquqiy normalari bilan tartibga solib turiladigan munosabatlar tushuniladi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlar birinchidan, ijtimoiy tushdagi munosabat, ikkinchidan, bunday munosabatlar xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zaro huquqlar va yuridik majburiyatlar vositasidagi aloqalari, uchinchidan, bunday munosabatlar irodaviy bo‘lsa, to‘rtinchidan, xo‘jalik huquqi normalarida davlat irodasi va manfaatlari aks ettirilganligi uchun davlat ularning bajarilishini nazorat qiladi va qo‘riqlaydi.

Xo‘jalik huquqiy munosabat ishtirokchilari aksariyat hollarda o‘zlariga tegishli mulkka egalik qilish, foydalanish, uni tasarruf etishda muayyan mustaqillikka ega bo‘lib, bir-birlariga nisbatan teng huquqli shaxslar hisoblanadilar. Bundan tashqari, xo‘jalik huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning huquqlari buzilgan taqdirda, bu huquqlar odatda sudga ariza yoxud da‘vo ariza taqdim qilish yo‘li bilan himoya qilinadi.

Har bir huquq sohasining huquqiy munosabatlari o‘ziga xos subyektiga, obyektiga va munosabat mazmunini belgilovchi subyektiv huquq va majburiyatlariga ega. Gap xo‘jalik huquqi to‘g‘risida ketar ekan, iqtisodiy muomala ishtirokchilarining o‘zaro huquqiy aloqadorligi ma‘no va mazmunini aniq belgilash maqsadida lozim darajada xo‘jalik huquqiy munosabatlarning barcha yuqoridagi kabi muhim

toifalarini (kategoriyalarini) chuqur tadqiq etish fan oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi¹. Haqiqatan, xo'jalik huquqiy munosabatlar tabiati xilma-xil hisoblanganligi uchun ham, uning tushunchasi va vujudga kelishi haqidagi fikrlar adabiyotlarda turli-tumandir.

Xo'jalik huquqi korxonalar va tashkilotlar o'rtasida vujudga keladigan xo'jalik faoliyatini tartibga solish va amalga oshirishda, ularning bo'linmalari o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Bu munosabatlar xo'jalik munosabatlari bo'lib, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladi, lekin ishlab chiqarish jarayonida nafaqat xo'jalik, balki shu bilan birga mehnat munosabatlari yoki fuqarolarning tobora oshib borayotgan moddiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan boshqa munosabatlar ham vujudga keladi. Ta'kidlash joizki, xo'jalik huquqining predmetini ishlab chiqarish munosabatlarining hammasi emas, balki faqat bir qismi, u ham bo'lsa xo'jalik munosabatlari tashkil etadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan xo'jalik faoliyati turli mulkchilikka asoslangan subyektlar o'rtasida yuzaga kelmoqda. Bu sohada vujudga keladigan xo'jalik munosabatlari o'z ichiga nafaqat mulkiy yoki shaxsiy munosabatlarni, balki korxonalar va tashkilotlarni, ularning bo'linmalari faoliyatini tashkil etish, boshqarishdek muhim jihatlarni ham qamrab oladi. Bu esa, xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda vujudga keladigan gorizontalar xo'jalik munosabatlari bilan birga uni boshqarishda yuzaga keladigan vertikal xo'jalik munosabatlariga ham taalluqli bo'ladi. Xo'jalik huquqiy munosabatlar elementlari shu munosabat subyektlari, obyektlari va uning mazmunidan iborat bo'ladi.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari bo'lib ana shu munosabatlarda qatnashuvchi shaxslar hisoblanadi. Bular yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan korxonalar va tashkilotlar, shuningdek, ularning bo'linmalari hisoblanadi.

Agar biz xo'jalik huquqiy munosabatlarining subyektlari xususidagi olimlarning adabiyotlarda berilgan fikrlariga e'tibor beradigan bo'lsak, bu borada V.V. Laptevning qarashlari bir muncha diqqatni o'ziga jalb etadi. Uning fikricha, xo'jalik faoliyati ishtirokchilari kor-

¹ Мартенянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. Курс лекции. -М.: БЕК, 1994. 34-6.

xonalar, tashkilotlar, ishlab chiqarish birlashmalari va boshqa xo‘jalik organlari hisoblanadi. Ular bir vaqtning o‘zida xo‘jalik huquqining subyektlari va xo‘jalik munosabatlarining ishtirokchilari bo‘lib ham hisoblanadi¹. Professor V.V. Laptev 80-yillardagi iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib ana shu fikrini aytgan. Hozir esa bozor munosabatlari xo‘jalik huquqiy munosabatlarni ham va uning ishtirokchilari subyektlarining tarkibini juda ham o‘zgartirib yubordi. Shunga ko‘ra, xo‘jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari qatoriga barcha turdagi korxonalar, jumladan fuqarolarning xususiy mulkiga asoslangan (jamoa, oila) korxonalar, ishlab chiqarish kooperativlari, aksiyadorlik jamiyatlari, ma’suliyati cheklangan jamiyat, o‘zga xo‘jalik jamiyatlari yoki shirkatlari, shuningdek, dehqon xo‘jaliklari, fermer xo‘jaliklari va boshqalar kiradi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari faqat shular bilan cheklanib qolmaydi, balki bozor munosabatlari kundan kunga rivojlanib, takomillashib borar ekan, bu jarayon tadbirkorlarning o‘zga tarzdagi guruhlarining yuzaga kelishiga va ularning fuqarolik muomalasiga yanada ko‘proq jalb etilishiga olib keladi. Xo‘jalik munosabatlarining yana bir muhim subyekti mavjudki, u ham bo‘lsa yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi jismoniy shaxslar hisoblanadi.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi 2000-yil 25-mayda qabul qilingan qonunda² o‘z aksini topgan.³

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarining subyektlari bo‘lishlari uchun tadbirkor fuqarolar huquq va muomala layoqat‘iyga ega bo‘lishlari lozim.

Tadbirkor fuqarolarning huquq layoqat‘iy ularning tug‘ilishi bilan paydo bo‘ladi va vafot etishi bilan bekor qilinadi. Ularning to‘la muomala layoqat‘iy 18 yoshga etishi bilan boshlanadi, ammo ayrim hollarda tadbirkor sifatida ro‘yxatdan o‘tkazilgan 16 yoshga to‘lgan

¹ Лаптев В.В. Экономика и право. –М., 1981 й.

² “Халқ сўзи”, 2000 йил, 15 июн.

³ Хўжалик ҳуқуқининг субъекти сифатида юридик шахс тuzмасдан тadbirkorlik фаолияти билан шуғулланадиган жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисида кейинги параграфларда батафсил тўхталинади.

voyaga yetmagan shaxs qonunda ko'rsatilgan asoslarda to'la muomala layoqat'iyga ega deb hisoblanishi mumkin (FKning 28-moddasi).

Xo'jalik huquqiy munosabatlarning subyeksi bo'lgan korxonalar tashkilotlar va boshqa yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati ular davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan boshlab vujudga keladi.

Xo'jalik huquqiy munosabat obyeksi deb – xo'jalik huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va majburiyatlari nimaga qaratilgan bo'lsa shunga aytiladi.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarning obyeksi, *birinchidan*, ashyolar, pul va qimmatli qog'ozlar, o'zga mol-mulklar, *ikkinchidan*, subyektning sodir etishi shart bo'lgan harakatlari, *uchinchidan*, huquq subyektining faoliyati, *to'rtinchidan*, xo'jalik faoliyatida foydalaniladigan nomulkiy ne'matlar (firma nomi, tovar belgisi, tijorat siri va boshqalar) hisoblanadi.

Xo'jalik huquqi bilan tartibga solinadigan **ashyoviy** munosabatlari ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bevosita bog'liqdir. Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan, shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan ashyolar xo'jalik huquqiy ashyoviy munosabatlarning obyeksi bo'la olmaydi.

Harakatlar deganda, misol uchun fuqaro va tashkilotlarga ko'rsatiladigan xizmatlarni tushunish mumkin. Bunday xizmatlar xo'jalik huquqi bilan tartibga solinadigan huquqiy munosabatlarning obyeksi hisoblanadi. Talab qilish huquqiga ega bo'lgan fuqaro yoki tashkilotlarning talablari zimmasiga majburiyat olgan shaxslarning xatti-harakatlari bilan qanoatlantiriladi. Masalan, mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha mahsulot yetkazib berish bilan bog'liq xatti-harakatning amalga oshirilishi va boshqalar.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarning obyeksi sifatida **subyektning mutlaq faoliyati** alohida o'rin tutadi. Mazkur munosabat obyektini shunday tushunmoq lozimki, xo'jalik subyektlari o'z xo'jalik faoliyatini qonunga muvofiq yuritadi va boshqa barcha shaxslar uning xo'jalik faoliyatini yuritishiga to'sqinlik qilishi ta'qiqlanadi.

Xo'jalik huquqiy munosabatlar obyektlarining yana biri xo'jalik faoliyatida foydalaniladigan **nomulkiy ne'matlar**, ya'ni firma, tovar belgisi, tijorat siri va boshqalar hisoblanadi. Bunday ne'matlardan subyektlarning erk irodasidan tashqari hech bir shaxs foydalanishga,

tovar ishlab chiqariladigan nomni o'zgartirishga, tijorat siri xususida axborot olishga haqli emas.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarining **mazmunini** munosabatda ishtirok etuvchilarning subyektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi. Subyektiv huquq deganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli bo'lgan huquq tushuniladi. Subyektiv huquq obyektiv huquq normalari, ya'ni davlat tomonidan o'rnatilgan tartib qoidalar asosida vujudga keladi va ularga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Subyektiv huquq shaxsga o'z xohishini erkin amalga oshirish imkoniyatini beradi. Masalan, fuqaro xususiy mulk asosida ashyodan foydalanishga yoki uni qonun hujjatlariga zid bo'lmagan tarzda o'z ixtiyoricha tasarruf qilishga haqli bo'ladi. Bundan tashqari, subyektiv huquq shaxsning boshqalardan o'z huquqlarini buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining subyektiv huquqi bir tomondan, o'z mulkini egallash, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u subyektiv huquq egasi sifatida o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Xo'jalik huquqiy munosabatlarning mazmunini huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlar ham tashkil etadi.

Majburiyat fuqarolik huquqiy munosabat bo'lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hoka'zo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi, kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Bir shaxsda subyektiv huquqning bo'lishi, boshqa birovda bu huquqqa yarasha, albatta majburiyat taqozo qiladi va aksincha, har qanday majburiyat uni bajarishni talab qilishga haqli bo'lgan shaxsning mavjudligini bildiradi. Chunonchi, mulk egasi o'ziga qarashli mol-mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'lish bilan bir qatorda u boshqa har qanday shaxsdan bu huquqlardan foydalanishda to'sqinlik qilmasliklarini talab qila oladi.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asosida **yuridik faktlar** muhim rol o'ynaydi. Yuridik faktlar deb, fuqarolik huquqi va majburiyatlarining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishiga

qaratilgan harakatlar tushuniladi. Shunday ekan, boshqa huquq normalari singari xo‘jalik huquqi normalari ham o‘z-o‘zidan xo‘jalik huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o‘zgarishi yoki bekor bo‘lishi ma‘lum holatlar bilan belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 8-moddasida fuqarolik huquq va burchlarning vujudga kelish asoslari o‘z ifodasini topgan bo‘lib, bular bevosita xo‘jalik huquqi va majburiyatlarini vujudga kelish asosi ham hisoblanadi. Fuqarolik Kodeksida ko‘rsatilganidek, fuqarolik huquqi va burchlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslardan, shuningdek, fuqarolik va yuridik shaxslarning, garchi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo‘lmasada, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuniga ko‘ra fuqarolik huquqi va burchlarini keltirib chiqaradigan harakatlardan vujudga keladi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazarga tutilgan, shuningdek, huquqiy normalarda nazarda tutilmagan bo‘lsada, lekin xo‘jalik qonun hujjatlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan faktlar mavjud bo‘lishi lozim. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o‘zgartiradigan va bekor qiladigan asoslar sifatida ko‘rilgan yuridik faktlar to‘rt guruhga: **ma‘muriy hujjatlar, yuridik xatti-harakatlar, hodisalar va boshqa harakatlarga bo‘linishi mumkin.**

Ma‘muriy hujjat xo‘jalik huquqiy munosabatlarni belgilash, o‘zgartirish yoki bekor qilish to‘g‘risida davlatning boshqaruv organlari tomonidan chiqariladigan huquqiy hujjatlardir.¹ Bunga misol qilib davlat tasarrufidagi korxonalarni xususiy mulkka aylantirishda kim oshdi savdosi orqali yutib chiqqan shaxsga shu mulkka egalik huquqini beradigan davlat dalolatnomasi (order), yoki ayrim faoliyat bilan shug‘ullanishga ruxsat berish to‘g‘risidagi litsenziya‘ni ham ma‘muriy hujjatlar qatoriga qo‘shish mumkin.

Yuridik xatti-harakatlar deganda, muayyan huquqiy oqibatni tug‘dirishga qaratilgan xatti-harakatlar tushuniladi yoki oqibatlari

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. 1-қисм, –Т.: Адолат, 1996., 31-бет.

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ma'lum xatti-harakatlar ham yuridik ma'nodagi xatti-harakatlar hisoblanadi.

Hodisalar deb, xo'jalik huquqiy munosabat subyektlarining erklaridan tashqari sodir bo'ladigan faktlarga aytiladi. Hodisalar faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi. Masalan, tabiiy ofat yuz berib, yong'in bo'lgan taqdirda, sug'urta organi jabr ko'rgan shaxs zararini sug'urta haqidagi huquqiy qoidalarga binoan to'lashga majbur bo'ladi.

Harakatlar deb, xo'jalik huquqiy munosabatlarida qatnashuvchi shaxslarning erk irodasi bo'yicha vujudga keladigan yuridik faktlarga aytiladi. Bu tarzda faktlar o'z navbatida ikki turga, **birinchisi, huquq yo'l qo'ygan, ikkinchisi, huquq yo'l qo'ymaydigan** harakatlarga bo'linadi. Huquq yo'l qo'ygan harakatlar jumlasiga tuzilishi qonun bilan ta'qiqlanmagan bitimlar tuzilishini misol qilib keltirish mumkin. Bitimlar tashkilot va fuqarolarning xo'jalik huquqlarini yoki burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo'lib, muayyan oqibatlarini tug'dirishga qaratiladi.

Huquq yo'l qo'ymaydigan harakatlar qonun bilan ta'qiqlangan harakatlar bo'lib, bular ikki ko'rinishda, **birinchisi**, boshqa subyektlarga zarar yetkazishda, **ikkinchisi** mulkni asossiz olish yoki asossiz tejash bilan bog'liq bo'lgan harakatlarda namoyon bo'ladi.

Zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarga binoan zarar ko'rgan xo'jalik o'ziga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lgan xo'jalikdan o'zining avvalgi holatining tiklanishi yoki ko'rilgan zararining qoplanishini talab qila oladi. Mazkur majburiyat subyekti bo'lib xo'jalik subyektiga zarar yetkazgan javobgar shaxs hisoblanadi. Bunday shaxslar xo'jalik huquqiy munosabat subyektlari bo'lib, ular turli mulk shakliga asoslanib faoliyat ko'rsatadigan korxonalar, muassasa va tashkilotlar bo'lishi mumkin.

Qonun hujjatlarida yoki bitimda belgilangan asoslarsiz boshqa shaxs (jabrlanuvchi)ning hisobidan mol-mulkni egallab olgan yoki tejab qolgan shaxs (qo'lga kirituvchi) asossiz egallab olingan yoki tejab qolingan mol-mulkni (asossiz orttirilgan boylikni) jabrlanuvchiga qaytarib berishi shart bo'ladi. Qonunda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilganligi sababli quyidagilar asossiz orttirilgan boylik sifatida qaytarib berilmaydi:

-ijro etish muddati to'lgunga qadar majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mol-mulk, agar majburiyatda boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa;

-da'vo muddati o'tganidan keyin majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mol-mulk;

-ish hajmi va unga tenglashtirilgan to'lovlar, pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar, hayot yoki sog'liqqa yetkazilgan zarar to'voni, alimlar va fuqaroga turmush kechirish vositasi sifatida berilgan boshqa pul mablag'lari, uning tomonidan vijdotsizlik qilinmaganda va hisob-kitobda xato bo'lmaganda;

-mavjud bo'lmagan majburiyatni bajarish uchun berilgan pul summalari va boshqa mol-mulk, agar qo'lga kirituvchi mol-mulkni qaytarishni talab qilayotgan shaxsning majburiyati yo'qligini bilganligini yoxud mol-mulkni xayriya maqsadlarida berganligini isbotlasa. (FK-ning 1030-moddasi)

Bunday tarzda majburiyat quyidagi o'ziga xos belgilar bilan xarakterlanadi, **birinchidan**, bu majburiyat xo'jalik huquqiy munosabatlar subyektlari bo'lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasida vujudga kelib, buning natijasida bir tomonning mol-mulki ikkinchi tomonning mol-mulki kamayishi hisobiga ortadi. Masalan, olingan mahsulot uchun ikki marta haq olgan tashkilotning pul mablag'lari, yanglishish natijasida ortiqcha haq to'lagan tashkilot mablag'larining kamayishi hisobiga ortadi, **ikkinchidan**, mulkning olinishi yoki tejalishi uchun qonuniy yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo'lmasligi kerak. Agar mulk shartnoma shartlarini buzgan holda olingan bo'lsa, masalan, sifati past mahsulot uchun yuqori navli mahsulot narxida korxonaga haq olgan bo'lsa, asossiz olingan ortiqcha haq shartnoma shartlarini buzganligi uchun belgilangan qoidalar bo'yicha korxonadan undirib olinishi mumkin, **uchinchidan**, mulk asosan yanglishish, xatolik bilan olinadi yoki tejaladi. Masalan, bir tashkilotga tegishli mahsulot xatolik bilan boshqa bir tashkilotga yuborilishi yoki hisobda yanglishish hollari bo'lishi mumkin va h. k. Demak, yuqorida ko'rsatib o'tilgan yuridik faktlar xo'jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelishiga asos bo'ladi.

2-§. Xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlarning turlari hamda tasnifi va ularning vujudga kelish asoslari

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarni bozor iqtisodiyoti sharoitidagi mazmuni, obyektiga qarab bir necha turlarga ajratish mumkin. Chunonchi:

-mutlaq ashyoviy huquqiy munosabatlar;

-mutlaq-nisbiy ashyoviy huquqiy munosabatlar (xo‘jalik yuritish, operativ boshqarish);

-o‘z xo‘jalik faoliyatini yuritish bo‘yicha mutlaq huquqiy munosabatlar;

-nomulkiy huquqiy munosabatlar;

-nisbiy huquqiy munosabatlar;

Mutlaq ashyoviy huquqiy munosabatning obyekti ashyo hisoblanib, bu tarzda munosabatlar uchun xarakterli xususiyat shundan iboratki, subyekt qonun yo‘l qo‘ygan asoslarda o‘zining mulkka bo‘lgan huquqini, ya‘ni egalik, foydalanish va tasarruf etish bo‘yicha xulq-atvorini belgilovchi harakatni amalga oshiradi.¹

Xo‘jalik huquqi bilan tartibga solinadigan ashyoviy munosabatlar ishlab chiqarish, tovar ayriboshlash, taqsimot va ishlab chiqarish iste‘mol bilan chambarchas bog‘liqdir. Ishlab chiqarishdan tashqaridagi, shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan predmetlar xo‘jalik huquqiy ashyoviy munosabatlar obyekti bo‘la olmaydi. Masalan, savdo tashkilotlari tomonidan aholiga sotish uchun olingan tovarlar mulk huquqi obyekti bo‘lib hisoblanadi. Bu tarzda mol-mulk fuqaro egaligiga o‘tishi bilan fuqarolik huquqi qoidalari bilan tartibga solinadigan fuqaro mol-mulki obyektiga aylanadi.

Mutlaq-nisbiy ashyoviy huquqiy munosabatlar jumlasiga xo‘jalik yuritish va operativ boshqarishni kiritish mumkin. Bundan tashqari, umrbod meros qilib qoldiriladigan mulk, xo‘jalik faoliyatini yurgizish uchun ijara va boshqa tartibda mulkka ega bo‘lishlik muno-

¹ Tadbirkorlik huquqi: (Uмумий қисм): Дарслик (Тахририят ҳайъати: Ҳ.Раҳмонқулов, С.Рузиназаров, М.Ниёзов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: С.Рузиназаров. –Т.: «Консаудтинформ», 2002. 47-бет., Мартемянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. Курс лекции. -М.: БЕК, 1994. 40-бет.

sabatlarini kiritish mumkin. Bunday mulkdorlar munosabati mutlaq nisbiydir. Chunki, bu munosabat subyektlari o'zlarining mulkiy huquqlarini o'zgalarning erkisiz amalga oshira olmaydi, ular mulk egasi bilan nisbiy huquqiy munosabatda bo'lib, ushbu mulklarni egallaydi, foydalanadi va tasarruf etadi.

O'z xo'jalik faoliyatini yuritishdagi mutlaq huquqiy munosabatlar subyekt o'z faoliyatini erkin yuritishda vujudga kelib, mazkur faoliyat munosabat obyekti sifatida maydonga chiqadi. Bunda xo'jalik yuritishni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiradigan shaxs uchun majbur shaxs bo'lmaydi. Boshqa barcha shaxslar xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirayotgan subyekt faoliyatiga to'sqinlik qilmasliklari lozim bo'ladi. Bunga misol qilib, o'z xo'jalik faoliyatini yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotning bahosini belgilashi, tannarxini shakllantirishi, belgilangan normativ hujjatlarga binoan sanitariya, gigiyena, ekologik, yong'inga qarshi talablar bo'yicha va o'zga faoliyatlarni amalga oshirishda vujudga keladigan mutlaq huquqiy munosabatlarni keltirish mumkin. Mabodo, xo'jalik yurituvchi subyekt belgilangan tartibga xilof ish tutsa, vakolatli davlat organi yo'l qo'yilgan huquqbuzarlikni bartaraf etish bilan bog'liq xatti-harakatni amalga oshirishi, jumladan zararlarni undirishni talab qilishi mumkin. Bunday holda vujudga keladigan munosabatlar albatta nisbiy xarakterda bo'ladi.

Nomulkiy huquqiy munosabatlar xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z faoliyatlarida foydalanadigan nomoddiy ne'matlar, xususan, firma nomi, tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi, tovar ishlab chiqarilgan joy nomi, tijorat siridan foydalanishda, shuningdek, ishchanlik obro'sini himoya qilish kabi jarayonlarda vujudga keladigan munosabatlar hisoblanadi. Bular kabi nomulkiy huquqlarni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar mutlaq bo'lib hisoblanadi, chunki bunday nematlarga nisbatan xo'jalik yurituvchi subyektning mutlaq huquqi qonun bilan e'tirof etilgan va bu kabi mutlaq huquq obyekti bo'lgan intellektual faoliyat natijalari va o'ziga xos vositalaridan uchinchi shaxslar huquq egasining roziligi bilangina foydalanishlari mumkin, xolos.

Nisbiy huquqiy munosabatlar avvalo, majburiyatda namoyon bo‘lib, bunda ikki yoki undan ortiq shaxslar o‘zaro huquq va majburiyat sohiblari bo‘ladi. Bu yerda biz kreditor va qarzdor o‘rtasidagi majburiyatda nisbiy munosabatlarni ko‘ramiz, ammo har doim ham nisbiy huquqiy munosabatlar majburiyat huquqiy munosabatlari shaklida bo‘lmashligi mumkin. Masalan, bir necha shaxslar ishtirokidagi birgalikda xo‘jalik faoliyati yuritish to‘g‘risidagi kelishuv, shirkatga birlashish, chet el investori bilan qo‘shma korxonaga tuzish va kapitalni sarflash to‘g‘risidagi bitimlarda kreditor va qarzdor ishtirok etmasligi mumkin yoki ishtirokchilarni majburiyat huquqiy munosabatlarga kirishgan deyish qiyin. Bu yerda biz shaxslarning o‘zaro kuch va mablag‘larni sarf qilish asosida umumiy xo‘jalik yuritish maqsadida birlashgan munosabatlarini ko‘rishimiz mumkin. Shuning uchun nisbiy xo‘jalik huquqiy munosabatlar nafaqat majburiyat huquqiy munosabatlar hisoblanmasdan, balki undan ham kengroq munosabatlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Shartnomaga asoslangan barcha munosabatlar nisbiy huquqlar jumlasiga kiradi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlar xo‘jalik huquqiy, tadbirkorlik huquqiy munosabatlaridan birmuncha kengroqdir. Xo‘jalik huquqi va tadbirkorlik huquqi tartibga soladigan mulkiy va nomulkiy munosabatlar doirasi fuqarolik huquqi tartibga soladigan mulkiy va nomulkiy munosabatlar doirasi ichida turadi. Xo‘jalik va tadbirkorlik huquqi subyektlari bir vaqtning o‘zida fuqarolik huquqining subyekti bo‘lishi mumkin, ammo fuqarolik huquqining subyekti xo‘jalik huquqining yoki tadbirkorlik huquqining subyekti hisoblanmasligi mumkin. Masalan, jismoniy shaxs o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun ashyo xarid qilish jarayonida fuqarolik huquqiy munosabatga kirishar ekan, u na xo‘jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi, na tadbirkorlik huquqiy munosabat ishtirokchisi bo‘ladi, ammo u tadbirkor shaxs maqomini olgan holda tadbirkorlik faoliyati yuritish maqsadida tovar sotib olar ekan, bir vaqtning o‘zida ham fuqarolik, ham tadbirkorlik, ham xo‘jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi hisoblanadi. Shuni ham ta’kidlash joizki, xo‘jalik huquqiy munosabatlar doirasi tadbirkorlik huquqiy munosabatlar doirasidan anchayin kengroqdir. Shu bois har qanday tadbirkorlik huquqiy munosabat ishtirokchisi xo‘jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi hisoblansada, ammo aksincha bo‘lmashligi mum-

kin, chunki tadbirkorlik munosabatlarida subyekt har doim tavakkal qilib, o'z mulkiy javobgarligi asosida foyda olishni o'z oldiga maqsad qilib ish yuritadi. Xo'jalik huquqiy munosabatlari ishtirokchilari faoliyati esa har doim ham foyda olishga qaratilgan bo'lmisligi mumkin va h.k. Qolaversa, iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solish jarayonida vujudga keladigan munosabatlarni ham xo'jalik huquqiy munosabatlar va bir vaqtning o'zida tadbirkorlik huquqiy munosabatlar deyish mumkin.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarda subyekt sifatida davlat, ma'muriy hududiy tuzilmalar, korxonalar va ularning bo'linmalari, yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirkor fuqarolar ishtirok etishlari mumkin. Ular barcha iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonlarida, jumladan moddiy ishlab chiqarish, ayirboshlash, ishlab chiqarish, taqsimot jarayonlarida faol ishtirok etib munosabatga kirishadilar.

Xo'jalik majburiyatlari to'g'risida so'z ketar ekan, xo'jalik subyektlari qaysi jahhada faoliyat yuritishlaridan qat'iy nazar ularni quyidagicha turlarga ajratish mumkin:

- operativ-xo'jalik majburiyatlari;
- xo'jalik-boshqaruv majburiyatlari;
- ichki xo'jalik majburiyatlari.

Operativ xo'jalik majburiyatlari xo'jalik huquqi subyektlarining mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmat ko'rsatish sohasida o'zaro shartnomaviy munosabatlari tufayli vujudga keladi. Mazkur huquqiy munosabatning subyekti bo'lib tadbirkor fuqarolar ham hisoblanadilar. Xo'jalik huquqi subyektlari xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda operativ xo'jalik majburiyatlarning mukammal bo'lishi uchun o'z faoliyatlarini rejalashtiradilar.

Xo'jalik huquqining subyektlari ichida korxonalar muhim o'rin tutib, o'z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi va xom ashyo resurslari hamda materiallarning mavjudligini hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga, bajarilayotgan ishga belgilaydi, shu bilan bir qatorda u davlat ehtiyojlari uchun shartnoma asosida mahsulot ishlab chiqaradi, ishlarni bajaradi va xizmat ko'rsatadi.

Xo'jalik huquqi subyektlari barcha jabhalarda o'z xo'jalik faoliyatlarini amalga oshirishda boshqa subyektlar bilan munosabatlarini

shartnomaviy majburiyat negizida quradilar. Xatto, subyekt davlat ehtiyojlari uchun ishlarni bajarayotgan va mahsulotni yetkazib berayotgan taqdirda ham, davlat (uning organlari) bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlar shartnoma asosida o'rnatiladi va unga muvofiq mahsulotni ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yuzasidan ikkinchi tarafni davlat xom ashyo yoki texnika vositalari bilan ta'minlash majburiyatlarini olishi mumkin.

Xo'jalik-boshqaruv majburiyatlari to'g'risida so'z ketar ekan, bu turdagi majburiyatlarni avvalo davlat organlari hujjatlari, shuningdek, davlatlararo bitimlar, hududlar va korxonalar (birlashma)lar o'rtasidagi shartnomalar asosida kelib chiqishligini ta'kidlash joiz. Masalan, davlat ehtiyojlari uchun kapital qurilishni moliyalashtirish maqsadida davlat byudjetini tasdiqlash to'g'risidagi hujjat tegishli majburiyat keltirib chiqaradi. Mazkur hujjatga asosan davlat yoki hujjatda ko'zda tutilgan ma'muriy-hududiy tuzilma (mahalliy budjet) moliyalashtiruvchi hisoblansa, ishni bajaruvchi mablag'ni qabul qiluvchi hisoblanadi. Shuningdek bunday majburiyat monopoliyaga qarshi kurashuvchi organ tomonidan chiqarilgan hujjat asosida ham kelib chiqishi mumkin. Bunga asosan korxonalar ishlab chiqarishni hujjatda ko'zda tutilgan tarzda tashkil qilishga ma'sul bo'ladi va h.k.

Davlat idoralari va mansabdor shaxslar o'zlarining qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan vakolatlariga muvofiq tarzdagina korxonaga ko'rsatma berishlari mumkin.

Davlat idoralari yoki o'zga idoralar o'z vakolatlariga kirmaydigan yoki boshqa shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlariga xilof hujjatlarni qabul qilgan taqdirda korxonalar bunday hujjatni haqiqiy emas deb topishni talab qilib, ariza bilan sudga murojaat etishga haqlidir.

Korxonalar huquqini buzgan davlat idorasi yoxud ularning mansabdor shaxslari ko'rsatmalarini bajarish natijasida shuningdek, bunday idoralar yoki ularning mansabdor shaxslari korxonaga nisbatan qonunda ko'zda tutilgan majburiyatlarni tegishlicha amalga oshirmaganliklari oqibatida korxonaga yetkazilgan zararni to'laydilar. Zararni to'lash to'g'risidagi nizolarni sud yoki xo'jalik sudi o'z vakolatlariga muvofiq hal qiladi.

Ichki xo'jalik majburiyatlari bevosita ishlab chiqarish doirasida vujudga keladi. Ular korxonalar va boshqa xo'jalik organlari

ichida paydo bo'ladi. Korxonaning ichki bo'linmalari va tuzilmaviy birliklari bunday munosabatlarning ishtirokchilari hisoblanadilar. Ular o'zaro va xo'jalik organi bilan birgalikda xo'jalik faoliyatini yuritish va uni boshqarish jarayonida ichki xo'jalik munosabatlariga kirishadilar. Xo'jalik organi ichida ham gorizontol, ham vertikal munosabatlar vujudga keladi. Xo'jalik organi o'z tarkibiy bo'linmalarining faoliyatini u yoki bu tarzda muvofiqlashtirib turish maqsadida turli hujjatlarni qabul qilishi mumkinligini nazarda tutmoq lozim.

Nazorat savollari

1. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlar deganda nimani tushunasiz?
2. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlarning subyekti, obyektlariga tushuncha bering.
3. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlarning mazmuni nimalardan iborat?
4. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asoslari qanday?

IV bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQINING SUBYEKTLARI

1-§. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari tushunchasi, belgilari va tasnifi

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektlari – bu xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirishga vakolatli bo‘lgan shaxslardir. Xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyati subyektlari tushunchasi va maqomini aniqlash uchun «huquq subyekti» va «fuqarolik huquqi subyekti» tushunchalarining mohiyatini chuqur anglab olish lozim bo‘ladi. Huquq subyekti keng huquqiy kategoriya hisoblanib, uning tarkibiga amaldagi qonun hujjatlariga binoan huquq va majburiyatlarga ega bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari kiradi. O‘z navbatida har bir huquq tarmog‘ining o‘z subyektlari (davlat huquqida – saylovchilar va saylanuvchilar, mehnat huquqida ish beruvchi va xodim, moliya huquqida soliq to‘lovchi va soliq organi, jinoyat protsessual huquqida surishtiruvchi, tergovchi, gumondor, ayblanuvchi, sudlanuvchi, mahkum va h.k.) bo‘lganidek, xo‘jalik huquqining ham o‘z subyektlari bor.

Fuqarolik huquqining barcha subyektlari fuqarolik huquqi fanida yagona «shaxslar» degan umumiy nom bilan ifodalanadi.¹ «Shaxslar» ham o‘z navbatida uch guruhga bo‘linadi: **birinchisi**, fuqarolar (jismoniy shaxslar) bo‘lib, u o‘z ichiga O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarni oladi, **ikkinchisi**, yuridik shaxslar bo‘lib, u o‘z ichiga foyda olishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tjoratchi tashkilot) yoki foyda olishni ana shunday maqsad qilib olmagan tashkilot (tjoratchi bo‘lmagan tashkilot) larni oladi va bunday tashkilotlar O‘zbekiston Respublikasi, chet el yoki aralash (qo‘shma) korxonalar shaklida bo‘lishi mumkin, **uchinchisi**, davlat bo‘lib, u alohida subyekt sifatida bevosita o‘z nomidan, shuningdek, uning nomidan ma‘muriy hududiy tuzilmalar yoki davlat organlari ishtirok etishlari mumkin.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси 2-бўлими ҳам «шахслар» деб юритилади ва у ўз ичига фуқаролар (jismoniy shaxslar), yuridik shaxslar va davlatni fuqarolik huquqi munosabat ishtirokchisi sifatida mustaxkamlaydi.

Jismoniy va yuridik shaxslar fuqarolik huquqiy munosabatlarda tadbirkor sifatida, shuningdek, bunday maqomga ega bo'lmagan ham ishtirok etishlari mumkin. Shuning uchun fuqarolik huquqi subyektlari bir vaqtning o'zida ham xo'jalik huquqi, ham tadbirkorlik huquqi subyektlari hisoblanishi mumkin, ammo xo'jalik va tadbirkorlik huquqi subyektlari bir-biridan farq qiladi. Farq shundaki, tadbirkorlik huquqiy munosabatlarda subyekt har doim tavakkal qilib, o'z javobgarligini zimmasiga olib, foyda olishni maqsad qilgan holda faoliyat yuritadi, xo'jalik huquqi subyektlari esa xo'jalik yuritish, xo'jalikni boshqarish bilan bog'liq va iqtisodiyotning davlat boshqaruvi sohasidagi munosabatlarini tartibga soladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar xo'jalik huquqining subyekti bo'lib faqatgina sotsialistik tashkilotlar va ularning bo'linmalarigina bo'lishi mumkin edi, ammo fuqarolarning xususiy xo'jalik faoliyat yuritishlari man qilingan edi.

Xo'jalik faoliyati keng jabhalari hozirda tadbirkorlik faoliyatiga aylantirilishi bilan turli mulk shakllariga ega bo'lgan korxonalar xo'jalik munosabatlarining ishtirokchilari bo'lib qolmay, balki yakka tadbirkorlar ham bo'lishi mumkin. Chunki, huquqiy munosabatlarning subyektlari tarkibini shu munosabatlarning xarakteri belgilaydi. Hozirgi sharoitda esa ushbu munosabatlarning asosiy xarakteri – foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatini amalga oshirishdan iborat.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida «Biz kichik, o'rta va xususiy tadbirkorlikning yangi ichki mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat hal qiluvchi mavqe egallashi, ayni vaqtda uning aholi farovonligi va daromadlarini orttirishda, ishsizlik muammosini yechishda ham muhim omilga aylantirishga erishmog'imiz lozim»,¹ deb ta'kidlagan edi. Haqiqatan, amaldagi qonun hujjatlarimizga muvofiq holda xususiy sektorning rivojlanishiga keng yo'l ochib berilmoqda, buning natijasida esa xo'jalik faoliyatida tadbirkorlik keng qanot yoymoqda. Bu esa o'z navbatida fuqarolarning xo'jalik munosabatlarining subyektlari deb tan olinishiga olib keldi, ammo bu har qanday fuqaro ham xo'jalik huquqining subyekti bo'-

¹ «Халқ сўзи», 2000 йил 25 январ

lishi mumkin, degan so'z emas, balki bu yerda gap faqat xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirkor fuqarolar ustidagina bormoqda xolos.

Professor V.V. Laptev ta'biri bilan aytganda, «Hozirgi xo'jalik huquqi – bu yakka va jamoa tadbirkorlarining yoki boshqacha qilib aytganda, fuqarolarning va barcha mulk shakllariga ega bo'lgan xususiy, shuningdek, davlat korxonalarining professional faoliyati»¹ bo'lib qoldi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xo'jalik huquqining subyektiga quyidagicha tushuncha berish mumkin: Xo'jalik huquqining subyektibu xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshiruvchi, o'zining mulkiga, xo'jalik huquq va majburiyatlariga ega bo'lgan, o'z faoliyati yuzasidan mustaqil da'vogar va javobgar bo'la oladigan va o'zining huquqlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qila oladigan (yuridik shaxs maqomini olgan) turli mulk shakllariga mansub korxonalar va ularning tuzilmalari hamda yakka tadbirkor maqomiga ega bo'lgan fuqarolar hisoblanadi.

Xo'jalik huquqining subyektlari tushunchasidan bunday huquqning o'ziga xos belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Xo'jalik huquqi subyektining eng asosiy belgisi-bu uning o'z mol-mulkiga ega bo'lishidir. O'z mol-mulkiga ega bo'lishning huquqiy shakli mulk huquqidir.

Ba'zi xo'jalik yurituvchi subyektlar (masalan, unitar korxonalar, davlat korxonalari) o'z mol-mulkiga ega bo'lmasdan ashyoviy huquq asosida (xo'jalik yuritish, operativ boshqarish huquqi) o'ziga birlashtirib qo'yilgan mol-mulkka ega bo'lishlari mumkin.

Mulk huquqi uning sohibiga tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, shuningdek, tashkil etilgan korxonaga rahbarlik qilish, ularning faoliyatini amalga oshirish shartlarini aniqlash imkoniyatini beradi.

Mulkdor bo'lishlik, mulkdorning shu mulkka nisbatan huquqlari shakliga ham ko'p jihatdan bog'liq, xususan xo'jalik yuritish huquqi, operativ boshqarish, ijara huquqi, ichki xo'jalik yuritishga egalik huquqi paydo bo'lmasdan turib, xo'jalik huquqi subyektining vujudga kelishi va taraqqiy etishi mushkul. Shaxs mulkiy baza bo'lgan

¹ Лаптев В.В. Предпринимательское право: понятие и субъекта. М. Юрист, 1997 й.

taqdirdagina subyekt tashkil etishga intilib, iqtisodiy manfaatdorlikka erishishga harakat qiladi va rivojlanadi.

Foyda ko‘rish maqsadida, tavakkal qilib tovar ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko‘rsatish) bilan shug‘ullanish ixtisoslashgan faoliyatga aylangan taqdirdagina bunday faoliyatning ishtirokchilarini tadbirkorlar deb hisoblash mumkin. Agar fuqaro bunday harakatlarni alohida hollardagina (vaqti-vaqti bilan) foyda ko‘rishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymay amalga oshirgan taqdirda, masalan, o‘zidagi ortiqcha qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yoki keraksiz bo‘lgan boshqa ashyolarni sotishi, yoki ishlarni bajarib berish uchun shartlashib va u bajarilganligi uchun haq olinadigan bo‘lsa, bunday faoliyatni tadbirkorlik faoliyati deb bo‘lmaydi, chunki bu kabi munosabatlar fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadi. Shuningdek, bank muassasalariga foiz olish maqsadida jamg‘arma qo‘ygan fuqarolar, qimmatli qog‘ozlar sotib olgan shaxslar ham tadbirkorlar hisoblanmaydi.

O‘zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-mayda qabul qilingan «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»¹gi qonunining 4-moddasiga ko‘ra, tadbirkorlik faoliyati subyektlari belgilangan tartibda davlat ro‘yxatidan o‘tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslar bo‘lib hisoblanadi.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno), ularning mansabdor shaxslari, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar tadbirkorlik faoliyatining subyektlari bo‘lishi mumkin emas.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudi va Oliy xo‘jalik sudining 2000-yil 28-apreldagi “Tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq qonunchilikni qo‘llash sud amaliyoti to‘g‘risida”gi 2-sonli qaroriga ko‘ra, yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar, shu jumladan, chet el fuqarolari yoki yuridik shaxslari, shuningdek, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar tadbirkorlik faoliyati subyektlaridir. Tadbirkor yuridik shaxsni tashkil etgan holda yoki tashkil etmasdan ham tadbirkorlik faoliyati bilan doimiy asosda shug‘ullanuvchi jismoniy shaxsdir (yakka tartibdagi tadbirkordir)².

¹ “Халк сўзи”, 2000 йил 15 июн.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Суди ва Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик суди Пленуми қарорларининг тўплами. Нукус, «Билим» нашриёти. 2000 йил, 237- б.

Xo‘jalik huquqi subyektlarining asosiy belgisi ularning davlat ro‘yxatidan o‘tgan bo‘lishligi hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda muayyan faoliyat turlari bilan shug‘ullanishlari uchun albatta ruxsatnoma (litsenziya)ga ega bo‘lishlari lozimligi talab etiladi.

Xo‘jalik huquqi subyektlarini yana bir belgisi bilan boshqa subyektlardan ajratish mumkin, bu ularning xo‘jalik huquq va majburiyatlariga ega bo‘lishligidir. Bunday huquq va majburiyatlarning doirasi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bilan hamda ularga muvofiq qabul qilingan mazkur xo‘jalik yurituvchi subyektlarining ta‘sis hujjatlari bilan aniqlanadi.

Xo‘jalik huquqi subyektlarining navbatdagi belgisi shuki, ular o‘z faoliyatlari uchun mustaqil javobgar hisoblanadilar. Javobgarlik uning o‘z mol-mulki doirasida amalga oshiriladi.

Xo‘jalik huquqi subyektlari o‘z faoliyatlariga o‘zlariga tegishli mol-mulk doirasida javobgar bo‘lishlari bilan birga, o‘zlarining buzilgan huquqlarini va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qilish imkoniyatiga ega ekanliklari to‘g‘risidagi qoidalar qonun hujjatlarida mustahkamlangan.

Xo‘jalik huquqi subyektlarining turlari to‘g‘risida so‘z ketar ekan, avvalo, shuni aytish joizki, ularni bir necha turlarga ajratish mumkin. Subyektlarni turkumlash ularning mulkchilik shakliga, vakolatlariga, faoliyat turiga qarab belgilanadi.

Mulk shakllarining xilma-xilligidan kelib chiqib, xo‘jalik huquqining subyektlarini quyidagi turlarga bo‘lish mumkin:

1. Fuqarolarning xususiy mulkiga asoslangan xo‘jalik yurituvchi subyektlar;

2. Jamoa mulki ko‘rinishidagi xususiy mulkka asoslangan xo‘jalik yurituvchi subyektlar (jamoalar, oilalar, mahallalar, ishlab chiqarish kooperativlari, aksiyadorlik jamiyatlari, mas‘uliyati cheklangan jamiyatlar, shirkatlar) va boshqalar;

3. Davlat mulkiga asoslangan xo‘jalik yurituvchi subyektlar (respublika mulkiga, ma‘muriy-territorial tuzilmalarning mulkiga asoslangan);

4. To‘la yoki ulush qo‘shib ishtirok etishga asoslangan (qo‘shma korxonalar) xo‘jalik yurituvchi subyektlar;

5. Mulchilikning aralash shakliga asoslangan xo‘jalik yurituvchi subyektlar.

Xo‘jalik huquqining subyektlaridan biri xususiy korxonalaridir.

Xususiy korxonada belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan kundan boshlab yuridik shaxs huquqini oladi.

Jamoa korxonasi, shirkat, oila, mahalla, shuningdek, kooperativlar, ijara korxonalari, aksiyadorlik jamiyatlari, diniy tashkilotlar, xo‘jalik jamiyatlari va uyushmalar hamda yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan boshqa birlashmalar xo‘jalik huquqi subyektlaridir.

Oila xo‘jalik huquqi subyekti sifatida shu oila a‘zolarining birgalikdagi ehtiyojlarini qondirish, uy-ro‘zg‘or va yordamchi xo‘jalik yuritish hamda daromad olish maqsadidagi qonun ruxsat bergan faoliyat uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish vositalari, iste‘mol buyumlari va yaratilgan mahsulotlarga ega bo‘ladi. Oilaviy mulk o‘z subyektlarining har biriga aynan tegishli bo‘lgan shaxsiy va xususiy mulkdan iborat bo‘lishi mumkin.

Mahallada istiqomat qiluvchi aholi mahalla mulkining subyektidir. O‘zi saylab qo‘ygan organlar mahalla mulkini to‘la xo‘jalik yuritish asosida egallaydi va tasarruf etadi.

Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida kooperativ, xo‘jalikni birgalikda yuritish yoki boshqa faoliyat bilan shug‘ullanish uchun a‘zolik asosida ixtiyoriy birlashgan fuqarolarning birgalikdagi mulkiga ega bo‘ladi.

Jamoa korxonasining mulki mehnat jamoasining ijaraga olingan mol-mulki, sotib olingan yoki qonunda ko‘zda tutilgan boshqa usullar bilan mol-mulk qo‘lga kiritilgan taqdirda vujudga keladi.

Xo‘jalik jamiyati va shirkatning mulki bu yuridik shaxs hisoblangan xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlarning asosiy va oborot fondlari, pul mablag‘lari, qimmatli qog‘ozlar shuningdek, boshqa mol-mulklardan hosil bo‘lishi mumkin.

Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida jamoat birlashmalari siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, shu jumladan, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, veteranlar, yoshlar tashkiloti, ko‘ngilli jamiyatlar va boshqalardir.

Jamoat birlashmalari mulkida, shu birlashmalar mablag‘lari hisobidan ularning ustavlarida ko‘rsatilgan maqsadlarga muvofiq vujudga keltiradigan korxonalar ham bo‘lishi mumkin.

Diniy tashkilotlar xo‘jalik huquqi subyekti sifatida binolar, diniy buyumlar, ishlab chiqarish ijtimoiy va hayriya ahamiyatiga ega bo‘lgan obyektlar, diniy tashkilotlarning faoliyatini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan pul mablag‘lari va boshqa mol-mulklarga ega bo‘lishi mumkin.

Ma‘lumki, O‘zbekiston Respublikasining davlat mulki tarkibiga Respublika mulki, ma‘muriy-hududiy tuzilmalarining mulki, ya‘ni munisipal mulk kiradi. Respublika mulkining obyektlari bo‘lib yer, yer osti boyliklari, ichki suvlar, respublika hududi doirasidagi havo havzasi, o‘simliklar va hayvonot dunyosi, hokimiyat va davlat idoralarining mol-mulki, madaniy va tarixiy boyliklari, budjet mablag‘lari, Respublika va davlat ahamiyatidagi banklar, sug‘urta, rezerv fondlari va boshqalar kiradi.

Xalq respublika mulkining subyekti hisoblanib, mulk huquqini xalq nomidan Oliy Majlis va mahalliy hokimiyat organlari amalga oshiradilar.

Davlat mulki bo‘lgan va davlat korxonasiga birlashtirib ko‘yilgan mol-mulk xo‘jalik yuritish huquqi asosida korxonaga tegishlidir. Korxonalar o‘z mol-mulki bilan to‘la xo‘jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, mazkur mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va tasarruf etadi, unga nisbatan o‘z xohishi bilan qonunga zid kelmaydigan har qanday harakatlarni amalga oshiradi.

Davlat mol-mulkini boshqarish vakolati berilgan davlat idoralari har xil korxonalarni vujudga keltirish, uning faoliyat maqsadlarini aniqlash, qayta tuzish va tugatish masalalarini hal etadilar.

Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida xorijiy mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslar ishtirokidagi qo‘shma korxonalar ham faoliyat yuritadilar.

Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida xorijiy mamlakatlar fuqarolari O‘zbekiston Respublikasi «Mulchilik to‘g‘risida» gi qonunning 34-moddasining O‘zbekiston Respublikasi fuqarolar mulkiga ta‘alluqli qoidalari O‘zbekiston Respublikasidagi xorijiy fuqarolarning mulkiga ham tegishlidir.

O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalarining amalga oshirishning huquqiy va tashkiliy asoslari xalq xo‘jaligini rivojlantirishga, Respublika iqtisodiyotining jahon iqtisodiy tizimiga

qo'shilishga ko'maklashish maqsadida chet mamlakat moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa resurslarini xorijning zamonaviy texnologiyasi va boshqaruv sohasidagi tajribasini o'rganishga hamda ulardan samarali foydalanishga yo'naltirilgandir.

Qo'shma korxonalar yuridik shaxs sifatida chet ellik investorning O'zbekiston Respublikasida faoliyat ko'rsatib turgan korxonada ulush qo'shish yo'li bilan barpo etiladi.

Qo'shma korxonalar barpo etish to'g'risidagi qarorni chet ellik investor bilan O'zbekiston Respublikasidagi korxonalar (mol-mulk) egasi qabul qiladilar.

Qo'shma korxonalar Ustav fondiga har bir qatnashchining ulush qo'shish muddatlari, hajmlari, bu ulushni qo'shish va baholash tartibi ta'sis hujjatlarida nazarda tutiladi.

Qo'shma korxonalar qatnashchilari tomonidan korxonalar ustav fondiga ulush sifatida qo'shadigan mol-mulkning qiymatini qatnashchilar to'liq o'tkazilishini ta'minlashlari kerak.

Qo'shma korxonalarda, jamoani ijtimoiy rivojlantirish, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash uchun zahira fondlari tuziladi.

Zahira fondi har yili so'm, chet el valutasida pul ajratish hisobiga tashkil etiladi.

Chet ellik investor qo'shma korxonalar tarkibidan butunlay chiqqanida yoki bu korxonalar tugatilgan taqdirda, korxonalar mulkidan o'z ulushini bozor qiymatiga muvofiq pul yoki tovar shaklida qaytarib olish huquqiga ega bo'ladi.

Bundan tashqari, qatnashchilarga qo'shma korxonalar chiqayotgan chet ellik qatnashchining ulushini sotib olishda imtiyozli huquq berilishi mumkin.

Qo'shma korxonalar zahira fondlaridan tashqari boshqa fondlar tuzish huquqiga ham ega, bundan tashqari harajat qilish tartibini qo'shma korxonalar ta'sischilari o'zlari belgilaydilar.

Chet el investisiyalari ishtirokidagi qo'shma korxonalar mustaqil ravishda yoki O'zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan tartibda qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin.

Qo'shma korxonalar qayta tashkil etilgan yoki tugatilgan taqdirda ishdan bo'shatilgan xodimlarning huquq va manfaatlariga rioya etilishi kafolatlanadi.

Xo'jalik huquqi subyektlari vakolatlariga ko'ra ham quyidagi turlarga:

1) faqat xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalar (fermer xo'jaliklari, xususiy korxonalar va boshqalar);

2) boshqaruvni amalga oshiruvchi subyektlar (hokimiyat, vazirliklar, davlat organlari);

3) har ikkalasini qo'shib olib boruvchi subyektlar (konsern, korporasiya)ga bo'lish mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni faoliyat maqsadiga (turiga) qarab ikki turga:

1) tijoratchi tashkilot ;

2) tijoratchi bo'lmagan tashkilot.

Tijoratchi tashkilot bu foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo'ygan subyekt bo'lib, (xususiy korxonalar, xo'jalik jamiyatlari) tijoratchi tashkilotlarning huquqiy holatlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi va boshqa qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Tijoratchi bo'lmagan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z oldiga muayyan maqsadni ko'zlagan holda harakat qilib, foyda ko'rishni ko'zlamaydi.

2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari faoliyatining tashkil qilinishi va tugatilishi. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish

Fuqarolik qonun hujjatlaridan Ma'lumki, yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi. Yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish uni tashkil etishdagi yakunlovchi bosqich bo'lib hisoblanadi, ammo, xo'jalik yurituvchi subyektlar tashkil etilishida davlat ro'yxatidan o'tkazilgunga qadar bir qancha bosqichlarni bosib o'tishi lozim. Xo'sh, xo'jalik huquqini subyektini tashkil etish nimadan boshlanadi?

Avvalo, muassislar o'zlarining umumiy yig'ilishlariga to'plandi. Aynan shu yig'ilishda ular o'zlarining mulklarini umumlashtirish, birlashtirish asosida yakuniy maqsadlariga erishish uchun barcha harakatlar doirasini aniqlab oladilar hamda ta'sis hujjatlarini ishlab chiqib, uni imzolaydilar va qaror qabul qiladilar. Shunday qilib, xo'ja-

lik huquqi subyektini tashkil etish deganda, tashkilot va shartnomaviy birlashmalariga huquqiy maqom berish uchun yuridik ahamiyatga ega bo'lgan barcha tegishli hujjatlarni qabul qilishga qaratilgan harakatlar majmui tushuniladi. Xo'jalik huquqi subyektlarini tashkil qilinishi kimning xohish irodasiga va qanday tartibda amalga oshirilayotganligiga qarab ta'sisfarmoyish, ta'sis, shartnomaviy ta'sis usullariga bo'linadi.

Ta'sis-farmoyish usul bilan asosan davlat mulkiga asoslangan korxonalar tashkil qilinadi. Bu usulning xarakterli tomoni shundaki, bunda xo'jalik yurituvchi subyekt davlat vakil qilgan shaxs tomonidan tashkil etiladi. Misol tariqasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1999-yil 14-oktabr 462-sonli qaror bilan O'zbekiston «O'zbekiston-Shveysariya» qo'shma korxonasi tashkil topganligini keltirish mumkin.

Ta'sis etish usuli bilan bitta shaxs isbtirokidagi tashkilotlar ham tuzilishi mumkin. Ularning faoliyati xususiy mulkka asoslangan bo'ladi.

Shartnomaviy ta'sis usuli bilan ikki va undan ortiq ta'sischi tomonidan o'zlarining mulkiy ulushlarini birlashtirish asosida ta'sis shartnomasi tuzish yo'li bilan xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining faoliyat yo'nalishlari belgilanadi va tuziladi.

Xo'jalik (tadbirkorlik) subyektini davlat ro'yxatidan o'tkazish yuqorida ta'kidlanganidek, ularni tashkil etishning eng so'nggi bosqichi bo'lib hisoblanadi. (Fuqarolik Kodeksining 44-moddasi, «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida»gi qonunning 3-moddasi, «Mas'uliyati cheklangan yoki qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat to'g'risida»gi qonunning 5-moddasi, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi qonunning 11-moddasi.)

Aynan, xo'jalik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtdan boshlab yuridik shaxs maqomi belgilanib, bu yuridik fakt huquqiy munosabatni belgilovchi ahamiyatga egadir. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlarini yuridik shaxs sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun quyidagi hujjatlar talab etiladi. Avvalo, shaxs ariza taqdim etib, unda tashkil etilayotgan xo'jalik yurituvchi subyekt to'g'risidagi asosiy ma'lumotlarni, chunki, xo'jalik yurituvchi subyektning nomi, yuridik manzili, rahbar-

ning ismi, sharifi, nizom jamg'armasining miqdori, muassislar, ularning nizom jamg'armasidagi ulushi, davlat ro'yxatidan o'tkazishni so'rab murojaat etgan shaxsning ismi, sharifi o'z ifodasini topgan bo'lishi lozim. Shuni ta'kidlash joizki, ariza bilan albatta ta'sischi o'zi murojaat etishi shart emas, balki uning nomidan notarial tasdiqlangan ishonchnoma asosida barcha davlat organlarida uning huquqlarini himoya qilish uchun vakil qilingan shaxs ham murojaat qilishi mumkin.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizaga ta'sis hujjatlarining notarial tasdiqlangan ikki asl nusxasi (davlat korxonalarini negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini ro'yxatdan o'tkazish uchun notarial tasdiqlagan ta'sis hujjatlari talab etilmaydi), xo'jalik yurituvchi subyektning pochta manzilini tasdiqlovchi hujjat (fermer, dehqon xo'jaliklari davlat korxonalarini negizida tashkil etiladigan aksiyadorlik jamiyatlari bundan mustasno), davlat bojining yoki ro'yxatdan o'tkazish yig'iniining belgilangan miqdori to'langanligi to'g'risidagi bank to'lov hujjati (dehqon xo'jaliklari, davlat korxonalarini negizida tashkil etiladigan aksiyadorlik jamiyatlari bundan mustasno), belgilangan tartibda shaxsga (tuman) hokimlikning vakolatli organlari tomonidan berilgan firma nomi to'g'risidagi guvohnoma, muhr va shtamp eskizlari 3 nusxada ilova qilinadi.

Yuqorida qayd etilgan hujjatlarga qo'shimcha bozorlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun uni tashkil etishga shahar tuman hokimligi roziligi yoki qarori talab etiladi.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatining subyekti hisoblangan yakka tartibdagi tadbirkorni davlat ro'yxatidan o'tkazish xo'jalik huquqining boshqa subyektlarini ro'yxatga olishlikdan farq qiladi.

«Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi qonunning 11-moddasida tadbirkorlik faoliyati subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazishning umumiy asoslari ko'rsatilgan. Unga binoan, jismoniy shaxs yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tish uchun tegishli organlarga ariza bergach, ro'yxatdan o'tkazuvchi organlar ariza beruvchiga tadbirkorlik faoliyati subyekti tariqasida davlat ro'yxatidan o'tkazishni uni tashkil etish maqsadga muvofiq emas, degan vaj bilan rad etishga yoki qonun hujjatlarida nazarda

tutilmagan qo‘shimcha talablarni belgilashga haqli emas. Bunday talabni asossiz rad etganlik, shuningdek, ro‘yxatdan o‘tkazish muddatlarini buzganlik ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Bu kabi umumiy asoslardan tashqari ro‘yxatga olishning maxsus asoslari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-avgustda qabul qilingan «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va hisobga qo‘yish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida»gi qarorida tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshiruvchi subyektlarni ham davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan hujjatlar ro‘yxati va tartibi mastahkamlangan. Bunga binoan, shaxs tomonidan tuman (shahar) hokimligiga ariza beriladi, ushbu arizaga 3x4 o‘lchamli ikkita fotosurat, ro‘yxatdan o‘tkazish yig‘imining belgilangan miqdorda to‘langanligi to‘g‘risidagi bank to‘lov hujjati, muhr va shtamp eskizlari uch nusxada taqdim etiladi hamda pasport ko‘rsatiladi.

Jismoniy shaxs arizada tadbirkorlik faoliyati amalga oshiriladigan joy mavjudligini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etishi lozim bo‘ladi.

Yuridik shaxs tuzmasdan dehqon xo‘jaligi tashkil etishda ham tuman (shahar) hokimligiga ariza taqdim etiladi. Arizaga, qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) umumiy yig‘ilishining yoki yuqori boshqaruv organining yoxud boshqa qishloq xo‘jaligi korxonasi ish beruvchisi (ma‘muriyati)ning xo‘jalik tashkil etish to‘g‘risidagi qarori ilova qilinib, pasport ko‘rsatiladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxs tuzmasdan tashkil etilgan dehqon xo‘jaliklari davlat ro‘yxatidan o‘tkazish haqidagi arizalarini ro‘yxatdan o‘tkazuvchi organ tomonidan qabul qilib olinganidan so‘ng, 3 ish kunidan kechikmay tadbirkorlik subyekti sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi va hisobga qo‘yilishi lozim, aks holda shaxs sudga shikoyat qilishga haqli.

Xo‘jalik faoliyatini yuritish uchun yuridik shaxslar bankda hisob raqamini ochishlari shart bo‘lsa, yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxs tuzmasdan tashkil etilgan dehqon xo‘jaliklari tomonidan faoliyatning ayrim turlari amalga oshirilgan hollarda hisob raqami ochish uchun murojaat qiladilar.

Xo‘jalik subyekti davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan kundan boshlab bir kun mobaynida ro‘yxatga olinganlik ma‘lumotini soliq organiga

hamda muhr va shtamp eskizlarini uch nusxada ilova qilgan holda ichki ishlar organlariga ro'yxatdan o'tkazuvchi organ rasman taqdim etadi. Soliq organlari esa, yakka tartibdagi tadbirkorni, yuridik shaxs tuzmasdan tashkil etilgan dehqon xo'jaligini hisobga qo'yadi, ularga soliq to'lovchining identifikatsiya raqamini beradi va uni statistika va ro'yxatdan o'tkazuvchi organlarga rasman ma'lum qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 24-maydagi "Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida"¹gi N PQ-357 sonli qaroriga muvofiq. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish uchun ma'muriy sarf-xarajatlarni kamaytirish, tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishdagi byurokratik to'siqlar va g'ovlarni bartaraf etish yo'li bilan yanada qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida 2006-yilning 1-sentabridan boshlab tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olishning xabardor qilish tartibi o'rnatildi. Yer maydonlari ajratib berish, gaz va elektr tarmoqlariga ulash to'g'risida, shuningdek, litsenziyalanadigan faoliyat turlari bo'yicha qaror talab etiladigan tadbirkorlarni ro'yxatga olish bundan mustasno.

Yuqoridagi qarordan kelib chiqib quydagilar begilandi:

- tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish, tegishli ravishda, yustisiya organlari yoki tuman (shahar)lar hokimliklari huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olish inspeksiyalari tomonidan bir vaqtning o'zida ularni soliq va statistika organlarida hisobga qo'ygan holda amalga oshiriladi;

- ariza – xabarnomani bergan paytdan boshlab tadbirkorlik subyektini davlat ro'yxatiga olib, unga davlat ro'yxatiga olinganlik to'g'risidagi guvohnomani berishgacha o'tadigan muddat ko'pi bilan ikki ish kunini tashkil etadi.

Yuqoridagi qarorni ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi hamda Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi:

- tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olishning xabardor qilish tartibiga rioya etilishi ustidan qattiq nazorat o'rnatish;

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2006 йил, 20-21-сон, 174-модда.

- tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olishning xabardor qilish tartibini tushuntirish bo'yicha ommaviy axborot vositalarida munta-zam ravishda maqolalar chop etilishini ta'minlasin, teleko'rsatuvlar turkumini tashkil qilsin;

O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi bilan birgalikda mintaqalarda Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibi to'g'risidagi nizomning asosiy yo'nalishlari bo'yicha aholini hamda mahalliy davlat hoki-miyati va boshqaruvi tegishli organlari xodimlarini keng jalb etgan holda seminarlar o'tkazilishini ta'minlasin.

Davlat ro'yxatidan o'tkazilgan xo'jalik subyekti belgilangan tartibda soliq organlari va ijtimoiy ta'minot organlarida hisobda turishi shart. Xo'jalik subyekti haqida belgilab qo'yilgan tartibni buzish yoki uning ta'sis hujjatlari qonun talablariga mos kelmasligi davlat ro'y-xatidan o'tkazilishining rad etilganligiga sabab bo'ladi. Ro'yxatdan o'tkaziluvchi organlar ariza beruvchiga xo'jalik subyekti sifatida dav-lat ro'yxatidan o'tkazishni, uni tashkil etish maqsadga muvofiq emas degan vaj bilan rad etishga yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan qo'shimcha talablarni belgilashga haqli emas.

Ariza beruvchi xo'jalik yurituvchi subyekti tariqasida davlat ro'y-xatidan o'tkazishni rad etganlik, shuningdek, ro'yxatdan o'tkazish muddatini buzganlik ustidan sudga shikoyat qilishi mumkin. Ro'y-xatdan o'tkazuvchi organning qarori, shuningdek, mazkur organ man-sabdor shaxslarning harakatlari sud tomonidan xilof deb topilgan taqdirda, ular ro'yxatdan o'tkazishni rad etganlik yoki ro'yxatdan o't-kazish muddatini buzganlik tufayli yetkazilgan zararining o'rini qoplaydilar va ma'naviy zarar uchun tovon to'laydilar.

Xo'jalik subyekti qayta tashkil etilishi to'g'risida so'z borar ekan, xo'jalik subyekti huquq va majburiyatlarini xuquqiy voris-lik asosida boshqa shaxsga o'tishi orqali uning tugatilishi tushuniladi. Qayta tashkil etishning maqsadi bo'lib, yuridik shaxsning huquqiy maqomini o'zgartirish bo'lib hisoblanadi.

Qayta tashkil etish ixtiyoriy va majburiy bo'lishi mumkin. Ixti-yoriy qayta tashkil etish to'g'risidagi qaror ta'sischi yoxud uning ta'sis hujjatlarida vakolat berilgan organlar tomonidan qabul qilinishi mumkin. Majburiy qayta tashkil etish esa ta'sischi xohish

irodasiga qarshi, ya'ni vakolati bo'lgan davlat organi yoxud sud tomonidan qabul qilingan qarorga asosan amalga oshiriladi. Bunday hollar qonun hujjatlarida to'g'ridan-to'g'ri belgilangan bo'lishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 2-avgustdagi 300-sonli qaroriga ilova qilingan «O'zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi to'g'risida»¹gi Nizomda uning zimmasiga ayrim xo'jalik subyektlarini qo'shib yuborish, qo'shib olish, o'zgartirish shakllaridan qayta tashkil etilishini nazorat qilish yuklatilgan. Amaldagi qonunga muvofiq yuridik shaxslarni qayta tashkil etishning 5 ta: **qo'shib yuborish; qo'shib olish; bo'lish; ajratib chiqarish; o'zgartirish usullari mavjud.**

Fuqarolik Kodeksining 50-moddasiga muvofiq qo'shib yuborish, qo'shib olish va o'zgartirishda huquqiy vorislik topshirish hujjatida o'z aksini topishligi, bo'lish va ajratib taqsimlash balansiga muvofiq aniqlanishi mustahkamlangan.

Qonun hujjatlariga binoan taqsimlash, balans va topshirish hujjatiga quyidagi talablar qo'yiladi. Topshirish hujjati va taqsimlash balansini xo'jalik subyekti muassislari tomonidan yoki xo'jalikni qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi hamda ta'sis hujjatlari bilan birga yangidan vujudga kelgan xo'jalik subyektini davlat ro'yxatidan o'tkazish yoki mavjud xo'jalik subyektining ta'sis hujjatlariga o'zgartishlar kiritish uchun taqdim etiladi.

Ta'sis hujjatlari bilan birga tegishli tartibda hujjatini yoki taqsimlash balansini taqdim etmaslik, shuningdek, ulardan qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha huquqiy vorislik to'g'risidagi qoidalarning yo'qligi, vujudga kelgan yuridik shaxsning davlat ro'yxatidan o'tkazishning rad etilishiga sabab bo'ladi. Eng avvalo xo'jalik subyektini qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan xo'jalik subyekti muassislari yoki organ qayta tashkil etilayotgan xo'jalik subyektining kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor qilishlari shart.

Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektini tugatilishi uning huquq va majburiyatlarini huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o't-

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 йил, № 2, 54-модда;

masdan, balki bekor qilinishiga olib keladi. Xo‘jalik huquqi subyektining tugatilishi ixtiyoriy va majburiy asosda bo‘lishi mumkin.

Tugatish uchun uni tashkil etishdan ko‘zlangan maqsadga erishilganligi yoki xo‘jalik yurituvchi subyektini tashkil qilish vaqtida qonun hujjatlari buzilishiga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa va bularni bartaraf etib bo‘lmasa, manfaatdor shaxslarning arizalariga muvofiq sud xo‘jalik subyektini ro‘yxatdan o‘tkazishni haqiqiy emas deb topishi mumkin.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektini tugatish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Fukarolik Kodeksida hamda O‘zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 3-iyundagi 327-sonli «Moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirmagan va qonunchilikda belgilangan muddatga o‘zlarining ustav jamg‘armalarini shakllantirmagan korxonalarni tugatish tartibi to‘g‘risida»gi qarorida belgilangan.

Xo‘jalik subyektlarini tugatishning alohida asosi bo‘lgan bankrotlik natijasida tugatilish tartibi O‘zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to‘g‘risida»¹gi qonuniga muvofiq amalga oshiriladi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni qayta tashkil etish va tugatish to‘g‘risida darsligimizda alohida mavzu borligi bois, bu masalaga chuqurroq yondashilmadi.

3-§. Yakka tartibdagi tadbirkor xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektii sifatida

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, jismoniy shaxslarga tadbirkorlik maqomiga ega bo‘lishlik imkoniyati berilib, ular ham xo‘jalik huquqining subyektlari doirasiga kiritildi. O‘zbekiston Respublikasining dastlab qabul qilingan «Mulkchilik to‘g‘risida»²gi qonuniga binoan fuqarolarning mulklari ishlab chiqarish xo‘jalik faoliyatida foydalanishi mumkin degan qoida belgilandi. Keyinchalik bu qoidani hamda konstitusion normalarni tadbiq qilingan holda qator qonunlar qabul qilindiki, ular fuqarolarni xo‘jalik faoliyati yuritishlari (sobiq ittifoq davrida bunday faoliyatga ruxsat be-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил, Н 5, 63-модда

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1990 йил, Н 31-33, 371-модда;

rilmagan edi) hamda xo‘jalik huquqi subyektlari doirasining kengayib borishiga huquqiy zamin yaratdi.

2000-yil 25-mayda qabul qilingan «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»¹gi qonun shular jumlasidandir. Ushbu qonunda tadbirkorlik faoliyati subyektlari doirasi kengaytirilib, ular kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlari shaklida, jumladan yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar ham kichik va o‘rta tadbirkorlik subyekti sifatida mastahkamlandi. Qonunga binoan har qanday fuqaro ham tadbirkor shaxs hisoblanmaydi, balki faqat belgilangan tartibda davlat ro‘yxatidan o‘tib, tadbirkor maqomini olgan fuqarolargina e’tirof etilishi mumkin.

Qonun ayrim toifadagi fuqarolarni tadbirkor maqomini olishlariga monelik qiladi. Masalan, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning mansabdor shaxslari, sudyalari, prokuratura xodimlari, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar shular jumlasidandir.

«Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi qonunning 7-moddasida jismoniy shaxslarning yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi birgalikdagi tadbirkorlik faoliyati shakllari mustahkamlangan. Unga ko‘ra:

-er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik;

- oddiy shirkat;

- yuridik shaxs tashkil etmagan holda dehqon xo‘jaligi.

Yakka tadbirkorlikning tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil etib amalga oshiradigan subyektlardan farqlab turuvchi xususiyatlarni aniqlab olish lozim bo‘ladi. Gap shundaki, yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkor o‘z faoliyatini xodimlarni yollash huquqsiz, mulk huquqi asosida o‘ziga tegishli bo‘lgan mol-mulk negizida, shuningdek, mol-mulkka egalik qilish va foydalanishga yo‘l qo‘yadigan o‘zga ashyoviy huquq orqali o‘ziga tegishli bo‘lgan mol-mulk negizida mustaqil ravishda amalga oshiradi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 йил, Н 5-6, 140-модда;

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumi va O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining «Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq qonunchilikni qo'llash sud amaliyoti to'g'risida»gi 2000-yil 28-apreldagi qarorida¹ fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatida erkin ishtirok etishi va manfaatdorligi uchun shart-sharoit yaratish, ularning ishchanlik faolligini oshirish, tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, bu sohada qonunchilikni to'g'ri tatbiq etish va ularga qat'iy rioya qilishning ta'minlanishi lozimligi qayd etilgan.

Yuridik shaxs tashkil etmagan holda xo'jalik yuritadigan subyektlar shakllari to'g'risida so'z ketar ekan, qonun ularni quyidagi tarzda mustahkamlaganligini ta'kidlash joiz.

1) yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan xodimlarni yollash huquqisiz, mulk huquqi asosida o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida, shuningdek, mol-mulkka egalik qilish va (yoki) undan foydalanishga yo'l qo'yadigan o'zga ashyoviy huquq tufayli o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida mustaqil ravishda amalga oshiriladigan yakka tartibdagi tadbirkorlik;

2) er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik;

3) ikki yoki undan ortiq yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan foyda olish yoki qonunga zid bo'lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o'z hissalarini qo'shish va yuridik shaxs tuzmasdan, birgalikda ish qilish majburiyatini olgan oddiy shirkat;

4) yuridik shaxs tashkil etmagan holda dehqon xo'jaligini yuritish.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish (davlat ro'yxatidan o'tishi) uchun shaxs 18 yoshga to'lgan bo'lishi lozim.

O'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxsning to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish asoslari Fuqarolik kodeksining 28-moddasida ko'rsatilgan.

Voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqat'iyga ega bo'ladi, nikoh tuzish shartnomasida ega bo'lingan muomala

¹ "Хужалик ва ҳуқуқ" – "Хозяйство и право", 2000 - №8, 14-б.

layoqat'iy o'n sakkiz yoshga to'lmasdan turib nikoh bekor qilingan taqdirda ham to'la saqlab qolinadi. Nikoh haqiqiy emas, deb topilgan taqdirda, sud voyaga yetmagan er (xotin) sud belgilagan paytdan boshlab to'la muomala layoqat'iyini yo'qotganligi haqida qaror qabul qilishi mumkin. Agarda qonunda nazarda tutilgan asoslarda fuqaroning muomala layoqat'iy cheklangan bo'lsa, fuqaro tadbirkorlik maqomiga ega bo'lolmaydi. Mabodo vaqt o'tishi bilan fuqaro yana muomala layoqat'iyini tiklasa, u tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'ladi.

Tadbirkor fuqaroning xo'jalik huquqi sohasidagi huquqiy layoqat'iyini fuqarolik huquqiy layoqat'iy bilan adashtirmaslik lozim. Fuqarolik huquqida u fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga soluvchi mulkiy munosabatlarda o'zining shaxsiy ehtiyojlarini qondiruvchi shaxs sifatidagi umumiy huquqiy layoqatga ega bo'ladi. Xo'jalik huquqida esa, u maxsus xo'jalik vakolatiga ega bo'lib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tovarlar ishlab chiqaradi (ishlarni bajaradi, xizmat ko'rsatadi), ularni realizatsiya qiladi. Shu sababli ham ular fuqarolik huquqidan farqli ravishda, foyda olish maqsadida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida ko'rilgan daromad sifatida qonunchilikda belgilangan miqdorda va tartibda soliqqa tortiladi.

Gap yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish to'g'risida ketar ekan, er-xotindan biri er-xotinning umumiy birgalikdagi mol-mulkidan foydalanadigan hollarda vujudga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solish masalasi muhimdir. Chunonchi qonunlarda, nikoh shartnomasida yoki er-xotin o'rtasidagi o'zga kelishuvda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, bunday holda er (xotin)ning roziligi talab qilinadi. Bunday rozilik notarial tasdiqlangan bo'lib, qaysi mol-mulkdan foydalanishga kelishilgan bo'lsa, ushbu mol-mulkka tegishli ma'lumotlar qayd etilishi lozim.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish tadbirkorlikning er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik turida (ish muomalalarida) er-xotin nomidan erning yoki xotinning roziligi bilan ulardan biri ishtirok etadi, bu rozilik yakka tartibdagi tadbirkor ro'yxatdan o'tkazilayotganda tasdiqlanishi lozim.

Oilaviy tadbirkorlikda er-xotinning umumiy birgalikdagi mol-mulkidan foydalanishda qonun oilaning voyaga yetgan boshqa a'zolarining manfaatlarini inobatga olgan, xususan, agar tadbirkorlik faoliyati obyektida uy-joydan foydalanish bilan bog'liq oilaviy tadbirkorlik amalga oshirilayotganda uy-joy mulkdorlaridan birining ish muomalalariga kirishishi oilaning voyaga yetgan boshqa a'zolarining notarial tasdiqlangan roziligi bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik va oilaviy tadbirkorlik faoliyatining negizi, mulkning shakllanish holati bir-biridan farq qiladi. Yakka tartibdagi tadbirkor mulk huquqi asosida faqat o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida, shuningdek, mol-mulkka egalik qilish va (yoki) undan foydalanishga yo'l qo'yadigan o'zga ashyoviy huquq tufayli o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida faoliyat ko'rsatsa, oilaviy tadbirkorlik mol-mulk negizida umumiy birgalikdagi mulk asosida amalga oshiriladi.

Fuqarolar yuridik shaxs tashkil etmasdan xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirishda birgalikda faoliyat ko'rsatishga ehtiyoj sez-salar, bu tarz-dagi birgalikdagi faoliyat shakllaridan biri oddiy shirkat hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 962-moddasiga binoan, oddiy shirkat shartnomasi (birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma) bo'yicha sherik (ishtirokchi) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish yoki qonunga zid bo'lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o'z hissalarini qo'shish va yuridik shaxs tuzmasdan birgalikda ish qilish majburiyatini oladi. Mazkur moddaning 2-qismiga ko'ra oddiy shirkat shartnomasining taraflari tijoratchi tashkilotlar ham bo'lishi mumkin. Ko'rinib turibdiki, oddiy shirkat shartnomasida yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar qatori yuridik shaxs hisoblangan tijoratchi tashkilotlar ham ishtirok etishlari mumkin ekan.

Oddiy shirkat shartnomasi (birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma) bo'yicha sheriklar (ishtirokchilar) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish yoki qonunga zid bo'lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o'z hissalarini qo'shish va yuridik shaxs tuzmasdan, birgalikda ish qilish majburiyatini oladilar. Fuqarolik ko-

deksining 963-975-moddalarida yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshiriluvchi xo‘jalik yuritishning ushbu turiga xos xususiyatlar va ular faoliyatining huquqiy asoslari belgilangan.

Sheriklar mulki huquqi asosida ega bo‘lgan, ular tomonidan qo‘shilgan mol-mulk, shuningdek, birgalikdagi faoliyat natijasida ishlab chiqarilgan mahsulot va bunday faoliyat tufayli olingan hosil hamda daromadlar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo‘yilgan bo‘lmasa yoxud majburiyatning mohiyatidan boshqacha hol kelib chiqmasa, ularning umumiy ulushli mulki hisoblanadi, birgalikdagi faoliyatga bog‘liq xarajatlar va zararlarni qoplash tartibi esa, ularning kelishuvi bilan belgilanadi. Bunday kelishuv bo‘lmaganda, har bir sherik o‘zining umumiy ishga qo‘shgan hissasi qiymatiga mutanosib ravishda xarajatlar va zararlarni zimmasiga oladi. Fuqarolik kodeksining 967-moddasi 2-qismida sheriklardan birortasini umumiy xarajatlarni yoki zararni qoplashda ishtirok etishda to‘liq ozod etadigan kelishuv o‘z-o‘zidan haqiqiy emas. Sheriklarning umumiy xarajatlari va zararlariga nisbatan bunday huquq normasining belgilanishi sheriklarning tadbirkorlik subyekti sifatidagi huquq va burchlarining buzilishining oldini oluvchi kafolatdir.

Fuqarolik Kodeksining 968-moddaga ko‘ra, sheriklar tomonidan ularning birgalikdagi faoliyati natijasida olingan foyda, agar oddiy shirkat shartnomasida yoki sheriklarning boshqa kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, sheriklarning umumiy ishga qo‘shgan hissaları qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Sheriklaridan birortasini foydada ishtirok etishdan chetlatish to‘g‘risidagi kelishuv o‘z-o‘zidan haqiqiy emas.

Oddiy shirkat shartnomasida sheriklardan birortasining foydaga bo‘lgan huquqining buzib qayd etilishi Fuqarolik Kodeksining 113 va 115-moddalariga asosan birgalikdagi faoliyat xususidagi bitimning bekor bo‘lishiga, haqiqiy emas deb hisoblanishiga olib keladi.

Oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchisining kreditori Fuqarolik kodeksining 227-moddasiga muvofiq uning umumiy mol-mulkdagi ulushini ajratishni talab qilishga haqli. Bu holat faqatgina ishtirokchida kreditor talabini qondiradigan boshqa mulki qolmagan bo‘lsa, vujudga kelishi mumkin.

Agar ulushni natura shaklida ajratishga imkoniyat bo‘lmasa yoki uning ajratilishiga boshqa sheriklar e‘tiroz bildirsalar, kreditor ushbu

ulushning boshqa sheriklarga bozor narxida sotilishini talab qilishga haqli. Ushbu holatda ulush sotilganidan olingan qarzni qoplashga ishlatiladi.

Agarda boshqa sheriklar qarzdorning ulushini sotib olishga rozilik bersalar, bu holda kreditor sud orqali ulushning kim oshdi savdosida sotilishini talab qilishga haqlidir. Yuridik shaxs tashkil etmasdan taʼbirkorlik faoliyatini yurituvchi subyektlardan biri oddiy shirkat shaklida uning mavjudligini uchinchi shaxslarga maʼlum qilmasligi (yashirin shirkat) nazarda tutilishi mumkin. Bunday shartnomaga nisbatan, agar qonunchilikda boshqacha tartib nazarda tutilmagan boʻlsa yoki yashirin shirkat mohiyatidan kelib chiqmasa, Fuqarolik kodeksining «Oddiy shirkat» bobi qoidalari qoʻllaniladi.

Ushbu shirkatning xususiyatlaridan biri, uning ishtirokchilaridan har biri uchinchi shaxslar bilan munosabatlarda shirkatlarining umumiy manfaatlarini koʻzlab oʻz nomidan tuzgan bitimlar boʻyicha oʻzining butun mol-mulki bilan javob berishidir.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan taʼbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlarning shakllari tartibida dehqon xoʻjaliklari alohida oʻrin egallaydi. Oʻzbekiston Respublikasining «Dehqon xoʻjaligi toʻgʻrisida»gi 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan qonunning I-moddasiga asosan dehqon xoʻjaligi oilaviy mayda tovar xoʻjaligi boʻlib, oila aʼzolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila beshligʻiga beriladigan toʻnoraq yer uchastkasida qishloq xoʻjaligi mahsuloti yetishtiradi va realizatsiya qiladi.

Dehqon xoʻjaligidagi faoliyat taʼbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xoʻjaligi aʼzolarining istagiga koʻra, yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin.¹

Dehqon xoʻjaligi davlat roʻyxatiga olingach, unga dehqon xoʻjaligi boshligʻiga yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati hamda davlat roʻyxatidan oʻtkazilganlik toʻgʻrisidagi belgilangan namunadagi guvohnoma beriladi. Bu tarzda xoʻjalik yurituvchi subyektlarning roʻyxatga olish tartibi toʻgʻrisida

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва кишлок хўжалигига оид қонун ҳужжатлари тўплами. -Т.: Алолат, 1999. 117-5.

yuqorida ta'kidlab o'tildi. Bozor munosabatlari takomillashib borayotgan bir sharoitda Respublikamizda «fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, davlat tuzilishini demokratlashtirish, bozor islohotlarini chuqurlashtirish, xususiy mulkni, tadbirkorlik, kichik va o'rta biznes manfaatlarini himoyalash borasida zarur kafolatlarni yaratib berishga alohida e'tibor qaratildi va ushbu yo'nalishdagi ishlar izchil davom ettirilmoqda»¹, ya'ni tadbirkorlar faoliyatini davlat yo'li bilan doimiy qo'llab-quvvatlab borishning huquqiy, ijtimoiy asoslari yaratilib kelinmoqda.

4-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti sifatida davlat

O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning asosiy tamoyillaridan biri bu—davlatning bosh islohotchi ekanligidir.

«Davlatning boshqaruv sohasidagi roli inkor etilsa, ma'muriy buyruqbozlik tizimidan iqtisodiyotning bozor tamoyillariga o'tishini ta'minlash qiyin kechadi.

O'z-o'zidan ravshaniki, bozor munosabatlari me'yori mustahkamlanib, islohotlarning ortga qaytmasligi ta'minlanib borgan sari davlatning ta'siri ham shunga muvofiq ravishda izchillik bilan kamayib boraveradi».²

Shu nuqtai nazardan davlat iqtisodiyot va ijtimoiy hayotning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishni ta'minlashni o'z zimmasiga oladi. Bu esa bozor sharoitida iqtisodiyotni/davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solish hamda ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni bevosita huquqiy vositalar yordamida hal etishga imkoniyat yaratadi.

Davlat xo'jalik huquqi subyektlariga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Bular, **birinchidan**, uning o'z mulkiga egaligida, **ikkinchidan**, uning xo'jalik faoliyatini boshqarishligida, **uchinchidan**, bevosita xo'jalik vakolatlariga egaligida, **to'rtinchidan**, xo'jalik aloqalarida

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни, фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 й., 30 август.

² И.А.Каримов. «Ўзбекистон: XXI аср бўсағасиде: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари тараккиёт кифолатлари». —Т.: Ўзбекистон, 1997, 189-б.

boshqa ishtirokchilar bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishishlarida gavdalanadi.

Xo'jalik huquqining subyekti sifatida davlat bir vaqtning o'zida boshqa xo'jalik huquqining subyektlaridan farq qiladi. Bu shunda ko'rinadiki, uning faoliyatida xo'jalik faoliyati ustidan rahbarlikni amalga oshirish anchayin ustunroq turadi. Davlat iqtisodiy munosabatlarga kirishar ekan, boshqa subyektlar kabi o'z faoliyatini amalga oshirishi uchun ruxsatnoma olishi talab etilmaydi. Shu bilan birga iqtisodiyotga rahbarlik qilishni yuridik kuchga ega bo'lgan normativ hujjatlar asosida amalga oshirilishi ham unga xos bo'lgan xususiyatlardan bo'lib hisoblanadi.

Davlatning xo'jalik huquqi subyektlari qatoriga qo'shmaslik, xo'jalik faoliyatiga oid masalalarni hal qilishda ko'pgina noaniqliklarni kelib chiqishiga, bu boradagi masalalarni qaysi huquq sohasi normalari bilan tartibga solinishi lozimligi to'g'risidagi masalalarda chalkashliklarni kelib chiqishiga sabab bo'lar edi. Davlatning xo'jalik huquqining subyekti sifatida o'ziga xos xususiyatlarini birma-bir tahlil qilishga harakat qilamiz.

Davlatning o'z mulkiga ega ekanligi to'g'risida shuni ta'kidlash joizki, Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillarning o'zidayoq, O'zbekiston o'zining «Mulkchilik to'g'risida»gi qonunini qabul qildi va ushbu qonunga muvofiq O'zbekiston davlati mulk egasi sifatida tan olindi. 1978-yilgi O'zbekistonning Konstitutsiyasida jamiyatning iqtisodiy negizini asosan sotsialistik mulkning ikki xil shakli, ya'ni davlat va kolxozkooperativ mulki tashkil etilishi belgilangan edi. Endilikda mulk ommaviy va xususiy shakllarda mavjud bo'lishligi qonuniy mustahkamlanib, hatto fuqarolarning mulki qaysi shakllarda va qay maqomda mavjud bo'lishligi qonuniy hal etilib, mulklar tengsizligiga barham berildi.

Mulkning kimga tegishli bo'lishidan qat'iy nazar, teng ravishda rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratilib, ularni babbaravar huquqiy muhofaza qilish qoidalari tegishli qonunlarda o'z ifodasini topdi.

Jamiyat iqtisodiy negizini tashkil qiluvchi asosiy masala bo'lgan mulk masalasining bunday ijobiy hal qilinishi ijtimoiy hayotning barcha sohalarida tashabbuskorlik hissiyotlarining kamol topishi uchun ishlab chiqarishda, xo'jalik sohasida, tadbirkorlik faoliyatini

amalga oshirishda fuqarolar hamda tashkilotlar, shuningdek, jismoniy shaxslar va yuridik shaxslarning birgalikda teng manfaatdor bo'lishi, ular o'rtasida umumiy mulkdan hamkorlikda foydalanish va buning oqibatida samarali natijalarga erishish imkoniyatlari yaratib berildi.

Ma'lumki, O'zbekistonning mustaqillikka erishilgunga qadar amalda bo'lgan 1963-yilgi Grajdanlik Kodeksiga muvofiq fuqaro bilan yuridik shaxs o'rtasida umumiy mulk bo'lishiga yo'l qo'yilmas edi. Amaldagi qonunlarimizga muvofiq, endilikda mulk ikki xil, ya'ni xususiy va ommaviy shakllarda mavjud bo'lishligi mumkinligi belgilanib qo'yildi.

Ommaviy mulk davlat mulkidan iborat bo'lib, u ikki xil turdagi mulkdan, ya'ni O'zbekiston Respublikasi mulki va munitsipial mulkdan tashkil topadi.

Ommaviy mulk davlatning barcha fuqarolariga va shuning bilan har bir fuqarosiga tegishli bo'lgan mulk bo'lib hisoblanadi, ammo u o'tmishdagi davlat mulkiga o'xshash mavhum tushuncha emas, uning muayyan obyektlari, uni egallab turuvchi, undan foydalanuvchi va uni tasarruf etuvchi subyektlar qonunlarimizda aniq ko'rsatilgan.

Ommaviy mulk davlat mulki sifatida O'zbekiston Respublikasi-ning shaxsan o'ziga va uning ma'muriy-hududiy tuzilmalariga tegishli mulkdan (munitsipial) iborat.

Fuqarolik Kodeksi va boshqa tegishli qonun normalarida ommaviy mulkning vujudga kelish asoslari, bunday mulk obyektlarining turlari (yer, yer osti boyliklari suv, havo bo'shlig'i, o'simlik, hayvonot dunyosi, boshqa tabiiy boyliklar; davlat hokimiyati va boshqaruvi mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, O'zbekiston byudjetining mablag'lari, oltin zahirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlar, shuningdek, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, ilmiy, ilmiytadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari), ularning respublika va ma'muriy-hududiy tuzilmalarga (mahalliy hokimiyat va boshqa mahalliy organlarga) tegishli qismlari belgilangan bo'lib, bundan tashqari mazkur mol-mulklarni tasarruf etish huquqiga ega bo'lgan davlat organlari aniqlangan. Masalan, Respublika mulkini Oliy Majlis, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini yoki ular maxsus vakil qilgan organlar tasarruf qiladi.

Munitsipial hisoblangan mol-mulkni tasarruf qilish vakolatli davlat hokimiyati mahalliy organlari yoki ular vakil qilgan organlar zimmasiga yuklatilgan.

Davlatning barcha mol-mulkini, bu mulk Respublika yoki mahalliy davlat hokimiyati organlariga tegishli bo'lishidan qat'iy nazar, asosan ikki guruhga:

- 1) davlat korxonalari va muassasalariga biriktirib qo'yilgan mulk;
- 2) tegishli budjet mablag'lari va davlat korxonalari, muassasalariga biriktirilmagan Respublikaning davlat xazinasini tashkil qilindigan mol-mulkarga ajratish mumkin.

Munitsipial mulk ham Respublika mulki kabi ikki xil asosiy guruhlarga bo'linishi mumkin, ular:

- a) munitsipial korxonalar va muassasalarga biriktirib qo'yilgan mol-mulk;

- b) mahalliy byudjetni tashkil qiluvchi mablag'lar, munitsipial korxonalar va muassasalarga biriktirilmagan tegishli viloyat, shahar va boshqa munitsipial g'aznalarini tashkil qiluvchi mulklardan iborat.

Davlat mulkini bunday obyektlarga bo'lish O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi va «Davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonuniga muvofiq belgilangan.

Respublika mulki obyektlari doirasiga kiritilgan obyektlar davlatimizning milliy boyligining asosini tashkil qiladi. Bu mulk davlat hokimiyat va boshqaruv organlarini amal qilish, umumdavlat vazifalarni amalga oshirish uchun (mudofaa kuchlarining, chegara qo'shinlari, milliy xavfsizlik va ichki ishlarining mulklari asosida), O'zbekiston xalq xo'jaligini rivojlantirilishini ta'minlovchi tarmoqlar (mudofaa ishlab chiqarishiga xos korxonalar, yoqilg'i-energetika kompleksi, transport, aloqa tarmoqlari), shuningdek, O'zbekiston Respublikasi ta'minoti uchun zarur bo'lgan tarmoqlar (farmasevtika, meditsina-biologik preparatlarni, spirt-mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar) uchun zarur bo'lib hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan mulk obyektlari asosida O'zbekiston davlati xo'jalik faoliyatini amalga oshiradi. Ushbu mulklarni davlat o'z organlari orqali korxonalarining xo'jalik yuritishiga berib, yangi subyekt korxonalarini tashkil etadi. Shu bilan birga bu korxonalarini

davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish masalasini, ularning tugatilish masalalarini bevosita mulkdor bo'lgan davlat o'zining maxsus organlari vakolatiga kiritgan.

Davlat mulki bo'lgan maxsus obyekt – davlat xazinasiga O'zbekiston Respublikasi nomidan tushadigan soliqlar, yig'img'lar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha davlat kreditor hisoblanadi. Shuningdek, davlat nomidan tuzilgan shartnomalar bo'yicha g'azna mablag'lari hisobidan javobgar hisoblanadi. Davlatning xo'jalik vakolati tadbirkorlik va xo'jalik subyektlariga nisbatan boshqaruv faoliyati bo'lib hisoblanadi.

Davlat xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan xalq nomidan harakat qiluvchi subyekt sifatida qonun chiqarish orqali umumiy asosda o'z ta'sirini ko'rsatadi, bunda u davlat vazifalarini mohiyatidan kelib chiqib xo'jalik munosabatlarida ishtirok etadi, jumladan uning xo'jalik subyektini sifatidagi faoliyati uning o'z ehtiyojlaridan kelib chiqib moddiy-texnika ta'minoti, investisiyalash kabi masalalarni hal qilishda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi.

Bu tarzdagi faoliyat ilgari davlatning iqtisodiyotni ma'muriy boshqarish shakli bo'lgan direktiv aktlarga o'xshamasdan, balki, davlat insonlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishdek ulkan vazifani bajarish maqsadida erkinlik asosidagi xo'jalik faoliyatini amalga oshirishi bilan bir vaqtda, hisob-kitob yuritish, moliya, soliq, subyektlar imtiyozlari kabi institutlarni tartibga solish ishini olib boradi va ular yagona dastur sifatida ko'rinadi. Chunonchi iqtisodiyot sohasidagi qonunlarning davlat tomonidan qabul qilinishi orqali subyektlar faoliyatini tartibga solinishi amalga oshiriladi.

Xo'jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solinishi, usuli umumiy va alohida asoslarda amalga oshiriladi. Umumiy asos bo'lib qonun chiqarish bo'lib hisoblansa, alohida asosda turli-tuman sohalar bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan o'z ta'sirini o'tkazadi, ya'ni iqtisodiy faoliyatning turli jihatlarini tartibga soladi. Masalan, davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazib berish va xarid qilish, budjet manfaatlarini ko'zlagan holda qonunlar, ekologiya masalalariga oid, tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarni qabul qilinishi orqali subyekt sifatida ko'rinadi.

Xo'jalik faoliyatida davlatning ta'siri mazmuniga e'tibor beriladigan bo'lsa, bunda biz, xo'jalik yurituvchi subyektlarni tuzish, be-

kor qilish, xo‘jalik faoliyatini tartibga solishni nazorat qilish faoliyatini guvohi bo‘lamiz. Masalan, «Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to‘g‘risida»gi 1993-yil 7-mayda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi qonuni va ushbu qonunni qo‘llashdagi ba‘zi masalalar haqidagi O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1994-yil 9-sentabrdagi qaroriga muvofiq, uy-joyni xususiylashtirish va fuqarolarga berishni mulk egasi bo‘lgan davlat nomidan uy-joy fondiga xo‘jalik yuritish huquqiga yoki operativ boshqarish huquqiga ega bo‘lgan davlat tashkilotlari va korxonalari amalga oshiradilar. Mahalliy ma‘muriyat munitsipal uy-joyda yashovchi fuqarolarning arizalari bo‘yicha faqat qaror qabul qiladi. «O‘zbekiston Respublikasining davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash Davlat qo‘mitasini tashkil qilish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish qo‘mitasiga davlat mulkini xususiylashtirish va respublikada xususiy biznesni rivojlantirishga ko‘maklashish dasturini ishlab chiqish, tashkiliy va uslubiy jihatdan rahbarlik qilish, davlat mulki obyektlarini boshqa mulkchilik shakllariga aylantirishdan tushgan mablag‘larni iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarga oid vazifalarni hal qilish uchun safarbar etish kabi tadbirlarni amalga oshirish yuklatildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, davlatning xo‘jalik faoliyatini tartibga solishning quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

- 1) normativ huquqiy hujjatlar chiqarish;
- 2) davlat buyurtmalari;
- 3) davlat kontrakti;
- 4) davlat tomonidan tartibga solishni belgilovchi hujjatlar.

Normativ xarakterdagi hujjatlar to‘g‘risida gap ketar ekan, bular asosan biron bir tovarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri realizatsiya qilishga ruxsat etmaydigan hujjatlar, faoliyatni ruxsatnoma asosida olib borishni nazarda tutuvchi kabilar tushuniladi.

Bunday hujjatlar huquqni vujudga keltiradi, o‘zgartiradi va bekor qilishi mumkin. Huquqlarni vujudga keltiruvchi hujjatlarga imtiyozlar beruvchi yoki ruxsat beruvchi litsenziyalarni kiritish mumkin, shuningdek, dotasiyalar, subsidiyalar, ssudalar ham shu guruh hujjatlariga kiradi.

Huquqlarni o'zgartiradigan hujjatlarga atrof muhitni muhofaza qiluvchi organlarning korxonalar faoliyatini cheklashga qaratilgan hujjatlarini kiritish mumkin.

Huquqlarni bekor qiladigan hujjatlarga nazorat hujjatlari kiradi. Tadbirkorlikni rivojlantirish xususiy mulk manfaatlarini muhofaza qilish, tadbirkorlik faoliyatiga davlat aralashuvini cheklash maqsadida nazorat qiluvchi organlar doirasida cheklanib, ularni nazorat qilishning qat'iy muddatlari ham belgilanib qo'yilmoqda.

Xo'jalik huquqining subyekti sifatida davlatning iqtisodiyotga ta'sir etishining yana bir usuli bu bozor mexanizmini tashkil etib; unda monopoliyaga yo'l qo'ymaslik, soliq tizimi orqali va har bir subyektning huquqini himoya qilish, iqtisodiy erkinliklarining kafolatlashni belgilashdan iborat.

Xo'jalik huquqi subyektlari tarkibida korxonalar alohida o'ringallab, ular turli mulk shakllarida tashkil etilishi mumkin.

Korxonalarni tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatishning umumiy, huquqiy, iqtisodiy asoslari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi¹, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi², «Ijara to'g'risida»gi³, «Chet el investisiyalari to'g'risida»gi⁴, «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi⁵, «Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat to'g'risida»gi⁶, «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi⁷, «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi⁸, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi⁹ kabi qonunlar bilan tartibga solinadi.

Yuridik adabiyotlarda korxonaning quyida ta'kidlangan belgilari to'g'risida so'z boradi. Bular quyidagilar bo'lib, birinchidan, mulk huquqi yoki xo'jalik yuritish huquqi asosida o'z xodimlarining kuchi bilan ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatini amalga oshiradi, ikkin-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. – Т.: Адолат. 1996.

² “Халқ сўзи”, 2000 йил – 15 июн.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси – 1992 йил, 1-сон, 45-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси – 1998 йил, 5-6-сонлар, 91-модда

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси-1996 й., 5-6-сонлар, 61-модда

⁶ “Халқ сўзи”, 2002 й., 17 январ, 12-сон

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси-1998 й., 5-6-сонлар, 84-модда

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси-1998 й., 5-6-сонлар, 86-модда

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси-1998 й., 5-6-сонлар, 88-модда

chidan, mustaqil reja asosida talab va taklifni e'tiborga olib davlat ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatish bo'yicha faoliyat yuritadi, uchinchidan, o'z mulkiga, xo'jalik yuritish yoki operativ boshqaruvda alohida mol-mulkka ega bo'ladi, to'rtinchidan, huquqiy munosabatlarda mustaqil subyekt sifatida qatnashadi va yuridik shaxs huquqidan foydalanadi¹.

Amaldagi fuqarolik qonun hujjatlari mazmuniga nazar tashlanadigan bo'lsa, korxonalar tushunchasi ikki xil ma'noda, huquq subyekt va huquq obyekti sifatida tushuniladi. O'zbekiston Respublikasida bozor munosabatlari tarkib topgunga qadar amal qilib kelgan fuqarolik qonun hujjatlarida korxonalar faqatgina huquq subyekt ma'nosida tushunilib kelingan, chunki korxonani mol-mulk kompleksi sifatida bitimlar predmeti bo'lishi qonun bilan ta'qiqlangan. Yangi Fuqarolik Kodeksida korxonalar ikki xil ma'noda ifoda qilingan, ammo ta'kidlash joizki, korxonalar hali huquq obyekti sifatida olimlar tomonidan ilmiy tarzda lozim darajada o'rganilmagan. Shu vaqtga qadar, haqiqatan "korxonani huquq obyekti sifatida tavsiflash yuridik adabiyotlarda munozarali masalalardan biri bo'lib keldi"², ammo so'nggi yillarda huquqshunos olimlar tomonidan korxonaning huquq subyekt sifatidagi tushunchasi va mohiyatiga katta e'tibor berilmoqda³.

Korxonalar huquq va muomala layoqat'ining mazmunini yoritishda uning mulk huquqi obyekti sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarni

¹ **Қаранг:** Тадбиркорлик ҳукуқи: (Умумий қисм): Дарслик (Тахририят ҳайъати: К.Раҳмонқулов, С.Рузиназаров, М.Ниёзов ва бошқ.; Мазсул муҳаррир: С.Рузиназаров. –Т.: «Консаудтинформ», 2002.–60-бет., Мартемянов В.С. Хозяйство и право. Том 1. Общие положения. Курс лекции.–М.: Издательство БЕК, 1994, 70-75-бетлар., Суханов Э.А. Система юридических лиц // Государство и право, 1981 йил, 11-сон, 42-50 бетлар; Караходжаева Д. О юридических лицах и их имущественных правомочиях // Давлат ва ҳуқуқ -2000 йил, 1-сон, 34 бет; Тураев А. Юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати – 1999 йил, 5-сон, 37- бет.

² **Якушев В.С.** Юридическая личность государственного производственного предпринимателя. Свердловск. 1973. Йермошин Г.Н. Закон о государственном предприятии трудовой коллектив, администрация, работник, М.Московский рабочий. 1989.

³ **Тотев К.Ю.** Предприятия и его организационно-правовые формы // Государство и право. 1994, №10. 60-67 б; Зинченко С, Лапач В., Газарян С. Парадоксы правосубъектности предприятий // Хозяйство и право, 1995 №1. 73 б; Медведев Д.А. Проблемы реализации гражданской правосубъектности государственного предприятия. Автореф. дисс... к.ю.н. Л.: 1990; Лаптев В.В. Предпринимательское право: понятия и субъекты. М. Юрист, 1997; Плиев Е.Г. Правовые проблемы предпринимательства в России. Цивилистический аспект. М.: Проспект, 1999; Бекмуродов Т. Ўзбекистон Республикасида жамоа тадбиркорлиги асосидаги жамоа корхоналари // Хўжалик ва ҳуқуқ. - 2000, - № 4-316.

ochib berish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan muhim ahamiyatga egadir.

Butun korxonalar mol-mulk kompleksi sifatida ko'chmas mulk hisoblanar ekan, korxonalar egasi o'zlariga tegishli bo'lgan bunday obyektga nisbatan nafaqat mulk huquqi subyekti sifatida, balki mulk huquqi obyekt sifatida munosabatda bo'ladilar. Endilikda korxonani sotish va sotib olish mumkin, chunonchi korxonalar oldi-sotdi shartnomasining predmeti bo'lib hisoblanishi mumkin. Amaldagi fuqarolik qonun hujjatlariga binoan butun korxonalar yoki uning qismi oldi-sotdi, garovga qo'yish, ijara hamda ashyoviy huquqlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilish bilan bog'liq bitimlarning obyekt bo'lish bilan bir qatorda uni mol-mulkni ishonchli boshqarish huquqini beruvchi shartnoma asosida boshqa shaxslarga mulkni boshqarish vakolatini berib qo'yishi mumkin.

Xo'jalik huquqi subyektlari ichida korxonalar uyushmalari (ittifoq) va o'zga birlashmalari hamda ularning filial va vakolatxonalar, bo'linmalarining huquqiy maqomi (statusi) o'ziga xos bo'lib, mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda ularning o'rni beqiyosdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, o'tish davrida uyushmalar, konsernlar, korporasiyalar va boshqa birlashmalarning asosiy vazifasi respublika xalq xo'jaligini ishlab chiqarilayotgan mahsulotning aniq turlari bilan ta'minlash, yagona ilmiytexnikaviy va investisiya siyosatini o'tkazish, ichki va tashqi bozorlar konyukturasini o'rganish, tarmoqda bozor munosabatlarini rivojlantirishdir. Shuningdek, ularning vazifasi davlat korxonalarini hamda tashkilotlarini nodavlat mulkiga aylantirish ishlarini tashkil etish, tadbirkorlikni rivojlantirishni butun choralar bilan qo'llab-quvvatlashdan iboratdir. Bulardan tashqari, xo'jalik birlashmalari o'z muassislarini huquqiy himoya qilishni ta'minlaydi, davlat va mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlarida ularning qonuniy manfaatlarini ifodalaydi, tarmoqni rivojlantirish strategiyasini belgilaydi.

Biz quyi bo'g'in tashkilotlari va korxonalariga iqtisodiy erkinlik berish, ularni davlat tazyiqidan ozod qilish bilan yangicha ish uslubiga o'tdik. Korxonalar ishlab chiqarishni mustaqil tashkil etish, o'z mahsulotlarini sotish huquqini oldi. Shu bilan birga mulkchilikning turli shakllariga mansub korxonalarining xo'jalik yuritish shart-sharoitlari

teng bo'lishi faqat huquqiy jihatdan emas, balki amalda ham ta'minlandi¹.

Tijorat tashkilotlari o'zlarining tadbirkorlik faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek, mushtarak mulkiy manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish maqsadida notijorat tashkilotlar hisoblanuvchi uyushmalar (ittifoqlar) va o'zga birlashmalarga birlashishlari mumkin.

Agar ishtirokchilarning qaroriga muvofiq uyushmaga (ittifoqqa) va o'zga birlashmaga tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish vazifasi yuklatilsa, bunday uyushma (ittifoq) va o'zga birlashma ushbu Kodeksda nazarda tutilgan tartibda xo'jalik shirkati yoki jamiyatiga aylantirilishi kerak yoxud tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun xo'jalik jamiyatlari tuzishi yoki ularda ishtirok etishi mumkin. Notijorat tashkilotlari o'z faoliyatlarini muvofiqlashtirishi, shuningdek, mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish maqsadida uyushmalar (ittifoqlar) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin.

Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalar yuridik shaxs hisoblanadi. Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarning a'zolari o'z mustaqilliklarini va yuridik shaxs sifatidagi huquqlarini saqlab qoladilar. Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalar o'z a'zolarining majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarining a'zolari ularning majburiyatlari bo'yicha uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarining ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda va tartibda subsidiar javobgar bo'ladilar.

Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarining nomi ularning asosiy faoliyatini ko'rsatishi, unga «uyushmasi» yoki «ittifoqi» so'zlari yoki birlashma turini ko'rsatadigan boshqa so'z kiritilgan bo'lishi kerak. Qonun hujjatlarida yuridik shaxslar birlashmalari huquqiy mavqeyining xususiyatlari belgilanishi mumkin. (Fuqarolik Kodeksining 77-moddasi.)

Yuqorida korxonalarining ichki tuzilmalari (bo'limlari) ham xo'jalik huquqining subyektlari sifatida sanab o'tilgan edi. Korxonaning ichki

¹ Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. 84-85-бетлар.

tuzilmalari maqomi va uning korxonalar bilan munosabatlari munozarali tadqiq qilinganligini ta'kidlash joiz.¹

Korxonalar sex, ishlab chiqarish, xo'jalik, uchastka, brigada va boshqa ichki xo'jalik bo'linmalaridan iborat bo'lishi mumkin. Bular korxonalar tomonidan o'rnatilgan² o'zining ichki xo'jalik vakolatiga ega bo'lib, turli-tuman xo'jalik huquqiy munosabatlarda ishtirok etadi, ayniqsa, bozor munosabatlari takomillashib borayotgan hozirgi sharoitida bu kabi huquqiy munosabatlarning mohiyati, mazmuni o'zgarib bormoqda. Chunonchi, korxonalar tarkibida mustaqil yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan kichik, sho'ba korxonalar, vakolatxonalar va boshqa ichki tuzilmalarni tashkil etilmoqda. Korxonaning xo'jalik va boshqa tuzilma faoliyati uchun u joylashgan manzildan boshqa joyda vakolatxonalar va filiallar tashkil etilishi mumkin. Filial vakolatxonadan farqli ravishda yuridik shaxsning hamma yoki qisman vazifalarini amalga oshirishga haqlidir.

Vakolatxonalar hamda filiallar yuridik shaxs hisoblanmaydi va ularga korxonalar mol-mulkining bir qismi biriktiriladi. Uning rahbari ishonchnoma asosida yuridik shaxsning nomidan va uning manfaatlarini ko'zlab qatnashadi. Filial va bo'limlar yuridik shaxs sifatida ta'sis etilsa, uning nomida «filial» va «bo'lim» atamalaridan foydalanmaslik lozim. Umumiy qoidagi ko'ra, yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha nizo vujudga kelgan taqdirda, da'vo talabi va e'tirozlar filial va vakolatxonalar nomidan bildirilmaydi.

¹ Хозяйственное право. Общие положения. Под ред. В.В.Лаптева М.; Изд-во Наука, 1983, 64-65 б; В.К. Андреев. Правосубъектность хозяйственных органов: сухость и реализация. М.: Изд-во Наука, 1996, 108-114 б; Макарова Э.В. Правовые положения внутрипроизводственных структурных подразделения государственных предприятий промышленности в условиях к рыночным отношениям. Автореф. дисс... к.ю.н. М.: 1991. Черняев Г. Внутрихозяйственные отношения в сельскохозяйственных предприятиях и межфермерская кооперативная организация. // АПК: Экономика и управление. 1995. № 2. 65 б; Кишлоқ хўжалик ҳукуқи. Масъул муҳаррирлар. Х.Р. Раҳмонкулов, М.Б. Усмонов. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи – 2000 – 184-б.

² Ички хўжалик бўлинмаларининг ваколатлари корхона томонидан ишлаб чиқилган бўлимлар ҳақидаги Низомда белгилаб қўйилади. Унда бўлинмаларнинг бошқа ички бўлинмалар фаолияти билан боғлиқ ички хўжалик ҳуқуқий муносабатларига киришиш ва бундай ҳуқуқий муносабатларсиз амалга ошириладиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар белгиланади. Баъзан корхона томонидан чиқариладиган бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларда бўлинмаларнинг ваколатлари мустақамланиши мумкин.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy xo‘jalik sudining 1999-yil 5-fevraldagi «Xo‘jalik sudlari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining javobgarlik to‘g‘risidagi qoidalarini qo‘llashning ayrim masalalari haqida»¹ 77-sonli qarorining 15-bandiga asosan yuridik shaxs hisoblanmagan alohida bo‘linma (vakolatxona, filial) faqatgina yuridik shaxs nomidan da‘vo qilishi mumkin. Ish bo‘yicha hujjatlar da‘vo arizasida ko‘rsatilgan pochta manziliga yuboriladi.

Nizoning sudlovga tegishliligi yuridik shaxsning emas, balki alohida bo‘linmaning joylashgan joyi orqali belgilanadi. Alohida bo‘linmaning rahbari tomonidan imzolangan da‘vo arizasiga uning yuridik shaxs nomidan da‘vo arizasini imzolash vakolatini tasdiqlovchi yuridik shaxsning ishonchnomasi ilova qilinishi kerak. Shunday vakolatnoma bo‘lmagan taqdirda Xo‘jalik protsessual kodeksining 118-modda 2-qismiga binoan da‘vo arizasi ko‘rmasdan qaytariladi. Ta’kidlash joizki, filial va vakolatxona yuridik shaxsning boshqa ichki xo‘jalik tuzilmalariga (bo‘lim, sex va boshqalar) o‘xshash bo‘lsada, ulardan farqli xususiyati shuki, u yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan alohida bo‘linmasi ekanligidadir.

O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Chet el investisiyalari to‘g‘risida»gi qonunining 7- moddasiga asosan, chet el investisiyalari ishtirokidagi korxonalar O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining talablariga rioya etgan holda O‘zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan sho‘ba korxonalar, filiallar, shuningdek, yuridik shaxs bo‘lmagan vakolatxonalar va boshqa alohida bo‘linmalar tashkil etishi mumkin. Filial hamda vakolatxona faoliyati uchun javobgarlik ularni tuzgan jamiyat zimmasida bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 2-iyulda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasida xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarni huquqiy ekspertizadan, davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va tugatish tartibi to‘g‘risida»gi Nizomga ko‘ra, bosh korxonasi Respublika tashqarisida joylashgan va xo‘jalik faoliyatini amalga oshiradigan sho‘ba korxonalari va filiallar, O‘zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko‘rsatayotgan xorijiy inves-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Суди ва Олий ҳўжалик суди Пленуми қарорларининг тўплами, Нукус, “Билим” нашриёти, 2000. 224 б.

tisiyalar ishtirokidagi korxonalarining sho'ba korxonalar va filiallari ham xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar jumlasiga kiradi. Umumiy qoidaga ko'ra, muassis sho'ba korxonasi ustavini tasdiqlaydi, uning rahbarini tayinlaydi va sho'ba korxonaga nisbatan O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mulk egasining boshqa huquqlarini amalga oshiradi. Sho'ba korxonasi bosh korxonaning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi, bosh korxonasi esa o'zining sho'ba korxonalari majburiyatlari bo'yicha javob beradi.

Sho'ba korxonasi o'z faoliyatini ta'sischi bergan vakolat doirasida amalga oshiradi. Sho'ba korxonasi qarzlari yuzasidan ta'sischi javobgar bo'lmaydi. Sho'ba korxonasi sinishiga ta'sischi (mulkdor) ning faoliyati sabab bo'lganda kreditorlarning talabini qanoatlantirishga sho'ba korxonaning mablag'i yetarli bo'lmasa, uni ta'sischi (mulkdor) qanoatlantiradi. Sho'ba korxonasi biriktirilgan mulk hisobidan qarzlari qanoatlantirilishga ta'sischi qarzlari yuzasidan faqat sho'ba korxonasi kreditorlari talabi qanoatlantirilgandan keyingina hamda sho'ba korxonasi tugatilishidagina yo'l qo'yiladi.

5-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyekti sifatida korxonalarining ayrim turlari: unitar korxonalar; aksiyadorlik jamiyatlari; ishlab chiqarish kooperativlari; xo'jalik shirkati; mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar

A) Aksiyadorlik jamiyatlari

Aksiyadorlik jamiyati to'g'risidagi umumiy qoidalar, aksiyadorlik jamiyati tuzish, Ustav fondi, jamiyatning aksiyalari, Obligatsiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlari, jamiyatning sof aktivlari, aksiyalar va qimmatli qog'ozlarni tarqat'iyish hamda joylashtirish, aksiyadorlar reyestri va aksiyalarni saqlash, dividendlar, aksiyadorlik jamiyatini boshqaruvchi organlari, jamiyatning yirik bitimlar tuzishi, uni qayta tashkil etish va tugatish, hisob-kitob va jamiyat faoliyatini nazorat qilish masalalari O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuni va boshqa qonun hujjatlarida o'z aksini topgan. Ustav fondi jamiyatning aksiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga taqsimlangan xo'jalik yurituvchi subyekt aksiyadorlik jamiyati hisoblanadi.

Jamiyat yuridik shaxs hisoblanadi va o'zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkka ega bo'ladi, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarni olishi hamda amalga oshirishi, zimmasiga majburiyatlar olishi, sudda da'vogar va javobgar bo'lishi mumkin. Aksiyalarni chiqarish hamda ularni muomalaga kiritish aksiyadorlik jamiyatining asosiy jihati bo'lib, bu uni boshqa tijoratchi yuridik shaxslardan farqlab turadi. Mazkur xususiyat aksiyadorlik jamiyatini boshqa tijoratchi yuridik shaxslarga nisbatan muayyan darajada ustunlikka ega ekanligidan ham dalolat beradi, ayniqsa ochiq aksiyadorlik jamiyatida bu yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu ustunliklar asosan quyidagilardan, chunonchi kapital kirib kelishining cheklanmaganligi, uning erkin harakati, faoliyatning barqarorligi, javobgarlikning cheklanganligi hamda professional boshqaruv va boshqalarda namoyon bo'ladi.

Ochiq aksiyadorlik jamiyatida kapital to'planishini oddiy mexanizmi mavjud, ya'ni investorlarning mablag'lari aksiyalarni chiqarish yo'li bilan jalb etiladi va eng muhimi jamiyat ishtirokchilarining soni cheklanmagandir.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalarning egalari ularni erkin ravishda sotishlari yoki sotib olishlari mumkin, bu jamiyatning faoliyatiga aslo ta'sir etmaydi hamda bu uchun jamiyatning boshqa ishtirokchilarining roziligi talab qilinmaydi. Bunda kapital tadbirkorlikning bir faoliyati sohasidan boshqasiga hech qanday qiyinchiliksiz o'tishi mumkin, boshqa tijoratchi tashkilotlarda esa kapitalni erkin aylanishi muayyan darajada cheklangan.

Aksiyadorlik jamiyatining asosiy ustunligi uning faoliyatini barqarorligidadir. Masalan, to'liq shirkatdan to'liq sherikni chiqib ketishi shirkatni tugatilishiga, ma'suliyati cheklangan jamiyatdan esa uning ishtirokchisini chiqib ketishi ustav kapitalining sezilarli darajada kamayishiga sabab bo'ladi. Aksiyador esa jamiyatdan chiqib ketayotganda jamiyatdan hech qanday mol-mulk talab qilmaydi, balki o'ziga tegishli bo'lgan aksiya'ni boshqa shaxsga sotib yuborib, o'z ulushini oladi.

Aksiyadorlik jamiyatida ishtirokchilarni jamiyat majburiyatlari bo'yicha javobgarligining o'ziga xos ko'rinishi mavjud. Agar jamiyat zarar ko'rsa, aksiyador faqatgina aksiya sotib olish uchun sarflagan

mablag'ini yo'qotadi, xolos. Ishtirokchining cheklangan javobgarligi hamda aksiyalarni sotib yuborish orqali aksiyadorlik jamiyatidan erkin ravishda istalgan vaqtda chiqib ketishi aksiyadorlik jamiyatiga kapitalni jalb etishni osonlashtiradi.

Aksiyadorning mulki aksiyadorlik jamiyatining mulkidan butunlay ajratilgan. Shuning uchun aksiyadorning kreditorlari va uning majburiyatlari bo'yicha talabni jamiyat mulkiga qarata olmaydilar, biroq aksiyadorning aksiyasiga qaratishlari mumkin.

Aksiyadorning jamiyat majburiyatlari bo'yicha javobgarligini cheklanganligi ma'suliyati cheklangan jamiyat kabi ularning kreditorlari manfaatlarini himoyasini asosiy kafolati bo'lgan ustav fondining ahamiyatini oshiradi.

Ochiq aksiyadorlik jamiyatida aksiyadorlarni jamiyatning kundalik boshqaruv faoliyatida ishtirok etishi talab etilmaydi. Aksiyadorlik jamiyatida xo'jalik shirkatidan farqli ravishda mulk bilan boshqaruv bir-biridan ajratilgan. Aksiya egasi jamiyatning kundalik boshqaruvida ishtirok etishi uchun vaqti bo'lmasligi yoki yetarli darajada malakaga ega bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun ham jamiyat maxsus bilim hamda malakaga ega bo'lgan shaxslar tomonidan boshqariladi.

Aksiyadorlik jamiyati uni yangidan ta'sis etish yoki mavjud yuridik shaxsni qayta tashkil etish orqali tashkil etilishi mumkin. Yuridik hamda jismoniy shaxslar jamiyatning muassilari bo'lishi mumkin. Jamiyat yakka shaxs tomonidan ham ta'sis etilishi mumkin.

Agar aksiyadorlik jamiyati ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan tashkil etilsa, muassislar o'rtasida ta'sis shartnomasi tuziladi. Shartnomada ularning jamiyatni ta'sis etish borasida birgalikda faoliyat ko'rsatish tartibi, jamiyat ustav fondining miqdori, muassislar o'rtasida joylashtirilishi kerak bo'lgan aksiyalarning xillari va turlari, ular uchun to'lanadigan haq miqdori va bu haqni to'lash tartibi, muassislarning jamiyatni tuzishga doir huquq va majburiyatlari belgilab qo'yiladi.

Jamiyat muassislari jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgunga qadar uning tuzilishi bilan bog'liq majburiyatlar yuzasidan solidar javobgar bo'ladilar. Jamiyatni ro'yxatdan o'tkazish yig'imi, ta'sis hujjatlarini tayyorlash bilan bog'liq xizmatlar, muhr va aksiyalarning

sertifikatlarni tayyorlash uchun sarflangan mablag'lar hamda jamiyatni ro'yxatdan o'tkazish bilan bog'liq boshqa harajatlar aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar kiradi. Jamiyat muassislarining uni tuzish bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlari yuzasidan faqat ularning harakatlari keyinchalik aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ma'qullangan taqdiridagina javobgar bo'ladi.

Jamiyatning ustavi uning muassislari yoki muassisi tomonidan tasdiqlanadi. Agar jamiyat ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan tashkil etilayotgan bo'lsa, uning ustavi muassislarning ta'sis yig'ilishida tasdiqlanadi. Ta'sis yig'ilishi qarorlarini oddiy ko'pchilik ovoz bilan qabul qiladi. Ta'sis shartnomasini o'zgartirish to'g'risidagi qarorlar qabul qilinayotganda esa barcha muassislarning roziligi talab etiladi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq chiqariladigan aksiyalar davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim. Davlat ro'yxatidan o'tkazilmay chiqarilgan aksiyalar ularning egalaridan majburiy ravishda olib qo'yiladi, qimmatli qog'ozlarni sotishdan to'plangan pul emitentdan olinib, aksiya egalariga qaytariladi hamda emitentga nisbatan qonun hujjatlarida ko'rsatilgan muayyan sanksiyalar qo'llaniladi.

Jamiyatning ustav fondi aksiyadorlar sotib olgan jamiyat aksiyalarining nominal qiymatidan tashkil topadi. Jamiyat chiqaradigan barcha aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo'lishi lozim. Jamiyat ta'sis etilayotganda uning barcha aksiyalari muassislar o'rtasida joylashtirilgan bo'lishi kerak. Aksiyalar haqining hammasini to'lamagan aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to'lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo'ladilar.

Jamiyatning ustav fondi uning mol-mulkingning o'z kreditorlari manfaatlarini kafolatlaydigan darajadagi eng kam miqdorini belgilaydi. Hozirgi paytda ochiq turdagi jamiyat ustav fondining eng kam miqdori jamiyat ro'yxatdan o'tkazilgan paytda eng kam ish haqining besh yuz baravar summasidan, yopiq aksiyadorlik jamiyatida esa eng kam ish haqining ikki yuz baravar summasidan kam bo'lmasligi kerak.

Jamiyatning ustav fondi aksiyalar nominal qiymatini oshirish yoki qo'shimcha aksiyalarni joylashtirish yo'li bilan ko'paytirilishi mumkin. Jamiyat ustav fondini ko'paytirish to'g'risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi, biroq mazkur

vakolat umumiy yig'ilish qaroriga muvofiq yoki ustav bo'yicha kuza-tuv kengashiga ham berib qo'yilishi mumkin.

Jamiyatning ustav fondi aksiyalarning nominal qiymatini yoki ularning umumiy sonini qisqartirish yo'li bilan, shuningdek, aksiyalarning bir qismini jamiyatning o'zi keyinchalik muomaladan chiqarish sharti bilan sotib olish orqali kamaytirilishi mumkin. Jamiyatning ustav fondini kamaytirishning eng muhim shartlaridan biri uning kreditorlarini xabardor qilishlikdir. Bunda kreditorlar jamiyatdan o'z majburiyatlarni muddatidan oldin ijro etishni va ustav fondi kamaytirilishi bilan bog'liq zararni talab qilishga haqli. Aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarning umumiy majlisi qarori bilan yoki qonunda ko'rsatilgan hollarda sud qarori bilan qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin. Ochiq aksiyadorlik jamiyatidan tashqari, tadbirkorlikni yopiq aksiyadorlik jamiyati ko'rinishidagi tashkiliy – xuquqiy shakli ham mavjud. Yopiq aksiyadorlik jamiyati ham asosan ochiq aksiyadorlik jamiyatiga taalluqli qonun normalari bilan tartibga solinadi, biroq uni o'ziga xos jihatlari mavjud. Ochiq aksiyadorlik jamiyati o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishi, aksiyador o'zlariga tegishli aksiyalarni boshqa aksiyadorlarning roziligi-siz o'zga shaxslarga o'tkazishga haqli hamda unda aksiyadorlarni soni cheklanmagandir. Aksiyadorlik jamiyatining ochiqligi uni har yili o'z aksiyadorlariga jamiyatning yillik hisobotini, buxgalteriya balansini, foyda va zararlar hisob varag'ini ommaviy ravishda taqdim etishi shartlilikidan ham kelib chiqadi.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatida aksiyalar oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadi. Bunda jamiyat o'zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o'tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas. Yopiq jamiyat aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo'lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda, u bir yil davomida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, aksiyadorlar soni belgilangan miqdorgacha kamaymasa, sud yo'li bilan tugatilishi lozim. Demak, yopiq aksiyadorlik jamiyati kichik va o'rta biznesni tashkil etish yoki bo'lmasa ishtirokchilar tomonidan jamiyatning ishini yuritishi bilan bog'liq ma'lumotlarni sir tutilishini ta'minlash maqsadida tuziladi.

B) Ishlab chiqarish kooperativlari

Ishlab chiqarish kooperativi xo'jalik shirkati kabi shaxslarning hamda ularning mulk bilan qo'shiladigan pay badallarini ixtiyoriy birlashmasi bo'lib, unda uning a'zolarini kooperativ faoliyatida shaxsan ishtirok etishi talab etiladi. Ishlab chiqarish kooperativida a'zolarining shaxsiy mehnati bilan ishtirok etishi kooperativning asosiy belgisi bo'lib hisoblanadi. Agarda kooperativning ustavida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, daromad ham aynan a'zolarining qilgan mehnatiga muvofiq taqsimlanadi. Chunki, xo'jalik jamiyatidan farqli ravishda ishlab chiqarish kooperativida birinchi o'rinda kapital emas, balki mehnat turadi.

Ishlab chiqarish kooperativida a'zo sifatida asosan jismoniy shaxslar ishtirok etishadi. Biroq qonunda va ishlab chiqarish kooperativining ta'sis hujjatlarida uning faoliyatida a'zolik asosida yuridik shaxslar ham ishtirok etishi nazarda tutilishi mumkin.

Kooperativning oliy boshqaruv organi bo'lib uning a'zolarining umumiy yig'ilishi hisoblanadi va uning mutlaq vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- kooperativning ustavini o'zgartirish;
- kooperativning kuzatuv kengashi hamda ijroiya organlarini shakllantirish va bekor qilish;
- kooperativga a'zolikka qabul qilish va chiqarish;
- kooperativning yillik hisobotini, buxgalteriya balansini hamda daromad va zararlarni taqsimlanishini tasdiqlash;
- kooperativni qayta tashkil etish hamda tugatish.

Kooperativning mulki uning a'zolarini payidan iborat bo'ladi. Mulkning muayyan qismi kooperativning bo'linmas fondiga kiritilishi mumkin va u ustav bo'yicha belgilangan maqsadlar uchun sarflanadi. Pay shaxsning kooperativga a'ziligini bildiruvchi omildir. Uni boshqa shaxsga o'tkazish uchun a'zolarining umumiy yig'ilishini roziligi talab qilinadi, biroq kooperativ a'zolari payni sotib olishda imtiyozli huquqqa ega. Agarda kooperativning a'zosi vafot etsa, uning merosxo'riga unga a'zo bo'lib kirishi lozim, aks holda merosxo'rga unga tegishli bo'lgan payning qiymati to'lanadi.

Ishlab chiqarish kooperativida ham xo'jalik shirkatidagidek a'zolarining o'zgarishi qattiq nazorat qilinadi, ammo ishtirokchilar tarkibini

o'zgarishi uni tugatish uchun asos bo'lmaydi. O'z majburiyatlarini bajarmagan yoki to'liq bajarmagan kooperativ a'zosi umumiy majlis qarori bilan a'zolikdan chiqarib yuborilishi mumkin. A'zolikdan chiqarish to'g'risidagi qaror ishtirokchilarning oddiy ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi.

Ishlab chiqarish kooperativi uning a'zolari yoki sudning qarori bilan tugatilishi mumkin. O'zining huquqiy mavqeiga ko'ra ishlab chiqarish kooperativi xo'jalik shirkatiga o'xshab ketadi, biroq ichki munosabatlarni tartibga solishda muayyan darajada farqlar mavjud. Bu esa o'z navbatida tadbirkorlik faoliyatini yuritishning tashkiliy – huquqiy shaklini ko'payishiga olib keladi.

V) Xo'jalik shirkati

Xo'jalik shirkatining xo'jalik jamiyatlaridan farqi shundaki, shirkat shaxslarning birlashuvini hamda ularni shirkat faoliyatida faol ishtirokini talab qilsa, xo'jalik jamiyatlarida mablag' (kapital) birlashtiriladi va unda ishtirokchilarning jamiyat faoliyatida shaxsan ishtiroki talab qilinmaydi. Ularning huquqiy mavqelarini belgilab berishda qonun chiqaruvchi aynan mana shu tamoyilga asoslangan. Xo'jalik shirkatining ustav kapitali xo'jalik jamiyatining ustav kapitalidan iqtisodiy hamda huquqiy jihatlar bilan farqlanadi. Xo'jalik shirkatida ustav kapitali uning ish faoliyatini boshlash uchun zarur bo'lsa, xo'jalik jamiyatida ustav kapitali uning kreditorlari oldidagi javobgarligining kafolatidir. Xo'jalik shirkatining ustav kapitali uning ta'sis hujjatlari ro'yxatga olish uchun berilgan vaqtda eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmasligi zarur.

Qonun xo'jalik shirkatining ustav fondini uning asosiy aktivlari bilan bevosita bog'lab qo'ygan. Agar shirkatning zarar ko'rishi natijasida uning asosiy aktivlari qiymati ustav kapitali miqdoridan kamayib ketsa, shirkat tomonidan olingan daromad uning a'zolari o'rtasida taqsimlanmaydi. Asosiy aktivlarning qiymati ustav kapitali miqdoridan oshgandagina daromadlar uning ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishi mumkin. Shirkat kreditorlari manfaatlarining asosiy kafolati uning ishtirokchilarining o'zlariga tegishli bo'lgan butun mol-mulklari bilan bo'lgan javobgarligidir.

Fuqarolik Kodeksining 58-moddasida xo'jalik shirkati quyidagi ikki xil shaklda mavjud bo'lishi mumkinligi mustahkamlangan, bular

to'liq shirkat va kommandit shirkatdir. Shirkat ishtirokchilari uning faoliyatida bevosita ishtirok etishlari shart, natijada mazkur faoliyat shirkat ishtirokchilari harakatlarining birlashmasidan iborat bo'ladi, ya'ni ishtirokchilar shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishadi.

To'liq shirkat Fuqarolik Kodeksi hamda "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonunga muvofiq yuridik shaxs hisoblanadi.

Xo'jalik shirkati to'liq shirkat bo'lishligi uchun, uning ishtirokchilari o'z o'rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari hamda uning majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-mulki bilan javob berishlari lozim. To'liq shirkatning holati ishtirokchilarning soni uncha ko'p bo'lmagan tijorat tashkilotlariga ko'proq mos keladi. To'liq shirkatda uning ishtirokchilarining soni cheklanmagan, biroq uni ta'sis etish uchun kamida ikki ishtirokchi bo'lishi shart. Agarda qandaydir sabablar tufayli to'liq shirkat faqatgina yagona ishtirokchidan iborat bo'lib qolsa, mazkur holat yuz bergan vaqtdan boshlab olti oy muddat ichida mazkur to'liq shirkatga yangi to'liq sheriklar qabul qilinib, u saqlab qolinishi yoki unga hissa qo'shuvchi a'zo topilib, u kommandit shirkatga aylantirilishi yoxud tugatilishi lozim. Mazkur holatda to'liq shirkat yagona ishtirokchi bilan xo'jalik jamiyatiga aylantirilishi mumkin. To'liq shirkatni ta'sis etish xo'jalik jamiyatini ta'sis etishdan ko'ra birmuncha osonroqdir, ammo to'liq shirkatning o'ziga xos "kamchiligi" mavjud. Bu, shirkat ishtirokchilarini shirkat majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli bo'lgan butun mol-mulkli bilan solidar tarzda, subsidiar tarzda javobgar bo'lishligidir. Demak, to'liq shirkatning qarzini qoplash uchun mol-mulki yetarli bo'lmasa, undiruv shirkat ishtirokchilarining mulkiga qaratilishi mumkin. Xo'jalik jamiyatlarida esa ishtirokchilar uning majburiyatlari bo'yicha faqatgina ustav kapitaliga qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar.

To'liq shirkat ishtirokchilari javobgarligining solidar xususiyati shundan iboratki, bunda shirkatning kreditori mulkiy talabni shirkat ishtirokchilarining barchasiga yoki bo'lmasa ularning istalgan biriga qo'yishi mumkin.

To'liq shirkatning ishlarini boshqarish barcha ishtirokchilarning o'zaro kelishuviga muvofiq amalga oshiriladi. Shirkatning ta'sis shart-

nomasida boshqa qoida nazarda tutilgan bo'lsa, shirkat faoliyati bilan bog'liq masalalarni hal etishda har bir ishtirokchi bitta ovozga ega bo'ladi, ya'ni ishtirokchilar ustav kapitaliga qancha hissa qo'shganligidan qat'iy nazar ular boshqaruvda tengdirlar.

Shirkatning ishtirokchisi undan o'z erki bilan chiqib ketishi mumkin. Cheklanmagan muddatga ta'sis etilgan to'liq shirkatdan uning ishtirokchilarini o'z xohishi bilan chiqib ketishini qonun man etmaydi. Ishtirokchi shirkatdan chiqib ketganligi to'g'risida hech kimga hisobot berishi shart emas, biroq u uch oy oldin bu haqda shirkatni xabardor qilishi lozim bo'ladi. Agarda to'liq shirkat muayyan muddatga tuzilgan bo'lsa, ishtirokchini undan muddatidan avval chiqib ketishiga uzrli sabab bo'lgandagina yo'l qo'yiladi. Uzrli sabablar ro'yxati esa ta'sis shartnomasida belgilab qo'yilgan bo'lishi lozim.

To'liq shirkatning ishtirokchilari yetarli asoslar mavjud bo'lganda o'z majburiyatlarini jiddiy ravishda buzayotgan hamda shirkat faoliyatida yetarli darajada ishtirok etmayotgan sheriklarni sud orqali uning tarkibidan chiqarib yuborishlari mumkin.

To'liq shirkatning huquqiy holatining asosiy xususiyatlaridan biri shuki, undan chiqib ketayotgan ishtirokchilar chiqib ketayotgan yil uchun hisobot tasdiqlangan vaqtdan boshlab ikki yil ichida shirkatning majburiyatlari bo'yicha boshqa ishtirokchilar bilan bir qatorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo'lishadi.

Ulushni o'tkazish yoki merosni qabul qilish tufayli to'liq shirkatga qabul qilingan ishtirokchilar uning avvalgi majburiyatlari bo'yicha boshqa ishtirokchilar bilan bir qatorda javobgar bo'ladilar. To'liq shirkat ta'sis etilgandan so'ng unga a'zo bo'lgan ishtirokchi faqatgina u sherik bo'lib kirgan vaqtdan boshlab vujudga kelgan majburiyatlar uchun javobgar bo'ladi.

To'liq shirkat qonun hujjatlariga muvofiq ravishda qayta tashkil etiladi. To'liq shirkat qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar vujudga kelgan taqdirda, shuningdek, u yagona ishtirokchidan iborat bo'lib qolgan hollarda tugatiladi.

Shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo'yicha o'zlarining butun mol-mulkulari bilan javob beradigan ishtirokchilar (to'liq sheriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog'liq zarar uchun o'zlari qo'shgan

hissalar doirasida javobgar bo'ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda qatnashmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchilar (hissa qo'shuvchi, kommanditchi) mavjud bo'lsa, bunday shirkat kommandit shirkat hisoblanadi.

Kommandit shirkat o'zining huquqiy xususiyatlari bilan ham to'liq shirkatga, ham xo'jalik jamiyatlariga o'xshab ketadi. Shuning uchun uni to'liq shirkat bilan xo'jalik jamiyati oralig'idagi yuridik shaxs desa ham bo'ladi. Shuning uchun ham to'liq sheriklar bilan bog'liq munosabatlar to'liq shirkatga oid normalar bilan tartibga solinadi. Kommandit shirkatni ham to'liq shirkat kabi ishtirokchilarning soni uncha ko'p bo'lmagan tijorat tashkilotlariga o'xshatish mumkin. Bunda ishtirokchilarning eng kam miqdori ikki shaxs (bitta to'liq sherik, bitta kommanditchi)dan iborat, eng ko'p miqdori esa qonun bilan cheklanmagan. Kommandit shirkatdagi to'liq sheriklar to'liq shirkatdagidek shirkatning nomidan xo'jalik faoliyatini amalga oshirishadi.

Kommandit shirkatning ta'sis shartnomasi uning ta'sis hujjati bo'lib hisoblanadi. Ta'sis shartnomasida shirkatning xo'jalik faoliyatiga oid quyidagi masalalarning barchasi yoritilgan bo'lishi lozim:

-kommandit shirkat tuzilayotganligi, uning maqsadi va faoliyat muddati;

-muassislarning tarkibi;

-shirkatning firma nomi va pochta manzili;

-ustav fondining miqdori hamda uni tashkil etish tartibi;

-har bir ishtirokchi ulushining miqdori;

-ishtirokchilar tomonidan ulushni kiritish tartibi, miqdori va tarkibi;

-shirkat ustav fondini kamaytirish yoki ko'paytirish tartibi;

-shirkat faoliyatini boshqarish tartibi;

-daromadni hamda zararni taqsimlash tartibi va qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shartlar.

Kommanditshirkat shirkat faoliyatini boshqarishga hamda uning nomidan faoliyat ko'rsatishga haqli emaslar. Shirkat nomidan vakolatnoma berilgan hollar esa bundan mustasno, shuning uchun ham kommanditshirkat shirkat faoliyatida passiv ishtirok etadilar. Biroq kommanditchi to'liq shirkatga nisbatan muayyan ustunliklarga ega,

ya'ni birinchidan, uning shirkat majburiyatlari buyicha javobgarligi qo'shgan hissasi bilan cheklangan bo'lsa; ikkinchidan, shirkat tugatilayotganda kreditorlarning talabi qondirilgach, kommanditchilarning ham talabi qondiriladi.

Agar kommandit shirkatning firma nomiga kommanditchining nomi qo'shilgan bo'lsa, u to'liq sherikka aylanadi hamda o'ziga tegishli bo'lgan barcha mol-mulklari bilan shirkat majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'ladi.

Yuqorida kommandit shirkat ayrim xususiyatlari bilan xo'jalik jamiyatiga o'xshab ketishligi aytilgan edi. Bu yerda kommanditchini xo'jalik jamiyati a'zosi yoki aksiyadordan farqini bilib olish katta ahamiyat kasb etadi. Agarda xo'jalik jamiyatining ishtirokchi (aksiyador)lari umumiy majlis orqali jamiyat boshqaruvida ishtirok etishsa, kommanditchi esa, shirkat boshqaruvida ishtirok eta olmaydi, balki uning faoliyatini nazorat qiladi, xolos.

Kommandit shirkat kommanditchilarning barchasi undan chiqib ketganda yoki bo'lmasa to'liq shirkatni tugatish uchun asos bo'lgan holatlar vujudga kelganda tugatilishi mumkin. Kommandit shirkatda kommanditchilar qolmaganda, u to'liq shirkatga aylantirilishi mumkin. Shuning uchun Fuqarolik kodeksining 58-moddasida yakka tadbirkorlar va (yoki) tijoratchi tashkilotlar to'liq shirkatlarning ishtirokchilari hamda kommandit shirkatlarda to'liq shirkatlar bo'lishlari mumkinligi ko'rsatilgan, chunki aynan ular tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin. Mazkur talab O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonunida ham o'z aksini topgan.

G) Mas'uliyati cheklangan jamiyat

Mas'uliyati cheklangan jamiyat deb, bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) Ta'sis hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan miqdordardagi ulushlarga bo'lingan jamiyat tan olinadi. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq zarar uchun o'zlari qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning firma nomi jamiyatning nomini, shuningdek, "mas'uliyati cheklangan" degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak. Mas'uliyati cheklangan jamiyatda:

- jamiyat muassislarning majburiyatlari bo'yicha javobgar emas;
- jamiyatning o'z hissasini to'la qo'shmagan ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo'yicha har bir ishtirokchi hissasining to'lanmagan qismining qiymati doirasida solidar javobgar bo'ladilar. Mazkur qoidaga ko'ra kreditorlar o'z hissasini to'liq qo'shmagan ishtirokchilardan ustav fondiga qo'yilmagan miqdordagi ulushini talab qilishga haqli;

- mas'uliyati cheklangan jamiyatning ustav kapitalini minimal miqdori O'zbekiston Respublikasining "Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha ma'suliyatli jamiyatlar to'g'risida" gi qonuni bilan belgilanadi va u jamiyat ro'yxatga olinadigan vaqtda eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmasligi lozim;

- ustav kapitaliga ishtirokchilari tomonidan muayyan qiymatga ega bo'lgan mulk ulushi sifatida qo'shilganda, uning qiymati jamiyat ishtirokchilarining umumiy majlisi tomonidan aniqlanadi;

- jamiyatni ro'yxatga olish vaqtida har bir ishtirokchi ta'sis hujjatida ko'rsatilgan o'z ulushining kamida o'ttiz foizini to'lab qo'ygan bo'lishi kerak. Jamiyat ro'yxatga olingach, bir yil ichida ishtirokchilar ulushining qolgan qismini to'lashlari lozim;

- agarda belgilangan bir yil muddat ichida ustav kapitali muassislardan to'liq shakllantirilmagan bo'lsa, jamiyat o'z ustav fondini kamaytirishini e'lon qilishi yoki o'zini tugatishi lozim;

-mas'uliyati cheklangan jamiyatni ustav fondini oshirish uchun uning ishtirokchilari o'z ulushlarini to'liq ravishda qo'shgan bo'lishlari lozim;

-jamiyat ro'yxatga olingandan so'ng ikkinchi va undan keyingi moliya yillarda uning asosiy aktivlarining qiymati ustav kapitali miqdoridan kamayib ketsa, jamiyat ustav kapitalining kamaytirilishini e'lon qilishi hamda uni belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazishi lozim;

- agarda jamiyatning asosiy aktivlari qiymati qonun bilan belgilab qo'yilgan ustav fondining minimal miqdoridan kamayib ketsa, jamiyat tugatilishi lozim;

- jamiyat ustav kapitalini kamaytirish uchun dastlab o'z kreditorlarini bu haqda yozma ravishda ogohlantirishi lozim, bundan maqsad kreditorlarning manfaatini himoya qilishdir.

Yuridik va jismoniy shaxslar ma'suliyati cheklangan jamiyatning muassislari bo'lishlari mumkin. Qonun bilan ayrim toifadagi jismoniy shaxslarni yoki jamiyatda ishtiroki ta'qiqlanishi yoki cheklanishi mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari jamiyatda ishtirokchi bo'lish huquqiga ega emaslar, biroq qonun hujjatlarida boshqacha tartib ham belgilanishi mumkin. Jamiyat bitta shaxs tomonidan ham ta'sis etilishi mumkin va u jamiyatning yagona ishtirokchisi bo'lib qoladi. Bir nechta ishtirokchilar tomonidan ta'sis etilgan jamiyat, keyinchalik yagona ishtirokchidan iborat bo'lgan jamiyat sifatida ham faoliyat ko'rsatishi mumkin. Bitta ishtirokchi (jismoniy shaxs) dan iborat bo'lgan xo'jalik jamiyati boshqa jamiyatining yagona ishtirokchisi bo'la olmaydi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat ishtirokchilarining soni ellik nafardan ortib ketmasligi lozim. Agar ishtirokchilarning soni yuqoridagi miqdordan ortib ketsa, jamiyat bir yil ichida aksiyadorlik jamiyatiga yoki ishlab chiqarish kooperativiga aylantirilishi lozim. Agar belgilangan muddatda jamiyat qayta tashkil etilmasa yoki undagi ishtirokchilarning soni kamaytirilmasa, jamiyat sud orqali tugatiladi.

Ta'sis shartnomasi hamda ustav ma'suliyati cheklangan jamiyatning Ta'sis hujjatlari bo'lib hisoblanadi. Agar jamiyat yagona shaxs tomonidan ta'sis etilsa, uning ustavi ta'sis hujjati sifatida qabul qilinadi. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning ta'sis hujjatlarida barcha yuridik shaxslar uchun umumiy bo'lgan ma'lumotlardan tashqari, quyidagilarni o'zida aks ettirgan bo'lishlari lozim, chunonchi, ustav kapitalining miqdori hamda har bir ishtirokchining ulushi, ishtirokchilar tomonidan ustav kapitaliga qo'yiladigan ulushlarning tarkibi, miqdori va muddati, ishtirokchilarning o'z ulushlarini ustav kapitaliga qo'shish bilan bog'liq majburiyatlarni bajarmaganligi uchun javobgarligi, jamiyatning boshqaruv organlari tarkibi va vakolatlari hamda ular tomonidan qarorlar qabul qilinishi tartibi, shuningdek, jamiyat ishtirokchilarining barchasi yoki ko'pchiligi tomonidan qaror qabul qilinib hal etiladigan masalalar.

Jamiyatning boshqaruv organlari jamiyat ishtirokchilarining Umumiy yig'ilishidan, Kuzatuv kengashidan hamda ijroiya organlaridan iborat. Ishtirokchilarning Umumiy yig'ilishi jamiyat boshqaruvining oliy organi bo'lib hisoblanadi. Ustavida jamiyatning Kuzatuv

kengashi tashkil etilishligi ko‘rsatilishi mumkin. Jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik yakka boshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) kollegial ijroiya organ (boshqaruv, direksiya) tomonidan amalga oshiriladi. Ijroiya organi umumiy yig‘ilish hamda Kuzatuv kengashi oldida hisobdordir.

Mas’uliyati cheklangan jamiyat bilan bir qatorda **qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyat** ham mavjud. Qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatning faoliyati asosan mas’uliyati cheklangan jamiyatga oid huquq normalari bilan tartibga solinadi. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksining 63-moddasiga muvofiq, qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatning firma nomi jamiyatning nomini, shuningdek, “qo‘shimcha mas’uliyatli” degan so‘zlarni o‘z ichiga olishi kerak.

Qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatning o‘ziga xos xususiyati uning ishtirokchilarini jamiyat majburiyatlari bo‘yicha javobgarligi ularning ustav kapitaliga qo‘shgan ulushlari bilan cheklanmaganligidadir, ya’ni jamiyatining ishtirokchilari uning majburiyatlari bo‘yicha o‘z muluklari bilan qo‘shgan hissalarini qiymatiga nisbatan hamma uchun bir xil bo‘lgan, jamiyatning ta’ sis hujjatlarida belgilanadigan, karrali miqdorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo‘ladilar.

Ishtirokchilardan biri nochor (bankrot) bo‘lib qolganida, uning jamiyat majburiyatlari bo‘yicha javobgarligi, agar jamiyatning ta’ sis hujjatlarida javobgarlikni taqsimlashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo‘lmasa, boshqa ishtirokchilar o‘rtasida ularning qo‘shgan hissalariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Nazorat savollari

1. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektiga ta’rif bering.
2. Tadbirkorlik faoliyati subyektlariga qo‘yilgan talablar qanday?
3. qaysi toifadagi fuqarolarga tadbirkorlik maqomini berish mumkin emas?
4. Oilaviy tadbirkorlik deganda nimani tushunasiz?
5. Tadbirkorlik faoliyatining davlat tomonidan qo‘llab quvvatlash shakllari qanday?
6. Aksiyadorlik jamiyatlari bilan ishlab chiqarish kooperativlari o‘rtasida qanday farq mavjud?

7. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti sifatida davlat boshqa xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlaridan qanday farq qiladi?

8. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektini tashkil etish jarayonini tushuntiring.

V bob. BOZOR MUNOSABATLARI SHAROITIDA KORXONALARNI DAVLAT TASARRUFIDAN CHIQRISH VA XUSUSIYLASHTIRISH

1-§. Xususiylashtirishning mohiyati, zaruriyati va tushunchasi

Bozor munosabatlari ko'p ukladli iqtisodiyotga asoslangan bo'ladi. Ko'p ukladli iqtisodiyotda turli mulk shakllari asosida tashkil etilgan korxonalar faoliyat yuritishadi. Mulk hamda tadbirkorlik sohasida davlat monopoliyasining mavjud bo'lishi bozor iqtisodiyoti uchun xos bo'lmagan belgilardan biri bo'lib hisoblanadi. Shu sababli iqtisodiy islohotlar birinchi bosqichining g'oyat muhim vazifasi davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat edi¹.

Sobiq sotsialistik tuzum uchun xususiylashtirishning mohiyati yot edi. Faqatgina mulkning shaxsiy, davlat hamda kolxoz-kooperativ shakllari mavjud edi. Shaxsiy mulkdan foydalanib daromad olish qonunga zid faoliyat hisoblanardi. Davlat mulki umumxalq mulki deb atalgani bilan, obyektiv reallikda xalq mazkur mulkdan yiroqda edi. Natijada ushbu mulk xalq tomonidan emas, balki mavhum bo'lgan subyekt-davlat tomonidan, yanada aniqrog'i uning byurokratik apparati tomonidan boshqarilar edi. Shuning uchun ham xalqda, ham davlatda mazkur mulkka nisbatan mulkdorlik hissi mavjud emasdi. Bu esa uning talon-taroj qilinishiga sabab bo'lardi. Kolxoz-kooperativ mulki ham rasmiy jihatdan jamoaniki deb e'tirof etilgani bilan, amalda butunlay davlat ixtiyorida edi. Mulikka nisbatan bunday tartibning o'rnatilganligi odamlarni mulkdan begonalashib ketishiga sababchi bo'ldi. Chunki barcha ishlab chiqarish vositalari tanxo davlatning mulki edi. Ishlab chiqarishda ishtirok etayotgan odamlarning ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo'lishi hamda iqtisodiy manfaatdorlikning mavjud emasligi ularda mulkka nisbatan egalik hissining yo'qolishiga olib kelgan edi.

¹ Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». –Т.: Ўзбекистон, 1995. 46-6.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning asosiy mohiyati jamiyatdagi mulkni haqiqiy mulkdorlar qoʻliga topshirishdan iborat. Bunda mulkdor oʻz mulkini avaylab-asrashga, uni oʻzgalar tomonidan talon-taroj etilishiga yoʻl qoʻymaydi va eng asosiysi undan daromad olish maqsadida foydalana oladi. Sotsialistik tuzumda tanqid ostiga olingan xususiy mulk, bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatda muqaddas deb hisoblanadi.

Soʻnggi yillarda xususiylashtirish shakli va uslublari takomillashtirish, korxonalarni toʻliq va aksiyalarning davlat paketlarini xususiy mulkka sotish boʻyicha qabul qilingan chora-tadbirlar iqtisodiyotning amaldagi barcha sohalarida mulkchilik munosabatlarini tubdan oʻzgartirish jarayonlarini jadallashtirish va chuqurlashtirish uchun shart-sharoit yaratdi. Davlat aktivlari va aksiyalar paketlarini nolga teng qiymat boʻyicha sotish keyingi yillarda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonining oʻziga xos xususiylashtirish hisoblanadi. Xususiy sektorni kengaytirish, kichik biznes, fermer xoʻjaliklari va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish borasida tub burilish amalga oshirilmogʻda. Shuning uchun Davlat mulki qoʻmitasi va uning joylardagi organlari faoliyatini yaxshilash talab etilmogʻda.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish-ning zaruriyati davlatning mulkchilik hamda xoʻjalik yuritish sohasidagi monopoliyasiga barham berish orqali koʻp ukkladli iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Chunki xususiylashtirish natijasida turli xil mulk shakllari vujudga keladi va ular asosida turli tashkiliy-huquqiy shaklga ega boʻlgan xoʻjalik yurituvchi subyektlar(aksiyadorlik jamiyatlari, xoʻjalik jamiyatlari, xoʻjalik shirkatlari va h.k.) tashkil etiladi.

Korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni oʻtkazish tashabbusi bilan chikish xukukiga fuqarolar, davlatga taalluqli boʻlmagan "Oʻzbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va boshqa davlatlarning yuridik shaxslari" mehnat jamoalari ommaviy mulki obyektlarini tasarruf etuvchilar egadirlar.

Davlat tasarrufidan chiqarishni, xususiylashtirishni oʻtkazish yoki buday qilishni rad etish toʻgʻrisidagi qarorni ommaviy mulk obyektlarini tasarruf etuvchi buyurtma tushgan paytdan boshlab 10 kun ichida qabul qiladi hamda uni buyurtma berganga va davlat tasarrufidan chiqarilayotgan xususiylashtirilayotgan korxonaning mehnat jamoasiga yuzma ravishda yetkazadi.

Davlat tasarrufidan chiqarish yoki xususiylashtirish: basharti, korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilmaydigan va xususiylashtirilmaydigan korxonalar ro'yxatiga kiritilgan bo'lsa, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning korxonalarining mazkur turi uchun nazarda tutilgan xususiyatlari hisobga olinayotgan bo'lsa, ommaviy mulki obyektlarini tasarruf etuvchi rad etishni asoslash bilan birga davlat tasarrufidan chiqarish yoki xususiylashtirishni amalga oshirish mumkin bo'lgan shartlar va muddatlari ko'rsatilishi shart.

Davlat tasarrufidan chiqarish – bu davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlariga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish esa jismoniy shaxslarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir.

Turli mulk shakllari hamda turli tashkiliy-huquqiy shakldagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning mavjud bo'lishi esa aralash iqtisodiyotning asosiy belgisi bo'lib hisoblanadi. Ular sotsialistik tuzumdagidek bir-birini inkor etishmaydi, aksincha bir-birini to'ldirib borishadi. Korxonalarini xususiylashtirish orqaligina iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirish va shu orqali xo'jalik yuritish sohasida davlat monopoliyasini bartaraf etish mumkin. «Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, bugungi kunda davlat korxonalarini nodavlat korxonalarini bilan raqobatga dosh bera olmayapti. Zarar ko'rib ishlayotgan va samaradorligi past korxonalarining aksariyati aynan davlat korxonalarini yoki davlat ulushi yuqori bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari ekani buni amalda tasdiqlab turibdi. Bunday holatning bosh sababi bu korxonalarda haqiqiy xo'jayinning yo'qligi, real iqtisodiy omil va usullarning ishga solinmaganligidir»¹.

¹ Каримов И.А. «Одамларнинг таъвили ва орзу-интилишлари билан яшаш фаолиятимиз мезонига айлансин». Солиқ ва божхона хабарлари. 2002 йил, 23 июл, 29-сон

2-§. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning huquqiy asoslari

Iqtisodiy islohotlarni kafolatli amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri ularning huquqiy negizini yaratishdir. Iqtisodiy islohotlar qonun hujjatlari asosida amalga oshirilgandagina ular muayyan natija beradi va orqaga chekinish ham yuz bermaydi. Shuning uchun ham islohotlarning huquqiy negizini yaratish bir qancha muhim yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi. Mazkur yo'nalishlardan biri mulkchilik munosabatlariga asos soladigan qonunlar majmuini yaratishga qaratilgan edi. Mazkur qonunlarni qabul qilmasdan turib odamlarni mulkka bo'lgan munosabatlarini o'zgartirib bo'lmas edi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyasida xususiy mulkning dahlsizligi belgilab qo'yildi. Biroq Konstitutsiya qabul qilinguniga qadar mulkchilik munosabatlariga doir boshqa qonunlar qabul qilingan edi. Ushbu qonunlarning dastlabkisi 1990-yil 31-oktabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to'g'risida»gi qonuni bo'ldi. Ushbu qonunga muvofiq quyidagi mulk shakllarining amalda bo'lishi e'tirof etildi:

- xususiy mulk;
- shirkat(jamoa) mulki;
- davlat mulki;
- aralash mulk;
- boshqa davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar yuridik va jismoniy shaxslarining mulki.

Qonun shuningdek, barcha mulk shakllarining tengligini va ularni huquqiy jihatdan muhofaza etilishini kafolatlab qo'ydi. Eng muhimi mazkur qonun mulkdorning mulkiy huquqlari doirasini belgilab berdi.

1991-yil 19-noyabrda esa O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunlarni birin-ketin qabul qilishdagi mantiqiy bog'liqlik shundan iborat ediki, mulkdorning mulkiy huquqlarini kafolatlamay, xususiylashtirishni amalga oshirish jarayoni qiyin kechardi. Chunki yuridik va jismoniy shaxslarni xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini ta'minlashning yagona yo'li, ularning mulkiy huquqlarini kafolatlashdan iborat edi. Aynan 1991-yil 19-noyabrda qabul qilingan qonun

davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning shakllarini, shartlarini hamda amalga oshirish tartibini belgilab berdi. Mazkur qonunga muvofiq, davlat mulki obyektlari Vazirlar Mahkamasi yoki u vakolat bergan organ qarori bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan bo'ldi.

Munisipal mulk obyektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi qaror qabul qilish huquqi mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralariga beriladi. O'zbekiston Respublikasining ommaviy mulkini respublika mulkiga va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkiga (munisipal mulkka) ajratishni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga binoan amalga oshiradi.

Davlat tasarrufidan chiqarilishi va xususiylashtirilishi mumkin bo'lmagan hamda Prezidentining qarori bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan obyektlar hamda korxonalarining ro'yxati O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 4-moddasiga o'zgartishlar kiritish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish masalalariga oid ayrim qonun hujjatlarini o'z kuchini yo'qotgan deb topish haqida"gi qonunida belgilab qo'yildi.

Quyidagi davlat mulki obyektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga binoan amalga oshiriladi:

1) asosiy fondlarining balans qiymati (2005-yil 1-yanvar holatiga ko'ra) bir milliard so'mdan ortiq bo'lgan korxonalar;

2) qimmatbaho, nodir metallar, qimmatbaho toshlarni kavlab olish hamda qayta ishlash korxonalari;

3) sanoatning tayanch tarmoqlari: yoqilg'i-energetika, konchilik, mashinasozlik va paxtani qayta ishlash majmualarining korxonalari va tashkilotlari. Neft, gaz va ko'mir qazib chiqarish, quduqlar burg'ulash korxonalari va tashkilotlari. Magistral neft quvurlari va gaz quvurlari, neft mahsulotlarini oqizma holda yetkazib beradigan quvurlar, elektr va issiqlik hosil qiluvchi stansiyalar va hududiy qozonxonalar, tizim hosil etadigan elektr tarmoqlari. Avtomobillarga yonilg'i quyish va gaz to'ldirish stansiyalari;

4) kimyo korxonalari (gerbisidlar, mineral o'g'itlar, sintetik tolalar, qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda ishlatiladigan zaharli kimyoviy dorilar va shu kabilarni ishlab chiqarish);

5) farmasevtika sanoati hamda tibbiy-biologik dori-darmonlar sanoati korxonalari;

6) elektr aloqasi korxonalari, televizion, radio qabul qilish va radio uzatish markazlari hamda ularning muhandislik inshootlari;

7) raketa-kosmik majmualari, aloqa tizimlari va ularni boshqarish vositalarini ishlab chiqish, tayyorlash, ta'mirlash va realizatsiya qilishni amalga oshiruvchi korxonalar va obyektlar;

8) matbaa korxonalari va nashriyotlar;

9) axborot va telegraf agentliklari;

10) shifrlashda ishlatiladigan texnikani ishlab chiqarish, ta'mirlash, realizatsiya qilish va undan foydalanishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

11) standartlashtirish va metrologiya korxonalari hamda tashkilotlari;

12) tavakkalchilik xavfi yuqori bo'lgan obyektlar hamda ichki va tashqi xavf-xatari bor ishlab chiqarish obyektlari (ushbu moddaning 2-bandi 12-kichik bandida ko'rsatib o'tilgan obyektlar bundan mustasno) qurish hamda ulardan foydalanishni, ular uchun uskunalarni, nazorat qilish va falokatlarining oldini olish tizimlarini tayyorlashni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

13) yong'inga qarshi avtomatika vositalarini, qo'riqlovchi, yong'indan ogohlantiruvchi va qo'riqlash-yong'indan ogohlantirishga mo'ljallangan signal berish vositalarini loyihalash, ta'mirlash, montaj qilish, sozlashni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

14) suv xo'jaligi hamda meliorasiya tizimlarini loyihalash, qurish, ta'mirlash hamda ulardan foydalanishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar, avariya-qutqaruv kemalari, gidrotexnika inshootlarini texnik nazorat qilish kemalari;

15) muhandislik infratuzilmasi obyektlari: tuman markazlari va shaharlarning elektr, issiqlik va gaz ta'minoti, vodoprovod-kanalizatsiya xo'jaligi, tashqi yoritish, tashqi obodonlashtirish obyektlari, shuningdek, bunday obyektlarni loyihalash, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatishni amalga oshiruvchi korxonalar;

- 16) temir yo‘l, havo va daryo transportida yo‘lovchilar hamda yuklar tashishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;
- 17) shaharda yo‘lovchilar tashishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;
- 18) vazirliklar, davlat qo‘mitalari, idoralarning oliy, o‘rta maxsus va kasb-hunar o‘quv yurtlari, shuningdek, umumta‘lim muassasalari;
- 19) O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi ilmiy-ishlab chiqarish markazining tashkilotlari. Davlat ilmiy markazlari;
- 20) davlat naslchilik xo‘jaliklari va fermalari, ot zavodlari, elita-urug‘chilik xo‘jaliklari, urug‘chilik va seleksiya stansiyalari, davlat urug‘chilik inspeksiyalari va qishloq xo‘jalik ekinlarining texnologik sifatini baholash laboratoriyalari, nav sinov stansiyalari va uchastkalari;
- 21) pochta aloqasi korxonalari;
- 22) o‘rmon xo‘jaligining, geologiya, kartografiya-geodeziya, gidrometeorologiya xizmati korxonalari va tashkilotlari hamda ularning axborot markazlari;
- 23) sanoatning qattiq chiqindilari va ro‘zg‘or chiqindilari ko‘miladigan maydonlar, binolar, inshootlar va ko‘mish uchun kerakli uskunalar, chorva mollar ko‘miladigan joylar;
- 24) mashina sinash stansiyalari, elevatorlar, muzlatkichxonalar, ombor xo‘jaligi obyektlari;
- 25) O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida joylashgan davlat sanatoriy-kurort xo‘jaliklari;
- 26) konsert-tomoshalar ko‘rsatish muassasalarining korxonalari va obyektlari, kinolashtirish obyektlari, shuningdek, kutubxonalar va o‘quv zallari;
- 27) sog‘liqni saqlash muassasalari;
- 28) veterinariya xizmati, o‘simliklarni himoya qilish xizmati korxonalari va muassasalari;
- 29) nogironlar, qariyalar va fuqarolarning ijtimoiy jihatdan himoya etilmagan boshqa toifalari qarovida bo‘ladigan uylar va internatlar;
- 30) bolalar, o‘smirlar va yoshlarning sog‘lamlashtirish muassasalari;

31) marosimlar o'tkazish bo'yicha xizmatlar ko'rsatadigan korxonalar va tashkilotlar.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Xususiylashtirishning birinchi bosqichi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 23-sentabrdagi qarori bilan boshlab berildi¹ hamda 1994 yilning o'rtalarigacha davom etdi. Mazkur bosqichda umumiy uy-joy fondi, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalari va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash tizimlari xusu-siylashtirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21-yanvardagi «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda 1994-yil 15-martdagi «O'zbekiston Respublikasida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmonlari xususiylashtirishning navbatdagi bosqichiga o'tish uchun turtki bo'ldi. 1994-yil 21-yanvardagi Farmon bilan Vazirlar Mahkamasiga xususiylashtirish bo'yicha davlat dasturini ishlab chiqish vazifasi yuklatildi. Mazkur dasturda sanoat va qurilish tarmoqlarida xususiylashtirishni amalga oshirilishiga, shuningdek, fuqa-rolarni xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini ta'minlash maqsadida yopiq aksiyadorlik jamiyatlarini ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish masalalariga ko'proq e'tibor qaratilishi lozimligi ta'kidlandi.

1994-yil 15-martdagi Farmonda qimmatbaho qog'ozlar bozorini rivojlantirish, aksiyadorlik jamiyatlarida davlatga tegishli aksiyalar ulushini qisqartirish hamda xususiylashtirish cheklab qo'yilgan korxonalar sonini kamaytirish masalalari o'z aksini topgan.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga taalluqli bo'lgan qonun hujjatlarini ularning maqsadlaridan kelib chiqqan holda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchisi, bevosita davlat mulkini xususiylashtirishga oid qonun hujjatlari bo'lsa, ikkinchisi ana shu qonun hujjatlarini samarali ijrosini ta'minlashga qaratilgan normativ hujjatlar. Misol uchun, 1995-yil 12-iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Davlat mulki bo'lgan korxonalarni aksiyalashtirishni

¹ «Основы приватизции», –Т.: ИПК ШАРК, том 1,1996, С.7.

jadallashtirish va qimmatli qog'ozlar bozorini takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni¹ qabul qilindi. Mazkur Farmonda davlat boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslari hamda korxonalar va tashkilotlarning rahbarlari orasida hanuzgacha saqlanib qolgan boshqaruvning ma'muriy buyruqbozlik tizimi paydo qilgan boqimandalik kayfiyati davlat korxonalarini aksiyalashtirish muddatlarini cho'zib yuborishayotgani tanqid ostiga olingan.

Xususiylashtirishning ikkinchi bosqichi (1995-1996-yillar) ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarini yaratish, korxonalarining aksiyalarini muomalaga chiqarish, ko'chmas mulk hamda qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish, sanoat, qurilish va transport sohasidagi hamda agrosanoat kompleksining go'sht-sut, oziq-ovqat va paxta tozalash tarmoqlaridagi o'rta va yirik korxonalarni, shuningdek, sayyohlik komplekslarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bilan xarakterlanadi².

1998-yildan boshlab respublika iqtisodiyotida yirik industriya gigantlarini, ya'ni yoqilg'i-energetika kompleksi, kimyo, metallurgiya va mashinasozlikning ayrim yordamchi korxonalarini xususiylashtirish hamda mazkur jarayonga xorij investisiyasini keng jalb qilishning yo'nalishlari belgilab berildi. 1998-yil xususiylashtirishdan tushgan mablag' 8 milliard 800 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1999-yili 9 milliard 100 million so'mni tashkil etdi. 1999-yil sotib olingan korxonalar va aksiyalar uchun xorijiy investorlar tomonidan to'langan mablag' 16 million AQSH dollarini tashkil etdi³.

Korxonalarni xususiylashtirish va aksiyalashtirishni yanada chuqurlashtiri hamda ushbu jarayonlarga xorijiy investorlarni yanada keng jalb etish maqsadida 1999-yil 26-noyabrda Vazirlar Mahkamasi tomonidan «2000-2001-yillarda xorijiy investorlarni jalb qilgan holda korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» qaror⁴ qabul qilindi. Mazkur qaror bilan 2000-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари 1995-1999, 4-том, –Т.: Адолат, 2000. 23-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон - буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1998 йил, 221-б.

³ Каримов И.А. Иқтисодий эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш - энг муҳим вазифамиз. Халқ сўзи, 2000 йил, 15 феврал, 32-сон

⁴ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари Тўплами, 11-сон, 1999 йил, 69-модда

2001-yillarda xorijiy investorlarga turli shakllarda sotiladigan korxonalar ro'yxati tas-diqlandi.

2003-yildan boshlab xususiylashtirish jarayonida sifat jihatidan tub o'zgarish ro'y berdi. Shu vaqtgacha amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, korxonalarining nizom jamg'armasida davlat ulushining yuqori bo'lishi, ularning iqtisodiy va xo'jalik faoliyatiga davlatning bevosita aralashuviga olib kelayotgan edi. Mazkur salbiy omillarni bartaraf etish maqsadida 2003-yil 24-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmon ustav fondida davlatning ulushi 25% va undan kam miqdorni tashkil etgan aksiyadorlik jamiyatlarida davlat ulushini saqlab qolish maqsadga muvofiq emasligi va mazkur ulush fond bozorida xususiy sektorga sotib yuborilish kerakligi belgilab qo'yildi. Avvallari korxonalarining davlatga tegishli aksiya paketlari shu korxonalar uyushmasi-ning ishonchli boshqaruviga topshirilar edi. Biroq mazkur holat uyushmalarni o'z vazifalarini bajarishlari o'rniga, korxonalarining moliyaviy va xo'jalik faoliyatiga asossiz ravishda aralashuviga sababchi bo'ldi. Mazkur holatni bartaraf etish maqsadida, yuqoridagi farmon davlatga tegishli aksiyalar paketini 2003-2004-yillarda tanlov asosida professional boshqaruvchi kompaniyalarining ishonchli boshqaruviga berilishi lozimligi ko'rsatib qo'yildi. Bundan tashqari fuqarolarni xususiylashtirish jarayonida faol ishtirok etishlarini ta'minlash maqsadida, xususiylashtirilgan korxonalar negizida tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari aksiyadorlarining dividenddan oladigan daromadlari besh yil muddatgacha soliqqa tortishdan ozod etildi.

Yuqoridagi farmonning ijrosini ta'minlash, xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish, unga xorijiy investorlarni keng jalb etish hamda korxonalarining ustav jamg'armalarida davlatning ulushini mumkin qadar kamaytirish maqsadida 2003-yil 17-aprelda Vazirlar Mahkamasining «2003-2004-yillarda korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturi to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan korxonalar ulardagi davlat ulushining miqdoriga qarab quyidagi to'rt guruhga ajratildi: birinchi guruhga, ustav fondida davlat ulushi 25% va undan kamni tashkil etadigan korxonalar

kiritildi. Mazkur korxonalaridagi davlat ulushi 2003-2004-yillar davomida birja va birjadan tashqari bozorda realizatsiya qilinishi lozim; ikkinchi guruhga, hozirgi paytgacha davlat mulkida bo'lgan korxonalar kiritildi. Ular ham fond bozorida xususiy mulk sifatida butunlay sotib yuborilishi lozim; uchinchi guruhga, ustav fondida davlat ulushi 25%dan 51%gacha bo'lgan korxonalar kiritildi. Ushbu korxonalar 2003-yil davomida xususiylashtirib bo'linishi lozim. Investitorlarda qiziqish uyg'otmagan yoki kelajakda iqtisodiy ahvoli yaxshilanib ketishi mumkin bo'lmagan korxonalar esa tugatilishi lozim; to'rtinchi guruhga, ustav fondida davlat ulushi 51% va undan ortiqni tashkil etgan korxonalar kiritilgan. Ular strategik ahamiyatga ega bo'lganliklari uchun ularda davlat ulushining saqlanib qolinishi maqsadga muvofiq. Biroq mazkur korxonalarni boshqarishda aksiyadorlarning rolini oshirish, kuzatuv kengashiga ko'proq vakolatlar berish hamda biznes rejalarni bajarilishini ta'minlash uchun ijroiya organlarining javobgarligini oshirish masalalariga ko'proq e'tibor berilishi lozimligi nazarda tutilgan.

Bozorda monopol mavqega ega bo'lgan, katta investisiyalar, jumladan xorijiy investisiyalar oqimiga, zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishiga ehtiyoj sezayotgan yirik kompaniyalarni xususiylashtirish bo'yicha yondashuvlarni tubdan qayta ko'rib chiqish talab etilmoqda. Ko'plab xolding va aksionerlik kompaniyalarning nizom jamg'armalarida aksiyalarning davlat paketlari ulushi asossiz ravishda yuqorilgicha saqlanib qolmoqda.

Xususiylashtirish jarayonlarini yanada faollashtirish, davlat mulkini boshqarish samaradorligini oshirish, shuningdek, Davlat mulki qo'mitasining markaziy apparati va hududiy bo'linmalari faoliyatini tubdan takomillashtirish maqsadida:

- davlat aktivlarini xususiy mulkka sotishni amalga oshirish mexanizmini aniq belgilash;

- oldi-sotdi shartnomalari va yangi mulkdorning, jumladan, investisiya majburiyatlari, korxonaning xususiylashtirishdan keyingi barqaror faoliyat yuritishi, obyektning xarid qilish paytida taqdim etilgan biznes-reja ko'rsatkichlarini bajarishi bo'yicha o'z zimmasiga olgan ma'suliyatini belgilovchi tomonlarning o'zaro majburiyatlari haqidagi shartnomalar moddalarining aniq mazmun-mohiyatga egaligi;

- obyektlar va korxonalarni ular joylashgan yer maydonlari bilan birga xususiylashtirish;

- aksiyalarni yangi mulkdorga faqat u qiymatini to'liq to'laganidan va investisiya majburiyatlarini bajarganidan so'ng mulk qilib berish.

O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi Bozor islohotlarini chuqurlashtirish ilmiy-tekshirish instituti O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi Xususiylashtirish, korporativ boshqaruv va qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish markaziga aylantirildi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi, qo'mitaning hududiy boshqarmalari to'g'risidagi namunaviy nizomi tasdiqlangan, bunda hududiy boshqarmalar rahbarlari va mutaxassislarining vazifalarini, xususiylashtirish bo'yicha hududiy dasturlarni o'z vaqtida amalga oshirish, davlat mulki boshqaruvi samaradorligini ta'minlash, investorlar zimmasidagi investisiya majburiyatlarini bajarilishi uchun shaxsiy ma'suliyatini aniq belgilangan.

3-§. Xususiylashtirishning usullari va shakllari

Bozor munosabatlari ko'p ukladli iqtisodiyot bo'lganligi uchun davlat mulkini xususiylashtirish ham bir nechta shakl va usullarda amalga oshiriladi. Xususiylashtirish bo'yicha jahon tajribasi tahlil etilganda, uni yettita usulda amalga oshirish mumkinligi aniqlandi¹.

Birinchisi, davlat korxonalari aksiyalarini erkin sotish orqali. Biroq fond bozori yaxshi rivojlanmagan davlatlarda xususiylashtirishni mazkur usulda amalga oshirish juda qiyin kechadi, chunki ushbu aksiyalarni reklama qilish uchun ko'p mablag' sarflanadi.

Ikkinchisi, aksiyalarni auksionlarda sotish orqali. Aksiyalarni auksionlarda sotishdan maqsad, xususiylashtirish jarayonida suiiste'mollikka yo'l qo'ymaslikdir. Chunki, Meksikada xususiylashtirishning dastlabki bosqichida hokimiyat tepasidagi partiya'ning safdoshlariga korxonalar arzonlashtirilgan narxda sotib yuborilganligi nizolarning kelib chiqishiga sababchi bo'lgan.

¹ «Основы приватизции», -Т.: ИПК ЦАРК, том 1, 1996, стр 16

Uchinchi, davlat korxonalariga xususiy investisiya kiritish orqali. Bunda korxonalar to'g'ridan-to'g'ri sotib olinadi yoki uning aksiyalar paketi xarid qilinadi. Biroq yirik hamda strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalar uchun mazkur usul maqbul bo'lib hisoblanmaydi, chunki ularda davlat albatta o'z ulushini saqlab qolishi shart.

To'rtinchi, korxonaning mol-mulkini sotib yuborib, tushgan mablag'lar bilan uning qarzlarini qoplash hamda korxonani butunlay tugatish. Mazkur usul korxonaning iqtisodiy ahvolini yaxshilash imkoniyati mavjud bo'lmagan vaziyatlarda qo'llaniladi. Ayniqsa Polsha davlatida mazkur usuldan keng qo'llanilgan.

Beshinchi, davlat korxonalarini turli qismlarga bo'lib yuborib, ularni alohida-alohida sotish orqali. Bunda yirik korxonalar bir nechta korxonalar majmuasidan iborat bo'ladi. Mazkur korxonalardan yaxshi daromad keltiradigani alohida korxonalar sifatida sotib yuborilishi mumkin.

Oltinchi, korxonani uning rahbari yoki mehnat kollektivi tomonidan sotib olinishi. Xususiylashtirishning mazkur usulida ishchi bir vaqtning o'zida ham mulkdor bo'ladi, ham bozor munosabatlari sharoitida ijtimoiy jihatdan himoyalangan bo'ladi. Ushbu usul AQSHda keng qo'llaniladi va mazkur korxonalarga soliqlar bo'yicha ko'proq imtiyozlar berishga harakat qilinadi.

Yettinchi, davlat korxonasini ijaraga berish yoki uni boshqarishni shartnoma asosida muayyan xususiy korxonaga topshirish. Xususiylashtirishning ushbu usulida yangi shakldagi korxonalar o'zining imkoniyatlarini to'liq namoyon eta olmaydi.

Jahon tajribasidan hamda ichki sharoitdan kelib chiqqan holda O'zbekistonda xususiylashtirishning quyidagi usul va shakllaridan foydalanildi:

-davlat korxonasini jamoa korxonasiga, xo'jalik jamiyati yoki shirkatiga aylantirish;

-ijaraga olingan korxonani kelgusida haq to'lab sotib olish sharti bilan davlat korxonasini ijara korxonasiga aylantirish;

-davlat korxonasini tanlov yo'li bilan yoki kimoshdi savdosida davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik va jismoniy shaxslarga sotish.

Davlat korxonasini jamoa korxonasiga aylantirish, mehnat jamoasi a'zolari tomonidan davlat mulkini sotib olinishi yoki bu

mulkni ularga tekin berilishi yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda jamoa korxonasi ustavida har bir xodimning mol-mulkdagi hamda foydadagi ulushi belgilab qo'yiladi. Mazkur miqdor xodimlarning ish staji, maoshining miqdori va boshqa omillardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning davlat korxonalarini xo'jalik jamiyatlari va shirkatlariga aylantirish usuli keng qo'llanildi. Xususiylashtirishning mazkur usulini keng qo'llashdan maqsad, bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolarni mulkdor qilish orqali ularni ijtimoiy jihatdan himoyalash edi. Chunki bozor munosabatlariga o'tish davrida ishsiz fuqarolarning soni ortadi hamda ularni ijtimoiy jihatdan himoyalash dolzarb muammolardan biri bo'lib qoladi. Aynan mana shunday vaziyatda fuqaro birorta korxonaning aksiyasiga ega bo'lsa yoki uning nizom jam-g'armasida o'z ulushiga ega bo'lsa, u ijtimoiy jihatdan himoyalangan bo'ladi, chunki ular vaqti-vaqti bilan dividend olib turishadi. Dastlab yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari tashkil etilgan bo'lsa, keyinchalik fuqarolarni xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini ta'minlash uchun, ular ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirila boshlandi. Biroq iqtisodiy tahlillar mazkur jamiyat va shirkatlarda davlat ulushining saqlanib qolishi maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatdi. Shuning uchun ham keyingi davrdagi iqtisodiy islohotlar xo'jalik jamiyatlari va shirkatlaridagi davlat ulushlarini mumkin qadar qisqartirishga yoki bo'lmasa ularning barchasini xususiy sektorga o'tkazib yuborishga qaratildi. Eng achinarlisi mazkur korxonalarda aksiyadorlarning o'z huquqlarini bilmasliklari yoki ularni amalga oshirmasliklari, mulkdor sifatida ularning manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun ham korxonalarining korporativ boshqaruvini tubdan isloh etish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Davlat mulki obyektlarini tanlov asosida sotish xususiylashtirishning samarali usullaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bunda tanlovni o'tkazish shartlari, tartibi va muddati maxsus tanlov komissiyasi tomonidan belgilab beriladi. Tanlov shartlari **ijtimoiy** hamda **Investition** shartlardan iborat bo'ladi. Ijtimoiy shartlarga avvalgi ishchi o'rinlarini saqlab qolish, qo'shimcha ishchi o'rinlarini yaratish, xodimlarning malakasini oshirib borish, mehnatni muhofaza qilish,

korxonaning faoliyat sohasini o'zgartirmaslik kabilar kiradi. Investitsion shartlarga korxonani rekonstruksiya qilish, zamonaviy uskunalarni sotib olish, ishlab chiqarishni kengaytirish va shu kabilar kiradi.

Davlat mulki obyektini kimoshdi savdosida sotib xususiylashtirishdan maqsad, byudjetga ko'proq mablag' tushirishdan iborat. Bunda davlat mulki obyekti bir muncha yuqori narxda sotiladi va uni sotib oluvchilarga hech qanday shartlar qo'yilmaydi. Agarda xususiylashtirilishi lozim bo'lgan korxonaga hech kimni qiziqitirmasa va unga xaridor topilmasa, u tugatiladi hamda uning balansida bo'lgan mulklar sotib yuboriladi. Xususiylashtirishni samarali amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri xususiylashtirilayotgan korxonaga nisbatan xususiylashtirish usulini to'g'ri tanlay bilishdir. Masalan, aksariyat hollarda iqtisodiy jihatdan samarasiz ishlayotgan korxonalar xususiylashtirishga xarakat qilinadi. Biroq mazkur toifadagi korxonalar hech kimni qiziqitirmaydi yoki ular juda past narxlarda sotib yuboriladi. Shuning uchun ham Angliyada dastlab daromad keltiruvchi korxonalar xususiylashtirilgan. Chunki bunday korxonalarining aksiyalariga talabgorlar ko'p bo'ladi va ushbu korxonalar ancha yuqori narxda sotiladi. Bu esa davlat byudjetiga katta daromad keltiradi.

4-§. Mulknı natsionalizatsiya qilish

Xususiylashtirishga qarama-qarshi bo'lgan jarayonlardan biri - natsionalizatsiyadir. Xususiylashtirishda mulk davlat ixtiyoridan xususiylashtirishga o'tsa, natsionalizatsiyada mulk xususiylashtirishdan davlat ixtiyoriga o'tkaziladi.

Natsionalizatsiya - fuqarolarga hamda yuridik shaxslarga qarashli mol-mulkka nisbatan bo'lgan mulk huquqini haq to'lash asosida qonun hujjatlariga muvofiq davlat ixtiyoriga o'tkazishdir. Natsionalizatsiya mulk huquqini vujudga kelishi va bekor bo'lishining asoslaridan biri bo'lib hisoblanadi, chunki bunda davlat mulkka nisbatan mulkiy huquqni qo'lga kiritisa, yuridik va jismoniy shaxslar esa mazkur huquqdan mahrum bo'lishadi. Uni davlat mulkini vujudga keltirishning tarixiy usullaridan biri sifatida ham qarash mumkin¹. Natsionalizatsiya **majburiy** va **erkin** ravishda amalga oshirilishi mumkin.

¹ А.И.Сергеев, Ю.К.Толстой. «Гражданское право», часть 1. М., «Проспект» 1998, стр. 362

Majburiy natsionalizatsiyada fuqarolar hamda yuridik shaxslarga tegishli bo'lgan mulk davlat ixtiyoriga o'tkaziladi va qonun hujjatlariga muvofiq mulkdorlarga yetkazilgan zarar qoplanadi. Jahon tajribasida yetkazilgan zarar qoplanmasdan ham mulk natsionalizatsiya qilingan holatlar mavjud. Masalan, Fransiyadagi «Reno» zavodi urush yillarida fashistlarga yordam berganligi va ular bilan hamkorlik qilganligi uchun 1945-yilda haqi to'lanmasdan natsionalizatsiya qilingan.

Natsionalizatsiya erkin ravishda mulkdorning o'z xohishi va tashabbusi bilan amalga oshiriladi. Natsionalizatsiya qilinadigan obyektlarni vujudga kelish asoslaridan kelib chiqqan holda uni ikkiga ajratish mumkin. Birinchisi, dastlabdan xususiy bo'lib kelgan korxonalarni natsionalizatsiya qilish bo'lsa, ikkinchisi avval davlat tomonidan xususiylashtirilgan korxonalarni natsionalizatsiya qilish, ya'ni **deprivatizasiyadir**. Avval natsionalizatsiya qilingan mulklarni xususiylashtirish esa **denatsionalizatsiya** deb yuritiladi.

Natsionalizatsiya'ni amalga oshirishdan maqsad quyidagilardir:

- davlat xavfsizligini ta'minlash hamda jamiyat uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalarni saqlab qolish;
- ekologik xavfsizlikni ta'minlash;
- tabiiy monopoliyalarni xususiy mulk bo'lishi, iste'molchilarning huquqlarini himoya qilishda suiiste'molliklarga olib kelishi mumkinligini bartaraf etish;
- xalq xo'jaligini tarkibiy jihatdan qayta qurish;
- milliy rejada nazarda tutilgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni amalga oshirilishini ta'minlash;
- bank tomonidan moliyaviy resurslar ishlatilishini nazorat qilish uchun va boshqalar.

Natsionalizatsiya'ni amalga oshirishda quyidagilar asos bo'ladi:

- mamlakatning iqtisodiy va milliy xavfsizligiga tahdid qilish;
- jamiyat uchun zarur bo'lgan hamda ishlab chiqarish va ijtimoiy sohada muhim bo'lgan korxonalarining bankrotligi;
- korxonalar tomonidan atrof-muhitni ifloslantirilishi;
- korxonalar tomonidan daromadni chet elga noqonuniy o'tkazish;
- xususiylashtirilgan obyekt sohasini o'zgartirish;
- xususiylashtirilgan mulkning qiymatini tushirish, davlatga tegishli bo'lgan aksiya paketlarini real narxlardan pastroq narxda sotish va qonun hujjatlarida ko'rsatilgan boshqa hollar.

Nazorat savollari

1. Davlat tasarrufidan chiqarish nima?
2. Xususiylashtirishning mohiyati nimadan iborat?
3. Xususiylashtirish qanday usullarda amalga oshiriladi?
4. Mulkni natsionalizatsiya qilish nima?
5. Deprivatizasiya va denatsionalizatsiya tushunchalarining farqi nimadan iborat?

VI bob. XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR FAOLIYATINI QAYTA TASHKIL ETISH VA TUGATISHNING HUQUQIY ASOSLARI

1-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini qayta tashkil etish tushunchasi va uni amalga oshirish usullari

Yuridik shaxsning vujudga kelishining huquqiy ahamiyati muhim hodisa bo'lganligi tufayli, fuqarolik huquqida yuridik shaxs faoliyatining bekor bo'lishi ham muhim huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan harakatlardan hisoblanadi. Bu shunisi bilan muhimki, oqibatda bir qancha huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, yuridik shaxsning faoliyati qayta tashkil etish yoki tugatish natijasida bekor bo'ladi.

Qayta tashkil etish – ilgari mavjud bo'lgan korxonaning bekor qilinishi va yangi huquq subyekti sifatida tadbirkorlik faoliyatini davom ettirilishi demakdir. Korxonaga u yoki bu ma'noda boshqa huquq va majburiyatlar oluvchisi (yangi huquq subyekti), yangi yuridik shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Tugatishdan farqli o'laroq qayta tashkil etishda mulk saqlanadi, xo'jalik va mulkiy huquq va majburiyatlar ham mavjudligini yo'qotmaydi. Ishlab chiqarish bo'linmalari ham yo'qisqargan, yoki yiriklashgan holda faoliyatini davom ettiradi. Qayta tashkil etish har doim *huquqiy vorislik* bilan bog'liq bo'lib, bunda mulkiy va boshqa huquq (majburiyat)lar bekor qilingan (turini o'zgartirgan) bir huquq subyektidan boshqasiga, qaytadan vujudga keltirilgan korxonaga o'tadi. Yuridik shaxs qayta tashkil etilgan taqdirda unga mulk huquqi asosida tegishli mol-mulk yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o'tadi. Yuridik shaxsni tugatishdan buning asosiy farqi ham shunda ifodalanadi.

Qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorislari uning faoliyatini davom ettiradi. Shu bilan bog'liq ravishda oxir oqibatda barcha huquq va majburiyatlar to'liq o'tishi lozim. Ular qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning universal huquqiy vorisi, topshirish hujjati, xuddi shuningdek, taqsimlash balansida qayd qilingan yoki qilinmagan bo'lsa ham, uning barcha huquq va majburiyatlarining vorisi bo'lib qoladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 49-moddasida qayta tashkil qilishning besh shakli belgilangan:

– Qo'shib yuborish (o'z faoliyatini tugatgan ikki yoki undan ortiq korxonaning barcha huquqlari va majburiyatlarini unga berish yo'li bilan yangi korxonani vujudga keltirish);

– Qo'shib olish (bir yoki bir nechta korxonaga faoliyatini to'xtatib, ularning huquqlari va majburiyatlarini boshqa korxonaga berish);

– bo'lish (yuridik shaxs o'z faoliyatini to'xtatib, ikki va undan ortiq yuridik shaxslarga bo'linadi);

– ajratib chiqarish (korxonalarning huquq va majburiyatlari bir qismini unga berish yo'li bilan yangi korxonani vujudga keltirish, ya'ni bunda yuridik shaxs tarkibidan bir yoki bir necha yuridik shaxslar ajraladi, avvalgi yuridik shaxs ham mavjud bo'lib qolaveradi);

– o'zgartirish (yangi vujudga kelgan yuridik shaxsga qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning barcha huquqlari va majburiyatlarini berish yo'li bilan korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini o'zgartirish, ya'ni bunda bir tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxs boshqa shakldagi yuridik shaxsga o'zgaradi).

Ushbu holatlar yuridik shaxsning qayta tashkil etilishi jarayonida qatnashuvchi tomonlarga alohida e'tibor berishni taqozo etadi. Natijada qayta tashkil etilayotgan subyektlarning ikki, ya'ni "ichki" – faqat qayta tashkil etilayotgan subyekt muassislari (ta'sischilari) doirasini qamrab oluvchi (bo'lish yoki ajratib chiqarish) va "tashqi" – qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning boshqa subyektlar bilan aloqasini belgilovchi (qo'shib olish, qo'shib yuborish va o'zgartirish) o'ziga xos huquqiy tartibga solish jarayoni vujudga keladi. Bunday huquqiy tartibga solish, yuridik shaxslarning qayta tashkil etilishida qatnashayotgan subyektlar yuridik holatini tuslovchi "huquq subyektlarning majburiy-huquqiy aloqalari" ko'rinishida ham ifodalanishi mumkin.

Fuqarolik qonunchiligida muhim o'rin egallagan qayta tashkil etishning yangi shaklining qonunchilikka, amaliyotga va qolaversa, iqtisodiyotga kirib kelishi mamlakatimizda ro'y berayotgan bozor munosabatlariga o'tish jarayoni bilan bog'liq. Uning to'la huquqiy va iqtisodiy yutuqlari va kamchiliklariga batafsil to'xtalib o'tamiz.

Yuridik shaxsni qayta tashkil etish umumiy qoidalarga asosan ixtiyoriy ravishda – uning ta'sischilarining (qatnashchilarining) yoki

ta'sis etilgan hujjatlar bilan vakolatga ega bo'lgan yuridik shaxs organi, masalan, a'zolarining umumiy yig'ilish qarori asosida amalga oshirilishi mumkin. Qo'shib olish, qo'shib yuborish yoki o'zgartirish shakllaridagi **ixtiyoriy** qayta tashkil etish qonunda belgilanganidek, davlat organlarining oldindan olingan roziligi asosida amalga oshiriladi. Masalan, bunday roziligni tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni keltirib chiqaruvchi xo'jalik subyektlari ustidan nazorat qiluvchi monopoliyaga qarshi davlat organidan ham olish talab qilinadi¹. Bazan yuridik shaxsni qayta tashkil etishda uning xohish-irodasidan chetga chiqilishi mumkin. Bu to'g'ridan-to'g'ri qonunda belgilangan holatlarda, yuridik shaxsni qayta tashkil etishning uning tarkibidan bir yoki bir nechta yuridik shaxslarni bo'lish yoki ajratib chiqarish turlari vakolatli davlat organlari yoki sud qarori bilan **majburiy** amalga oshiriladi. Chunki qonunga binoan biror xo'jalik yurituvchi subyekt tovar bozorida ustun mavqeiga ega bo'lgan holda monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini ust-ustiga buzsa, monopoliyaga qarshi davlat organi raqobatni rivojlantirish maqsadida uni majburiy tartibda bo'lib yuborish yoki tarkibiy bo'linmalar negizida bir yoki bir necha yuridik shaxsni ajratib chiqarish haqida sudga da'vo arizasi berish huquqiga ega². Agar yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari), ular vakil qilingan organ yoki yuridik shaxsning o'z ta'sis hujjatlari bilan qayta tashkil etishga vakil qilgan organi yuridik shaxsni vakolatli davlat organining qarorida belgilangan muddatda qayta tashkil etmayotgan bo'lsa, sud mazkur davlat organining da'vosi bo'yicha yuridik shaxsning boshqaruvchisini tayinlaydi va unga ushbu yuridik shaxsni qayta tashkil etishni topshiradi. Boshqaruvchi tayinlangan paytdan

¹ Agar yuridik shaxslar birlashmalarini tashkil etish, kushib yuborish va birlashtirish, shuningdek, xujjalik yurituvchi subyektlarni kushib yuborish va birlashtirish, moliya-sanoat guruhlari, holding kompaniyalari tashkil etish nazarda tutilgan holdarda xujjalik yurituvchi subyektlarni kushib yuborish eki birlashtirish (kushib olish) tufgrisida qaror kabul kilgan shaxslar eki organlar monoqoloniyaqa qarshi davlat organiga kaita tashkil etishqa rozilik berish tufgrisidaqi ilqtimosnoqa xamda birlashaetgan xujjalik yurituvchi subyektlardan har birining asosiy faoliat turlari, ularning tegisli tovar bozoridagi ulushi va birlashмага kirishga roziligi tufgrisidaqi maълumotlarni taқdim etaдилар. Товар bozorlarida monoqolistik faoliatni cheklash va raqobat tufgrisida Ўзбекистон Республикаси қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 2-сон, 54-модда.

² Шу хужжат 16-модда 1 банди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 2-сон, 54-модда.

boshlab unga yuridik shaxsning ishlarini boshqarish vakolatlari o'tadi. Boshqaruvchi sudda yuridik shaxs nomidan harakat qiladi, taqsimlash balansini tuzadi va uni yuridik shaxslarni qayta tashkil etish natijasida vujudga keladigan ta'sis hujjatlari bilan birga ko'rib chiqish uchun sudga topshiradi. Sudning ushbu hujjatlarini tasdiqlashi yangidan vujudga kelayotgan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun asos bo'ladi.

Qo'shib olish shaklida qayta tashkil etish hollarini istisno qilganda, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslar davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab yuridik shaxs qayta tashkil etilgan hisoblanadi. Yuridik shaxs unga boshqa yuridik shaxsni qo'shib olish shaklida qayta tashkil etilganida qo'shib olingan yuridik shaxsning faoliyati to'xtatilgani haqidagi yozuv yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga kiritilgan paytdan boshlab yuridik shaxs qayta tashkil etilgan hisoblanadi.

Qayta tashkil qilishning barcha sanab o'tilgan shakllarini ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga *taqsimlash balansini bilan rasmiylashtiriluvchi* bo'lish va ajratib chiqarish shakli kiradi. Ikkinchi guruhga *topshirish hujjati bilan rasmiylashtiriluvchi* qo'shib yuborish, qo'shib olish va o'zgarish shakllarini kiritish mumkin. Ushbu hujjatlar bilan yangi tashkil etilayotgan yuridik shaxsning huquq va majburiyatlarining hajmi aniqlanadi.

Yuridik shaxslarni qayta tashkil qilish jarayonida "taqsimlash balansini" va "topshirish hujjati"ning ahamiyati juda katta, chunki u qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning o'zidan oldingisiga nisbatan bo'lgan munosabatlarida, xususan, berilgan mol-mulkka egalik huquqining tarkibi va hajmiga huquqiy vorislikni tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Taqsimlash balansini va topshirish hujjati, kimga, ayni qaysi huquq va majburiyatlar o'tishi kerakligini aniq belgilab berishi zarur. Bu hujjatlarda qayta tashkil qilingan yuridik shaxs majburiyatlarining butun majmuini, shu bilan bir qatorda bajarish muddati kelmagan, qayta tashkil qilingan shaxs bahslashayotgan majburiyatlarni ham kiritish, qayd etish kerak.

Taqsimlash balansini va topshirish hujjati qayta tashkil qilish haqida qaror qabul qilgan shaxslar tomonidan tasdiqlanib, tegishli hujjatlar bilan davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun havola qilinadi. Bular qayta tashkil qilingan shaxsning ta'sischilari yoki uni yaxshi biladigan (o'z

xohishi bilan qayta tashkil qilishda) yoxud vakolatli davlat organi (qonunda ko'zda tutilgan, majburiy tashkil qilish hollarida) bo'lishi mumkin. Ushbu qoidalarga rioya qilinishi qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning huquqiy munosabatlariga to'la aniqlik kiritib, yuridik shaxsni qayta tashkil qilish jarayonida kreditorlarining manfaatlarini ko'zda tutib, ularning talablarni yo'qolib ketmasligi uchun o'rnatilgan.

Taqsimlash balansi bo'yicha mol-mulkka kelib qo'shilishi (aktiv) yoki undan chiqib ketishi (passiv) mumkin bo'lgan qismlari, shuningdek, joriy yilda yuridik shaxsdan topshirgunga qadar bo'lgan muddat davomida olingan daromadlar va ko'rilgan zararlar ham hisobga olingan holda topshiriladi. Asosiy va oborotdagi mablag'lar ularni topshirish haqida qaysi chorakda qaror qabul qilingan bo'lsa, o'sha chorakning moliyaviy rejasi ko'rsatilgan miqdorda topshiriladi. Topshirish haqida qaror qabul qilingandan keyin ularni o'zgartirish mumkin emas. Qaror qabul qilingandan keyin o'zlashtirilgan asosiy va oborotdagi mablag'lar ularni qabul qilib oluvchi tarafga qaytarib berilishi lozim.

Topshiriladigan mol-mulk inventarizatsiya qilinadi va bu topshirish hujjatida yoki taqsimlash balansida ko'rsatib qo'yiladi.

Qayta tashkil qilish vaqtida qayta tashkil qilinayotgan korxonada mavjud debitor va kreditorlik qarzlarning butun miqdori (shu jumladan, sotib oluvchi va ta'minotchilarning ish haqi bo'yicha qarzlari, hisob beruvchi shaxslardan, budjet va budjetdan tashqari fondlar, soliq-lar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha) taqsimlash balansi yoki topshirish hujjatiga muvofiq uning huquqiy vorislariga o'tadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning mazmunini tashkil qiluvchi fuqarolik huquq va majburiyatlar yuridik faktlar asosida vujudga keldi. Ushbu huquq va majburiyatlarni nafaqat vujudga kelishi, shuningdek, ularning o'zgartirilishi va bekor bo'lishi ham qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga asosan yuridik faktlar bilan bog'liqdir. Fuqarolik Kodeksining 8-moddasida amaliyotda uchrab turadigan yuridik faktlar inobatga olingan holda, fuqarolik huquq va burchlarning vujudga keltirish asoslari berilgan.

Qayta tashkil etish jarayonida yuqorida sanab o'tilgan huquq va majburiyatlarining yangidan vujudga kelgan yuridik shaxs(huquqiy

voris)ga o'tishi masalasi mukammal o'rganilishi lozim bo'lgan masalalardan hisoblanadi. Ma'lumki, huquqiy munosabatlar ularning vujudga kelishidan boshlanib, uning bekor qilinishi bilan tugaydi. Mana shu chegara oralig'ida huquqiy munosabatlar yuzaga keladi, harakatda bo'ladi. Bu harakat davomida huquqiy munosabatlar mazmun jihatdan o'zgarsa-da, o'zining ayrim xususiyatlarini saqlab qolgan holda mavjud bo'ladi va davom etadi.

Huquqiy munosabatlarda majburiyatga ega bo'lgan subyektlarning o'zgarishi kreditor almashganda (huquq subyekti) hamda qarzdor almashinuvida (fuqarolik huquqiy majburiyatlar subyekti) ro'y beradi, shuningdek, subyektning ikki yoqlama majburiyatlarda ishtirok etishi, ya'ni bir vaqtning o'zida ham kreditor ham karzdor bo'lishi mumkin. Demak, huquqiy munosabat doirasida yuridik shaxslarning vujudga kelishi yoki bekor bo'lishigina emas, balki mavjud davr oralig'ida tarkib jihatdan yuzaga keladigan o'zgarishlarni (qayta tashkil etish) ham hisobga olishga to'g'ri keladi.

Fuqarolik huquqi nazariyasida asosiy e'tibor huquqiy munosabatlarning paydo bo'lishi va bekor bo'lishiga qaratilib, huquqiy munosabatlarning o'zgarishi hamda qayta tashkil etish, ayniqsa, huquqiy vorislik bilan uzviy bog'liq bo'lgan masalalar kam tadqiq qilingan muammolardan bo'lib hisoblanadi. *Huquqiy vorislik* bu – subyektiv huquqning bir shaxsdan ikkinchi bir shaxsga o'tishidir. Huquq beruvchidan huquqiy voris (subyekt)ga subyektiv huquqning berilishi natijasida huquqiy munosabatlarda o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Ta'kidlash lozimki, huquqning bir shaxsdan boshqa shaxsga o'tishida, dastlabki huquq subyektning huquq va majburiyatlari hamda unga nisbatan qo'yilgan talablar bilan birgalikda o'tadi. Shuning uchun, huquqiy vorislik ko'lamini qo'llash keng va ko'p qirralidir. Huquqiy munosabatlar subyekti tarkibini o'zgartirishda har doim huquq bir shaxsdan ikkinchi bir shaxsga o'tadi. Bunda eski va yangi huquqiy munosabatlar o'rtasida aloqa o'rnatiladi.

Huquqiy vorislik yuridik shaxsni qayta tashkil etishda kelib chiqadi, qayta tashkil etishda yuridik shaxs o'zining huquqiy vorislari timsolida mavjud bo'ladi va harakat qiladi. Bu qayta tashkil etilgan yuridik shaxs kreditorlari uchun birinchi darajali ahamiyatga ega.

Yuridik shaxs qayta tashkil etilib, huquqiy vorislik kelib chiqqan holatda fuqarolik-huquqiy tartibga solishning vazifalari qo'yidagi zaruratlardan kelib chiqadi:

1) Barcha huquq va majburiyatlarni to'liq yuklash, qayta tashkil etilgan yuridik shaxs faoliyatini uning huquqiy vorisiga o'tishi;

2) Bu majburiyatlarni va ular buzilganligi uchun javobgarlikni qayta tashkil etilgan yuridik shaxs huquqiy vorislariga, uning faoliyati qanday bo'lingan bo'lsa, shunday aniqlikda bo'lib berish;

3) Kreditorlarga qayta tashkil etilgan yuridik shaxs majburiyatlari oldida majburiyatli va javobgar bo'lgan uning huquqiy vorislarini topishni yengillashtirish. Bunday tadbirlar zoya ketgan taqdirda, barcha huquqiy vorislarga nisbatan solidar javobgarlikni qo'llash lozim.

Huquqning ijtimoiy ahamiyati ham shundan iborat, ya'ni fuqarolik muomalasida barqarorlik bo'lishi zurrur. Bunday sifatlarga faqat mustahkam qonunchilik tufayligina erishish mumkin bo'ladi. Bu esa tegishli ravishda huquqiy munosabatlar subyektlarining mustaqilligini, qayta tashkil etish holatida tomonlarning o'zgarishi, korxonaga huquq va majburiyatlarning o'tishi bilan ular faoliyatini davom ettirishi huquqiy vorislik bilan aniqlashtiriladi (FK 50-modda). Fuqarolik Kodeksining 82-moddasiga ko'ra dastlabki xuquq subyektiga tegishli bo'lgan "fuqarolik huquqlarining obyektlari erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi yoki *universal huquqiy vorislik* (meros qilib olish, yuridik shaxsni *qayta tashkil etish*) tartibida yoxud boshqa usul bilan, agar ular muomaladan chiqarilmagan bo'lsa, bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi mumkin".

Yuridik adabiyotlarda ta'kidlanganidek, huquqiy vorislik umumiy (universal) va qisman (singulyar) turlarga ajratiladi. Universal huquqiy vorislikda ma'lum huquq va majburiyatlarning jami o'tadi. Masalan, bir necha yuridik shaxslar qo'shib yuborilganda, yangi tashkil bo'lgan yuridik shaxsga universal vorislik tartibida oldingilarning barcha huquq va majburiyatlari o'tadi. Universal huquqiy vorislikning predmetini huquqni qabul qilib oluvchi (yangi huquq subyektiga) o'tadigan huquq va majburiyatlar yig'indisi tashkil qiladi.

Huquqiy vorislik o'z ichiga muayyan huquq va majburiyatlarni qamrab oladi. Huquqiy vorisga ma'lum huquq va majburiyatlar majmuasini berish bilan birga ma'lum shaxsda mavjud bo'lgan huquq va majburiyatlar yig'indisining o'tishi, ya'ni universal huquqiy vorislik muhim o'rin egallaydi. U o'zining tub mohiyatiga ko'ra singulyar (qisman) huquqiy vorislik, ya'ni huquq va majburiyatlar bir qismining huquqiy vorisligidan farq qiladi.

Universal huquqiy vorislikda shaxs huquq va majburiyatlari yig'indisi sifatida, unga tegishli bo'lgan mol-mulk huquqiy vorisga yoki huquqiy vorislarga to'liq ravishda o'tadi. Ya'ni, mol-mulk bir korxonadan ikkinchisiga o'tganda mulk bilan birga qayta tashkil etilgan korxonada zimmasidagi huquq va majburiyatlar yuklanadi. Ayni shunday holatlar universal huquqiy vorislik holatlariga taalluqli bo'lib, bunda huquq subyektivligining to'liq vorisligi muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Topshirish dalolatnomasi va taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan korxonaning barcha kreditorlari va qarzdorlariga nisbatan barcha majburiyatlari bo'yicha, shu jumladan taraflar nizolashayotgan majburiyatlar bo'yicha ham, huquqiy vorislik to'g'risidagi qoidalarni o'z ichiga olgan bo'lishi kerak.

Topshirish dalolatnomasi va taqsimlash balansi yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) tomonidan yoki yuridik shaxslarni qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi hamda ta'sis hujjatlari bilan birga yangi vujudga kelgan korxonalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish yoki mavjud korxonalarining ta'sis hujjatlariga o'zgartishlar kiritish uchun taqdim etiladi.

Fuqarolik Kodeksining 51-moddasini quyidagicha sharhlash mumkin: ya'ni, yuridik shaxs qayta tashkil etilishi natijasida yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsning mulkka oid huquq va majburiyatlarini o'tish vaqti uning muassislari yoki qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan organ tomondan topshirish hujjati va taqsimlash balansida imzolangan va tasdiqlangan sana hisoblanadi.

Topshirish hujjati bilan taqsimlash balansini ular yuridik tabiati va mazmuniga ko'ra korxonaning ustavi va nizomiga tenglashtirish mumkin. Shuning uchun qayta tashkil etishda topshirish hujjati yoki taqsimlash balansi tuzilgunga qadar inventarizatsiya dalolatnomasi, buxgalteriya balansi, mustaqil auditorning korxonada tarkibi va mol-mulki to'g'risidagi xulosasini, shuningdek, kreditorlar, ular qo'yayotgan talablar xususiyati, miqdori va muddatlari ko'rsatilgan holda korxonada tarkibiga kiritilgan barcha qarz (majburiyat)lar ro'yxatini tomonlar tuzgan va ko'rib chiqqan bo'lishi kerak.

Lekin taqsimlash balansi va topshirish hujjatini nizosiz hujjat deb bo'lmaydi. Bunday holatlar yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchiliklar sud tartibida hal etiladi.

Ko'rib chiqilayotgan qayta tashkil etish va huquqiy vorislik to'g'risidagi normalar tushunchalari vaqtga va mazmuniga chambarchas bog'liqlikda tahlil qilinishi lozim. *Birinchi*dan, hech kim topshirish hujjati va taqsimlash balansini tasdiqlovchi yuridik shaxs muassisi (ishtirokchisi)ning qayta tashkil etish haqidagi qarorini o'zgartirish yoki bekor qilish huquqini davlat ro'yxatidan o'tkazish vaqtigacha cheklab qo'ya olmaydi. Muassisning bu huquqi qonunga zid bo'lmaydi va qayta tashkil etishning huquqiy tabiatiga to'liq to'g'ri keladi; *ikkinchi*dan, agar topshirish hujjati va taqsimlash balansida yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha huquqiy vorislik to'g'risidagi qoidalar bo'lmasa, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish rad etilishi mumkin. Shunday qilib, Fuqarolik kodeksida huquqiy vorislik obyektini aniqlashda qonun chiqaruvchini yondashishiga e'tiborni qaratish kerak.

Qayta tashkil etilgan korxonada huquqiy vorislari universal huquqiy voris bo'ladilar, bu haqda topshirish hujjati va taqsimlash balansida qayd etilgan yoki etilmagan bo'lsada, ular huquq va majburiyatlarni o'z zimmalariga oladilar. Demak, vorislik huquqining mazmunini mol-mulkni topshirish hujjati va uni taqsimlash balansida tashkil etadi.

Har bir huquqiy voris mulkdor yoki xo'jalik yuritish, operativ boshqarish tarzida o'tuvchi mol-mulk tarkibi (mulkiy huquq va majburiyatlar), mulkdor yoki ular tomonidan vakil etilgan organ tomonidan belgilanib, taqsimlash balansida va topshirish hujjati orqali aniqlashtiriladi. Xuddi shunday tartibda mulkiy huquqlarning o'tish payti belgilanadi. Berilayotgan mol-mulk tarkibiga kiruvchi alohida obyektlar yuzasidan kelib chiqqan nizolar, mulkdorlar tomonidan mazkur hujjatlar asosida hal etiladi.

Singulyar tartibda vorislarga huquqning belgilangan ma'lum qismi o'tishi mumkin. Singulyar vorislik yuridik shaxsni qayta tashkil qilishda istisno sifatida qo'llanishi mumkin.

Huquqiy munosabatlarda ishtirokchilarning almashinishi, ayniqsa, majburiyatda shaxslarning o'zgarishi, protsessual huquqiy vorislikka yoki boshqa protsessual oqibatlarga olib kelishi mumkin. Agar sudda xo'jalik nizolarini hal qilishda bir tomonning o'rniga boshqa tomonning protsessda ishtirok etishi lozim bo'lsa, ya'ni nizolashayotgan tarafni aniqlab javobgarlik choralari qo'llashda protsessual huquqiy vorislik muhim o'rin tutadi.

Amaldagi qonunchilikka, xususan, O‘zbekiston Respublikasi XPKning 39-moddasiga muvofiq, taraflardan biri nizoli yoki xo‘jalik sudining hal qiluv qarori bilan aniqlangan huquqiy munosabatdan chiqib ketgan taqdirda (*qayta tashkil etish*, talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish, qarzning boshqa shaxsga o‘tkazilishi, fuqaroning o‘limi va boshqa hollarda) sud bu tarafni uning huquqiy vorisi bilan almashtirib, bu haqda o‘z ajrimi, hal qiluv qarori yoki qarorida ko‘rsatadi. Huquqiy vorislik protsessning har qanday bosqichida amalga oshirilishi mumkin¹.

Ta’kidlash lozimki, huquqiy vorislik uchun u protsessga kirishgunga qadar amalga oshirilgan barcha harakatlar huquqiy vorislarga o‘rnini bo‘shatib bergan shaxsga qay darajada majburiy bo‘lgan bo‘lsa, protsessdagi huquqiy vorisga ham shu darajada majburiydir.

Fuqarolik Kodeksining 52-moddasida “yuridik shaxs qayta tashkil etilganida kreditorlar huquqlarining kafolatlari”ga alohida e’tibor berilgan. Chunki yuridik shaxs bo‘lingach, yoki ajralib chiqqach ular mulkiy jihatdan zaif bo‘lgan vorisga tushib qolishiga sabab bo‘lishi mumkin. Qo‘shib olish yoki qo‘shib yuborish kreditorlar sonining ko‘payishiga olib keladi. Bu esa kreditorlarga xavf soladi, qarzdor mulki ko‘paymasligi, balki qarz ustiga qarz qo‘shilishi mumkin. Shu sababli ham qonun qayta tashkil qilish to‘g‘risida qaror qabul qilgan shaxslar va organlardan bu haqda barcha kreditorlarni yozma ravishda xabardor qilishlarini talab qiladi.

O‘zgartirish natijasida tashkiliy-huquqiy shaklini o‘zgartirilishi yuridik shaxs qatnashchilari (ishtirokchilari)ga o‘z kreditorlari oldidagi qo‘shimcha ma’suliyatining barham berilishiga olib kelishi mumkin. Hozirgi davrda xalq xo‘jaligidagi tarkibiy o‘zgarishlar jarayonida qayta tashkil etishning o‘zgartirish shaklini amaliyotda keng qo‘llanilayotgani fikrimizning asosli ekanligidan dalolatdir.

Alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shaklini o‘zgartirishda, yuridik shaxslarni qayta tashkil etishning bo‘linish (ajralib chiqish) va qo‘shib olish (qo‘shib yuborish) kabi shakllarida uchragandek, yuridik shaxsning soni ortib yoki kamaymasada, ushbu yuridik shaxs huquqiy holati (tashkiliy-huquqiy

¹ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 39-моддаси.

shakli)da mavjud o'zgartirishlar sodir bo'ladi. Bunda mulk shakllari ham o'zgartirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq korxonani tegishli tashkiliy-huquqiy shaklga o'zgartirish shaklida qayta tashkil etish tartibi va shartlari muassislarning o'zgartirish to'g'risidagi qarori bilan belgilanadi.

O'zgartirish shaklida qayta tashkil etish natijasida tashkiliy-huquqiy shakl o'zgargan taqdirda, mol-mulk va majburiyatlarni huquqiy vorisga o'tkazish bilan bog'liq masalalar topshirish dalolatnomasida tartibga solinishi lozim. Muassislarning o'zgartirish shaklida qayta tashkil etish to'g'risidagi qaroriga muvofiq, hujjatlarni qayta rasmiylashtirish bilan bog'liq xarajatlar muassislar hisobidan amalga oshirishi mumkin.

Yuridik shaxs qayta tashkil etilsa, qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki organ qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor qilishlari shart ekanligi Fuqarolik Kodeksining 52-moddasi 1-bandida o'z ifodasini topgan. Bu qoidalar qayta tashkil qilinayotgan yuridik shaxs kreditorlarining manfaatlarini huquqiy kafolatlaydi. Bundan ma'lum bo'ladiki, yuridik shaxs mustaqil tarzda mulk tarkibi mutanosibligi va mexanizmini aniqlashtirishi, shuningdek, tegishli ma'lumotlarni topshirish hujjati yoki taqsimlash balansida aniq aks ettirishi lozim.

Qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning xabar berishi, o'z o'rnida kreditorga shu yuridik shaxsning qarzdor bo'lishiga olib kelgan majburiyatlarini bekor qilishni yoki muddatidan oldin bajarishni hamda zararni to'lashni talab qilishga imkon beradi. Lekin shunday holatlar ham uchrab turadiki, bir yuridik shaxs qayta tashkil etilganda, uning zimmasidagi majburiyatlari uchun mas'ul bo'lgan shaxs topilmasligi mumkin. Bunda kreditor qayta tashkil etishning ma'lum bir omillar bilan emas, tegishli talablarni aniq sabablar bilan asoslashi darkor. Shuningdek, qayta tashkil etish natijasida belgilangan faoliyat turi bilan shug'ullanish huquqiga ruxsat olo'lmasligi munosabati bilan qarzdor tomonidan majburiyat bajarish imkoniyati bo'lmaslik holatlari ham bo'lishi mumkin.

Kreditorlarning talablari xuddi shu yuridik shaxsning qayta tashkil etilishiga nisbatan qoʻllanib, qayta tashkil etishni olib borish faktiga asoslanadi. Shunday ekan, qayta tashkil etishni tomonlarning talabini qondirish paytigacha amalga oshirilmassligi yoki uni rad etilishiga olib kelishi mumkin (xususan, sud tartibi).

Yuridik shaxs kreditorlari tegishli arizasining muddati haqida gapirar ekanmiz, aytib oʻtilgan kreditor talablari taqsimlash balansi (topshirish hujjati) tasdiqlanishi vaqtigacha koʻrib chiqish uchun soʻzsiz qabul qilinishi lozim.

Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik qonunchiligida bunday holatlar uchun quyidagicha qoida belgilangan. Agar taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorisini (huquq va majburiyatlar olgan yuridik shaxs)ni aniqlash imkonini bermasa, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslar qaytadan tashkil etilgan yuridik shaxsning oʻz kreditorlari oldidagi majburiyati boʻyicha solidar javobgar boʻladilar.

Haqiqatdan ham, baʼzida yuridik shaxs qayta tashkil etilganda, ayniqsa ketma-ket ikki-uchga boʻlinishida, mazkur qarz universal huquqiy vorislarning qaysi biriga oʻtganligini aniqlash qiyin kechadi. Mazkur holat boʻyicha Fuqarolik Kodeksining 251-moddasida belgilangan qoida qoʻllaniladi. Agar ulushli majburiyatda bir necha kreditor yoki bir necha qarzdor ishtirok etsa, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib koʻzda tutilmasa, har bir kreditor majburiyatni boshqalar bilan teng ulushlarda bajarishni talab qilishga haqli, har bir qarzdor esa bu talabni bajarishi shart.

Qayta tashkil etish jarayonida vujudga kelgan yuridik shaxsning oʻz kreditorlari oldidagi majburiyatlari boʻyicha solidar javobgarligini belgilovchi qoidalar Fuqarolik Kodeksining 252, 253, 254, 255-moddalarida ham oʻz aksini topgan.

Agar kreditor bu qoidalardan foydalanmasa, qayta tashkil qilingan yuridik shaxs oʻrniga boshqa, yaʼni topshirish hujjati yoki taqsimlash balansiga koʻra aniqlangan huquqiy voris yangi yuridik shaxsga oʻtib qoladi. Shu sababli yuqoridagi hujjatlarning tegishli shaxs va organlar tomonidan tasdiqlanganidan keyin ular yangi paydo boʻlgan yuridik shaxsning taʼsis hujjatlariga qoʻshib davlat roʻyxatidan oʻtkazishga taqdim qilinadi. Bu hujjatlar taqdim etilmasa yoki hujjatlarda

qayta tashkil etilgan yuridik shaxs huquq va majburiyatlariga nisbatan huquqiy vorislikka oid qoidalar aks etmagan bo'lsa, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish rad etiladi. Bu ham kreditorlar manfaatini himoya qiluvchi qoidalardan biri sanaladi.

Yuridik shaxsni qayta tashkil qilish to'g'risida qaror qabul qilgan ta'sischi yoki organ, bu haqda uning kreditorlarini yozma ravishda xabardor etishlari kerak. Bu hildirishnomani olgan har bir kreditor, qayta tashkil qilingan yuridik shaxs qarzdor bo'lgan majburiyatlarini bajarilishini talab qilishga, shuningdek, majburiyatlarni muddatidan ilgari bajarish tufayli yuzaga kelgan zararni undirish huquqiga egadir. Ayniqsa, yuridik shaxsni qayta tashkil qilish to'g'risida qaror qabul qilgan organning majburiyatini belgilash zarur. U soliq organlariga bu haqda 10 kun ichida xabar qilishi kerak.¹

Agarda soliq organi, bildirishga qaramasdan qayta tashkil qilish muddati tugaguncha va taqsimlash balansi (topshirish hujjati) tuzilguncha qayta tashkil qilinayotgan yuridik shaxsning to'lanmay qolgan qarzlarini aniqlamas ekan, keyinchalik yangi tashkil etilgan yuridik shaxsqa qayta tashkil qilingan yuridik shaxs tomonidan yo'l qo'yilgan va yangi yuridik shaxs tashkil qilingandan keyin aniqlangan soliq qonunlarini buzganligi uchun javobgarlikka tortilmaydi. Bunday hollarda yangi yuridik shaxsdan soliq qiymatigina undirib olinadi.

Masalan, agar yuridik shaxsning mol-mulki, uning qayta tashkil etilishi natijasida boshqasiga o'tayotgan bo'lsa, topshirish hujjati va taqsimlash balansida boshqa kreditorlar odidagi majburiyatlarni bajarilishi singari soliq to'lash majburiyati ham bayon qilinishi kerak. Bunda soliq to'lash majburiyatini – huquqiy vorislik obyekti deyish mumkin. U qonun kuchi bilan vujudga keladi va qayta tashkil etish paytida mavjud bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksida korxonalar mulkdori almashgan, korxonalar qayta tashkil etilgan, idoraviy bo'ysunuvi o'zgartirilgan hollarda mehnat shartnomasi amal qilishining davom etishi haqidagi qoidalar belgilangan. Bunda "korxonalar mulkdori almashganda, xuddi shuningdek, korxonalar qayta tashkil etilganda (qo'shib

¹ Солиқ кодексининг 12-моддасига мувофиқ, "юрідик шахс манзиліни ўзгартирган тақдирда, бу ҳақда солиқ органига ўн кунлик муддат ичида хабар бериш"и лозим.

yuborilgan, birlashtirilgan, bo‘lib yuborilgan, qayta tuzilgan, ajratilganda) mehnat munosabatlari xodimning roziligi bilan davom etave-radi” (O‘zR MK 98-modda 1-qism).

Korxonaga egasi almashganda, ya‘ni korxonaga qayta tashkil etilganda xodimning roziligi bilan bo‘lgan munosabat davom etadi. Ish beruvchi tomonidan mehnat shartnomasining to‘xtatilishi ish o‘rinlarining qisqarishi natijasida amalga oshirilishi mumkin.

Amaliyotda korxonaga mulkdori almashganda, korxonaga qayta tashkil etilganda xodim bilan ish beruvchi o‘rtasida har xil kelishmovchiliklar paydo bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1015-moddasida “hayot va sog‘liqqa yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda javobgar deb topilgan yuridik shaxs qayta tuzilgan taqdirda, tegishli to‘lovlarni to‘lash majburiyati uning huquqiy vorisi zimmasiga yuklanishi hamda zararining o‘rni qoplash to‘g‘risidagi talabnoma ham unga taqdim etilishi” mustahkamlangan. Amaliyotda “qayta tashkil etish” tushunchasini faoliyat yuritayotgan barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan qo‘llay olmaymiz. Masalan, Fuqarolik Kodeksining 67-moddasi mazmuniga muvofiq, asosiy xo‘jalik jamiyati va shirkati sho‘ba xo‘jalik jamiyatining ustav fondida unga nisbatan ustunlik mavqeiga ega bo‘ladi. Vaholanki, sho‘ba jamiyati yuridik shaxs hisoblansa-da, o‘zi mustaqil qarorlar qabul qila olmasligi uchun qayta tashkil etish taomilini qo‘llab bo‘lmaydi.

Shuningdek, korxonaga tarkibida bir yoki bir necha tarkibiy bo‘linmalarning barpo etish yo‘li bilan yangi korxonaga tashkil etilmaydi, chunki qayta tashkil etish jarayonining subyektivi yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan korxonaga sanaladi.

Xususiyy tadbirkor – jismoniy shaxs ham qayta tashkil etilmaydi. Shunday qilib, ko‘rsatib o‘tilgan holatlarda tadbirkorlik faoliyati tugatish yo‘li bilan to‘xtatiladi.

Korxonani qayta tashkil etishdan uning predmet va faoliyatini o‘zgartirishni farqlash zarur. Bunda u korxonaga mulkdori (ta‘sischisi) tomonidan mavjud bo‘lgan yuridik shaxsi doirasida amalga oshiriladi. Aksiyadorlik jamiyati Ustav fondining o‘zgarishi korxonaning qayta tashkil etilishini anglatmaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining (ochiq turdan yopiq turiga va aksincha) bir turdan ikkinchi turga o‘tishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘z-

garishlar haqida alohida to'xtalish lozim. Amaliyotda, bunday o'zgarishlar qayta tashkil qilishmi yoki ta'sis hujjatlariga o'zgarishlar kiritilayaptimi, degan savollar yuzaga kelmoqda. Bizga Ma'lumki, qayta tashkil qilishni o'zgartirish turi yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shaklining o'zgarishini anglatadi. Amaldagi qonunlar, xususan, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 5-moddasida yopiq va ochiq aksiyadorlik jamiyatlari bir tashkiliy-huquqiy shaklga kiritilib, ularga bu shaklning ikki xil turi sifatida qaraladi¹. Shuning uchun aksiyadorlik jamiyatlari tipidagi o'zgarishlarga qayta tashkil qilishning o'zgarish turi sifatida qaray olmaymiz. Bu o'zgarishlar ta'sis hujjatlariga muvofiq keluvchi o'zgartirishlar kiritish yo'li bilan rasmiylashtiriladi.

Yuridik shaxslarning ayrim turlarini qayta tashkil etish ularning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda alohida normativ-huquqiy hujjat bilan belgilab qo'yilgan. Masalan, bank muassasalarini qayta tashkil etishi tartibi O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 23-iyulda 456-raqam bilan ro'yxatga olingan "Banklarni qayta tashkil etish to'g'risidagi Nizom"da, xususiylashtirish investisiya fondlarini qayta tashkil etish tartibi esa O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000-yil 27-martda 914-raqam bilan ro'yxatga olingan "Xususiylashtirish investisiya fondlari (XIF)ni qayta tashkil etish va tugatish Tartibi"da belgilab berilgan.

Yuridik shaxslarni qayta tashkil etish yoki tugatish to'g'risida fikr yuritgan huquqshunos olimlar har qanday vaziyatda bo'lmasin, yuridik shaxs faoliyatini bekor qilishga olib keluvchi bu ikki tartib haqida so'z yuritadigan bo'lsalar, albatta ularning har birini alohida eslab o'tadilar. Demak, bu ikki yuridik fakt yuridik shaxsning faoliyat yuritishiga u yoki bu darajada ta'sir etishi tufayli bir-biri bilan bog'liq jihatlarga ega.

Qayta tashkil etish institutini xo'jalik yuritish amaliyotida qo'llash yordamida: **birinchidan**, fuqarolik muomalasining barqarorligi saqlanib qoladi; **ikkinchidan** barcha huquq va majburiyatlar majmuining huquqiy vorisligi ta'minlanadi; **uchinchidan**, shartnomaviy

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 5-6 сон. 61-модда.

va xo‘jalik aloqalari erkinligi ta‘min etiladi; **to‘rtinchidan**, kreditorlar huquqlari maksimal darajada kafolatlanadi; **beshinchidan**, qo‘shimcha soliq to‘lash zarurati yo‘qoladi; **oltinchidan**, vaqtinchalik xarajatlar qisqaradi; **yettinchidan**, ayniqsa, qayta tashkil etishning o‘zgartirish shaklini qo‘llash samarasining yuqoriligi shundaki, unda ishlab chiqarish kapitali, moddiy vositalar, asosiy va oborotdagi fondlar to‘liq saqlanib qoladi.

2-§. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini tugatish tartibi va asoslari

Respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishi davrida turli mulk shakllarining mavjudligi xo‘jalik yuritishning ham har xil ko‘rinishlarini vujudga keltirib, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga alohida e‘tibor berishni taqozo etmoqda. Ma‘lumki, xo‘jalik yuritish subyektlarining samarasiz faoliyat yuritishi davlat va jamiyat manfaatlariga sezilarli zarar keltiradi. Har qanday davlat va jamiyat o‘z hududida faoliyat ko‘rsatayotgan xo‘jalik subyektlarining yaxshi ishlashi tarafdoridir. Shu xususida Prezident I.A.Karimov “eng avvalo, istiqbolsiz korxonalar va tashkilotlarni har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da, qo‘llab-quvvatlashdek xato yo‘lga barham berish zarur va bu yo‘l bozor talabiga mutlaqo yot va ziddir. Samarasiz ishlaydigan korxonalar karzdorlik girdobiga faqat o‘zlari g‘arq bo‘libgina qolmay, boshqa korxonalar ham ortidan tortib ketadi”¹ deb haq gapni aytgan edi. To‘g‘ri, bunday holat albatta achinarli, lekin undan qutilib bo‘lmaydi. Bir so‘z bilan aytganda, yuridik shaxsni tugatish masalasi haqiqatdan dolzarb mavzu bo‘lib bormoqda.

Ushbu vaziyatga mamlakatimizda to‘g‘ri baho berilib, qonunda belgilangan tartib asosida hal qilish uchun maxsus qonun me‘yorlari va chora tadbirlar ishlab chiqilgan. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining normalari yuridik shaxslarni tugatishning fuqarolik-huquqiy tartibga solinishini to‘liq mujassamlashtirgan aso-

¹ **Каримов. И.А.** Барқарор таракқиётга эришиш устувор вазифа. -Т.: Ўзбекистон. 1998. 29 б.

siy huquqiy hujjat bo'lsa, shu singari mustaqillikka erishganimizdan buyon qabul qilingan qishloq xo'jalik korxonalari faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarda¹ esa yuridik shaxsni tugatishda mazkur sohaning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinib huquq normalari belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik qonunchiligida yuridik shaxslarni ikki xil usulda tugatilishini ko'rishimiz mumkin.

Birinchisi ixtiyoriy usul bo'lib, u quyidagi asoslarga ko'ra amalga oshiriladi:

– muassislar (ishtirokchilari) yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq;

– yuridik shaxsning faoliyat yuritish muddatining tugashi bilan;

– uni tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan;

– yuridik shaxsni tashkil etish chog'ida qonun hujjatlari buzilishiga yo'l qo'yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo'lmasa, sud yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tkazishni haqiqiy emas deb topganda;

– muassislar (ishtirokchilar) yoki yuridik shaxs organi tomonidan tashkilotni tugatish uchun yetarli bo'lgan boshqa sabablarni tan olishi bilan.

Ikkinchisi – majburiy usulda sud qarori bo'yicha quyidagilarga ko'ra tugatish amalga oshiriladi:

– faoliyatni tegishli ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirish;

– Qonun tomonidan ta'qiqlab qo'yilgan faoliyatni amalga oshirgan yoki qonun yoki huquqiy aktlarni bir necha marta va qo'pol ravishda buzish holatlarida;

– Fuqarolik Kodeksida nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq.²

Bozor munosabatlari mamlakat iqtisodiyotiga qanchalik chuqurroq kirib kelishi o'z faoliyatini samarasiz olib borayotgan yuridik

¹ Qishloq x'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'oriy hujjatlar t'plami. -T.: "Sharq" 1998. 315 b.

² Masalan, bankrogluk holatida mulk huquqining bekor b'lishi (197 modda), mol-mulknin tugatish va hisobdan chiqarish (198 modda), mol-mulknin musodara kilib olib k'yish (199-modda), natsionalizatsiya (milliy lashtirish) (202 modda) b'lishi, zarar etkazishning oldini olish maqsadida (986 modda) amalga oshirilib m'kun.

shaxslarga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli 6 oy mobaynida (savdo vositachilik korxonasi esa – uch oy mobaynida) bank hisobvaraqlari bo'yicha pul operatsiyalarini o'tkazish bilan bog'liq moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirilmagan, (dehqon va fermer xo'jaliklari bundan mustasno) va (yoki) davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran bir yil ichida ustav fondi ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda shakllantirilmagan taqdirda ham uning tugatilishiga olib kelishi haqidagi norma Fuqarolik kodeksida mustahkamlab qo'yildi.¹

Majburiy usulda yuridik shaxs sud tartibida yoki maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organi qarori bilan tugatiladi. Yuridik shaxslar birlashmalari (ittifoqlari, uyushmalari), xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining uyushmaga kirgan xo'jalik yurituvchi subyektlar xo'jalik faoliyatiga raqobatni cheklaydigan yoxud cheklashi mumkin bo'lgan tarzda aralashishi ta'qiqlanadi. Ushbu talabni buzish monopoliyaga qarshi davlat organi (o'z vakolatlari doirasida xududiy organ)ning da'vosiga binoan yuridik shaxslar birlashmasi (ittifoqi, uyushmasi)ning, xo'jalik shirkati va jamiyatining sud qarori orqali tugatishiga asos bo'lishi mumkin. “Yuridik shaxsni tugatish – murakab va ko'p vaqt talab qiluvchi ish”² hisoblanadi. Shuning uchun yuridik shaxsni tugatish jarayoni bir necha bosqichni o'z ichiga oladi.

Yuridik shaxs uning muassislari (ishtirokchilari)ning yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga binoan tugatilishi mumkin. Odatda muassislar ham ishtirokchilar ham o'z ixtiyorlari bilan har qanday vaqtda tugatish to'g'risidagi qarorni qabul qilishlari mumkin. Bu ularga berilgan huquqdir. Lekin shu bilan birgalikda tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilish ular uchun majburiyatni ham keltirib chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida sud tartibida tugatish ikki asosda umumiy va maxsus asoslarda amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Umumiy asos barcha turdagi yuridik shaxslarga, maxsus asos esa alohida turdagi yuridik shaxslar uchun taalluqlidir. Umumiy asoslarga ko'ra o'z

¹ “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни. «Халқ сўзи», 1999 йил. 17 сентябр.

² Гаржданское право: В 2 т. Том 1: Учебник / Отв. Ред проф. Э.А.Суханов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Лз-во БЕК, 1998. С. 203.

faoliyatini ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirayotgan yoki qonun tomonidan ta'qiqlangan faoliyat bilan shug'ullanayotgan yuridik shaxslarga nisbatan yoki Fuqarolik Kodeksida nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq qo'llaniladi.

Maxsus asosga ko'ra tugatiladigan alohida turdagi yuridik shaxslar qatoriga O'zbekiston Respublikasi qonuniga binoan o'z huquqiy maqomini olib, maxsus xuquq layoqat'iyga ega bo'lgan qishloq xo'jalik korxonalari kiradi. Odatda, har bir qishloq xo'jalik korxonasining huquqiy maqomini o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi. Masalan, fermer xo'jaligi: yer uchastkasini ijaraga olish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganida; fermer xo'jaligi bankrot deb topilganda, shu jumladan moddiy-texnika resurslari yetkazib beruvchilar, ish bajaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilar bilan hisob-kitob muntazam ravishda amalga oshirilmaganida; fermer xo'jaligining boshlig'i vafot etib, xo'jalik faoliyatini davom ettirishni xohlovchi merosxo'r bo'lmasa; davlat va jamiyat ehtiyojlari uchun yoki yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun, shu jumladan fermer xo'jaligi yer uchastkasidan belgilangan maqsadda foydalanmaganida, xususan kontraktasiya shartnomasida nazarda tutilmagan qishloq xo'jaligi ekinlarini ekanida yer uchastkasini olib qo'yish zarurati bo'lgan taqdirda, yer uchastkasini ijaraga olish shartnomasi belgilangan tartibda bekor qilingan hollar tugatiladi¹.

"Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi"² O'zbekiston Respublikasi qonunining 27-moddasiga binoan, dehqon xo'jaligi quyidagi, ya'ni: xo'jalik faoliyatini davom ettirish istagida bo'lgan bironta ham xo'jalik a'zosi yoki merosxo'r qolmagan bo'lsa; tomorqa yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda; tomorqa yer uchastkasi qonunda belgilangan tartibda olib qo'yilganda; belgilangan soliqlar muttasil to'lanmaganda; agar qonun hujjatlarida boshqa muddat belgilangan bo'lmasa, yangi berilgan tomorqa yer uchastkasidan bir yil mobaynida foydalanishga kirishmagan taqdirda; dehqon xo'jaliklari faoliyatini tartibga soluvchi

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 йил, 40-41-сон, 433-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6 сон, 88 модда.

qonun hujjatlari bir necha marta yoki bir marta, lekin qo'pol ravishda buzilgan hollarda tugatiladi.

Dehqon xo'jaligidagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo'jaligi a'zolarining istagiga ko'ra yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishini inobatga olgan holda, agar yuridik shaxs tashkil etib, faoliyat olib borayotgan bo'lsa, uning faoliyati tugatiladi. Yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritayotganda esa dehqon xo'jaliklarining faoliyati to'xtatiladi. Yuqorida to'xtalib o'tganimizdek, bozor sharoitida yuridik shaxslarning faoliyatini to'xtatish va tugatish shartlari va usullari har xildir.

Tadbirkorlik faoliyatini subyekti sifatida mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar fuqarolik huquqiy maqomiga ega bo'lib, O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 6-dekabrda qabul qilingan «Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi qonunda jamiyatni tashkil etilishi, faoliyat olib borishi va tugatilishi to'g'risidagi qoidalar belgilangan. Jamiyat ushbu qonun va jamiyat ustavi talablari hisobga olingan holda qonunlarda belgilangan tartibda ixtiyoriy ravishda tugatilishi mumkin. Jamiyat qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra sudning qaroriga binoan ham tugatilishi mumkin. Jamiyatni tugatish uning huquqlari va majburiyatlari huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o'tmagan holda faoliyatining tugatilishiga sabab bo'ladi. Jamiyat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining jamiyatni ixtiyoriy ravishda tugatish hamda tugatish komissiyasini tayinlash to'g'risidagi qarori jamiyat kuzatuv kengashining, ijro etuvchi organining yoki ishtirokchisining taklifiga binoan qabul qilinadi. Ixtiyoriy ravishda tugatilayotgan jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi jamiyatni tugatish va yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishgan holda tugatish komissiyasini tayinlash to'g'risida qaror qabul qiladi. Tugatish komissiyasi tayinlangan paytdan e'tiboran jamiyat ishlarini boshqarish bo'yicha barcha vakolatlar unga o'tadi. Tugatish komissiyasi tugatilayotgan jamiyat nomidan sudda ishtirok etadi. Ustav fondida (ustav kapitalida) davlat ulushi bo'lgan jamiyatni tugatishda tugatish komissiyasining tarkibiga davlat mulkini boshqaruvchi organing vakili kiritiladi. Mazkur talab bajarilmagan taqdirda, jamiyatni davlat

bo'yxatidan o'tkazgan organ tugatish komissiyasi tayinlanishiga **rozilik** berishga haqli emas.

Bozor munosabatlari sharoitida xo'jalik shirkatlari tadbirkorlik faoliyati subyektlari tarkibida alohida o'rin tutadi. Uning huquqiy maqomi Fuqarolik kodeksi va 2001 yil 6 dekabrda qabul qilingan «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonun bilan tartibga solinadi. Qonunga ko'ra, muassislarning (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo'lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo'lgan tijorat tashkiloti xo'jalik shirkati hisoblanadi, bunday shirkatda muassislar (ishtirokchilar) yoki ulardan ayrimlari shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati yuritishda shaxsan ishtirok etadilar. Shirkat qonunlarda nazarda tutilgan asoslarga ko'ra, shuningdek, shirkatda yagona ishtirokchi qolgan taqdirda tugatiladi. Bunday ishtirokchi shirkatning yagona ishtirokchisiga aylangan paytdan e'tiboran olti oy ichida yangi ishtirokchilarni qabul qilishga va shirkatni saqlab qolishga, shirkat tomonidan amalga oshirilayotgan faoliyatni moliyalashtirish to'g'risida hissa qo'shuvchilar bilan shartnoma tuzishga va kommandit shirkat tuzishga, shirkatni qayta tuzish yoki tugatishga haqlidir.

Agar shirkatning ta'sis shartnomasida yoki qolgan ishtirokchilarning kelishuvida shirkat o'z faoliyatini davom ettirishi nazarda tutilgan bo'lmasa, shirkat qayd etilgan qonun 22-moddasining birinchi qismida ko'rsatilgan hollarda ham tugatiladi. Xo'jalik shirkatlarining tashkiliy shakllaridan biri bo'lib kommandit shirkat hisoblanadi. Kommandit shirkat unda ishtirok etgan barcha hissa qo'shuvchilar shirkatdan chiqqan taqdirda, shuningdek, «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonun 27-moddasida nazarda tutilgan to'liq shirkatni tugatish asoslari bo'yicha tugatiladi. Barcha hissa qo'shuvchilar shirkatdan chiqqan taqdirda to'liq sheriklar kommandit shirkatni tugatish o'rniga uni to'liq shirkatga aylantirishga haqlidirlar. Kommandit shirkat tugatilgan taqdirda, shu jumladan u bankrot bo'lgan taqdirda, hissa qo'shuvchilar shirkatning kreditorlarning talablari qondirilganidan keyin qoladigan mol-mulkidan hissalar olishda to'liq sheriklar oldida imtiyozli huquqqa egadirlar. Shirkatning shundan keyin qolgan mol-mulki to'liq sheriklar o'rtasida, agar ta'sis shartnomasida yoki to'liq sheriklar va hissa qo'shuvchilarning kelishuvida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, ularning shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Yuridik shaxsni tugatilishini oshkoralikda amalga oshirish tugatish jarayoni huquqiy jihatdan aniq va kamchiliklarsiz yakunlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi FKning 54-moddasiga ko'ra, yuridik shaxsni tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilgan uning muassislari va ishtirokchilari yoki vakolat berilgan organ bu haqda yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga yozma tartibda xabar berishlari lozim. Davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ mana shu xabarga asosan yuridik shaxs tugatilish jarayonida ekanligi haqidagi ma'lumotlarni yagona davlat reyestriga kiritadi. Ma'lumotlar kiritilgandan so'ng yuridik shaxsning firma nomiga albatta "tugatilishda" degan so'z qo'shib qo'yiladi.

Bundan tashqari, bu haqda soliq organlarini ham xabardor qilib qo'yish maqsadga muvofiqdir. Chunki, har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt tashkil etilgan paytda soliq to'lovchi sifatida davlat soliq organlarida ro'yxatga olinadi. Soliq kodeksining 41-moddasida yuridik shaxs tugatilgan taqdirda soliq organi soliq to'lovchidan kamroq bo'lgan davr uchun hisobotlar, xabarnoma topshirish yo'li bilan talab qilishi mumkin bo'lib, xabarnomada buning sababi va hisobotlar, taqdim etilishi lozimligi ko'rsatiladi. Yuridik shaxsni tugatish haqida belgilangan tartibda qaror qabul qilingan taqdirda tugatish komissiyasi (tugatuvchi) besh kunlik muddatda bu haqda soliq organini yozma ravishda xabardor qiladi.

Yuridik shaxsni tugatish haqida qaror qabul qilingandan so'ng soliq to'lovchi o'n besh kun ichida soliq organiga hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblarni taqdim etishi shart. Daromad (foyda) solig'i bo'yicha hisobotlar, hisob-kitoblar qonun hujjatlarida belgilangan shakl va tartibda taqdim etiladi. Shuningdek, korxonaga tugatilganda soliqqa tortish masalalari ma'lum idoraviy yo'riqnoma asosida hal etilishi mumkin.¹ Shu bilan birga yuridik shaxsni tugatilishi to'g'risida pensiya fondlari hamda sug'urta jamg'armalarini ogohlantirib, p'zlarining hisob raqamlarini yopish choralari ko'rishi lozim.

Tugatishda mazkur yuridik shaxs faoliyati to'liq bekor qilinib, uning ishi to'xtatiladi va mol-mulki tugatiladi. Bunday holatda tu-

¹ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 январда 1109-рақам билан рўйхатга олинган "Юридик шахслар даромади (foyдаси)га солинадиган солиқни ҳисоблаш ва бюджетга тулаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома".

gatish komissiyasi tuziladi. Uning fikriga qisman qo‘shilgan holda **ay**tish mumkinki, hozirgi vaqtda tugatish tadbirlarini amalga oshirish **ma**qsadida tugatish komissiyasi tuzilishi yoki shunday harakatlarni **ba**jaruvchi tugatuvchi tayinlanishi o‘zining qonuniy asosiga ega. Bu **x**atti-xarakterlar tugatish to‘g‘risidagi qaror qabul qilgan shaxslar **to**monidan davlat ro‘yxatidan o‘tkazuvchi organ bilan kelishilgan holda hal qilinadi. Davlat korxonalarini tugatishda tugatish komissiyasi **ta**rkitabini iqtisodiy nochorlik bo‘yicha boshqarma O‘zbekiston Respublikasi tegishli vazirlik va idoralari vakillari, mahalliy ijroiya organlari **mu**taxassislari va boshqalar tashkil qilishi mumkin. Shunday qilib, **q**oidaga ko‘ra, amaliyotda tugatish komissiyasi tarkibiga muassislar (ishtirokchilar) tugatilayotgan tashkilot ma‘muriyati vakillari kiradi.

Shuningdek, ular tugatish komissiyasi yoki tugatuvchining asosiy vazifalarini aniqlashtirish bilan bir vaqtda O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksiga muvofiq tugatish tartibini hamda muddatini belgilab oladilar. Tugatish komissiyasi matbuot organlarida yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlari tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e‘lon qiladi. Kodeksning 55-moddasiga muvofiq bu muddat tugatish haqida xabar e‘lon qilingan, paytdan boshlab “ikki oydan kam bo‘lishi mumkin emas”. Undan oldin qabul qilingan qonun hujjatlarida esa bu muddat ikki oygacha deb ko‘rsatilar edi. Lekin amaliyotda bir oy ko‘rsatilib e‘lon qilinadi. Hozir ham bazan matbuotda bir oy ko‘rsatilib xabar qilinadi. Shu bilan kreditorlar tomonidan o‘z talablarini bayon qilish uchun zarur bo‘lgan imkoniyat cheklanadi. “Ikki oydan kam bo‘lishi mumkin emas” deb ko‘rsatilgan Kodeksda o‘rnatilgan imperativ norma kreditorlarning huquqlarini himoya qilish uchun tegishli kafolat yaratishga qaratilgan.

Tugatish komissiyasi tasdiqlangan kundan boshlab yuridik shaxsning ishlarini boshqarish sohasidagi vakolatlari uning ixtiyoriga o‘tadi. Shuni alohida ta‘kidlab o‘tish joizki, mazkur komissiya tugatuvchi mustaqil huquq subyektini bo‘lib hisoblanmaydi. U faqat tugatish jarayonida kreditorlar, qarzdorlar, davlat hokimiyati organlari va boshqa shaxslar bilan munosabatga kirishib, tugatilayotgan yuridik shaxs nomidan harakat qiladi.

Tugatish komissiyasi tugatilayotgan yuridik shaxs nomidan sud-da ishtirok etadi. Tugatish komissiyasi tugatilayotgan yuridik shaxs

hisob varaqlari ochilgan bankka tugatish komissiyasining ruxsatisiz hisobdan foydalanmaslik to'g'risida ariza yuboradi. Mana shu arizaga ko'ra bank tugatilayotgan korxonada hisobi bo'yicha keyinchalik yuborilayotgan ijro va boshqa hujjatlarni qabul qilishni to'xtatadi. Tugatish komissiyasi barcha kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzlarni undirish, shuningdek, yuridik shaxs tugatilayotganligi haqida kreditorlarni yozma xabardor qilish choralari ko'rish lozim. Debitorlik qarzlarni undirish maqsadida qarzdorlarga talab qo'yishlari zarur. Agar qarzlarni qaytarish rad qilinsa tegishli da'vo bilan sudga murojaat etish kerak. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuning 21-moddasiga muvofiq yuridik shaxs tugatilayotgan taqdirda moliyaviy hisobot tuziladi¹.

Agarda yuridik shaxs sud tartibida tugatilayotgan bo'lsa, sud uning muassislari va ishtirokchilari yoki vakolatli organga o'z burchlarini to'g'ri bajarish mas'uliyatini yuklaydi. Ularning burchlari tugatishni sud qarorida belgilangan muddatda va tartibda amalga oshirishi lozim xolos. Lekin sud qarori to'g'ri va lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, sud tugatish komissiyasini tuzadi yoki tugatuvchini tayinlab, unga tugatishni amalga oshirish vazifalarini yuklaydi. Masalan, yetkazilgan zarar yetkazishni davom ettirayotgan korxonada, inshodan foydalanish yoxud boshqa ishlab chiqarish faoliyatining oqibati bo'lsa, sud javobgarga zararni qoplashdan tashqari tegishli faoliyatni to'xtatib turish yoki tugatish majburiyatini yuklashga haqli (FKning 986-moddasi 2-qismi). Bu chora tadbirlar tugatish jarayonining boshlang'ich, **birinchi bosqichini** tashkil etadi.

Tugatish jarayonining avvalida tugatish komissiyasi (tugatuvchi) yuridik shaxsning barcha kreditorlarini aniqlash ishlarini olib boradi. Uning asosiy mazmunini kreditorlarning mavjud talablarini aniqlash va ularni qondirish tashkil etadi. Buning uchun yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki vakolatli organ bu haqda yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga darhol yozma xabar berishi lozim. Shuningdek, yuridik shaxs o'zining tugatilayotganligi haqida matbuot organlari orqali e'lon qilib, unda kreditorlari tomonidan talablarini

¹ "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги 1996 йил 3 августда қабул қилинган Қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996 йил, 9 сон, 142-модда.

bayon qilish tartibi va muddatini belgilab qo'yadi. Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas. Yuqorida aytib o'tilgan ushbu tadbirlar ham, avvalo, kreditorlar manfaatlarining himoyasiga qaratilgan. Chunki yuridik shaxs tugatilgach qolgan mol-mulk uning ta'sisчилari va a'zolari o'rtasida taqsimlanib, ularning xususiy mulkiga aylanishi mumkin.

Kreditorlar talablarini qanoatlantirish tugatishning muhim bir bosqichlaridan hisoblanadi. Shuning uchun, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 55-moddasida tugatish komissiyasini vazifasi sifatida **ikkinchi bosqichda** kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzlarini olish choralarini ko'rish, shuningdek, kreditorlarni yuridik shaxsning tugatilishi haqida yozma xabardor qilishi kerakligi mustahkamlangan. Amaliyotda qarzdorning majburiyatini bajarish muddati boshlanmagan bo'lsa, ular o'rtasida muammo paydo bo'lishi mumkin. Mazkur holatda tugatiluvchi yuridik shaxs o'zining tugatilayotganligini asos qilgan holda, qarzdorlaridan o'z majburiyatlarini bajarishlarini talab qilishga haqli emas. Ular bu majburiyatni tugatish muddatini belgilash chog'ida hisobga olishlari kerak edi. Mavjud vaziyatdan qutilishning birdan-bir yo'li tugatiluvchi yuridik shaxs qarzdori bilan kelishuvga erishib, unga nisbatan qo'yiluvchi talabni boshqa shaxs hisobiga bajarishi haqida kelishuvga erishish mumkin.

Kreditorlar tomonidan talablarni qo'yish uchun belgilangan muddat tamom bo'lganidan keyin yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari va ishtirokчилari hamda davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishilgan holda, tugatish komissiyasi oraliq tugatish balansini tuzadi. Balansda tugatilayotgan yuridik shaxs mol-mulking tarkibi, kreditorlar qo'ygan talablar ro'yxati, shuningdek, ularni ko'rib chiqish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar qayd etiladi. Oraliq tugatish balansini yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokчилari) yoki organ tomonidan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishgan holda tasdiqlanadi. Davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ balansning to'g'riligini, asoslantirilganligini nazorat qilishi zarur. Agar tugatilayotgan yuridik shaxs (muassasalar-dan tashqari) ixtiyoridagi pul mablag'lari kreditorlarning talablarini qondirish uchun yetarli bo'lmasa, tugatish komissiyasi yuridik

shaxsning mol mulkini kim oshdi savdosi orqali sud qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda sotadi va qarzlarini to'lash uchun ishlatadi. Ya'ni qarzlarni to'lash bo'yicha kreditorlar talablari endi mazkur yuridik shaxsning mol-mulkiga qaratilishi mumkin. Bu tugatish jarayonining **uchinchi bosqichiga** xos xususiyatdir.

Agarda oraliq balansini belgilash chog'ida tugatiluvchi korxonaning mol-mulki yetarli emasligi aniqlansa, bunday yuridik shaxs faqat bankrotlik yo'li bilan tugatiladi. Bankrotlik chora-tadbirlari majmuasi barcha tijorat va notijorat tashkilotlari uchun tadbiriq etilishi mumkin. Tugatish jarayoni olib borilayotgan vaqtda ham, tugatish komissiyasi yoki tugatuvchi tomonidan yuridik shaxsning nochorligi (bankrotligi) aniqlansa, unga nisbatan bankrot bo'lganlikka doir ish yuritishni qo'zg'atishga asos bo'ladi. Uning tugatilish jarayonida ekanligi ish yuritishni qo'zg'atishga to'sqinlik qila olmaydi. Bankrotlikka uchragan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tugatish tartibi va xususiyatlari O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 24-aprelda qabul qilingan "Bankrotlik to'g'risida"gi (yangi tahrirdagi) qonuni bilan belgilanadi. Ushbu qonunning 4-moddasiga ko'ra qarzdorning pul majburiyatlari buyicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning bankrotlik alomatlari deb e'tirof etiladi.

Keyingi **to'rtinchi bosqichda** tugatish komissiyasi oraliq tugatish balansiga binoan to'lovlarni tayyorlaydi. Kreditorlarni talablarini qondirish navbati O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 56-moddasida belgilangan bo'lib, birinchi navbatda, fuqarolarning mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablari qondiriladi. Mazkur qoidani belgilashda mamlakatimizda fuqarolar mehnatini muhofaza qilish va Mehnat kodeksi normalari inobatiga olingan¹. Ikkinchi navbatda alimentlarni undirishdan va mualliflik shartnomalari bo'yicha mukofot to'lash haqidagi talablar, uchinchi

¹ Чунончи, Германия фуқаролик қонунчилигида ҳам юридик шахс тугатилаётганда, биринчи навбатда фуқароларнинг меҳнатга оид муносабатларидан келиб чиқадиган талаблари қондирилади. Сўнгра солиқ ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар қондирилади. Қаранг: Германское право. Часть II. Германское торговое уложение и другие законы. -М. 1996. С 389.

navbatda esa tugatilayotgan yuridik shaxs javobgar bo'lgan fuqarolar-ning hayotiga va sog'lig'iga zarar yetkazilganligi uchun berilgan talablari tegishli vaqtbay to'lovlarni kapitallashtirish yo'li bilan qanoatlantiriladi. Mana shunday hayot va sog'liqqa yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda javobgar deb topilgan yuridik shaxs tugatilgan taqdirda, tegishli to'lovlar ularni qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga ko'ra jabrlanuvchiga to'lash uchun kapitallashtirilishi lozim. Tugatilayotgan yuridik shaxsning mol-mulki yo'qligi yoki yetarli emasligi sababli to'lovlarni kapitallashtirish mumkin bo'lmagan hollarda, belgilangan summalar jabrlanuvchiga davlat tomonidan qonunda nazarda tutilgan tartibda to'lanadi. Har bir navbatdagi talab oldingi navbatdagi talablar qanoatlantirilgandan so'ng amalga oshiriladi.

Boshqa kreditorlarning talablari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda qanoatlantiriladi (O'zR FK 56-modd). Biz yuqorida qayd etib o'tgan fuqarolarning talablari to'liq qondirilgandan keyin, qolgan mol-mulk quyidagi tartibda taqsimlanadi: birinchidan, shu mol-mulk qiymatidan sud qarorida kimning talabi birinchi bo'lib qondirilishi ko'rsatilgan bo'lsa, shu kreditorlarning qarzlari to'lanadi; ikkinchidan, qolgan mol-mulk qiymatidan talabnoma taqdim etish muddati o'tib ketgandan so'ng, berilgan talablar qondirilishi mumkin.

Barcha kreditorlar bilan hisob kitob ishlari nihoyasiga yetkazilgandan so'ng, **tugatishning yakunlovchi bosqichi** boshlanadi.

Tugatish komissiyasi muassislar va ishtirokchilar bilan kelishib, davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ tomonidan tasdiqlangan tugatish balansini tuzadi. Yuridik shaxsning kreditorlari talablari qondirilgandan keyin qolgan mol-mulk uning shu mol-mulkka ashyoviy huquqlarga yoki ushbu yuridik shaxsga nisbatan majburiy huquqlarga ega bo'lgan muassislariga va ishtirokchilariga topshiriladi. Shundan so'ng yuridik shaxsning tugatilishi haqidagi yozuv yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga kiritilib yuridik shaxsni tugatish tamomlangan, yuridik shaxsning maxsus huquq layoqat'iy esa tugagan hisoblanadi.

Davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga quyidagi hujjatlar to'liq topshirilgan taqdirdagina yuridik shaxs yagona davlat reyestridan o'chirilishi kerak:

– tugatish komissiyasining yuridik shaxsni davlat reyestridan chiqarish haqidagi arizasi;

- muassislar umumiy yig‘ilishi bayonnomasi bilan birga yuridik shaxsni tugatish va tugatish komissiyasini tuzish to‘g‘risidagi qaror yoki sudning tugatish to‘g‘risidagi qarori;
- yuridik shaxsni tugatish to‘g‘risidagi matbuotda e‘lon berilgan nashr;
- tasdiqlangan tugatish balansi;
- soliq organlari va pensiya, aholini ish bilan ta‘minlash fondlari hisobidan chiqilganlik haqida ma‘lumot;
- Qonunda belgilangan tartibda auditor xulosasi;
- banklardan hisobvaraqlarini yopilganligi haqida ma‘lumotnoma;
- statistika idorasidan klassifikasion kodni bekor qilish haqidagi xat;
- kreditorlar bilan hisoblashgandan so‘ng, qolgan mol-mulkini ishtirokchilar o‘rtasida taqsimlanganligi to‘g‘risidagi dalolatnoma;
- Ichki Ishlar bo‘limidan yuridik shaxs muhri va shtampini yo‘q qilishga topshirilganligi haqida ma‘lumotnoma.

Yuridik shaxsni tugatishning yuqorida sanab o‘tilgan bosqichlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq, biri ikkinchisini to‘ldirib boradi. Biron-tasining to‘g‘ri bajarilishiga e‘tibor berilmasa, tugatish jarayoni-ning aniq va izchil amalga oshirilishiga salbiy ta‘sir etishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Xo‘jalik subyektini qayta tashkil etish usullarini sanab o‘ting.
2. Xo‘jalik subyektini qayta tashkil etish tartibi nimalardan iborat?
3. Xo‘jalik yurituvchi subyektini qayta tashkil etishning tugatishdan farqi nimada?
4. Xo‘jalik subyektini tugatish asoslariga nimalar kiradi?
5. Xo‘jalik subyektini qachondan boshlab tugatilgan hisoblanadi?
6. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tugatish bosqichlarini sanab o‘ting?

VII bob. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING BANKROTLOGI

1-§. Bankrotlik tushunchasi va uning normativ huquqiy asoslari

Bankrotlik instituti–xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlar amaliyoti va huquqiy tartibga solish tizimida nisbatan yangi institutdir. O‘zbekiston Respublikasida «Bankrotlik to‘g‘risida»gi qonun birinchi marta 1994-yil 5-mayda qabul qilingan. Ushbu qonunning yangi tahriri Oliy Majlis tomonidan 1998-yil 28-avgustda qabul qilingan va 1-noyabrdan kuchga kirgan. Bundan tashqari, 1999-yil 20-avgustda Oliy Majlisning navbatdagi sessiyasida ushbu qonunga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritildi. Hozirgi paytda Oliy Majlis tomonidan 2003-yil 24-aprelda yangi tahrirda qabul qilingan mazkur qonun qo‘llanilmoqda.

«Bankrotlik to‘g‘risida»gi qonunni bir yo‘sinda qo‘llanilishini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Oliy xo‘jalik Sudi Plenumi tomonidan 1999-yil 16-iyulda «O‘zbekiston Respublikasi «Bankrotlik to‘g‘risida»gi qonunini xo‘jalik sudlari tomonidan qo‘llashning ba‘zi bir masalalari to‘g‘risida»gi 78-sonli qaror qabul qilindi. Shuningdek, vakolatli davlat organlari tomonidan bu borada o‘nga yaqin normativ hujjatlar ham qabul qilinib, tegishli tartibda O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro‘yxatdan o‘tkazilgan.

Yangi tahrirdagi «Bankrotlik to‘g‘risida»gi qonun 1994-yildagi va 1998-yildagi qonunlardan sezilarli darajada o‘ziga xos qo‘shimcha va o‘zgartirishlar bilan farqlanadi. Amaldagi qonun 192 ta modddan iborat, 1998-yildagi qonun 133 ta modddan tashkil topgan, eski tahrirdagisida esa atigi 35 ta modda bor edi, xolos. Bankrotlikning asosiy belgilari o‘zgardi, yuridik shaxs va yakka tartibdagi tad-birkorlarning nochorligi tushunchalari birbiridan farqlandi. Mazkur o‘zgartirishlarni hayotning o‘zi, iqtisodiyotda ro‘y berayotgan islohotlar taqozo etmoqda. Shuning uchun bankrotlik instituti bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan har qanday mamlakatning davlat huquqiy tuzilishining uzviy bo‘g‘ini ekanligi tabiiydir.

Qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lov majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uni bankrotlik alomati deb e'tirof etiladi.

Bankrotlik to'g'risidagi ish bankrotlik alomatlari mavjud bo'lgan taqdirda, agar qarzdor yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqining besh yuz karrasini tashkil etadigan bo'lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqining kamida o'ttiz karrasini tashkil etadigan bo'lsa, xo'jalik sudi tomonidan qo'zg'atilishi mumkin.

Qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza bilan qarzdor, kreditor va prokuror pul majburiyatlari bajarilmagan hollarda murojaat etish huquqiga ega. Majburiy to'lovlar majburiyati bajarilmaganligi natijasida esa ariza bilan xo'jalik sudiga murojaat etish huquqiga qarzdor, prokuror, davlat soliq xizmati organlari va boshqa vakolatli organlar ega.

Qarzdorda bankrotlik alomatlari mavjud bo'lca, o'zini bankrot deb topish to'g'risidagi ariza bilan xo'jalik sudiga murojaat etishga haqli. Shuningdek, qarzdor, tugatish komissiyasi yoki tugatuvchi xo'jalik sudiga ariza berishga majbur bo'lgan hollar mavjuddir. Unga ko'ra, qarzdorning rahbari, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor – bir yoki bir necha kreditorlarning talablarini qondirish qarzdorning boshqa kreditorlar oldidagi pul majburiyatlarini va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'liq hajmda bajarishini imkonsiz qilib qo'yishga olib keladigan; qarzdorning ta'sis hujjatlariga muvofiq qarzdorni tugatish to'g'risida qaror qabul qilishga vakolatli bo'lgan qarzdor yuridik shaxs organi tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etish haqida qaror qabul qilingan; qarzdor unitar korxonada mol-mulkinging egasi vakolat bergan organ tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etish to'g'risida qaror qabul qilingan, undiruv qarzdorning mol-mulkiga qaratilganda bunday undiruv qarzdorning xo'jalik faoliyatini imkonsiz qilib qo'yadi, deb hisoblashga asos bo'lgan holatlar shular jumlasiga kiradi. Tugatish komissiyasi (tugatuvchi), agar yuridik shaxs tugatila-

yotganda kreditorlarning talablarini to'liq hajmda qondirish imkonsizligini aniqlaganda, qarzdorning arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etishi shart.

Ariza yuqorida qayd etilgan holatlar yuzaga kelgan paytdan e'tiboran bir oydan kechiktirilmay xo'jalik sudiga yuborilishi kerak. Ariza ushbu muddatda taqdim etilmaganda, muddat tugaganidan keyin yuzaga kelgan qarzdorning kreditorlar oldidagi pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha qarzdor rahbarining, tugatish komissiyasi a'zolarining yoki tugatuvchining subsidiar javobgarligiga sabab bo'ladi.

Bankrotlik taomili qo'llanilayotganda barcha kreditorlarning manfaatlarini qonunga muvofiq tashkil etiladigan kreditorlarning yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi hal qiladi va qarzdorga nisbatan sodir etiladigan harakatlarning hammasini amalga oshiradi.

Kreditorlar, majburiy to'lovlarga doir talablar qismi bo'yicha esa davlat soliq organlari va boshqa vakolatli organlar kreditorlar yig'ilishining ovoz berish huquqiga ega bo'lgan ishtirokchilari hisoblanadi. Kreditorlar yig'ilishida maslahat ovozi huquqi bilan qarzdorning xodimlari vakili, sud boshqaruvchisi, qarzdor muassislarining (ishtirokchilarining) yoki qarzdor mol-mulki egasining vakili ishtirok etadi. Agarda, ishda yagona kreditor ishtirok etayotgan bo'lsa, kreditorlar yig'ilishining mutlaq vakolatiga taalluqli qarorlarni qabul qilishni shu kreditorning o'zi amalga oshiradi. Kreditorlar yig'ilishini tashkil etish va o'tkazish sud boshqaruvchisi tomonidan amalga oshiriladi.

Kreditorlar yig'ilishining mutlaq vakolati doirasida qabul qilinadigan qarorlar, kreditorlar yig'ilishi bayonnomasiga ilova qilinishi lozim bo'lgan hujjatlar, kreditorlar yig'ilishini o'tkazish to'g'risida xabardor etish, uni chaqirish, qaror qabul qilish tartiblari ham aniq belgilab berilgan.

Qonunga sud boshqaruvchilari (muvaqqat boshqaruvchi, sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi, tashqi boshqaruvchi, tugatish boshqaruvchisi) instituti kiritildi, ularga nisbatan bir qator talablar belgilandi. Unga ko'ra oliy ma'lumotga hamda ikki yillik ish stajiga ega bo'lgan, shuningdek, bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organida attestasiyadan o'tgan shaxslar bu lavozimga tayinlanadi hamda qonunning bu qoidasi 2004-yil 1-yanvardan e'tiboran joriy etiladi.

Qarzdor yoki kreditorga nisbatan manfaatdor shaxslar; sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxslar; bankrotlik taomili joriy etilgan yakka tartibdagi tadbirkorlar; ilgari sud boshqaruvchisi vazifasini bajarayotgan paytda qarzdorga, kreditorlarga zarar yetkazib, bu zararni qoplamagan shaxslar; boshqa shaxslarning ishlarini va (yoki) mol-mulkini boshqarish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirishiga cheklov belgilangan shaxslar (bunday faoliyat bilan shug'ullanishdan mahrum etilgan yoki noloyiq deb topilgan shaxslar) sud boshqaruvchilari etib tayinlanishi mumkin emas.

Qonunga sud boshqaruvchisi xo'jalik sudi tomonidan vazifaga tayinlangan sanadan e'tiboran o'n kun ichida bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etayotgan shaxslarga zarar yetkazilishi hodisasi uchun o'z javobgarligini qonun hujjatlarida belgilanadigan tartibda 2005-yil 1-yanvardan boshlab sug'urtalashi lozimligi haqidagi normaning kiritilganligi muhim ahamiyatga egadir.

Sud boshqaruvchisi huquq va majburiyatlari doirasida faoliyat yuritishi lozim bo'ladi. U tomonidan zimmasiga qonun bilan yuklangan vazifalarning qarzdorga yoki kreditorga zarar yetkazilishiga olib kelgan tarzda bajarganda yoki lozim darajada bajarmaganda vazifasidan ozod etishga asos bo'ladi. Bunda qarzdor, kreditorlar yetkazilgan zararining o'rnini qoplanishini talab qilishga haqlidirlar.

O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi va bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organi bankrotlik sohasini davlat tomonidan tartibga solib borilishini ta'minlaydi. Shu bilan bir qatorda, bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organining Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar hududiy boshqarmalari o'zlarining vakolatlari doirasida bu boradagi faoliyatni tartibga soladilar.

Kuzatuv, sud sanatsiyasi, kelishuv bitimi, tashqi boshqaruv va tugatishga doir ish yuritish yuridik shaxsning bankrotligi to'g'risidagi ish ko'rilayotganda amalga oshiriladigan taomillar hisoblanadi. Yakka tartibdagi tadbirkorning bankrotligi to'g'risidagi ish ko'rilayotganda esa faqatgina kelishuv bitimi va tugatishga doir ish yuritish kabi taomillar qo'llaniladi. Sudgacha sanatsiya qilish yoki qarzdorni ixtiyoriy ravishda tugatish suddan tashqari bajariladigan taomillar jumlasiga kiradi.

2-§. Sudgacha sanatsiya qilish, kuzatuv va sud sanatsiyasi

Sudgacha sanatsiya qilish qarzdorning bankrotligi to'g'risidagi ish yuritish qo'zg'atilgunga qadar amalga oshiriladi hamda qarzdorning to'lov qobiliyatini, iqtisodiy jihatdan qodirligini tiklash hamda kelgusida samarali faoliyat ko'rsatishi uchun sharoit yaratilib berilishini o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Bankrotlikning oldini olish maqsadida qarzdorning muassislari, boshqaruv organi yoki qarzdor mol-mulkinging egasi bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga taqdim etilgunga qadar qarzdorni moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'radi. Qarzdorni moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar qarzdor bilan tuzilgan kelishuvga asosan kreditorlar yoki boshqa shaxslar tomonidan ham ko'rilishi mumkin. Bunday chora-tadbirlarga quyidagilar kiradi:

-to'lov muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'la yoki qisman sotib olish;

-ishlab chiqarishni raqobatbardosh mahsulot chiqarishga moslab qayta ixtisoslashtirish;

-chetdan yuqori malakali mutaxassislarni jalb etish;

-xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

-qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanishi hamda faoliyatini davom ettirishidan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan moliyaviy yordam ko'rsatilishi;

-qarzdorning faoliyatini davom ettirishi uchun qarzdor bilan kreditorlar o'rtasida kreditorlarga to'lanadigan to'lovlar muddatini kechiktirish va (yoki) uni bo'lib-bo'lib to'lash yoxud qarzlardan s'ylv berish to'g'risida ahdlashuvga erishishga qaratilgan bitim;

-majburiy to'lov majburiyatini bajarishni va kreditlarni qaytarishni sudgacha sanatsiya qilish muddatiga kechiktirish;

-qarzdor yuridik shaxsni qayta tashkil etish.

Sudgacha sanatsiya qilishni davlat tomonidan yordam ko'rsatgan holda o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan vakolat berilgan organing qarori asosida amalga oshiriladi va u o'n ikki oydan yigirma to'rt oygacha muddatga joriy etiladi.

«Bankrotlik to'g'risida»gi yangi tahrirdagi qonunga kuzatuv va sud sanatsiyasi kabi yangi institutlar alohida boblarda kiritilgan.

Kuzatuv institutining joriy etilishidan ko‘zlangan maqsad kreditorlar manfaatlarini himoya qilish, qarzdor mol-mulkini talon-taroj qilinishini oldini olish va qonunda belgilangan vakolatlarni amalga oshirishdan iborat. Kuzatuv bankrotlik to‘g‘risidagi ish qo‘zg‘atilganda xo‘jalik sudi qarzdorni bankrot deb topish to‘g‘risidagi arizani ish yuritishiga qabul qilingan sanadan e‘tiboran joriy etiladi va bu haqda sud ajrimida ko‘rsatiladi.

Kuzatuv joriy etilgan paytdan boshlab- mulkiy undiruvlar bo‘yicha ijro hujjatlarini ijro etish qonunda belgilangan tartibda to‘xtatib turiladi; qarzdor yuridik shaxsning muassislari (ishtirokchilari) uning tarkibidan chiqib ketishi munosabati bilan qarzdorning mol-mulkidan ulushni (payni) ajratish haqidagi talablarini qondirish va emissiya qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha dividendlar va boshqa to‘lovlar to‘lash ta‘qiqlanadi; muqobil bir xildagi talabni hisobga olish yo‘li bilan qarzdorning pul majburiyatlarini tugatishga, basharti bunda kreditorlarning talablarini qondirish navbati buzilsa, yo‘l qo‘yilmaydi.

Kuzatuv joriy etilganda qarzdor boshqaruv organlarining qonunda belgilangan ayrim vakolatlari cheklanadi. Masalan, qarzdorning boshqaruv organlari ko‘chmas mol-mulkni ijaraga, garovga berish bilan yoki shu mol-mulkni boshqa usulda tasarruf etish va qarzdorning balans qiymati qarzdor aktivlari balans qiymatining o‘n foizdan ko‘prog‘ini tashkil etadigan mol-mulkini tasarruf etish bilan bog‘liq bitimlarni; zayomlar (kreditlar) olish va berish, kafolat xatlari va kafolatlar berish, talab qilish huquqlaridan o‘zga shaxs foydasiga voz kechish, qarzni boshqa shaxsga o‘tkazish, shuningdek, qarzdorning mol-mulkini ishonchli boshqarish shartnomasini tuzish bilan bog‘liq bitimlarni faqat muvaqqat boshqaruvchining yozma roziligiga binoan tuzishlari mumkin. Shuningdek, ular qarzdorni qayta tashkil etish va tugatish; yuridik shaxsni tuzish yoki boshqa yuridik shaxsning ishtiroki; vakolatxonalar ochish va filiallar tashkil etish; dividendlar to‘lash yoki qarzdorning daromadini (foydasini) uning muassislari (ishtirokchilari) o‘rtasida taqsimlash; qarzdor tomonidan Obligatsiyalar va boshqa emissiya qog‘ozlarini (aksiyalardan tashqari) joylashtirish; ilgari chiqarilgan aksiyalarni aksiyadorlardan sotib olish to‘g‘risidagi qarorlarni qabul qilishga haqli emas.

Kuzatuv joriy etilishi munosabati bilan xo‘jalik sudining ajrimi bilan muvaqqat boshqaruvchi tayinlanadi. Uning huquq va maj-

buriyatlari qonunda aniq belgilab qo'yilgan. Jumladan, muvaqqat boshqaruvchi qarzdorning mol-mulki but saqlanishini ta'minlash choralari ko'rishi; uning moliyaviy ahvolini tahlil qilishi; kreditorlarni aniqlashi; kreditorlarning talablari reyestrini yuritishi; qarzdorga nisbatan kuzatuv joriy etilgani haqida kreditorlarni xabardor qilishi; kreditorlarni birinchi yig'ilishini chaqirishi va o'tkazishi shart.

Kreditorlarning birinchi yig'ilishi vakolatiga quyidagi qarorlarni qabul qilish kiradi: sud sanatsiyasini yoki tashqi boshqaruvni joriy etish yoxud qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash haqida iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat qilish; kreditorlar qo'mitasining miqdoriy tarkibi, uning a'zolarini saylash; sanatsiya qiluvchi boshqaruvchining, tashqi boshqaruvchining yoki tugatuvchi boshqaruvchining nomzodlarini ma'qullash to'g'risidagi qarorlar.

Xo'jalik sudi tomonidan qarzdor bankrot deb topilganda va tugatishga doir ish yuritish boshlangan yoki sud sanatsiyasi yoxud tashqi boshqaruv joriy etilgan yoki kelishuv bitimi tasdiqlangan paytdan e'tiboran kuzatuv tugatiladi.

Sud sanatsiyasi – xo'jalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning to'lov qobiliyatini tiklash hamda kreditorlar oldidagi qarzini uzish maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini sanatsiya qiluvchi boshqaruvchiga o'tkazmagan holda qo'llaniladigan bankrotlik taomilidir.

Kuzatuv jarayonida qarzdor, qarzdor muassislari (ishtirokchilari) yoki qarzdor mol-mulkinging egasi, shuningdek, uchinchi shaxs (shaxslar) sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnoma bilan kreditorlar yig'ilishiga yoxud bevosita xo'jalik sudiga murojaat qilishga haqli.

Qarzdorning sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnomasiga sud sanatsiyasining taklif qilinayotgan muddati va qarzni uzish jadvali ko'rsatilgan holda qarzdorning sud sanatsiyasi rejasi ilova qilinmog'i lozim.

Xo'jalik sudi tomonidan sud sanatsiyasi joriy etish to'g'risida ajrim chiqariladi. Unda sud sanatsiyasining muddati, sud tomonidan tasdiqlangan qarzni uzish jadvali, majburiyatlarni bajarish ta'minotini bergan shaxslar haqidagi, bunday ta'minotning miqdori va shakllari, sanatsiya qiluvchi boshqaruvchini tayinlash va unga to'lanadigan haq miqdori haqidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim.

Mazkur ajrim ustidan shikoyat (protest) berilishi mumkin.

Sud sanatsiyasi ko'pi bilan yigirma to'rt oylik muddatga joriy etiladi, bu muddat majburiyatlarni bajarish ta'minotini bergan shaxslar kreditorlarning talablarini qondirish uchun xo'jalik sudi tomonidan ko'pi bilan olti oyga uzaytirilishi mumkin.

Sud sanatsiyasi joriy etish qonunda belgilangan quyidagi oqibatlarga olib keladi:

- kreditorlarning talablarini ta'minlash yuzasidan ilgari qabul qilingan choralar bekor qilinadi;

Qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o'ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik taomili doirasida joriy etilishi mumkin;

- sud sanatsiyasi paytida yuzaga kelgan pul majburiyatlarini va majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun neustoyka va boshqa iqtisodiy sanksiyalar, to'lanishi lozim bo'ladigan foizlar qo'llanilmaydi.

Sud sanatsiyasi joriy etilganda kuzatuvdagi singari qarzdor va uning boshqaruv organlari qonunda belgilangan ayrim bitimlarni tuzishga va boshqa harakatlarni qilishga haqli emas.

Sud sanatsiyasi joriy qilinganda xo'jalik sudi tomonidan sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi tayinlanadi.

Sanatsiya qiluvchi boshqaruvchining huquqlari va majburiyatlari qonun hujjatlarida belgilangan.

Sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tamomlanishi yoki tugatilishi mumkin. Ular bir-biridan farq qiladi. Kreditorlarning qarzni uzish jadvalida nazarda tutilgan barcha talablari sud sanatsiyasining belgilangan muddati o'tishidan oldin qarzdor tomonidan qanoatlantirilganda qarzdorning rahbari sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tamomlanganligi haqida xo'jalik sudiga hisobot taqdim etadi. Xo'jalik sudi mazkur hisobotni va kreditorlarning shikoyatlarini ko'rib chiqib, – agar uzilmagan qarz qolmaganligi aniqlangan, kreditorlarning shikoyatlari esa asossiz deb topilgan bo'lsa, qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlaydi va bankrotlik to'g'risidagi ish yuritishni to'xtatadi; – agar uzilmagan qarz borligini aniqlagan va kreditorlarning shikoyatlari asosli deb topilgan bo'lsa, qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlashni

rad etadi hamda bular haqida shikoyat (protest) qilinishi mumkin bo'lgan ajrim chiqaradi.

Sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tugatish uchun esa quyidagilar asos bo'ladi: kreditorlar talablarini qanoatlantirishning qarzni uzish jadvalida belgilangan muddatlari sud sanatsiyasi jarayonida qarzdor tomonidan bir necha marta yoki bir marta jiddiy ravishda (bir oydan ortiq muddatga) buzilganligi; qarzdor qarzni uzish jadvalini bajarishga qodir emasligidan dalolat beruvchi holatlarning mavjudligi. Xo'jalik sudiga sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tugatib, tashqi boshqaruvni joriy etish yoki qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash haqida iltimosnoma bilan kreditorlar yig'ilishi murojaat qilishi mumkin.

Sud sanatsiyasi, shuningdek, belgilangan muddat tugashi munosabati bilan ham tamomlanadi. Sud sanatsiyasining tamomlanishi to'g'risidagi masala sud majlisida ko'rib chiqiladi va bu haqda xo'jalik sudining tegishli sud hujjati qabul qilinadi.

Bankrotlik to'g'risidagi qonunda majburiyatlarning ta'minot bergan shaxslar tomonidan bajarilishi, ta'minotdan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarish yakunlari to'g'risidagi hisobot hamda ta'minot bergan shaxslarning majburiyatlarni bajarmasligi oqibatlarini ham batafsil yoritilgan.

3-§. Tashqi boshqaruv

Tashqi boshqaruv-xo'jalik sudi tomonidan yuridik shaxsga nisbatan uning to'lov qobiliyatini tiklash maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini tashqi boshqaruvchiga o'tkazgan holda qo'llaniladigan bankrotlik taomildir.

Kreditorlar yig'ilishining iltimosnomasi, mol-mulkida davlat ulushi bo'lgan korxonalar bo'yicha esa bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organining arizasi asosida qarzdorning to'lov qobiliyatini tiklashning haqiqiy imkoniyatlari aniqlangan hollarda xo'jalik sudi tomonidan o'n ikki oydan yigirma to'rt oygacha bo'lgan muddatga joriy etildi.

Tashqi boshqaruv joriy etish taomilining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, shu paytdan boshlab qarzdorning rahbari o'z vazifa-

larini bajarishdan chetlashtiriladi, qarzdorning ishlarini boshqarish tashqi boshqaruvchining zimmasiga yuklatiladi, qarzdorning boshqaruv organlari vakolatlari tugatiladi, kreditorlarning talablarini ta'minlash yuzasidan ilgari ko'rilgan chora-tadbirlar bekor qilinadi, qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o'ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik taomili doirasida qo'llaniladi, qarzdorning pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar yuzasidan kreditorlar talablarining qondirilishiga nisbatan moratoriy joriy qilinadi.

Tashqi boshqaruvchi xo'jalik sudi tomonidan tashqi boshqaruvni joriy etish bilan bir paytda tayinlanadi va bu to'g'risida ajrim chiqariladi. Buning imkoni bo'lmasa, xo'jalik sudi tashqi boshqaruvchini tashqi boshqaruv joriy etilgan paytdan e'tiboran bir oylik muddat ichida tayinlaydi. Tashqi boshqaruvchi tayinlanganidan bir oylik muddat ichida tashqi boshqaruv rejasini ishlab chiqib, tasdiqlash uchun kreditorlar yig'ilishiga taqdim etadi.

Xo'jalik sudi kreditorlar yig'ilishining tashqi boshqaruv rejasini tasdiqlash to'g'risidagi qarori qabul qilinib, unda belgilangan tashqi boshqaruv muddati dastlabki muddatdan ortiq bo'lganda, agar tashqi boshqaruv muddatini uzaytirish yoki tashqi boshqaruvning tasdiqlangan rejasini amalga oshirish qarzdorning to'lov qobiliyatini tiklanishiga olib kelishiga yetarli asoslar bo'lgan taqdirda tashqi boshqaruv muddatini uzaytirish to'g'risida ajrim chiqaradi.

Tashqi boshqaruv rejasida qarzdorning to'lov qobiliyatini tiklash yuzasidan quyidagi chora-tadbirlar nazarda tutiladi: ishlab chiqarishni qayta ixtisoslashtirish; norentabel ishlab chiqarishlarni yopish; debitorlik qarzlarni undirish; qarzdor mol-mulkini bir qismini sotish; qarzdorning talabidan o'zganing foydasiga voz kechish; uchinchi shaxslarning qarzdorning majburiyatlarini bajarishi; qarzdorning qo'shimcha aksiyalarini joylashtirish; qarzdorning korxonasini (biznesini) mulkiy majmua sifatida sotish; qarzdorning aktivlari o'rmini almashtirish.

Tashqi boshqaruvchining kreditorlar yig'ilishi tomonidan ko'rib chiqilgan hisoboti va kreditorlar yig'ilishining bayonnomasi kreditorlar yig'ilishi o'tkazilgan sanadan keyin besh kundan kechiktirilmasdan xo'jalik sudiga yuboriladi. Hisobot va bu yuzasidan kreditorlarning shikoyatlari xo'jalik sudi tomonidan majlisda ko'rib chiqiladi.

Xo'jalik sudi kreditorlar yig'ilishining qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi iltimosnomasi bo'lganda, shuningdek, tashqi boshqaruvchining hisobotini tasdiqlash rad etilganda yoki hisobot tashqi boshqaruvning belgilangan muddati tugagan paytdan e'tiboran bir oylik muddat ichida taqdim etilmaganda yoxud hisobotni ko'rib chiqish natijalari yuzasidan sud tomonidan biror bir qaror qabul qilinmagan bo'lsa, qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qiladi. Bu qarorda, shuningdek, tashqi boshqaruvchini tayinlagan tartibda tugatish boshqaruvchisini tayinlaydi.

4-§. Bankrotlik to'g'risidagi ishni sudda ko'rishga tayyorlash, uni hal etish

Qonunchilikka ko'ra bankrotlik to'g'risidagi ishlar xo'jalik sudlari sudloviga taalluqlidir.

Xo'jalik sudi sudyasi «Bankrotlik to'g'risida»gi qonun va O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksi bilan o'rnatilgan talablarga rioya etilgan holda berilgan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani qabul qilishi shart.

Bunday talablarga quyidagilar kiradi:

ariza xo'jalik sudiga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan shaxs tomonidan berilgan bo'lsa;

ish xo'jalik sudiga taalluqli bo'lsa yoki ariza berilgan xo'jalik sudi sudloviga tegishli bo'lsa;

ariza uni imzolashga huquqi bo'lgan shaxs tomonidan imzolangan bo'lsa;

Qonunda belgilangan hollarda ariza uchun davlat boji to'langanligi, uning miqdori va tartibi to'g'risida ma'lumot;

ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ariza va unga ilova qilingan hujjatlarning nusxalari yuborilganligi to'g'risida ma'lumot.

Agar ariza vakil tomonidan imzolangan bo'lsa, imzolashga vakolat bergan shaxsning ishonchnomasini talab qilish zarur. Arizaning mazmuni qonunda o'rnatilgan talablarga mos bo'lishi hamda «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunning tegishli moddalariga binoan to'plangan hujjatlardan tashkil topgan ilovaga ega bo'lishi kerak.

Sudya qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza kelib tushgan paytdan e'tiboran besh kundan kechiktirmasdan arizani qabul qilish va bankrotlik ishini qo'z-g'atish yoki arizani qabul qilishni rad etish yoxud qaytarish to'g'risidagi masalani hal qiladi. Ariza ish yuritishga qabul qilingan taqdirda ariza kelib tushgan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay kuzatuvni joriy etish haqidagi masalani hal qiladi. Arizani ish yuritishga qabul qilish va ko'rib chiqishga tayyorlash to'g'risidagi ajrimda kreditorlarning talablarini qondirishga doir chora-tadbirlar ham ko'rsatib o'tilishi mumkin. Sud amaliyotida bu ikki masalani bir ajrimda ko'rsatib o'tish odat tusiga kirgan.

Agar yuqorida ko'rsatib o'tilgan talablardan birortasi buzilsa ham, sudya qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani qabul qilishni rad etishga haqli. Masalan, agar qarz qarzdor tomonidan uch oydan kam bo'lgan muddatda to'lanmagan bo'lsa, ariza qabul qilinmaydi va bu to'g'rida ajrim chiqariladi. Mazkur ajrim XPKning 117-moddasiga asosan yakka tartibda sudya tomonidan 5 kunlik muddatda chiqariladi. Arizani qabul qilishni rad etish to'g'risidagi ajrim ustidan shikoyat qilinishi mumkin. Qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani qaytarish asoslari XPKga asosan umumiy tartibda amalga oshiriladi, ya'ni:

shakli va mazmuni «Bankrotlik to'g'risida»gi qonun talablariga rioya etmagan holda tuzilgan bo'lsa;

ariza imzolanmagan yoki uni imzolash huquqiga ega bo'lmagan shaxs yoki mansab-mavqei ko'rsatilmagan shaxs tomonidan imzolangan bo'lsa;

ish mazkur xo'jalik sudi sudloviga tegishli bo'lmasa;

ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ariza va unga ilova qilingan hujjatlarning nusxalari yuborilganligi to'g'risida ma'lumot bo'lmasa;

belgilangan tartibda va miqdorda davlat boji to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilmagan bo'lsa;

arizani ish yuritishga qabul qilish to'g'risidagi ajrim chiqarilgunga qadar uni qaytarib olish to'g'risida arizachidan ariza kelib tushgan bo'lsa.

Arizani qaytarish to'g'risidagi ajrimni sudya yakka tartibda chiqaradi, hujjatlar arizachiga qaytariladi, mazkur ajrim ustidan shikoyat qilinishi mumkin. Yo'l qo'yilgan xatolar bartaraf etilgandan keyin,

ariza qaytadan umumiy asoslarga ko'ra xo'jalik sudiga qayta topshirilishi mumkin.

«Bankrotlik to'g'risida»gi qonunning 46-moddasida kreditorlar talablarini ta'minlashga doir chora-tadbirlar belgilab berilgan. Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasiga binoan sud kreditorlarning talablarini qondirish yuzasidan choralar ko'rishga haqli. XPKning 77-moddasida ko'rsatib o'tilgan choralardan tashqari sud tashqi boshqaruvchi yoki tugatish boshqaruvchisining roziligisiz bitimlar tuzishni ta'qiqlab qo'yishi, shuningdek, qarzdorni qimmatli qog'ozlarni, valuta jamg'armalarini hamda boshqa mulklarni saqlab turish uchun uchinchi shaxslarga topshirishga majbur qilishi mumkin. Shuningdek qarzdorning mol-mulkini butunligicha saqlab turishga qaratilgan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshirishga haqlidir.

Kreditorlarning talablarini qondirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish haqidagi ariza, u kelib tushgan kunning ertasidan kechiktirmasdan ko'rib chiqilishi shart va uning natijalari yuzasidan shikoyat qilinishi mumkin bo'lgan ajrim chiqariladi. Ko'rilgan choralar tashqi boshqaruv joriy qilingunga yoki qarzdorning bankrot deb topilishiga yoxud tugatishga doir ish yuritishning yakunlanishiga yoki kelishuv bitimining tasdiqlanishiga yoki qarzdorni bankrot deb topishni rad etish to'g'risidagi hal qiluv qarori chiqarilgunga qadar amalda bo'ladi.

Qarzdor besh kunlik muddat ichida xo'jalik sudiga, arizachiga va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga mazkur ariza yuzasidan yozma fikrini yuborishga, shuningdek, arizada ko'rsatilmagan barcha kreditorlarni o'ziga nisbatan bankrotlik to'g'risida ish qo'zg'atilganligidan xabardor qilishga haqli, qarzdorning xo'jalik sudiga yuborayotgan yozma fikriga mazkur yozma fikrning nusxasi arizachiga hamda bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga yuborilganligini tasdiqlovchi dalillar ilova qilinishi kerak. Qarzdorning yozma fikrining yo'qligi bankrotlik ishining sudda ko'rib chiqilishiga to'sqinlik qilmaydi.

Shuningdek, qarzdorning e'tirozlari yo'q bo'lgan taqdirda kreditorning talablari asoslantirilgan deb hisoblanadi. Sud tomonidan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza XPKning va «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunning talablariga mos ravishda tuzilganligi tasdiqlanganidan keyin sudya XPKning 122-moddasida belgilangan

ishni ko'rishga tayyorlashga doir harakatlarni amalga oshirish masalasini ko'rib chiqadi. Ushbu harakatlarning qo'llanilish tartibi bankrotlik to'g'risidagi ishning xususiyatlarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Sudya arizachi tomonidan qarzdorning to'lovlarni amalga oshira olmasligini tasdiqlovchi, asoslantirish uchun keltirgan dalillarini dahl-dorligini tekshiradi. Kreditor tomonidan keltirilgan talablarni asoslantiruvchi isbotlarning ham dahldorlik masalasi tekshiriladi. Sudya asosli qaror chiqarishi uchun materiallar yetarli emas deb hisoblasa, qo'shimcha dalillarni taqdim qilishni talab etishi mumkin. Masalan, arizachi Davlat soliq inspeksiyasi bo'lsa, sudya nafaqa fondi va mehnat birjasidan qarzdorning bu tashkilotlardan qarzi bor yo'qligi haqida ma'lumot taqdim etishini so'raydi.

Ishni ko'rishga tayyorlash sudya tomonidan yakka tar-tibda va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga xabar bermasdan amalga oshiriladi. Ishni ko'rishga tayyorlashdan keyingi bosqich, bu arizachi yoki kreditorlarning talablariga nisbatan qarzdor tomonidan keltirilgan vajlarni tekshirishdir. Umumiy asoslarda ishni ko'rishga tayyorlashda vajlarning asoslantirilganligi sud tomonidan bevosita nizo ko'rilayotgan paytda tekshirilsa, bankrotlik ishlarida vajlarning asoslantirilganligi ishni mazmunan ko'rib hal qilishdan oldin tekshiriladi. Qarzdorning vajlarini tekshirish bo'yicha alohida ajrim chiqarilish-chiqarilmasligi haqida qonunda alohida norma belgilanmagan, shuning uchun bu haqda qarzdor yoki kreditorlarni xabardor qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Qarzdor vajlarining asosligini tekshirish natijalari tegishli kreditorlar yig'ilishida ovozlar sonini aniqlashga asos bo'lishi mum-kinligi uchun, sud bu vajlarni mazkur majlisning birinchi yig'ilishi bo'lib o'tgunga qadar tekshirishi lozim, chunki «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunga muvofiq kreditorlarning birinchi yig'ilishi ishni sudda mazmunan ko'rib hal qilinishidan oldin o'tkazilishi kerak. Qarzdorning vajlarini tekshirish natijasida sud tomonidan bu haqda ajrim chiqariladi, uning ustidan shikoyat keltirilishi mumkin emas, chunki bu haqda XPK va «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunda ko'rsatib o'tilmagan.

Bundan tashqari, qarzdorning moliyaviy ahvolini aniqlash uchun va ishni ko'rishga tayyorlashda, ishni ko'rishda maxsus bilimlarni

talab qiladigan savollarni tushuntirib berish uchun xo'jalik sudi ekspertiza tayinlaydi. Ekspertiza nafaqat ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ilti-mosiga ko'ra, balki xo'jalik sudining topshirig'iga asosan ham tayinlanishi mumkin, chunki bu xo'jalik protsessual huquqi normalariga zid emas.

Bankrotlik to'g'risidagi ish umumiy tartibda ko'rilganda qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza ish yuritishga qabul qilinganligi haqida ajrim chiqarilgan kundan e'tiboran uch oydan ortiq bo'lmagan muddatda ko'rib chiqiladi. Alohida hollardagina ishni ko'rish ikki oydan oshmagan muddatga uzaytirilishi mumkin.

Sudya qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani o'z ish yurituviga qabul qilayotgan vaqtda kuzatuvni joriy etish va muvaqqat boshqaruvchini tayinlash to'g'risida ajrim chiqarishi mumkin. Kuzatuv joriy etish to'g'risidagi masala sudya tomonidan ariza kelib tushgan kundan boshlab o'n kun ichida hal etiladi.

Sudya bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rib chiqish natijalari bo'yicha qo'yidagi sud hujjatlaridan birini qabul qiladi:

Qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash;

Qarzdorni bankrot deb topishni rad etish to'g'risidagi qaror;

- sud sanatsiyasini, tashqi boshqaruvni joriy etish va uning mud-datini uzaytirish;

- bankrotlik to'g'risidagi ish yuritishni tugatish;

Qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani ko'rmasdan qoldirish;

- kelishuv bitimini tasdiqlash to'g'risidagi ajrim.

Mazkur sud hujjatlari, agar qonun bilan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lmasa, darhol ijro etiladi.

Tugatishga doir ish yuritish muddati bir yildan oshmagan muddatda amalga oshiriladi. Bu muddat zarurat bo'lganda sudning ajrimi bilan uzaytirilishi mumkin.

Tugatishga doir ish yuritish mobaynida qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanishiga yetarli asoslar, ya'ni moliyaviy tahlil ma'lumotlari bilan tasdiqlangan asoslar paydo bo'lsa va qarzdorga nisbatan sud sanatsiyasi va (yoki) tashqi boshqaruv taomili joriy etilmagan bo'lsa, tugatish bosh-qaruvchisi mazkur holatlar aniqlangan paytdan e'tiboran bir oylik muddat ichida tugatishga doir ish yuritishni tugatish va tashqi

boshqaruvga o'tish haqidagi iltimosnoma bilan xo'jalik sudiga murojaat etish to'g'risidagi masalani ko'rib chiqish maqsadida kreditorlar yig'ilishini chaqirishga majburdir.

Tugatish boshqaruvchisi kreditorlar bilan hisob-kitoblar tamomlanganidan keyin tugatishga doir ish yuritishni o'tkazish natijalari haqidagi hisobotni xo'jalik sudiga taqdim etadi.

Xo'jalik sudi hisobotni ko'rib chiqib, tugatishga doir ish yuritish tamomlanganligi haqida ajrim chiqaradi va tugatish boshqaruvchisi zimmasiga bu ajrimni yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga o'n kun ichida taqdim etish majburiyatini yuklaydi.

Yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga qarzdor tugatilganligi to'g'risidagi yozuv ajrim taqdim etilgan kundan e'tiboran uch kundan kechiktirmay kiritiladi. Bu paytdan boshlab, tugatish boshqaruvchisining vakolatlari tugatilgan, tugatishga doir ish yuritish tamomlangan, qarzdor esa tugatilgan hisoblanadi.

Xo'jalik sudi tomonidan bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rib chiqishning har qanday bosqichida qarzdor va kreditorlar kelishuv bitimi tuzishga haqlidirlar. Kelishuv bitimini tuzish to'g'risidagi qarorni qabul qilish, uni tuzish tartibi, shakli va mazmuni, o'ziga xos xususiyatlari, haqiqiy emasligi va oqibatlari qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Kelishuv bitimi xo'jalik sudi tomonidan tasdiqlanishi kerak, bu haqda bankrotlik to'g'risidagi ish yuritishni tugatish to'g'risidagi ajrimda ko'rsatib o'tiladi.

Tashqi boshqaruv jarayonida xo'jalik sudi tomonidan kelishuv bitimining tasdiqlanishi kreditorlar talablarining qondirilishiga joriy etilgan moratoriy hamda bankrotlik to'g'risida ish yuritishning tugatilishi uchun asos bo'ladi. Agar kelishuv bitimi xo'jalik sudi tomonidan tugatishga doir ish yuritish davrida tasdiqlangan bo'lsa, xo'jalik sudining qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi qarori ijro etilmasligi kerak.

5-§. Qarzdor yuridik shaxslar ayrim toifalarining bankrotligi xususiyatlari

«Bankrotlik to'g'risida»gi qonunning alohida boblari shaharni tashkil etuvchi korxonalar hamda unga tenglashtirilgan korxonalarining bankrotligi, qishloq xo'jaligi korxonalarining bankrotligi, banklarning

bankrotligi, sug'urtalovchining bankrotligi, qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilarining bankrotligi masalasini ko'zda tutadi. Bu toifalarga kiruvchi shaxslarning bankrotligi masalasi ko'rilganda ularning har birining o'ziga xos belgilari borligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shaharni tashkil etuvchi korxonada hamda unga tenglashtirilgan korxonada deganda xodimlari ularning oila a'zolarini ham qo'shib hisoblaganda tegishli aholi punkti aholisining kamida yarmini tashkil etuvchi yoki xodimlarining soni kamida uch ming kishi bo'lgan yoxud davlatning mudofaa qobiliyati va xavfsizligi saqlab turilishini ta'minlovchi yoki tabiiy monopoliyalar subyektini bo'lgan yuridik shaxs tushuniladi.

Bunday korxonada bankrotligi to'g'risidagi ish, agar qarzdor kreditorga pul majburiyatlari bo'yicha talablarini qondirishga va majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarishga qodir bo'lmasa, hamda bunday talab va majburiyatlar **olti oy ichida bajarilmagan** bo'lsa, basharti qarzdorga nisbatan bildirilayotgan talablar **eng kam ish haqining besh ming karrasi miqdorini** tashkil etsa, xo'jalik sudi tomonidan qo'zg'atilishi mumkin.

Shaharni tashkil etuvchi korxonada hamda unga tenglashtirilgan korxonada bankrotligi to'g'risidagi ish ko'rilayotganda tegishli davlat hokimiyati organi va tegishli vazirlik, davlat qo'mitasi, idora xo'jalik boshqaruv organi ishda ishtirokchi shaxs sifatida e'tirof etiladi. Bunday korxonaga nisbatan xo'jalik sudi tomonidan tashqi boshqaruv kreditorlar yig'ilishining qarori asosida, bunday qaror bo'lmasa, mahalliy davlat hokimiyati organining yoki vazirlik, davlat qo'mitasi, idoraning va xo'jalik boshqaruvi organining iltimosnomasiga binoan, ular qarzdorning majburiyatlari yuzasidan ta'minot bergan taqdirda, joriy etilishi mumkin.

Shaharni tashkil etuvchi qarzdor korxonada hamda unga tenglashtirilgan qarzdor korxonada tashqi boshqaruv chog'ida kreditorlarning talablarini qondirish maqsadida mulkiy majmua sifatida sotilishi mumkin. Shaharni tashkil etuvchi korxonada hamda unga tenglashtirilgan korxonani sotish tanlov yoki auksion o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi korxonasi deganda qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi), fermer xo'jaligi va yuridik shaxs tashkil

etmagan holdagi dehqon xo'jaligi, shuningdek, faoliyatining asosiy turi tovar qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtirishdan iborat bo'lgan boshqa yuridik shaxslar tushuniladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining bankrotligi to'g'risida ish qo'zg'atilgunga qadar ularga nisbatan «qishloq xo'jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunida belgilangan tartibda sudgacha sanatsiya qilish qo'llanilishi mumkin. Sudgacha sanatsiya qilish muddati mobaynida tabiiy ofatlar va boshqa fors-major holatlar tufayli qishloq xo'jaligi korxonasining ishlab chiqarishida pasayish va moliyaviy ahvolda yomonlashish sodir bo'lgan bo'lsa, sudgacha sanatsiya qilish o'n ikki oyga uzaytirilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi korxonasida kuzatuv, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv etishtirilgan tovar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini realizatsiya qilish uchun zarur vaqtni hisobga olgan holda qishloq xo'jaligi ishlarining tegishli davri tugagunga qadar bo'lgan muddatga joriy etiladi. Bunda kuzatuv taomili muddati uch oydan, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv jami muddati esa o'ttiz olti oydan oshmasligi lozim. Bu muddat qonunda belgilangan holatlarda o'n ikki oyga uzaytirilishi mumkin.

Bankrot deb topilgan qishloq xo'jaligi korxonalariga tegishli bo'lgan mol-mulk kim oshdi savdosiga mulkiy majmua sifatida sotishga qo'yilmog'i lozim.

Qarzdorning mol-mulkini sotib olishda imtiyozli huquqqa, shuningdek, yerga egalik qilish huquqiga qishloq xo'jaligi mahsuloti etishtirish bilan shug'ullanayotgan va qarzdorning yer uchastkasiga bevosita tutash yer uchastkasiga egalik qiluvchi shaxslar ega bo'lalilar.

Bankni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya qaytarib olinganidan keyingina xo'jalik sudi tomonidan qabul qilinadi.

Banklarga nisbatan tashqi boshqaruv joriy qilinmaydi. Bankning bankrotligi to'g'risidagi ish ko'rilayotganda qonunga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Fuqarolarning omonatlarini kafolatlash fondi ham ishda ishtirok etuvchi shaxslar deb hisoblanadi.

Sug'urtalovchining bankrotligiga doir ish ko'rilayotganda shuni unutmaslik kerakki, qonunda ko'rsatib o'tilgan ishda ishtirok

etuvchi shaxslardan tashqari sug'urta faoliyati ustidan nazorat qiluvchi davlat organi ham ishda ishtirok etuvchi shaxs deb hisoblanadi.

Sug'urta tashkilotiga tegishli mulkiy majmuani sotish tashqi boshqaruv jarayonida ham amalga oshirilishi mumkin. Ushbu tashkilotning mulkiy majmuasini sotib olish huquqi faqatgina sug'urta tashkilotlariga tegishlidir. Sug'urtalovchining mulkiy majmuasi tashqi boshqaruv jarayonida sotilgan taqdirda sug'urtalovchining mulkiy majmuasi sotilayotgan sanadagi sug'urta hodisasi yuzaga kelmagan sug'urta shartnomalari bo'yicha barcha huquq va majburiyatlar majmuani sotib olgan shaxsga o'tadi.

Tugatishga doir ish yuritish o'tkazilayotganda sug'urtalovchining mulkiy majmuasi sotib oluvchi faqat sug'urtalovchi bankrot deb topilgan sanaga qadar sug'urta hodisasi yuzaga kelmagan sug'urta shartnomalarini o'z zimmasiga olishga rozi bo'lganda sotilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilari bo'lmish shaxslarning bankrotligi to'g'risidagi ish ko'rib chiqilayotganda qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga soluvchi va muvofiqlashtiruvchi vakolatli davlat organi ham xo'jalik sudlov ishida ishtirok etuvchi shaxs hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilarining bankrotligi to'g'risidagi ish bo'yicha sud boshqaruvchisi mazkur faoliyatni amalga oshirishi uchun sud boshqaruvchisi sifatida attestasiyadan o'tishi, shuningdek, unda qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga soluvchi va muvofiqlashtiruvchi vakolatli davlat organi tomonidan beriladigan litsenziya bo'lishi kerak.

6-§. Yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining xususiyatlari

«Bankrotlik to'g'risida»gi qonunga muvofiq yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining asosiy belgisi bankrotlik alomatlarini mavjud bo'lgan taqdirda, yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan jami talablardan eng kam ish haqining o'ttiz karrasini tashkil etishi va ushbu majburiyat vaqti kelgandan keyin 3 oy muddat ichida amalga oshirilmaganligidir.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga qarzdor, yakka tartibdagi tadbirkor,

kreditor, prokuror, shuningdek, davlat soliq xizmati organlari va boshqa vakolatli organlar tomonidan berilishi mumkin.

Qarzdor – yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to‘g‘risida ariza berish huquqiga kreditorlar ham ega, hayoti yoki sog‘ligiga yetkazilgan zararining o‘rmini qoplash to‘g‘risidagi, alimentlarni undirish to‘g‘risidagi talablar, shuningdek, shaxsiy xususiyatdagi boshqa talablar qo‘yadigan kreditorlar bundan mustasno.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish taomili amalga oshirilayotgan paytda hayoti yoki sog‘ligiga yetkazilgan zararining o‘rmini qoplash, alimentlarni undirish to‘g‘risidagi talablarni, shuningdek, shaxsiy xususiyatdagi boshqa talablarni qo‘yayotgan kreditorlar o‘z ta-lablarini taqdim etishga haqli. Mazkur kreditorlarning talablari, agar ular bankrotlik taomili qo‘llanilayotganda bildirilmagan bo‘lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning bankrotligi taomili tugaganidan keyin ham o‘z kuchini saqlab qoladi.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning bankrot deb topish to‘g‘risidagi arizasiga qarzlarni to‘lash rejasi ilova qilinishi mumkin, rejaning nusxalari kreditorlarga va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga jo‘natiladi.

Kreditorlarning e‘tirozi bo‘lmasa, xo‘jalik sudi qarzlarni uzish rejasini tasdiqlashi mumkin, bu esa bankrotlik to‘g‘risidagi ish yuritilishini uzog‘i bilan ikki oygacha bo‘lgan muddatga to‘xtatib turish uchun asos bo‘ladi.

Qarzlarni uzish rejasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
rejani amalga oshirish muddati;

Qarzdor yoki uning oila a‘zolariga iste‘moli uchun har oyda qoldiriladigan summa miqdori;

kreditorlarning talablarini qanoatlantirish uchun har oyda yuborish mo‘ljallanayotgan summa miqdori.

Xo‘jalik sudi bankrotlik to‘g‘risidagi ishda ishtirok etayotgan shaxslarning asoslantirilgan iltimosnomasiga binoan qarzlarni to‘lash rejasini o‘zgartirishi, shu jumladan uni amalga oshirish muddatini uzaytirishi yoki qisqartirishga, qarzdor yoki uning oila a‘zolari iste‘moli uchun har oyda qoldiriladigan summa miqdorini ko‘paytirishga yoki kamaytirishga haqlidir.

Agar qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor qarzlarni uzish rejasini bajarishi natijasida kreditorlarning talablari to‘la hajmda qanoatlantirilgan bo‘lsa, bankrotlik to‘g‘risidagi ish yuritish tugatilishi kerak.

Qarzdor bankrot deb topilgan taqdirda tugatishga doir ish yuritish boshlanadi. Yakka tartibdagi tadbirkorlarning tugatish massasiga qonun hujjatlariga muvofiq undiruv qaratilishi mumkin bo'lmagan mol-mulklar kiritilmaydi. Xo'jalik sudi qarzdorning hamda bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarning asoslantirilgan iltimosnomasiga binoan yakka tartibdagi tadbirkorning qonun hujjatlariga muvofiq undiruvni qaratish mumkin bo'lgan, nolikvid mol-mulkni yoki realizatsiya qilinganda tushgan daromad kreditorlarning talablarini qondirishga mohiyatan ta'sir etmaydigan mol-mulkini tugatish massasidan chiqarishga haqli. Yakka tartibdagi tadbirkorning tugatish massasidan chiqariladigan mol-mulking umumiy qiymati eng kam ish haqining ellik baravaridan ortiq bo'lmasligi kerak. Bunday mol-mulkning ro'yxati xo'jalik sudi tomonidan tasdiqlanib, bu haqda ajrim chiqariladi.

Qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga berilganidan keyin yakka tartibdagi tadbirkorning o'z mol-mulkini tasarrufidan chiqarish yoki boshqa manfaatdor shaxslarga berish bilan bog'liq bo'lgan bitimlari o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmagan bitimlar hisoblanadi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani qabul qilish bilan bir paytda yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulkini xatlab qo'yadi, qonun hujjatlariga muvofiq undiruvni qaratish mumkin bo'lmagan mol-mulk bundan mustasno. Qarzdorning pul majburiyatlari bajarilishi xususida uchinchi shaxslar tomonidan asoslantirilgan kafillik berilgan yoki boshqa kafolatlangan ta'minot taqdim etilgan taqdirda xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorning iltimosnomasiga binoan yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulkini (mol-mulking bir qismini) xatlovdan chiqarishi mumkin.

Yakka tartibdagi tadbirkorning arizasiga binoan xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkor kreditorlar bilan hisob-kitob qilishi yoki kelishuv bitimiga erishishi uchun bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rishni uzog'i bilan bir oy muddatga keyinga qoldirishi mumkin. Kreditorlar bilan hisob-kitob qilinganligi to'g'risidagi dalillar yoki kelishuv bitimi taqdim qilinmagan taqdirda, sud yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish hamda tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Yakka tartibdagi tadbirkor bankrot deb topilgan vaqtdan boshlab: Qarzdorning pul majburiyatlarini bajarish muddati boshlangan deb hisoblanadi;

Qarzdorning barcha majburiyatlari bo'yicha neustoyka (jarima, penya), foizlar hisoblash va boshqa iqtisodiy (moliyaviy) sanksiyalar bekor qilinadi;

Qarzdordan barcha ijro hujjatlari buyicha undiruvlar ham bekor qilinadi, alimentlar undirish to'g'risidagi talablar bo'yicha, shuningdek, hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash to'g'risidagi talablar bo'yicha ijro hujjatlari bundan mustasno.

Yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi qarorni xo'jalik sudi aniqlangan barcha kreditorlarga ular o'z talablarini taqdim etadigan muddatni ko'rsatgan holda jo'natadi, bu muddat ikki oydan oshmasligi kerak. Xo'jalik sudining ana shunday qarorini yuborish yakka tartibdagi tadbirkor hisobidan amalga oshiriladi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risida qaror qabul qilgan paytdan boshlab uning yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tganligi o'z kuchini yo'qotadi, shuningdek, faoliyatning ayrim turlari bilan shug'ullanish uchun unga berilgan litsenziyalarning amal qilishi tugatiladi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi qaror nusxasini ayni shu shaxsni yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatga olgan organ va litsenziyalovchi organga yuboradi. Xo'jalik sudining qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi qarori hamda undiruvni qarzdorning mol-mulkiga qaratish to'g'risidagi ijro varaqasi qarzdorning mol-mulki sotilishini amalga oshirish uchun sud ijrochisiga yuboriladi.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning ko'chmas mol-mulkini yoki qimmatli ko'char mol-mulkini doimiy boshqaruv zarur bo'lganda xo'jalik sudi mazkur maqsadlar uchun tugatish boshqaruvchisini tayinlaydi va unga to'lanadigan haq miqdorini belgilaydi. Bu hollarda, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulki tugatish boshqaruvchisi tomonidan sotiladi. qarzdorning mol-mulkini sotishdan tushgan, shuningdek, mavjud naqd pul mablag'lari yakka tartibdagi

tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi qarorni qabul qilgan xo'jalik sudining depozitiga kiritiladi.

Kreditorlarning bildirilgan talablari asosida xo'jalik sudi kreditorlarning talablarini qondirish tartibi va miqdori to'g'risida ajrim chiqaradi. Avval bankrotlik ishini ko'rish va xo'jalik sudining yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi qarorini bajarish bilan bog'liq xarajatlar qoplanadi, keyingi o'rinda byudjetga majburiy to'lovlar, garov bilan ta'minlangan talablar va boshqalar qoplanadi.

Kreditorlar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish tugaganidan keyin sud harakatlari amalga oshirilayotgan paytda kreditorlar tomonidan qo'yilgan talablardan ozod etiladi. Hayot yoki sog'likka zarar yetkazish, aliment undirish to'g'risidagi talablar bankrotlik ishi tugatilgandan keyin ham qo'yilishi mumkin. Agar qarzdor mulkini yashirganligi yoki uni noqonuniy ravishda uchinchi shaxslarga berganligi fakti aniqlansa, sud harakatlari davomida talablari qondirilmagan kreditorlar undiruvni ushbu mol-mulkka qaratilishini so'rab murojaat qilishga haqli.

7-§. Bankrotlikning soddalashtirilgan taomillari

Bankrotlikning soddalashtirilgan taomillariga yangi tahrirdagi «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunning 11-bobida ko'rsatib o'tilgan tugatilayotgan va hozir bo'lmagan qarzdorning bankrotligi kiradi.

Xo'jalik sudi tomonidan moliya-xo'jalik faoliyatini olti oy mobaynida amalga oshirmayotgan (bank hisobvaraqlari bo'yicha uch oy mobaynida operatsiyalarni o'tkazmagan savdo, savdo-vositachi korxonalar), shuningdek, qonunchilikda belgilangan muddatda o'z ustav jamg'armalarini shakllantirmagan yuridik shaxslar tugatilishi mumkin.

Mazkur yuridik shaxslarning tugatish jarayonida uning mol-mulki qiymati kreditorlarning talablarini qondirish uchun yetarli bo'lmasa, tugatish komissiyasi (tugatuvchi) ushbu yuridik shaxsni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza bilan xo'jalik sudiga murojaat qilishi yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tegishli choralarni ko'rish uchun davlat soliq xizmati organlariga murojaat etishi shart.

Tugatilayotgan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza kreditorlik qarzining miqdoridan qat'iy nazar berilishi kerak. Ushbu

holatda xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi qaror qabul qilinadi, tugatishga doir ish yuritish boshlanadi hamda tugatish boshqaruvchisi tayinlanadi.

Tugatilayotgan yuridik shaxsning bankrotligida kuzatuv, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv taomillari qo'llanilmaydi. Kreditorlar tugatilayotgan yuridik shaxsga bo'lgan o'z talablarini tugatila-yotgan yuridik shaxsni bankrot deb topilganligi to'g'risidagi e'lon chop etilgan paytdan boshlab bir oylik muddat ichida taqdim etish-ga haqli.

Agar yuqorida ko'rsatib o'tilgan holatda tugatish komissiyasi xo'jalik sudiga murojaat qilmagan bo'lsa, bu yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga yuridik shaxs tugatilganligi to'g'risidagi yozuvni kiritishni rad etish uchun asos bo'ladi.

Shuningdek, tugatilayotgan yuridik shaxsni qonunda belgilangan holatda bankrot deb topish to'g'risida xo'jalik sudiga murojaat qilish talabini buzilishiga yo'l qo'ygan tugatish komissiyasining raisi yoki tugatuvchi tugatilayotgan yuridik shaxsning pul majburiyatlari va majburiy to'lovlari yuzasidan qondirilmagan talablar bo'yicha subsidiar javobgar bo'ladi.

Bankrotlikning soddalashtirilgan taomiliga hozir bo'lmagan qarzdorning bankrotligi ham kiradi.

Hozir bo'lmagan qarzdor deganda o'z faoliyatini tugatgan yakka tartibdagi tadbirkor yoki tugatilayotgan yuridik shaxsning rahbari hozir bo'lmagan va ularning turgan joyini (yashash joyini) aniqlashning imkoni bo'lmagan holat tushuniladi.

Bu holatda yuridik shaxs majburiy tarzda emas, balki ixtiyoriy ravishda tugatilayotgan bo'ladi. Shuning uchun ham bankrotlik taomillarining hozir bo'lmagan qarzdorga nisbatan to'liq hajmda qo'llanilishi majburiy shart qilib belgilanmagan. Hozir bo'lmagan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza kreditorlik qarzining miqdoridan qat'iy nazar kreditor, bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organi, soliq xizmati organi yoki boshqa vakolatli organ, shuningdek, prokuror tomonidan berilishi mumkin.

Xo'jalik sudi hozir bo'lmagan qarzdorni bankrot deb topish haqidagi arizani o'z ish yurituviga qabul qilib olgan kundan e'tiboran

ikki haftalik muddat ichida qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Hozir bo'lmagan qarzdorning bankrotligida kuzatuv, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv taomillari qo'llanilmaydi. Xo'jalik sudining qarori bankrotlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat organiga yuboriladi, bu organ mazkur qarorni olgan kundan e'tiboran bir haftalik muddat ichida xo'jalik sudiga tugatish boshqaruvchiligiga nomzod taqdim etadi. Bunday nomzod bo'lmagan taqdirda xo'jalik sudi tugatish boshqaruvchisini bankrotlik to'g'risidagi ishlari bo'yicha davlat organi xodimlari orasidan tayinlashi mumkin.

Tugatish boshqaruvchisi o'zi aniqlagan barcha kreditorlarni hozir bo'lmagan qarzdorning bankrotligi to'g'risida yozma ravishda xabar-dor qiladi, ular bu xabarni olgan kundan e'tiboran bir oylik muddat ichida tugatish boshqaruvchisiga o'z talablarini taqdim etishlari mumkin. Tugatish boshqaruvchisi hozir bo'lmagan qarzdorning mol-mulkini aniqlagan taqdirda, xo'jalik sudi uning iltimosnomasiga bino-an bankrotlikning soddalashtirilgan taomilini bekor qilish hamda ushbu qonunda nazarda tutilgan bankrotlikning umumiy taomiliga o'tish to'g'risida ajrim chiqarishi mumkin.

Xo'jalik sudlari amaliyoti shuni ko'rsatadiki, ushbu toifadagi ishlarining ko'pchiligida arizachi – bu davlat soliq xizmati organlaridir. Ushbu holatda soliq organlari o'z arizalariga xo'jalik yurituvchi subyekt yoki unga tegishli mol-mulkning yuridik manzil yoki oxirgi ro'yxatga olingan yerda yo'qligini tasdiqlovchi va turar joyning egasi, mahalla qo'mitasi yoki binolardan foydalanish boshqarmasi tomonidan tasdiqlangan dalolatnomalarni ilova qiladilar. Shuningdek qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor yoki amalda o'z faoliyatini tugatgan qarzdor yuridik shaxsning rahbari qayerda ekanligini aniqlashning imkoni yo'qligini tasdiqlovchi dalillar, (masalan, Toshkent shahrida ro'yxatdan o'tmaganligi haqida manzilgohlar byurosidan ma'lumotnoma) yoki turar joyidan, ro'yxatga olingan joyda yashamasligi haqida soliq va boshqa vakolatli organ vakillari tomonidan tuzilgan va tegishlicha mahalla qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan dalolatlar ilova qilinadi.

Nazorat savollari

1. Bankrotlikning alomatlari qanday?
2. Sudgacha sanatsiyaga qanday chora-tadbirlar kiradi?
3. Bankrot deb topish to'g'risidagi arizaga qo'yiladigan talablarni aytib bering.
4. Bankrotlik to'g'risidagi ishlarning sudda ko'rilish tartibini tushuntirib bering.
5. Qarzdor va kreditorning kelishuv bitimi qanday tartibda tuziladi?

VIII bob. RAQOBATNING HUQUQIY TA'MINLANISHI

1-§. Insofli va insofsiz raqobat tushunchalari hamda ularning shakllari

Tadbirkorlik faoliyatini raqobatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham u iqtisodiyotni rivojlantiruvchi asosiy omillardan bo'lib hisoblanadi. Raqobat inson faoliyatining deyarli barcha turlarida uchraydi. Raqobatda raqobatlashayotgan taraflar yagona maqsad uchun o'zaro musobaqalashadi. Bunda xo'jalik yurituvchi subyektlar tovar (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotishda bir-biridan yaxshi sharoitlarni yaratib, mumkin qadar ko'proq foyda olishga intilishadi. Raqobat muhiti mavjud bo'lgan iqtisodiyotda xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati erkin bo'ladi, ya'ni istalgan tovar(ish,xizmat)lar bozorida faoliyat ko'rsatishlari va ulardan o'z xohishlari bo'yicha chiqib ketishlari mumkin. Raqobat rivojlangan sari odamlarning turmush darajasi yaxshilanib boradi. Raqobatni yo'q qilinishi esa iqtisodiyotni inqirozga hamda odamlarning turmush darajasini tushib ketishiga olib keladi. Chunki faqatgina raqobat vositasida narxi arzon va sifati yuqori bo'lgan tovar(ish,xizmat)lar ishlab chiqiladi hamda realizatsiya qilinadi.

Raqobat – bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro musobaqalashuvi bo'lib, bunda ular o'zlarining mustaqil harakatlari bilan bozorda tovarlar aylanishining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama ta'sir etish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Iqtisodiyotda raqobatni ta'minlash bilan bog'liq huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni bilan tartibga solinadi. Raqobat sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar tovar bozoriga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning kirib kelishiga to'sqinlik ko'rsatishmaydi. Agarda xo'jalik yurituvchi subyekt tomondan tovar bozoriga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektni kirib kelinishiga to'sqinlik qilinsa, mazkur bozorda insofsiz raqobat yoki monopolistik faoliyat mavjud bo'ladi. Aynan insofsiz raqobat va monopolistik faoliyat raqobatga zid faoliyatlar bo'lib hisoblanadi.

Insofsiz raqobat – bu xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tadbirkorlik faoliyatida ustunlikni qo‘lga kiritib, tovar bozorida tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta’sir ko‘rsatish maqsadida tovar-(ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotishda qonun hujjatlariga, ish muomalasi odatlariga zid bo‘lgan, musobaqalashuvni istisno etadigan harakatlarni amalga oshirishdir.

Insofsiz raqobat quyidagi ko‘rinishlarda amalga oshiriladi:

a) boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektga zarar keltiradigan yoki uning tadbirkorlik obro‘-siga putur yetkazadigan yolg‘on, noaniq yoki buzib ko‘rsatilgan ma‘lumotlarni tarqat‘iysh;

b) yuridik shaxsning intellektual faoliyati natijalaridan va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalaridan qonunsiz foydalanib tovarlar sotish, ish va xizmatlar ko‘rsatish;

c) tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi, iste‘mol xossalari hamda sifati xususida iste‘molchilarni chalg‘itish;

d) xo‘jalik yurituvchi subyektning reklamada o‘zi ishlab chiqaradigan yoki sotadigan tovarlarni boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tovarlari bilan qo‘pol taqqoslash;

e) ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish yoki savdo axborotini, shu jumladan, tijorat sirini egasining roziligisiz olish va undan foydalanish;

f) yangi xo‘jalik yurituvchi subyektning tovarlar va xizmatlar bozoriga kirishiga to‘sqinlik qilish.

Demak, insofli raqobatda xo‘jalik yurituvchi subyekt ahloq-odob, ish muomalasi odatlari hamda qonun hujjatlari normalariga rioya qilgan holda faoliyat yuritadi. Bunda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta’sir etish imkoniyati musobaqalashayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning soni ko‘p bo‘lganligi tufayli obyektiv ravishda mumkin bo‘lmay qoladi. Raqobat sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlar qanchalik harakat qilishmasin ular bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta’sir etisha olmaydi, chunki raqobat uzluksiz kechadigan jarayon bo‘lib hisoblanadi. Xo‘jalik yurituvchi subyekt raqobatda yengib chiqib, ustun mavqega ega bo‘lganda ham, uni bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta’sir etishi antimonopol qonun hujjatlari bilan ta’qiqlab qo‘yilgan. Ushbu

qonun hujjatlariga rioya etmaslik xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy, ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi.

Shunday qilib, insofli raqobatda xo'jalik yurituvchi subyektning bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta'sir etish imkoniyatlari ham obyektiv (raqobatchilarning ko'pligi), ham subyektiv (ta'sir etishning qonun hujjatlari bilan ta'qiqlanganligi) sabablarga ko'ra cheklangan bo'ladi.

Insofsiz raqobat quyidagi ikki maqsadni ko'zlab amalga oshirilishi mumkin:

birinchisi, xo'jalik yurituvchi subyekt bozorda o'zaro teng shart-sharoitlarda raqobatlashish imkoniyatiga ega bo'lmaydi va bozordan chiqib ketmaslik uchun insofsiz raqobatni amalga oshiradi (masalan, iste'molchilarni chalg'itib o'z tovarini ularga o'tkazadi);

ikkinchisi, xo'jalik yurituvchi subyekt garchand raqobatbardosh bo'lsada, u ko'proq foyda olish maqsadida insofsiz raqobatni amalga oshiradi (masalan, yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarni tovar bozoriga kirib kelishlariga to'sqinlik qiladi). Demak, insofsiz raqobat bir tomondan raqobatbardosh bo'lmagan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tovar (ish, xizmat)lar bozorida o'zlarini saqlab qolishlarining noqonuniy vositasi bo'lsa, ikkinchi tomondan monopolistik faoliyatni keltirib chiqaruvchi noqonuniy raqobatning bir ko'rinishidir.

2-§. Iste'molchilarning huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish

Insofsiz raqobat nafaqat xo'jalik yurituvchi subyektlarning, balki iste'molchilarning ham huquq va manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Insofsiz raqobatni amalga oshirish shakllaridan kelib chiqqan holda iste'molchilarning huquq va manfaatlariga bevosita hamda bilvosita zarar yetkazilishi mumkinligini anglash mumkin.

Bevosita deyilishiga sabab, bunda insofsiz raqobatchi o'zining noqonuniy harakatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri iste'molchining huquq va manfaatlariga zarar yetkazadi. Masalan, u boshqa xo'jalik yurituvchi subyektning individuallashtirish vositalari (tovar yoki xizmat belgilari)dan noqonuniy foydalanib, o'zining tovarlarini sotadi. Natijada iste'molchi aldanadi, chunki tovardagi belgi obro'li xo'jalik

yurituvchi subyektniki bo'lgani bilan, tovarning sifati tegishli darajada bo'lmashligi mumkin. Bundan tashqari, tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi, iste'mol xossalari hamda sifati xususida iste'molchilarni chalg'itish ham ularning huquqlarini to'g'ridan-to'g'ri buzilishiga olib keladi.

Bilvosita deyilishiga sabab shuki, bunda iste'molchining huquq va manfaatlariga zarar yetkazish to'g'ridan-to'g'ri emas, balki insofsiz raqobatchi tomonidan boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquq va manfaatlariga zarar yetkazish orqali amalga oshiriladi. Masalan, insofsiz raqobatchi boshqa xo'jalik yurituvchi subyektga zarar keltiradigan yoki uning tadbirkorlik obro'siga putur yetkazadigan yolg'on ma'lumotlarni tarqat'iyb yoxud yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarni tovarlar va xizmatlar bozoriga kirishlariga to'sqinlik qilib raqobatni sustlashtiradi. Natijada bozorda narxi arzon va sifati yaxshi tovarlar kamayib ketadi. Ushbu hol esa iste'molchilarning manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Raqobat hamda monopolistik faoliyatni cheklash bilan bog'liq munosabatlarda iste'molchilarning doirasi keng bo'lib, ularni quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin:

birinchisi, fuqarolar, ya'ni jismoniy shaxslar;

ikkinchisi, yakka tartibdagi tadbirkorlar hamda yuridik shaxslar.

Iste'molchilarni ikki guruhga ajratilishining sababi, ularning huquq va manfaatlari turli qonunlar bilan himoyalanganidadir. Masalan, fuqarolarni iste'molchi sifatida huquq va manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq munosabatlar asosan O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-apreldagi «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuni¹ bilan tartibga solinadi. Mazkur qonun insofsiz raqobatda ham iste'molchilarning huquqlari himoya etilishini belgilab qo'ygan. Masalan, ushbu qonunga muvofiq iste'molchining asosiy huquqlaridan biri tovar (ish, xizmat) haqida, shuningdek, ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) haqida to'g'ri va to'liq ma'lumot olishdir. Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) esa, o'z navbatida, iste'molchiga o'zi realizatsiya qilayotgan tovar (ish, xizmat)lar haqida o'z vaqtida zarur, to'g'ri va tushunarli ma'lumot berishi shart.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996 йил, 5-6 сон, 59-модда.

3. Tovar (ish, xizmat) haqida noto'g'ri yoki yetarli darajada to'liq bo'lmagan ma'lumotning berilishi zarur iste'mol xossalriga ega bo'lmagan tovar (ish, xizmat) sotib olinishiga sabab bo'lsa, iste'molchi shartnomani bekor qilishga va o'ziga yetkazilgan zararni to'la miqdorda qoplanishini talab qilishga haqli. Monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshiruvchi organga esa iste'molchilarning huquqlarini buzayotgan kamchiliklarni bartaraf etish to'g'risida ishlab chiqaruvchilarga (sotuvchilarga) ko'rsatmalar yo'llash vakolati berilgan. Agar-da ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) mazkur ko'rsatmalarni bajarishdan bo'yin tovlashsa yoki o'z vaqtida bajarishmasa ushbu organ tomonidan jarimaga tortilishlari mumkin. Monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshiruvchi organ iste'molchilarning huquqlarini himoya qilib, sudga murojaat etish huquqiga ham ega. Iste'molchi sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlar (yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslar)ning huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi hamda «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonuni bilan amalga oshiriladi.

3-§. Insofsiz raqobat va reklama

Bozor munosabatlari sharoitida raqobatni reklamasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ma'lumki, raqobat xo'jalik yurituvchi subyektlarni muayyan foydani qo'lga kiritish uchun tovar (ish, xizmat)larni ko'proq ishlab chiqarish va sotish bo'yicha o'zaro musobaqalashuvdir.

Reklama foyda olish maqsadida xo'jalik yurituvchi subyektlar, ularning tovar (ish, xizmat)lari, tovar (ish, xizmat) belgilari hamda tovarlarni ishlab chiqarish texnologiyalari to'g'risida tarqat'iydigan maxsus axborotdir.

Xo'jalik yurituvchi subyekt qanchalik sifatli va narxi arzon tovar ishlab chiqarmasin, u reklamaning yordamisiz raqobatlasha olmaydi. Chunki iste'molchi faqatgina reklama orqaligina xo'jalik yurituvchi subyekt hamda uning tovari (ishi, xizmati) haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi subyekt aynan reklama orqali o'zining imkoniyatlarini iste'molchiga namoyish eta oladi. Reklama xo'jalik yurituvchi subyektga raqobatlashish vositasi sifatida xizmat qiladi

desa ham bo'ladi. Shuning uchun ham iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda reklamadan keng foydalaniladi. Masalan, reklama uchun sarflanadigan xarajatlar Italiyada yalpi milliy mahsulotning 0,6% tashkil etsa, AQSHda 2,7% tashkil etadi.

Reklama faoliyati bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 25-dekabrda «Reklama to'g'risida»gi qonun¹ hamda Adliya vazirligida 06.04.2001-yilda 1024-raqam bilan ro'y-xatga olingan Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasining 26.03.2001-yilgi 4-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Reklamani joylashtirish to'g'risidagi Nizom»¹ bilan huquqiy jihatdan tartibga solinadi. Reklama bilan bog'liq huquqiy munosabatlarda reklama beruvchi, reklama tayyorlovchi, reklama tarqatuvchi hamda reklamadan foydalanuvchilar ishtirok etadi. Reklama beruvchi – o'z tovari (ishi, xizmati)ni reklama qilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektdir. Reklama tayyorlovchi – reklama beruvchining buyurtmasiga binoan reklamani tayyorlaydigan shaxs. Reklama tarqatuvchi – reklama vositalari orqali reklama beruvchining reklama axborotini tarqatuvchi shaxs. Reklamadan foydalanuvchi esa reklama yo'naltirilgan shaxs, ya'ni iste'molchidir.

Reklamani tarqat'iyshda qonun hujjatlariga rioya etish, undagi ma'lumotlarning aniq va ishonchli bo'lishi hamda iste'molchiga hech qanday zarar yetkazmaslik reklamaga qo'yiladigan asosiy talablar bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham mazkur talablarga rioya etmagan shaxslar belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladilar. O'z tovari (ishi, xizmati)ni reklama qilmoqchi bo'lgan shaxs reklama tayyorlovchi hamda uni tarqatuvchiga reklamadagi axborotlarning ishonchligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishi shart. Bundan tashqari, xo'jalik yurituvchi subyekt maxsus ruxsatnoma talab etiladigan faoliyatni reklama qilmoqchi bo'lsa tegishli litsenziyaga ega ekanligini ko'rsatishi lozim. Reklamadagi axborot hech qanday maxsus bilimlarsiz har qanday normal qobiliyatli odamga tushunarli bo'lishi lozim.

Yuqorida reklamani xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun raqobatlashuv vositasi ekanligi aytib o'tilgan edi. Raqobat qonuniy (insof-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 14-модда, 1-сон.

¹ Бюллетень нормативных актов министерств, государственных комитетов и ведомств Республики Узбекистан, 2001, N 7.

li) hamda noqonuniy (insofsiz) turlarga bo‘linar ekan, reklamaning ham qonuniy va noqonuniy turlari mavjud. Aynan noqonuniy reklama orqali insofsiz raqobat amalga oshiriladi. Yuridik adabiyotlarda noqonuniy, ya’ni lozim darajada bo‘lmagan reklamaning quyidagi turlari sanab o‘tilgan¹:

- insofsiz reklama;
- ishonchsiz(shubhali) reklama;
- yolg‘on reklama;
- yashirin reklama.

Insofsiz reklamada reklama qilinayotgan tovar (ish, xizmat)-lardan foydalanmaydigan shaxslar kamsitiladi, reklama qilinayotgan tovar boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tovarlari bilan noxolisona taqqoslanadi, raqobatchining obro‘sig a putur yetkaziladigan yolg‘on ma‘lumotlar aytiladi, reklamani raqobatchining reklamasiga o‘xshatib, undan ko‘chirib yoki taqlid qilib iste‘molchini chalg‘itadi yoki bo‘lmasa ularning tajribasizligidan foydalanadi.

Ishonchsiz yoki shubhali reklamada tovar (ish, xizmat) ning turli belgilari, xususiyatlari, sifati, narxi, yaroqlilik muddati, kafolat muddati to‘g‘risidagi hamda boshqa ma‘lumotlar haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi, ya’ni ular bo‘rtirib ko‘rsatiladi. Ishonchsiz reklamada asosan «eng yaxshi», «mutlaqo», «yagona» va «faqat» kabi so‘zlaridan keng foydalaniladi. Yolg‘on (noto‘g‘ri) reklama orqali iste‘molchilar xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qasddan chalg‘itiladi.

Yashirin reklamada iste‘molchining idrokiga o‘zi xohlamagan holda ta’sir o‘tkaziladi. Ushbu reklama turining yashirin deyilishiga sabab uning reklama bilan umuman bog‘liq bo‘lmagan ko‘rsatuvlarda va nashrlarda namoyish etilishidir. Masalan, birorta davlat, fan yoki madaniyat arbobidan telejurnalistlar intervyu olishayotganda teletomoshabinlarning asosiy e’tiborini ularning kiygan kiyimlariga yoki foydalanayotgan qo‘l soatlariga qaratishga harakat qilishadi. Shuning uchun ham yashirin reklamani payqash juda qiyin.

Bundan tashqari etika (ahloq-odob) normalariga zid reklama ham mavjud bo‘lib, S.E.Jilinskiy uni insofsiz reklamalar qatoriga kiritgan bo‘lsa, I.V.Yershov, T.M.Ivanovlar unga noqonuniy reklamaning

¹ Жилинский С.Е. Предпринимательство право. – М., Норма-Инфра-М., 1999. - С. 533-537.

alohida turi sifatida qaraydi. Reklamaning mazkur turida insoniylik hamda ahloq normalariga zid axborotlar mavjud bo'ladi. Mazkur axborotlar haqoratli so'zlar hamda odamlarni irqi, millati, dini, kasbi, ijtimoiy toifasi, yoshi, til, jinsi, diniy, falsafiy, siyosiy va boshqa qarashlari bo'yicha qo'pol taqqoslashlardan iborat bo'ladi. «Reklama to'g'risida»gi qonunda yuridik adabiyotlardan farqli o'laroq noqonuniy reklama uch turga bo'lib ko'rsatilgan, ya'ni **noto'g'ri, yashirin va qiyosiy reklama**.

Noto'g'ri reklama – bu noaniqligi, ikki xil ma'noni anglatishi, bo'rttirib yuborishi, yashirib ketishi oqibatida, reklamani tarqat'iysh vaqti, joyi va usuliga nisbatan qo'yilgan talablarni va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa talablarni buzishi natijasida reklamadan foydalanuvchilarni chalg'ituvchi yoki chalg'itishi mumkin bo'lgan, shaxslarga hamda davlatga zarar va ma'naviy zarar yetkazishi mumkin bo'lgan reklamadir. Yuqorida sanab o'tilgan insofsiz, ishonchsiz, etika normalariga zid va yolg'on reklamalar qonun bilan noto'g'ri reklamalar qatoriga kiritilgan.

Qiyosiy reklama esa raqobatchiga yoki u tomonidan taqdim etilayotgan muayyan bir turdagi mahsulotga bevosita yoki bilvosita ay-nanlashtiriladigan reklamadir. Qiyosiy reklamaga quyidagi talablar bajarilgandagina yo'l qo'yiladi:

- reklamada mahsulotning moddiy, muhim, ishonchli xossalari xolisona va insofli taqqoslansa;
- reklama undan foydalanuvchini chalg'itib qo'ymasa;
- reklama beruvchi bilan raqobatchini shaxsi, mahsuloti, tovar belgisi hamda firma nomi aralashib ketmasa;
- raqobatchining obro'siga putur yetmasa.

Noqonuniy reklamaning salbiy oqibatlari aksilreklama orqali bartaraf etilishi mumkin.

Aksilreklama – avval berilgan reklamaga raddiya bildirish bo'lib, u bevosita reklama to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzgan shaxs tomonidan va uning hisobidan amalga oshiriladi. Aksilreklama ixtiyoriy ravishda yoki sudning qaroriga binoan amalga oshirilishi mumkin. Aksilreklama aybdor shaxsni boshqa javobgarliklardan ozod etmaydi.

Demak, insofsiz raqobat qonun hujjatlariga zid bo'lgan reklama vositasida amalga oshiriladi. Noqonuniy (noto'g'ri, qiyosiy va yashirin) reklamaga yo'l qo'ymaslik insofsiz raqobatni muayyan darajada bartaraf etishga olib keladi. Shuning uchun ham «Reklama to'g'risida»gi qonunda reklamaga oid qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik belgilab qo'yilgan.

Nazorat savollari

1. Insofsiz raqobat nima?
2. Insofsiz raqobat qanday ko'rinishlarda amalga oshiriladi?
3. Reklama axborotining boshqa turdagi axborotlardan farqini ko'rsating?
4. Noto'g'ri reklama nima?
5. Qachon aksilreklama beriladi?

IX bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) SHARTNOMALARI

1-§. Xo‘jalik shartnomasi tushunchasi, subyektlariva ahamiyati

Mustaqil respublikamizda o‘tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar, ma‘muriy buyruqbozlik tuzimidan voz kechish ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida tub o‘zgarishlarni amalga oshirishni va birinchi navbatda ishlab chiqarish-xo‘jalik aloqalari o‘rnatishning bozor munosabatlariga mos shakl va uslublarini yaratishni taqozo qiladi.

Prezident Islom Karimov ta‘kidlaganidek, ilgari “Bir korxonaning ikkinchi korxonaga mahsulot yetkazib berishi, ularni qaysi hududda joylashganligidan qat’iy nazar markazlashtirilgan tarzda amalga oshiriladi va buning uchun mablag‘lar va fondlar ajratiladi edi. Boshqacha qilib aytganda, mahsulot kerakmi yoki kerak emasmi, unga talab bormi yoki yo‘qmi, bundan qat’iy nazar, u butun Ittifoq bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar va iste‘molchilarga taqsimlanib chiqiladi edi. Biriktirilgan iste‘molchi esa bu mahsulotni olishi va o‘z navbatida, o‘z mahsulotini boshqa korxonalarga yetkazib berishi shart edi”¹. Ya‘ni korxonalar o‘rtasidagi xo‘jalik munosabatlari ajratilgan limitlar, fondlar, naryadlar va buyurtmalarga asoslangan bo‘lib, shartnomalar tuzilmas, tuzilsa ham ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lgan hujjat sifatida qaralar edi.

Bozor munosabatlari sharoitida esa shartnomalar– barcha mulk shaklidagi korxonalar, shuningdek, tadbirkorlar, hamda boshqaruv organlari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni o‘rnatuvchi asosiy hujjat bo‘lib hisoblanadi.

Bu haqda 2001-yil 16-fevralda Vazirlar Mahkamasida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda I.A.Karimov – “bozor munosabatlarini shartnoma majburiyatlarisiz tasavvur qilib bo‘lmasligini yodda tutish lozim”- deb uqtirdi.²

¹ **Каримов И.А.** Ўзбекистон - иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон. 1995. 209-210-бетлар

² Хабарнома 1, Т.: 2001. 41-бет.

Shartnomalarning yetakchilik roli va iqtisodiy munosabatlarni o'rnatishning yangi tamoyillari huquqiy jihatdan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi; mulk; kooperatsiya; ijara; tadbirkorlik; dehqon, fermer, shirkat xo'jaliklari; aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish; banklar va bank faoliyati; chet el investisiyalari va chet ellik investorlarning kafolatlari; xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risidagi va boshqa qonunlarda belgilab qo'yilgan.

Shartnoma deb ikki yoki bir necha (jismoniy yoki yuridik) shaxsning huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvga aytiladi.

Shartnoma taraflarning bitimi (kelishuvi) sifatida quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi:

- a) taraflarning erkini erkin ifodalaniishi;
- b) uning mazmunini tashkil etuvchi barcha muhim shartlar bo'yicha taraflarning kelishganligi;
- v) taraflarning o'z majburiyatlari bo'yicha harakatlarini (qoida tariqasida) haq evaziga bajarishi;
- g) shartnoma munosabatlarida taraflarning tengligi;
- d) shartnomani ijro qilishning yuridik kafolati;
- j) shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish vaqtida yuzaga keladigan munosabatlar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi va "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik shartnomasi deb taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuvga aytiladi.

Yuridik shaxslar, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar xo'jalik shartnomalarining subyektlari (taraflari) bo'ladi.

Xo‘jalik shartnomasi taraflari belgilangan tartibda quyidagi huquqlarga ega:

- xo‘jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish munosabati bilan zarur bo‘lgan ma‘lumotnomalar va boshqa hujjatlarni so‘rash va olish;

- xo‘jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish bilan bog‘liq masalalar yuzasidan ekspertlarning yozma xulosalarini so‘rash va olish, mutaxassislar bilan maslahatlashish;

- davlat organlari va boshqa organlarga, mansabdor shaxslarga iltimosnomalar bilan murojaat etish hamda shikoyatlar berish va ulardan asoslantirilgan yozma javoblar olish;

- boshqa tarafning iqtisodiy ahvoli, nufuzi va ishchanlik jihatlari xususidagi ma‘lumotlarni to‘plash;

- xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning qonunda nazarda tutilgan vositalari va usullarini qo‘llash.

Xo‘jalik shartnomasining taraflari qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan o‘zga huquqlarga ham ega bo‘lishlari mumkin.

Xo‘jalik shartnomasi taraflari:

xo‘jalik shartnomalari to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining talablariga rioya etishlari;

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda xo‘jalik shartnomalarining o‘z vaqtida tuzilishini ta‘minlash;

tuzilgan xo‘jalik shartnomalari bo‘yicha zimmalariga olingan majburiyatlarni o‘z vaqtida va tegishli tartibda bajarishlari shart.

Xo‘jalik shartnomasi taraflari qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarga ham ega bo‘ladi.

Xo‘jalik shartnomasi – fuqarolik-huquqiy shartnoma hisoblanib, unga nisbatan Fuqarolik kodeksining bitimlar va shartnomalarga tegishli barcha normalari tadbiq qilinadi.

Shu bilan bir qatorda xo‘jalik shartnomasi o‘ziga xos xususiyatlar ega bo‘lib, ular quyidagilardir:

birinchidan – shartnoma faqat tadbirkorlik faoliyati sohasida – ya’ni foyda olish maqsadida;

ikkinchidan – shartnoma yuridik shaxslar va yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar o‘rtasida;

uchinchidan – shartnoma tovarlar berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish to‘g‘risida;

to‘rtinchidan – shartnoma faqat yozma tarzda tuziladi.

Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi shartnomaviy munosabatlarning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat: xo‘jalik shartnomalarini tuzishning erkinligi; taraflarning o‘zaro manfaatdorligi; shartnoma intizomiga rioya etish; taraflarning o‘zaro mulkiy javobgarligi.

Xo‘jalik shartnomalari fuqarolik-huquqiy shartnomaning bir ko‘rinishi bo‘lganligi sababli shartnoma tuzish erkinligi tamoyili ham Fuqarolik kodeksida belgilangan qoidalarga asoslanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1-moddasida fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining tengligi, mulkning dahlsizligi bilan bir qatorda shartnoma erkinligi ham fuqarolik huquqining asosi sifatida tariflanadi. Shartnoma erkinligining mohiyati va ma‘nosi Kodeksning 354-moddasida ochib berilgan. Bu moddada barcha fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkin deb e‘tirof etilganlar.

Shartnoma tuzishga majbur qilishga yo‘l qo‘yilmaydi, shartnoma tuzish burchi Fuqarolik kodeksida, boshqa qonun yoki olingan majburiyatda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Masalan, agar tegishli mahsulot turiga davlat buriyutmasi beryilgan bo‘lsa, davlat ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berish shartnomasini tuzish majburiydir.

Taraflar qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomalarni, shuningdek, turli shartnomalarning elementlari o‘z ichiga oladigan aralash shartnomani ham tuzishlari mumkin.

Shartnomaning shartlari taraflarning xohishi bilan belgilanadi, tegishli shartning mazmuni qonun hujjatlari imperativ normalarida ko‘rsatib qo‘yilgan hollar bundan mustasno.

Misol uchun, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari kontraktasiya shartnomasida boshqa shartlar bilan bir qatorda xo‘jalikka belgilangan foizdan kam bo‘lmagan miqdorda avans to‘lash nazarda tutilishi lozim.

Shunday qilib, barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar shartnoma tuzishda erkindirlar, ya‘ni ular nima haqda, kim bilan shartnoma tuzishni tanlashlari, majburiyatlarni, o‘zaro xo‘jalik munosabatlarning

amaldagi qonunlarga zid bo'lmagan boshqa har qanday shartlarini mustaqil aniq-lashlari mumkin.

Demak, xo'jalik shartnomasi: – taraflar o'rtasidagi majburiyatlarini kelib chiqishining asosi hisoblanadi; xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy faoliyatini rejalashtirishga asos bo'ladi; taraflar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarni huquqiy shakli hisoblanadi.

2-§ Xo'jalik shartnomalarini tuzish, o'zgartirish va bekor qilish

Xo'jalik shartnomasi, qoida tariqasida taraflardan birining oferta (shartnoma tuzish haqida taklif) yo'llashi va ikkinchi taraf uni akseptlashi (taklifni qabul qilishi) yo'li bilan tuziladi.

Agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari bo'yicha kelishuvga erishilgan bo'lsa, xo'jalik shartnomasi tuzilgan deb hisoblanadi.

Xo'jalik shartnomasi shartnoma predmetini, yetkazib beriladigan tovarning miqdori, sifati, assortimenti va bahosini, shartnomaning bajarilish muddatlarini, hisob-kitob qilish tartibini, taraflarning majburiyatlarini, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda taraflarning javobgarligini, nizolarni hal etish tartibini hamda taraflarning rekvizitlarini, shartnoma tuzilgan sana va joyini va boshqa muhim shartlarni nazarda tutishi kerak.

Xo'jalik shartnomasida hisob-kitob qilish tartibi belgilanayotganda tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini qonun hujjatlarida belgilanganidan kam bo'lmagan miqdorda oldindan to'lab qo'yish albatta nazarda tutilgan bo'lishi kerak.

Xo'jalik shartnomasini tuzishda taraflar tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan hamda huquqiy ekspertizadan belgilangan tartibda o'tkazilganidan so'ng e'lon qilingan o'zlarining namunaviy yoki tipovoy shartlariga (shakllariga) amal qilishlari mumkin.

Xo'jalik shartnomasini tuzilish jihatidan shartli ravishda to'rt qismga:

- 1) kirish;
- 2) shartnoma predmeti, taraflarning huquq va majburiyatlari;

3) shartnomaning qo‘shimcha shartlari;

4) shartnomaning boshqa shartlariga ajratish mumkin.

Xo‘jalik shartnomasining kirish qismida quyidagilar – shartnomaning nomi (mahsulot yetkazib berish, kredit, transport vositalari ijarasi, qurilish pudrati va h.k.); shartnomani imzolash vaqti va joyi; shartnoma taraflarining to‘liq nomi, shartnoma bo‘yicha taraflarning atalishi (masalan: “mahsulot yetkazib beruvchi”, “pudratchi” va sh.k.); shartnomani imzolayotgan shaxsning mansabi va nasli-nasabining to‘liq nomi, shuningdek, unga shartnomani imzolash huquqini beruvchi hujjat (ustav, nizom yoki ishonchnoma) ko‘rsatilishi lozim.

Yuqoridagilarni shartnomada to‘liq va aniq ifodalanishi muhim ahamiyatga ega. Masalan, shartnomaning aniq nomlanishi taraflarga va boshqa shaxslarga qanday huquqiy munosabatlar haqida so‘z yuritilayotganligi to‘g‘risida o‘sha zahoti tushuncha bersa, shartnoma imzolangan vaqt (yil, oy, kun) shartnoma imzolangan paytni to‘g‘ri aniqlash va amal qilish muddatini qachon tugashi, ya‘ni bu bilan bog‘liq yuridik oqibatlarni belgilash imkoniyatini beradi.

Xo‘jalik shartnomasining ikkinchi qismi uning katta ahamiyatga ega bo‘lgan shartlarini o‘z ichiga oladi: shartnoma predmeti; birinchi tarafning shartnoma bo‘yicha huquq va majburiyatlari; ikkinchi tarafning shartnoma bo‘yicha huquq va majburiyatlari; taraflarning o‘z majburiyatlarini bajarish muddatlari; taraflar majburiyatlarini bajarish joyi; taraflar majburiyatlarini bajarish usullari (harakatlar tartibi, ketma-ketligi va h.k.).

Ushbu shartlarning mazmuni shartnomaning turiga va uning qanday holatga nisbatan tuzilishiga bog‘liq bo‘ladi va Fuqarolik kodeksi va amaldagi normativ hujjatlar qoidalari asosida shakllanadi.

Xo‘jalik shartnomasining uchinchi qismi shunday shartlarni o‘z ichiga oladiki, ularni shartnomada ko‘zda tutish majburiy emas. Ammo, bunday shartlar mavjud bo‘lgan taqdirda taraflar huquq va majburiyatlariga, shuningdek, ularni bajarish tartibiga sezilarli ta‘sir qiladi.

Xo‘jalik shartnomasining qo‘shimcha shartlariga– shartnomani amal qilish muddati; taraflarning javobgarligi; majburiyatlarning bajarilishini ta‘minlash usullari; shartnomani bir taraflama bekor qilish-

ning asoslari va oqibatlari; shartnoma bo'yicha ma'lumotlarni sir saqlash haqidagi; nizolarni hal qilish tartibi kabilar kiradi.

Taraflarning shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarish muddatlari ko'rsatilgan taqdirda ham xo'jalik shartnomasining amal qilish muddati ko'rsatilishi maqsadga muvofiqdir. Bu holat shartnomani amal qilish muddati qachon tugashini bilish va taraflar shartnomani bajarishdan bosh tortganlik uchun talabnoma va da'vo qilish muddatini boshlanishini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Shartnoma shartlari buzilgan taqdirda taraflarning o'z majburiyatlarini bajarishlarini ta'minlash maqsadida shartnomada taraflarning javobgarligi ko'zda tutiladi. Odatda, har bir shartnomada javobgarlik kelishilgan shartlarning birini bajarmagan tarafga nisbatan neustoyka (jarima, penya) ko'rinishida sanksiya belgilanishi bilan ifodalanadi.

Xo'jalik shartnomasining qo'shimcha shartlaridan yana biri—bu majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullaridir. Amaldagi qonunchilikka muvofiq xo'jalik shartnomasining bajarilishi neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat hamda qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqacha usullar bilan ta'minlanishi mumkin.

Odatda xo'jalik shartnomalari faqat taraflarning kelishuviga muvofiq bekor qilinishi mumkin, ammo taraflar shartnomada uni bir tarafning tashabbusi bilan ham bekor qilish to'g'risidagi shartlarni kiritishlariga yo'l qo'yiladi. Shuningdek shartnomada uning qaysi shartlari sir saqlanishi va taraflar tomonidan oshkor qilinishi mumkin emasligi belgilab qo'yilishi mumkin.

Respublikamizda iqtisodiyot va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan nizolarni hal qilish xo'jalik sudlari sudloviga taalluqlidir. Biroq, xo'jalik protsessual qonunchiligida fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan yoki kelib chiqishi mumkin bo'lgan hamda xo'jalik sudiga taalluqli bo'lgan nizo taraflarning kelishuviga binonan hakamlar sudida ko'rish uchun topshirilishi mumkinligi belgilangan. Qoida tariqasida, da'volar javobgar joylashgan joydagi xo'jalik sudiga taqdim etiladi. Ammo, da'voni javobgar joylashgan joyda taqdim etish va davogarning tanlashi bo'yicha sudlovga tegishlilik taraflarning roziligi bilan o'zgartirilishi hamda nizoni hal qilishi lozim

bo'lgan xo'jalik sudining nomi shartnomada aniq belgilanishi ham mumkin.

Xo'jalik shartnomasining to'rtinchi qismi o'z ichiga – taraflar o'rtasidagi munosabatlar shartnomadan tashqari yana nimalar bilan tartibga solinishini; taraflar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish haqidagi; shartnoma tuzishdan oldin olib borilgan ishlar va ularning shartnoma imzolangandan keyingi natijalari; taraflarning rekvizitlari; shartnoma nusxalari soni haqidagi ma'lumotni; shartnoma matniga o'zgartirishlar kiritish tartibini; taraflar vakillarining imzolarini oladi.

Taraflar shartnomada o'z zimmalariga olgan aniq majburiyatlarni belgilab olishi tabiiy bir holdir. Unga shartnoma bo'yicha taraflar o'rtasidagi barcha munosabatlarni tartibga soluvchi qonun normalarini kiritishning hojati yo'q. Shuning uchun, odatda shartnomaning boshqa sharti sifatida unga quyidagi jumla kiritiladi: "Mazkur shartnomada nazarda tutilmagan shartlar bo'yicha taraflar amaldagi qonunchilikka rioya qiladilar".

Taraflar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish haqidagi shartlarda – axborot berish va shartnomaning bajarilishiga taalluqli bo'lgan masalalarni hal qilishga vakolatli shaxslar (nomlari yoki mansabi), shuningdek, aloqa turlari (telefon, faks va h.k) ko'rsatiladi.

Shartnoma tuzishdan oldin olib borilgan ishlar va ularning shartnoma imzolangandan keyingi natijalari to'g'risidagi bandeda taraflar shartnomani tuzish bo'yicha olib borilgan barcha muloqotlar, yozishmalar, oldindan kelishib olishlar va shu maqsaddagi bayonnomalar o'z kuchini yo'qotganligi belgilanadi.

Taraflarning rekvizitlariga – pochta indeksi, manzili, hisob-kitob raqami, bank muassasaning nomi, kodi, MFO, soliq to'lovchining identifikatsiya raqami, yuklash rekvizitlari kiradi va ular xo'jalik shartnomasida aniq ko'rsatilishi lozim. Shartnoma nusxalari soni va uning haqiqiyliги unda ko'rsatiladi. Shartnoma matniga o'zgartirishlar kiritish tartibining belgilanishi shartnomani qalbakilashtirilishini oldini oladi.

Har bir shartnomada ma'lum bir shaxsning xohish-istaklari bayon qilinishi munosabati bilan shartnoma o'sha shaxs yoki uning to'liq vakolatga ega bo'lgan vakili tomonidan imzolanadi, shuningdek, shartnomada yuridik xizmat xodimi yoki advokatning imzosi bo'lishi talab qilinadi.

Xo‘jalik shartnomasi yozma shaklda tuziladi. Qonunchilikda shartnoma yozma shaklining uch xil turi ko‘rsatilgan. Amaliyotda shartnomaning oddiy yozma shakli keng tarqalgan bo‘lib, u taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo‘li bilan tuziladi.

Xo‘jalik shartnomasi, shuningdek, pochta, telegraf, teletayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi tarafdin chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa yordamida hujjatlar almashish yo‘li bilan tuzilishi mumkin. Agar qonun hujjatlariga yoki taraflardan birining talablariga zid bo‘lmasa bitim tuzish chog‘ida imzodan faksimile usulida nusxa ko‘chirish vositalaridan foydalanishiga yo‘l qo‘yiladi.

Xo‘jalik shartnomasining oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib keladi. Xo‘jalik shartnomasi qonunda ko‘rsatilgan hollarda va taraflardan birining talabi bo‘yicha notarial tasdiqlanishi shart. Shartnomani notarial tasdiqlash notarius yoki bunday notarial harakatni amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan boshqa mansabdor shaxs tomonidan shartnomada tasdiqlovchi ustxat yozib qo‘yish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Amaldagi qonun hujjatlarida ayrim xo‘jalik shartnomalarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish belgilab qo‘yilgan. Masalan, yer uchastkalari va boshqa ko‘chmas mol-mulk bilan bog‘liq xo‘jalik shartnomalari (boshqa shaxsga berish, ipoteka, uzoq muddatli ijara va boshqalar) davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi kerak. Shartnomaning notarial shakliga yoki uni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish talabiga rioya qilmaslik xo‘jalik shartnomasining haqiqiy emasligini keltirib chiqaradi. Bunday shartnoma o‘z-o‘zidan haqiqiy bo‘lmaydi.

Xo‘jalik shartnomalarini tuzishda ayrim qonunlar yoki boshqa normativ hujjatlar tomonidan o‘rnatilgan muhim xususiyatlarni hisobga olish zarurdir. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonunida jamiyatning mol-mulkini olishi yoki uni tasarrufidan chiqarishi bilan bog‘liq “yirik bitimlar” (shartnomalar) alohida qayd qilingan.

Unda quyidagilar yirik bitimlar (shartnomalar) deb hisoblanadi:

- bitimlar tuzish haqida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ortiq qiymatga ega

bo'lgan mol-mulkni jamiyatning olishi yoki tasarrufidan chiqarishi bilan bog'liq yoxud jamiyat bevosita yoki bilvosita mol-mulkni tasarrufidan chiqarishi ehtimoli bilan bog'liq bitim yoki o'zaro bog'langan bir necha bitim (oddiy xo'jalik faoliyatini yuritish asnosida sodir etiladigan bitimlar bundan mustasno);

- jamiyat tomonidan ilgari joylashtirilgan oddiy (odatdagi) aksiyalarning yigirma besh foizidan ko'prog'ini tashkil etadigan oddiy (odatdagi) aksiyalarni yoki oddiy (odatdagi) aksiyalarga ayriboshlanadigan imtiyozli aksiyalarni joylashtirish bilan bog'liq bir yoki o'zaro bog'langan bir necha bitim.

Yirik bitimga sabab bo'lgan mol-mulk qiymatini aniqlash jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan amalga oshiriladi.

Qiymati bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizigachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo'lgan yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi, bunda kuzatuv kengashining tarkibdan chiqib ketgan a'zolari ovozi hisobga olinmaydi.

Yirik bitim tuzish masalasida jamiyat kuzatuv kengashining yakdilligiga erishilmagan hollarda yirik bitim tuzish to'g'risidagi masala kuzatuv kengashi qaroriga muvofiq aksiyadorlar umumiy yig'ilishi hukmiga havola etilishi mumkin.

Bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining ellik foizidan ortiq qiymatni tashkil etuvchi mol-mulk xususida yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan yig'ilishda qatnashayotgan ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo'lgan aksiyadorlarning to'rt dan uch qismdan iborat ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Shuning uchun ham xo'jalik shartnomalarini tuzish jarayonida shartnomani imzolayotgan shaxs vakolatini tekshirish muhim ahamiyatga ega.

Agar shaxsning xo'jalik shartnomasini tuzish vakolatlari shartnoma bilan yoki yuridik shaxs vakolatlari uning ta'sis hujjatlari bilan ishonchnomada, qonunda belgilab qo'yilganiga nisbatan yoinki shartnoma tuzilayotgan vaziyatdan aniq ko'rinib turgan deb hisoblanishi mumkin bo'lgan vakolatlariga nisbatan cheklab qo'yilgan bo'lsa va shartnomani tuzish paytida bunday shaxs yoki organ ana shu chek-

lashlar doirasidan chiqib ketgan bo'lsalar, shartnomadagi ikkinchi taraf mazkur cheklashlarni bilgan yoki oldindan bilishi lozim bo'lganligi isbotlangan hollardagina shartnoma cheklash belgilanishidan manfaatdor bo'lgan shaxsning da'vosi bo'yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Xo'jalik shartnomasi tuzilgan paytdan boshlab kuchga kiradi va taraflar uchun majburiy bo'lib qoladi. Taraflar o'zlari tuzgan xo'jalik shartnomasining shartlarini ularning shartnoma tuzilishidan oldin vujudga kelgan munosabatlariga nisbatan qo'llaniladi deb belgilab qo'yishga haqlidirlar. Xo'jalik shartnomasi shartnoma shartlariga hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq ravishda, bunday shartlar va talablar bo'lmagan hollarda esa ish muomalasi odatlariga muvofiq bajarilishi lozim. Xo'jalik shartnomasi taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Xo'jalik shartnomasi qanday shaklda tuzilgan bo'lsa, taraflarning uni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi kelishuvi ham shunday shaklda amalga oshiriladi.

Xo'jalik shartnomasini o'zgartirish haqidagi kelishuvda quyidagilarning ko'rsatilishi maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni: qaysi shartnoma o'zgartiriladi (shartnomaning raqami, sanasi, nomi); shartnomani o'zgartirish sababi; o'zgartirilayotgan yoki qo'shimchalar kiritilayotgan shartlar va ularning yangi tahriri; o'zgartirish kiritilgandan keyin avvalgi shartlarning yuridik kuchini yo'qotishi haqidagi band; o'zgartirish yoki qo'shimcha kiritilishidan oldin mazkur shartlar bo'yicha yuzaga kelgan masalalarni hal qilish tartibi.

Taraflarning shartnomani bekor qilish haqidagi kelishuvda esa quyidagi ma'lumotlar kiritilishi lozim: qanday shartnoma bekor qilinayotganligi; qaysi vaqtdan shartnoma bekor qilinayotganligi; shartnoma bekor qilinishidan oldin mazkur shartnoma yuzasidan vujudga kelgan masalalarni hal qilish tartibi; shartnoma bekor qilingandan keyin taraflarning mazkur shartnoma bo'yicha talab qilish huquqlari o'z kuchini yo'qotishi to'g'risidagi band.

Xo'jalik shartnomasini bajarishdan bir taraflama bosh tortishga yoki xo'jalik shartnomasining shartlarini bir taraflama o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi, qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Taraflardan birining talabi bilan xo‘jalik shartnomasi xo‘jalik sudining qaroriga binoan faqat ikkinchi taraf xo‘jalik shartnomasini jiddiy ravishda buzgan yoxud qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda o‘zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Taraflardan birining xo‘jalik shartnomasini buzishi ikkinchi tarafga u xo‘jalik shartnomasi tuzishda umid qilishga haqli bo‘lgan narsadan ko‘p darajada mahrum bo‘ladigan qilib zarar yetkazishi xo‘jalik shartnomasini jiddiy buzish hisoblanadi.

Bir taraf shartnomani o‘zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdin rad javobi olganidan keyingina yoki taklifda ko‘rsatilgan yoxud qonunda yoki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo‘lmaganida esa – o‘ttiz kunlik muddatda javob olmaganidan keyin, xo‘jalik shartnomasini o‘zgartirish yoki bekor qilish to‘g‘risidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin. Demak, xo‘jalik shartnomalari qonunchilik hujjatlarida yoki shartnomada belgilangan hollarda bir taraflama yoki xo‘jalik sudining hal qarori bilan bekor qilinishi mumkin.

Xo‘jalik shartnomasining amal qilish muddatini uzaytirish ham yozma shaklda amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi qonunida ichki xo‘jalik shartnomalarini tuzish qoidalari ham belgilangan. Ichki xo‘jalik shartnomasi, qoida tariqasida, xo‘jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo‘linmalari o‘rtasida yoki xo‘jalik yurituvchi subyekt va uning xodimi (bir guruh xodimlari) o‘rtasida tuziladi.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, xo‘jalik yurituvchi subyektlar mahsulot yetkazib berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish yuzasidan ichki xo‘jalik shartnomalarining o‘zlari boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar bilan tuzgan xo‘jalik shartnomalari-dagidan kam bo‘lmagan hajmda tuzilishini ta‘minlashlari shart.

Ichki xo‘jalik shartnomalariga oilaviy pudrat, fermer xo‘jaligi bilan shirkat xo‘jaligi o‘rtasidagi shartnomalar yaqqol misol bo‘la oladi. Ichki xo‘jalik shartnomalari o‘z huquqiy tabiatiga ko‘ra fuqarolik-huquqiy va mehnat-huquqiy normalar duragayidan iborat shartnoma bo‘lib hisoblanadi. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, ichki xo‘jalik shartno-

malariga nisbatan O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 353-385-moddalarining normalari qo‘llaniladi.

3-§ Xo‘jalik shartnomalarini bajarish

Xo‘jalik shartnomasi shartnoma shartlariga hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq ravishda, bunday shartlar va talablar bo‘lmagan hollarda esa ish muomalasi odatlariga muvofiq bajarilishi lozim.

Xo‘jalik shartnomasini bajarish jarayoni izchil amalga oshiriladigan harakatlar tizimidan iborat bo‘lib, bu tizimni ikki bosqichga, ya’ni moddiy va huquqiy bosqichlariga ajratish mumkin.

Xo‘jalik shartnomasini bajarishning moddiy bosqichi ikkita o‘zaro bog‘liq harakatlarni: bir tarafning tovarlarni, bajargan ishi va ko‘rsatgan xizmati natijalarini berishni hamda ikkinchi tarafning bu narsalarni qabul qilib olishini o‘z ichiga oladi. Shartnomani bajarish muddati, uni bajarish joyi, shartnomaning bahosi, shartnomani bajarish usullari ana shunday talablar jumlasidandir.

Xo‘jalik shartnomasida uning bajarish vaqti nazarda tutilgan yoki uni aniqlash imkoni mavjud bo‘lsa, u holda shartnomaviy majburiyat o‘sha vaqtda bajarilishi kerak. Umumiy qoidaga ko‘ra, taraf shartnomani muddatidan ilgari bajarishi mumkin emas. Biroq, agar taraflar uchun bunday holat shartnomada nazarda tutilgan va bunga ikkinchi taraf rozilik bergan bo‘lsa majburiyatni muddatidan ilgari bajarishi mumkin. Shartnomaviy majburiyatni bajarish muddati talab qilib olish payti bilan belgilab qo‘yilgan bo‘lsa, birinchi taraf (kreditor) har qachon ijroni talab qilishga, ikkinchi taraf (qarzdor) esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo‘ladi. Xo‘jalik shartnomasi bo‘yicha majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun yoki shartnomaning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Agar qonun hujjatlarida yoki xo‘jalik shartnomasida majburiyatning bajarish joyi ko‘rsatilmagan bo‘lsa va majburiyatning mohiyatidan yoki ish muomalasi odatlaridan anglashilmasa, umumiy qoidaga ko‘ra majburiyat – qarzdorning yashash joyida, agar qarzdor yuridik shaxs bo‘lsa, uning joylashgan yerida bajarilishi kerak. Ammo, bu

qoidaning bir nechta istisnolari mavjuddir: ko'chmas mol-mulkni topshirish majburiyatlari bo'yicha mol-mulk turgan joyda; tashishni nazarda tutadigan tovar yoki boshqa mol-mulkni topshirish majburiyatlari bo'yicha – tovarni kreditorga yetkazib berish uchun uni birinchi tashuvchiga topshirish joyida; qarzdorning tovarni topshirish yuzasidan o'zga majburiyatlari bo'yicha – tovarni tayyorlash va saqlash joyida, basharti majburiyatning kelib chiqishi paytida bu joy kreditorga ma'lum bo'lgan bo'lsa; pul majburiyatlari bo'yicha – majburiyat vujudga kelgan paytda kreditor yashagan joyda, agar kreditor yuridik shaxs bo'lsa-uning majburiyat vujudga kelgan paytda joylashgan yerida bajariladi.

Xo'jalik shartnomasida tovarning (ishning, xizmatning) narxi ko'rsatilgan bo'lsa, ikkinchi taraf tovarni (ishni, xizmatni) shartnomada ko'rsatilgan bahoda qabul qilib oladi. Shartnoma tuzilgandan keyin baholarni shartnomada nazarda tutilgan holat va shartlardagina o'zgartirish mumkin.

Xo'jalik shartnomasini bajarish usulibu unda belgilangan majburiyatlarni bajarish jarayonida taraflar amalga oshiradigan harakatlar tartibidir. Umumiy qoidaga ko'ra, agar majburiyatlarni qismlarga bo'lib bajarish nazarda tutilmagan bo'lsa, bir martada batamom bajarilishi kerak. Shartnoma bo'yicha taraflarning o'zaro majburiyatlari bir vaqtda bajarilishi lozim, agar shartnomada boshqa holatlar ko'rsatilgan bo'lmasa. Shuning uchun taraflar xo'jalik shartnomasini tuzishda vujudga keladigan o'z majburiyatlarini bajarish tartibini aniq va puxta, qonun talablariga muvofiq ravishda belgilashlari shart.

Xo'jalik shartnomasini bajarish tartibining ikkinchi bosqichi, ya'ni huquqiy bosqichining mohiyati shartnoma bo'yicha bajarilgan ishni, ko'rsatilgan xizmatni, yetkazilgan tovarni son va sifat jihatdan tekshirish, shuningdek, bajarish faktini hujjat bilan tasdiqlashdan iborat. Shartnoma bo'yicha bir taraf ikkinchi taraf oldida o'z majburiyatlarini moddiy jihatdan bajarishi, uning o'z majburiyatlarini yuridik jihatdan bajarganligini anglatmaydi. Boshqacha qilib aytganda, birinchi taraf o'z majburiyatlarini bajarganligini tasdiqlovchi hujjat bilan rasmiylashtirgandan keyingina ikkinchi taraf oldidagi ana shu majburiyatlaridan xalos bo'ladi. Demak, shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatni bajarilganligini tasdiqlash uni hujjat bilan rasmiylashtirilishini talab qiladi.

Xo'jalik shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarilganligini tasdiqlovchi hujjatlar quyidagilar bo'lishi mumkin: a) tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni topshirish-qabul qilib olish dalolatnomasi; b) bank muassasasi tomonidan tasdiqlangan va tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqi to'langanligi haqidagi to'lov hujjati; v) transport tashkiloti tomonidan berilgan va tovar uni oluvchi manziliga jo'natilganligi haqidagi yuk xati; g) tovar sotuvchining omboriga topshirilgani-qabul qilib olingani haqidagi hujjat; d) boshqa hujjatlar va guvoohnomalar.

Tovarlar odatda, hisob-faktura, ro'yxat, o'rash yorliqlari, yuk xati va boshqa kuzatuv hujjatlari bo'yicha soniga qarab qabul qilib olinadi. Tovarni qabul qilib oluvchi taraf yuk tashish paytida tovarni saqlash qanday ta'minlanganligi (plomba va idishlar buzilmaganligi, marka belgisi mavjudligi va h.k)ni tekshirib ko'radi. Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni sifatiga qarab qabul qilish yetkazib berilgan tovar (bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar)ning sifatini tasdiqlovchi hujjatlar–texnik pasport, sertifikat, sifat haqida guvoohnoma va boshqa hujjatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Tovarni soni va sifati haqidagi qabul qilish hujjati tovar yetkazib beruvchiga nisbatan tegishli e'tirozlar bildirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tovarlarini soni va sifati bo'yicha qabul qilish qoidalarini buzilishi esa bildirilgan talabnoma va da'volarni rad qilinishiga olib keladi. Xo'jalik shartnomalari bo'yicha majburiyatlar bajarilganligini rasmiylashtirishning yana bir usuli – ayni bir taraflarning bir-biriga bog'lovchi ikki yoki bir necha majburiyatlarni bajarish shakli bo'lgan o'zaro talablarni hisobga o'tkazishdir. Bunda bir tarafning talablarini qanoatlantirish boshqa majburiyatdan kelib chiquvchi qarshi taraf talablarini bajarish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Quyidagi shartlarga rioya qilinganda o'zaro talablarni hisobga o'tkazish mumkin bo'ladi: a) har ikki tarafning bir-biriga nisbatan talablari bo'lishi; b) talablar bir-biriga o'xshash bo'lishi; v) majburiyatlarni bajarish muddati kelgan bo'lishi lozim. Hisobga o'tkazish taraflarning kelishuviga muvofiq bayonnoma yoki ikki taraf o'rtasida tuziladigan boshqa hujjat yohud taraflardan birining arizasi shaklida rasmiylashtirilishi mumkin.

4-§. Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan ta'minlanishini tashkil etish. Xo'jalik shartnomalarini tuzish va bajarishni nazorat qilish

Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan ta'minlanishini tashkil etishda yuridik xizmatning vazifalari O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgustdagi "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni, Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 2-martdagi 118-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasining davlat boshqaruv organlari va korxonalaridagi yuridik xizmat to'g'risidagi Nizom" va boshqa bir qator qonunlar va normativ hujjatlarda belgilab qo'yilgan.

Xo'jalik shartnomasi subyektlariga huquqiy xizmat ko'rsatish ularning yuridik xizmatlari yoki shu maqsadda shartnoma asosida jalb etilgan advokatlar tomonidan amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmati:

- xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilishning belgilangan tartibiga rioya etilishini nazorat qiladi;

- xo'jalik shartnomalari bajarilishi ustidan o'zaro tekshiruvlar o'tkazilishini nazorat qiladi;

- xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariga imzolash uchun taqdim etilayotgan xo'jalik shartnomalari loyihalarining va ular bilan bog'liq huquqiy tUSDagi boshqa hujjatlarning qonun hujjatlari talablariga muvofiqligini tekshiradi;

- tayyorlangan xo'jalik shartnomasi va u bilan bog'liq huquqiy tUSDagi boshqa hujjat loyihasi qonun hujjatlari talablariga mos emasligi aniqlangan taqdirda, o'z e'tirozini asoslagan holda uni qo'shimcha ravishda ishlab chiqish uchun qaytaradi;

- shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqishda bevosita ishtirok etadi.

Xo'jalik shartnomalari ularni imzolash uchun tayyorlash jarayonida xo'jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmati yoki jalb etilgan advokatlar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiqligi yuzasidan tekshirib ko'rilishi kerak. Shartnomalarni ularning imzolarisiz tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

Qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi xo‘jalik shartnomalari yuridik xizmatning yoki advokatning yozma xulosasidan keyingina tuziladi.

Xulosada, qoida tariqasida, quyidagilar ko‘rsatiladi:

xo‘jalik shartnomasida ko‘rsatilgan munosabatlar qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga solinishi;

xo‘jalik shartnomasi shartlarining qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi;

tarablarning javobgarligi me‘yori va nizolarni hal etish tartibi qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga asossiz aralashuvlarning oldini olish, shuningdek, shartnoma tuzish erkinligi prinsipiga rioya qilinishni ta‘minlash maqsadida amaldagi qonunlar bilan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining xo‘jalik shartnomalarini tuzish hamda bajarish jarayonidagi vakolatlari aniq belgilab qo‘yilgan.

Mahalliy davlat qokimiyati organlari o‘z vakolatlari doirasida:

davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish, ishlar bajarish, xizmatlar ko‘rsatish shartnomalarini, shuningdek, kontraktasiya shartnomalarini tuzish va bajarish ishlarini muvofiqlashtirib boradi;

xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi shartnoma munosabatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish chora-tadbirlarini ko‘radi.

Davlat boshqaruv organlari esa o‘z vakolatlari doirasida:

xo‘jalik shartnomalarini tuzishda yordam ko‘rsatadi;

xo‘jalik shartnomalari hamda ularni bajarishning ahvoli to‘g‘risidagi statistika ma‘lumotlarini umumlashtiradi;

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda xo‘jalik shartnomalarining bajarilish jarayonini nazorat qilib turadi;

xo‘jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmatlarining ishini tashkil etishga, yuridik maslahatchilarning malakasini oshirishga ko‘maklashadi;

xo‘jalik shartnomasini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish jarayonida qonun hujjatlarining buzilishiga yo‘l qo‘yilganligi fakti aniqlangan taqdirda, aybdor shaxslarni belgilangan tartibda javobgarlikka tortish masalasini qo‘yadi.

Xo‘jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish bilan bog‘liq bo‘lgan qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan

na'zoratni qonunlarga muvofiq prokuratura organlari amalga oshiradilar. Bu organlar aybdor shaxslarni qonunda belgilangan javobgarlikka tortish, xo'jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan zarur chora-tadbirlarni ko'radilar.

Adliya organlari xo'jalik yurituvchi subyektlarga shartnoma majburiyatlarini tuzish va bajarish chog'ida huquqiy yordam ko'rsatadilar, shuningdek, o'z vakolatlari doirasida xo'jalik shartnomalarining bajarilish jarayonini nazorat qiladilar.

5-§ Shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Majburiyat–fuqarolik huquqiy munosabat bo'lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulknini topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hoka'zo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi, kreditor esa–qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega.

Majburiyatlar shartnoma shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo'lmaganida esa ish muomalasi odatlari yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak. Majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs fuqarolik-huquqiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik vujudga kelish asosiga ko'ra, shartnomaviy va shartnomadan tashqari javobgarlikka bo'linadi.

Shartnomaviy javobgarlik deb shartnomaviy majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikka aytiladi.

Taraflardan biri shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda, bu taraf boshqa tarafga yetkazilgan zararni to'laydi; qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan tartibda boshqacha tarzda javobgar bo'ladi.

Zarar deganda, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi munosabati bilan taraf qilgan hara-

jatlar, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (**haqiqiy zarar**), shuningdek, agar ikkinchi taraf shartnoma majburiyatlarini bajarganida taraf olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (**boy berilgan foyda**) tushuniladi (FKning 14-moddasi).

Shunday qilib, zarar tushunchasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Mulkning yo'qolishi, jismonan yo'q qilinishi yoki xo'jalik oborotidan chiqib ketishi. Masalan, yuk saqlovchi o'z omboridagi mulkni saqlash majburiyatini bajarmasa va ashyo uning beparvoligi oqibatida o'g'irlansa.

2. Mulkning shikastlanishi va oqibatda iste'mol sifatini, tashqi ko'rinishini yo'qotishi, qiymatining pasayib ketishi.

Mulkka shikast yetkazilganda uning qiymatining kamayish miqdori yoki yetkazilgan shikastni bartaraf etish harajatlari aniqlanadi. Bunday zarar shartnomaning idish va o'rash haqidagi shartlari buzilishi, yetkazib berilayotgan uskunalarning sinishi, shuningdek, masalan, ijaraga oluvchi ijaraga olingan mulkdan tegishli tartibda foydalanmaganligi oqibatida uni zudlik bilan ta'mirlash talab qilinadigan holatga keltirib qo'yishi natijasida yetkazilishi mumkin.

3. Tarafning xarajatlari. Masalan, ishlab chiqarishning to'xtab qolishi natijasida qilingan xarajatlar, qabul qilib olingan mahsulot (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar)dagi kamchiliklarni bartaraf etish xarajatlari, to'langan neustoykalar va zararni qoplashga ketgan xarajatlar.

4. Taraf ololmay qolgan daromad (boy berilgan foyda) aybdor taraf shartnoma majburiyatlarini bajargan taqdirda huquqi buzilgan shaxs olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlar, ya'ni aybdor taraf to'g'ridan-to'g'ri yetkazmagan bo'lsada, uning aybli harakatlari yoki harakatsizligi natijasida olinishi mumkin bo'lgan foydani boy berish natijasida ko'rilgan zarar.

Amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra neustoyka (jarima, penya) to'langanligidan qat'iy nazar, shartnoma majburiyatlarini buzgan taraf ikkinchi tarafga ana shu zarar oqibatida o'zi yetkazgan zarar qismini ham qoplaydi.

Yetkazilgan zararni undirish uchun zarar ko'rgan taraf quyidagilarni: birinchidan, majburiyatning haqiqatdan bajarilmaganligini; ikkinchidan, zararning mavjudligini; uchinchidan buzilgan majburiyat

bilan yetkazilgan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish borligini va, to'rtinchidan, yetkazilgan zarar qancha miqdorda ekanligini isbotlab berishi zarur. Agar qonun yoki shartnomada zararni to'lashni cheklash, ya'ni kamroq miqdorda to'lash nazarda tutilmagan bo'lsa, yetkazilgan zararni to'la hajmda qoplanishi zarurligi tamoyiliga amal qilinadi.

Yetkazilgan zararning narxini aniqlash bo'yicha Fuqa-rolik kodeksida (324-m.) yangi qoida belgilangan. Zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo'lgan joyda, qarzdor kreditorning talablarini ixtiyoriy ravishda qanoatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilgan bo'lmasa da'vo qo'zg'atilgan kunda mavjud bo'lgan narxlar e'tiborga olinishi nazarda tutiladi. Bu masala bo'yicha nizo sudda ko'rilgan taqdirda sud vaziyatga qarab, zararni to'lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo'lgan narxlarni e'tiborga olgan holda aniqlashi va qanoatlantirishi ham mumkin.

Olinmay qolgan daromad (boy berilgan foyda) ga majburiyat bajarilgan taqdirda jabr ko'rgan taraf olishi mumkin bo'lgan barcha daromadlar kiritiladi. Zararning mazkur shaklini o'ziga xos xususiyati shundaki, kreditor tomonidan daromadi haqiqatda olinmagan bo'ladi, lekin qarzdor o'z majburiyatini tegishli tarzda bajargan taqdirda kreditor shu foydani olishi mumkinligi e'tiborga olinadi. Olinmay qolgan daromadni undirish haqida da'vo bildirilgan taqdirda, da'vogar ushbu foydani olishi mumkinligi va bunga imkoniyat mavjud bo'lganligini, faqat javobgar o'z majburiyatlarini buzganligi sababli foydani olishdan mahrum bo'lganligini isbotlashi shart.

Biroq, tovarlarni sotishdan tushgan pul tushumi hisobidan foyda olish faqat shu tovar tayyorlangan va iste'molchiga yetkazib berilgan holdagina amalga oshirilishi mumkin, shu sababdan da'vogar unda ushbu tovarni sotish imkoniyati borligini va sotishdan tushgan mablag' hisobidan nazarda tutilgan foyda olishi mumkinligini isbotlab berishi shart.

Boshqacha qilib aytganda, da'vogar ushbu foydani olish uchun haqiqatda imkoniyatlar mavjud bo'lganligini isbotlashi shart. Boy berilgan foyda miqdorini isbotlash chog'ida da'vogarning tahminiy hisob-kitoblari yoki tahminiy farazlari hisobga olinmaydi, balki daromad olish imkoniyati mavjudligi haqida guvohlik beradigan yozma dalillar: da'vogar bilan uning hamkorlari o'rtasida tuzilgan shartno-

malar, tegishli shartnoma tuzish haqida taklif bilan ulardan olingan kafolat xatlari, da'vogarning shartnoma tuzish haqidagi taklifiga uning hamkorlari bergan yozma ijobiy javoblar, kelajakda niyat qilingan ishlar to'g'risida tuzilgan bayonnomalar va hoka'zolar talab qilinadi.

Olinmay qolgan daromadning miqdori (boy berilgan foyda), agarda majburiyat bajarilgan bo'lganida, kreditor qilishi lozim bo'lgan oqilona harajatlar hisobga olinib aniqlanadi. Chunonchi, xom ashyo yoki butlovchi buyumlarni yetkazib bermaslik natijasida olinmay qolgan foyda tarzidagi zararni qoplash haqidagi talab bo'yicha bunday foydaning miqdori u tovarlarni xaridor bilan tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan tayyor mahsulotlarni sotish bahosidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Bunda yetkazib berilmagan xom ashyo yoki butlanishi lozim bo'lgan buyumlar qiymati, transport-tayyorlash harajatlari va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqa harajatlar qiymati chegirib tashlanadi. Boy berilgan foydani aniqlashda kreditor tomonidan uni olish uchun ko'rilgan choralar va shu maqsadda ko'rilgan tayyorgarliklar hisobga olinadi. Taraflar shartnomada majburiyatlar bajarilmagan taqdirda aybdor taraf ikkinchi tarafga qoplashi lozim bo'lgan zarar miqdorini mustaqil belgilashlari ham mumkin.

Muddatini o'tkazib yuborish yoki shartnoma majburiyatlarini o'zgacha tarzda lozim darajada bajarmaslik hollari uchun belgilangan neustoykani (jarimani, penya'ni) to'lash hamda shartnoma majburiyatlarini lozim darajada bajarmaslik oqibatida yetkazilgan zararining o'rnini qoplash taraflarni majburiyatlarni asl holida bajarishdan ozod etmaydi, qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Demak, qonun majburiyatni asl holida bajarish shartligi bilan birga asl holida bajarishdan ozod qilishni ham nazarda tutgan. Masalan, kechiktirib yuborish oqibatida o'zi uchun ahamiyatini yo'qotgan (FKning 337-moddasi 2-qismi) ijroni kreditorning qabul qilishdan bosh tortishi, shu-ningdek voz kechish haqi tarzida belgilangan neustoykani to'lash (FKning 342-moddasi) qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi.

Neustoykani qo'llash shartnomaviy javobgarlikning asosiy shakllaridan biridir. Neustoyka faqat majburiyatning bajarilishini ta'minlovchi vosita bo'lib qolmay, balki u majburiyat bajarilmay qol-

ganida yoki lozim darajada bajarilmaganida qarzdorga nisbatan qo‘llanishi lozim bo‘lgan yuridik chora hamdir.

Neustoyka atamasi rus tilidan olingan bo‘lib, ne ustoyal, ya‘ni "vzyal slovo, obyazatelstvo, no ne vo‘polnil" degan ma‘noni beradi. O‘zbek tilida bergan so‘zing, vadangni ustidan chiqmading, ya‘ni subutsizlik degan tushunchani bildiradi. Neustoyka jarima yoki penya shaklida bo‘ladi. Qarzdor majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarda to‘laydigan va, qoida tariqasida, qat‘iy pul summasida hisoblanadigan neustoyka jarima hisoblanadi.

Qarzdor majburiyatlarning bajarilishini kechiktirib yuborganida to‘laydigan va o‘tkazib yuborilgan muddatning har bir kuni uchun majburiyatning bajarilmagan qismiga nisbatan foiz bilan hisoblanadigan neustoyka **penya** hisoblanadi.

Neustoykani yetkazilgan zarardan farq qiladigan xususiyatlari quyidagilardan iborat:

a) neustoyka qonunda yoki shartnomada oldindan belgilanib, taraflarga ma‘lum bo‘lgan va majburiyat bajarilmay qolgan taqdirda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan huquqiy chora (sanksiya) hisoblanadi.

Yetkazilgan zararining hajmi esa avvaldan belgilanmaydi, u majburiyat buzilganidan keyin ma‘lum bo‘ladi va belgilanishi mumkin;

b) neustoykani undirish uchun qarzdorning harakati qonunga yoki shartnomaga muvofiq bo‘lmasligining o‘zi kifoyadir, zararni to‘latish uchun zarur bo‘lgan talablarni aniqlash shart emas.

Umumiy qoidaga ko‘ra taraflarning javobgarligi va qo‘llaniladigan choralar shartnomada aks ettirilishi kerak, lekin amalda shartnomada javobgarlik choralari ko‘rsatilmasdan qolishi mumkin.

Bunday holatda, qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, xo‘jalik shartnomalarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun "Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida"gi qonunning 25-32 moddalarida nazarda tutilgan javobgarlik choralari qo‘llaniladi.

Jumladan qonunda quyidagi xolatlar bo‘yicha javobgarlik belgilangan:

-tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to‘liq yetkazib bermaganlik uchun;

- sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo‘lmagan tovarlarni yetkazib berganlik uchun;
- but bo‘lmagan tovarlarni yetkazib berganlik uchun;
- tovarlarni marka belgisisiz, shuningdek, tovarni idishsiz yoki o‘ralmagan holda yetkazib berganlik uchun;
- akkreditivdan foydalanmaganlik uchun;
- to‘lov, tovar-transport hujjatlarini yuborishni kechiktirganlik uchun;
- tovarlarni tanlab olmaslik yoki uni rad etganlik uchun;
- tovarlar haqini to‘lamaganlik yoki o‘z vaqtida to‘lamaganlik uchun;
- mablag‘larni akseptsiz hisobdan chiqarilganlik uchun.

Shu o‘rinda ko‘rsatib o‘tilgan javobgarlikning har biriga alohida to‘xtalish lozim, chunki qonunda belgilangan javobgarlik choralari hozirgi vaqtda sud amaliyotida keng qo‘llanilmoqda.

«Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi qonunning 25-moddasi tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to‘liq yetkazib bermaganlik, ishlarni bajarmaganlik yoki xizmat ko‘rsatmaganlik uchun tovar yetkazib beruvchi (pudratchi)ning sotib oluvchiga (buyurtmachiga) kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to‘lash tarzida javobgarligini belgilaydi, lekin bunda penya‘ning umumiy summasi yetkazib berylmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko‘rsatilmagan xizmatlar bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi lozim. Penya‘ni to‘lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish, to‘liq yetkazib bermaslik yoki xizmatlarni ko‘rsatmaslik oqibatida yetkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi. Mazkur modda xo‘jalik aloqalarining deyarli barcha sohalarida (oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktasiya, pudrat, haq evaziga xizmat ko‘rsatish va hoka’zo) yuzaga keladigan shartnomaviy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajar-maganlik uchun javobgarlikni belgilaydi.

Qonun javobgarlik chorasini belgilashda penya miqdorini 0,5 foiz deb belgilagan bo‘lsada, uning eng yuqori miqdorini 50 foizdan oshib ketmaydigan miqdorda chegaralagan, biroq taraflar shartnomada

bundan ham yuqori yoki kam miqdordagi javobgarlik choralarini belgilashlari mumkin. Qonunning 26-moddasi sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib berganlik uchun javobgarlikni belgilaydi.

Bunda, yetkazib berilgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning sifati, assortimenti va navi bo'yicha standartlar, texnik shartlar, namunalarga (etalonlarga), qonun hujjatlarida yoki xo'jalik shartnomasida belgilangan boshqa majburiy shartlarga mos kelmagan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi) quyidagi huquqlarga ega bo'ladi:

-tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko'rsatilmagan xizmatlarni qabul qilishdan bosh tortishga;

-ularning haqini to'lashni rad etishga;

-yetkazib beruvchidan (pudratchidan) sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlar (ishlar va xizmatlar) qiymatining 20% miqdorida jarimani undirib olishga;

-agar tovarlar (ishlar, xizmatlar)haqi to'lab qo'yilgan bo'lsa, to'langan summani belgilangan tartibda qaytarishni talab qilishga.

Jarimani hisobdan chiqarish to'g'risidagi to'lov talabnomasi yetkazib beruvchi (pudratchi)ga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasiga lozim darajada emasligi to'g'risida dalolatnoma tuzilgandan keyin 10 kundan kechiktirmay taqdim etilishi lozim.

Jarimani hisobdan chiqarish to'g'risidagi to'lov talabnomasi belgilangan 10 kunlik muddatni buzgan holda taqdim etilgan hollarda, jarimani undirish belgilangan tartibda amalga oshiriladi. But bo'lmagan tovarlar yetkazib berilgan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi): tovarlarni butlab berishni talab qilishga haqli. Yetkazib beruvchi sotib oluvchining (buyurtmachining) talabini olgan paytdan boshlab, agar taraflarning kelishuvida o'zga muddat belgilangan bo'lmasa, 15 kunlik muddat ichida tovarlarni butlab berishi shart;

- bundan buyon tovarlar butlab berilgunga qadar ularning haqini to'lashdan bosh tortishga, agar tovarlarning haqi to'lab qo'yilgan bo'lsa, belgilangan tartibda to'langan summalar qaytarilishini talab qilishga;

- yetishmayotgan qismlar qiymatini qo'shgan holda yetkazib beruvchidan but bo'lmagan tovarlar qiymatining 20% miqdorida jarima undirishga;

- tovarlarni yetkazib beruvchi belgilangan muddatda tovarlarni butlab bermasa, but bo'lmagan tovarlarni qaytarib berish hamda but bo'lmagan tovarlarni butlangan tovarlarga almashtirishni talab qilishga haqli (qonunning 27-moddasi).

But bo'lmagan tovarlarni yetkazib berganlik qaysidir jihatdan tovarlarni to'liq yetkazib bermaganlikka o'xshab ketadi. Shuning uchun ham ular o'rtasidagi tafovutni aniqlashtrish maqsadga muvofiqdir. To'liq yetkazib bermaganlik – shartnomaning amal qilish muddati davomida uning tovarlarni to'liq yetkazib berish haqidagi shartlarining bajarilmasligidir.

But bo'lmagan tovarlarni yetkazib berganlik esa shartnoma, davlat standartlari, texnik shartlar va boshqa me'yoriy-texnik hujjatlar bilan nazarda tutilgan ashyolar, ehtiyot qismlar va boshqa elementlarsiz tayyorlangan (ishlab chiqarilgan) yoki ular bo'lgan taqdirda ham asosiy belgilanishdagi tovarga qo'shib bermagan holda tovarlarni yetkazib berishdir.

Qonunda tovarlarni marka belgisiz, shuningdek, tovarni idishsiz yoki o'ralmagan holda yetkazib berganlik uchun ham javobgarlik belgilangan. Unga ko'ra javobgarlik yetkazib beruvchi tomonidan quyidagi shartlar: marka belgisi qo'yilmagan; lozim darajada markirovkalanmagan; idishsiz yoki o'ralmagan; tegishli idishga joylanmagan; lozim darajada o'ralmagan holda tovarlar yetkazib berilgan taqdirda kelib chiqadi.

Yetkazib beruvchi tomonidan ushbu shartlar bajarilmagan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi) quyidagi huquqlarga ega bo'ladi: bunday tovarlar qiymatining 5% miqdorida jarimani undirishga; tovar qabul qilingandan keyin yana jo'natilishi yoki saqlanishi kerak bo'lgan hollarda, jarima undirishdan tashqari o'z kuchi bilan va yetkazib beruvchi hisobidan tovarlarni o'rash va idishlarga joylashga; sotib oluvchi (buyurtmachi) bilan yetkazib beruvchi bir shaharda joylashgan bo'lsa, undan tovarlarni o'rab berishni yoki idishlarga joylab berishni talab qilishga.

Markirovka bu tovarning o'zi yoki u joylashtirilgan idishga tushiriladigan yozuvlar, shartli belgilar va rasmlar bo'lib, tovar sifatining o'ziga xos guvohnomasidir, chunki markirovkaga qarab Tovarining sifati uchun javob beradigan ishlab chiqaruvchini (tayyorlov-

chini) aniqlash mumkin. Lozim darajada markirovkalamaslik – standartlar, texnik shartlar yoki shartnoma shartlarini buzgan holda Tovarlarni markirovkalashdir, jumladan: markirovkada ko'rsatilishi majburiy bo'lgan bir yoki bir necha rekvizitlarning ko'rsatilmaganligi; markirovka yozuvining yoki belgisining noaniq tushirilganligi va ularni o'qish imkoniyatini bermasligi.

Tovarlarning idishi yoki o'rash vositasi (upakovka) – tovarlarni tashqi muhit ta'siridan, shikastlanishdan, kamayib ketishidan saqlanishini ta'minlaydigan hamda uni tashish, saqlash va realizatsiya qilish jarayonini yengillashtiradigan vosita yoki vositalar yig'indisidir.

Akkreditivdan foydalanmaganlik uchun qonunda tovar yetkazib beruvchining (pudratchining) javobgarligi belgilangan.

Akkreditiv – naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo'llaniladigan shakllardan biri bo'lib, bunda akkreditiv ochgan bank (bank-emitent) mijoz-to'lovchining (xaridorning, buyurtmachining) topshirig'i bilan mablag'larni oluvchiga (yetkazib beruvchiga, pudratchiga) akkreditivda nazarda tutilgan barcha shartlar bajarilgan taqdirda to'lovni amalga oshirish majburiyatini oladi.

Fuqarolik Kodeksining 797-moddasi talablariga ko'ra, akkreditivning amal qilish muddati va u bo'yicha hisob-kitob qilish tartibi pul mablag'larini to'lovchi bilan oluvchi o'rtasidagi shartnomada belgilab qo'yiladi. Shartnomada yana quyidagilar ko'rsatilgan bo'lishi kerak: bank-emitentning (akkreditiv ochgan bankning) nomi; akkreditivning turi va uni bajarish usuli; mablag'larni oluvchini akkreditiv ochilganligi haqida xabardor qilish usuli; akkreditiv bo'yicha mablag'lar olish uchun oluvchi tomonidan taqdim etiladigan hujjatlarning to'liq ro'yxati va aniq tavsifi; tovarlar jo'natilganidan (xizmatlar ko'rsatilgan, ishlar bajarilganidan) keyin hujjatlarni taqdim etish muddatlari, ularni rasmiylashtirishga qo'yiladigan talablar.

Qonunning 29-moddasiga muvofiq tovar yetkazib beruvchi (pudratchi) talabiga binoan qo'yilgan akkreditiv u amal qiladigan muddat ichida foydalanilmasa, yetkazib beruvchi (pudratchi) sotib oluvchiga (buyurtmachiga) akkreditivning foydalanilmagan summasing 5 foizi miqdorida jarima to'laydi. Qonunning 30-moddasi to'lov, tovar-transport hujjatlarini yuborishni kechiktirganlik uchun yetkazib beruvchining (pudratchining) javobgarligini belgilaydi.

Har qanday holatda ham to'lov yoki tovar-transport hujjatlarining nusxasini yuborish va boshqa axborotni taqdim etish tartibi taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomada belgilanishi va unda quyidagi shartlar ko'rsatilgan bo'lishi lozim:

- qaysi to'lov hujjatlari yuborilishi shartligi;
- qaysi tovar-transport hujjatlari yuborilishi shartligi;
- bu hujjatlarni yuborish muddati (tovar jo'natilgandan keyin necha kun ichida yuborilishi lozimligi);
- tovarlar jo'natilganligi to'g'risidagi axborotga nimalar kirishi va axborot qanday tartibda (telefonogramma, faks, xat, telegramma va h.k.) va necha kun ichida berilishi lozimligi;
- taraflar o'rtasidagi aloqa shartlari va aloqa vositalarining raqamlari bilan kodi.

To'lov yoki tovar-transport hujjatlarining nusxasini yuborish va boshqa axborotni taqdim etish tartibi taraflar uchun bajarilishi majburiy bo'lgan boshqa meyoriy hujjatlar (qaror, yo'riqnoma, davlat standarti yoki texnik shartlar)da belgilangan bo'lishi mumkin. Mazkur hujjatlarni vaqtida yubormaganlik yoki boshqa axborotni taqdim etmaganlik taraflar o'rtasidagi xo'jalik aloqalarining izdan chiqishiga, sotib oluvchining (buyurtmachining) qabul qilib olingan tovarlarni vaqtida kirim qila olmasligiga, yetkazib berilayotgan tovarlarni joylashtirish uchun tayyorgarlik ko'rilishi lozimligi sababli xabarnomasiz kelgan tovarlarni joylashtirishda muammolar tug'ilishga sabab bo'lishi mumkin.

Shuning uchun ham yetkazib beruvchi sotib oluvchiga axborot taqdim etmagan har bir holat uchun yetkazib berilayotgan tovar qiymatining 1 foizi miqdorida jarima to'laydi. Qonunning 31-moddasida tovarlarni tanlab olmaslik yoki uni rad etganlik uchun sotib oluvchining (bu-yurtmachining) javobgarligi belgilangan.

Tovarlar tanlab olmaslik, shuningdek, yetkazib beruvchi shartnomada belgilangan muddatda (davrd) ularni yetkazib berganda tovarlarni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchun sotib oluvchi yetkazib beruvchiga tanlab olinmagan (o'z muddatida olinmagan) tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo'yicha esa 10 foizi miqdorida jarima to'laydi. Tovarlar tanlab olinmagan (olish asossiz rad etilgan) hollarda, yetkazib beruvchi jarima undirish-

dan tashqari, ushbu tovarlar mavjudligining kafolatlarini taqdim etgan holda, tanlab olinmagan (o'z muddatida olinmagan) tovarlar qiymati to'lanishini talab qilishga haqlidir.

Demak, qonun quyidagi har ikki holat bo'yicha sotib oluvchining javobgarligini belgilagan, ya'ni: tovarlarni tanlab olmaslik uchun; yetkazib beruvchi tovarlarni yetkazib berganda ularni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchun. Tanlab olmaslik sotib oluvchining shartnomada belgilangan tartibda va muddatlarda yetkazib beruvchining omboridan mahsulotlarni (tovarlarni) olib ketish (qabul qilib olish) to'g'risidagi shartnomada nazarda tutilgan majburiyatini bajarmasligidir.

Har qanday holatda ham sotib oluvchi yoki buyurtmachi, shartnomani imzolab, ma'lum bir tovarni qabul qilib olish va haqini to'lash majburiyatini o'z zimmasiga olgan bo'lsa, shartnomada belgilangan tartibda shu tovarni qabul qilib olishi shart.

Qonun tovarlarni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchungina sotib oluvchining javobgarligini belgilaydi va tovarlarni olishni rad etish asosli bo'lishi uchun quyidagi shartlar mavjud bo'lmog'i lozim:

a) yetkazib beruvchi tomonidan tovarlarni yetkazib berishning shartnomada belgilangan muddati o'tkazib yuborilgan bo'lsa (basharti, shartnomada tovarlarni yetkazib berish muddati o'tkazib yuborilgan taqdirda keyingi davrda ularning o'rnini to'ldirish sharti nazarda tutilmagan bo'lsa);

b) tovarlar sotib oluvchining (buyurtmachining) roziligisiz muddatidan oldin yetkazib berilgan bo'lsa (agarda tovarlar sotib oluvchi tomonidan qabul qilib olinsa, ular keyingi davrda yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdoriga kiritiladi);

v) tovarlarning shartnoma shartlariga nomuvofiqligi (miqdori kamligi, sifatsizligi, butlanmaganligi, assortimenti lozim darajada emasligi, tovarga mansub ashyolar va hujjatlar topshirilmaganligi) aniqlangan bo'lsa, va yetkazib beruvchi sotib oluvchining ushbu shartlarni bajarish to'g'risidagi talablarini belgilangan muddatda, agar bunday muddat belgilangan bo'lmasa, oqilona muddatda bajarmagan bo'lsa;

g) taraflar shartnomada bajarilishi shart deb belgilagan shartlar yetkazib beruvchi tomonidan bajarilmagan bo'lsa va shartnomada

sotib oluvchiga shunday holatda tovarni qabul qilishdan voz kechish huquqi berilgan bo'lsa.

Hozirgi vaqtda shartnoma majburiyatlarini buzilishining keng tarqalgan turlaridan biri tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini to'lamaslik yoki o'z vaqtida to'lamaslikdir. Qonun unga quyidagicha ta'rif berib, javobgarlikni belgilaydi.

To'lov talabnomasi akseptini asossiz ravishda butunlay yoki qisman rad etganlik, shuningdek, hisob-kitobning boshqa shakllarida tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini to'lashdan bosh tortganlik (bank muassasasiga to'lov topshiriqnomasi taqdim etmaganlik, chekni bermaganlik, akkreditivni taqdim etmaganlik va hoka'zo) uchun sotib oluvchi (buyurtmachi) mahsulot yetkazib beruvchiga o'zi to'lashni rad etgan yoki bosh tortgan summaning 15 foizi miqdorida jarima to'laydi. Yetkazib berilgan tovarlar haqini o'z vaqtida to'lamaganlik uchun sotib oluvchi (bu-yurtmachi) yetkazib beruvchiga o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun kechiktirilgan to'lov summasining 0,4 foizi miqdorida, ammo kechiktirilgan to'lov summasining 50 fozidan ortiq bo'lmagan miqdorda penya to'laydi.

Qonunning 33-moddasi mablag'larni akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun quyidagi javobgarlikni belgilaydi:

hisob varaqdan mablag'larni asossiz ravishda akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun aybdor taraf ikkinchi tarafga asossiz ravishda akseptsiz hisobdan chiqarilgan summaning 10 foizi miqdorida jarima to'laydi;

akseptsiz shakl bo'yicha bank to'lovchining roziligini olmasdan ham to'lov talabida ko'rsatilgan summani mablag'larni oluvchiga to'lab beradi.

Mazkur moddada belgilangan javobgarlik kelib chiqishining zaruriy sharti mablag'larni to'lov talabi bilan akseptsiz hisobdan chiqarishning asossiz ravishda amalga oshirilgan bo'lishidir. Mablag'lar quyidagi hollarda to'lov talabi bilan akseptsiz hisobdan chiqarilishi mumkin:

-bildirilgan talabnomaga berilgan yozma javobda qarzdor talabnomani to'liq yoki qisman tan olgan bo'lsa va talabnomani tan olish to'g'risidagi javobda tan olingan summa o'tkazilishi haqida ma'lumot bo'lmasa, javob olingan kundan 20 kun o'tgach – javobda tan olingan summani;

-sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib berganlik uchun sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlar (ishlar, xizmatlar) qiymatining 20 foizi miqdorida jarimani, bu haqda dalolatnoma tuzilgandan keyin 10 kundan kechiktirmay;

-kommunal va aloqa xizmatlari (gaz, suv, elektr va issiqlik energiyasi, oqova suvlarni qabul qilish, telefon aloqasi, pochta va telegraf harajatlari, chiqindilarni olib ketish va hoka'zolar) uchun hisob-kitob qilishda shu xizmatlar haqini.

Lekin, amaldagi qonun hujjatlariga, jumladan FK-ning 333-moddasiga muvofiq shartnoma majburiyatini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taraf aybi bo'lgan taqdirdagina javobgarlikka tortiladi. Agar taraf majburiyatni lozim darajada bajarish uchun o'ziga bog'liq bo'lgan hamma choralarni ko'rganligini isbotlasa, u aybsiz deb topiladi. Aybning yo'qligi majburiyatni buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi. Basharti, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni baja-rishga yengib bo'lmaydigan kuch, ya'ni favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli (tabiiy ofat, harbiy harakatlar va h.k.) imkon bo'lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi.

Quyidagilar fors-major vaziyati hisoblanmaydi:

-qarzdorning shartlashuvi sheriklari tomonidan majburiyatlarning buzilishi;

-majburiyatni bajarish uchun zarur tovarlarning bozorda yo'qligi;

-qarzdorda zarur pul mablag'larining bo'lmaganligi.

Shartnoma majburiyatlari xo'jalik yurituvchi subyekt mansabdor shaxsining aybi bilan bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan, uning tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'lari va boshqa mol-mulki maqsadga nomuvofiq foydalanilganligi aniqlangan, to'lov intizomi buzilgan, xo'jalik yurituvchi subyekt bankrotlikka duchor qilingan yoki shartnoma munosabatlari sohasida boshqa qoidabuzarliklar sodir etilgan taqdirda, xo'jalik yurituvchi subyektning mansabdor shaxsi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 45 va 48-moddalariga muvofiq fuqarolik-huquqiy javobgarlikka, Ma'muriy

javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 175, 176¹, 176, 212 va 214-moddalariga muvofiq ma'muriy javobgarlikka, shuningdek, Jinoyat kodeksining 175,181, 186, 205, 207 va 209-moddalariga muvofiq jinoyi javobgarlikka tortilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 4-martdagi Farmoniga muvofiq xo'jalik sudlariga:

- xo'jalik nizolarini ko'rish jarayonida jinoyat alomatlari aniqlangan holatlarda xo'jalik yurituvchi subyektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish;

- iqtisodiy huquqbuzarliklarni sodir qilgan shaxslarga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralarini qo'llash;

- xo'jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslardan undirish;

- pul mablag'lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaslik, to'lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalarni bankrotlik darajasigacha olib kelganlik uchung xo'jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarni egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo'lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taqdimnomalar kiritish huquqi berilgan.

Nazorat savollari

1. Shartnoma nima, uning bozor munosabatlarida tutgan o'rni.
2. Xo'jalik shartnomalariga ta'rif bering, uning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Xo'jalik shartnomalari qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi?
4. Xo'jalik shartnomasiga qo'yiladigan talablar. Qanday shartnomlar haqiqiy emas deb hisoblandi?
5. Xo'jalik shartnomalari qanday hollarda va kim tomonidan bekor qilinishi mumkin?
6. Ichki xo'jalik shartnomalari haqida gapiring.
7. Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik turlari qanday?

X-bob. TOVAR VA MOLIYA BOZORLARIDA MONOPOLISTIK FAOLIYATNI CHEKLASH

1-§. Tovar va moliya bozorlarida monopolistik faoliyat tushunchasi va belgilari

Har qanday davlat bozor munosabatlariga o'tishda o'ziga xos yo'lni tanlaydi, lekin hech biri bozor qonuniyatlarini chetlab o'ta olmaydi. Bozor munosabatlarida ishtirok etuvchi tadbirkorlik subyektlari o'z oldilariga foyda olishni maqsad qilib qo'yadilar. Bunda xo'jalik yurituvchi subyektlar qonun bilan taqiqlanmagan har qanday faoliyat turi bilan shug'ullanishlari mumkin. Biroq xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati davlat tomonidan doimo huquqiy jihatdan tartibga solinishni taqazo etadi. Aks holda xo'jalik yurituvchi subyektlar ayrim harakatlari bilan davlat iqtisodiyotining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishlari mumkin. Ushbu harakatlardan biri xo'jalik yurituvchi subyektning monopolistik faoliyatidir.

Monopolistik faoliyat – bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning hamda davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining monopoliyaga qarshi qonunlarga zid harakati bo'lib, u raqobatga yo'l qo'ymaslikka, uni cheklashga yoki yo'q qilishga qaratilgan bo'ladi.

Monopolistik faoliyat tadbirkorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri bo'lib hisoblanadi. U ishlab chiqarishga, eng muhimi esa iste'molchiga, odamlarning manfaatlariga zarar etkazadi¹. Raqobat bilan monopolistik faoliyat bir-birlariga zid tushuncha bo'lgani bilan, ayrim holda biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. Masalan, raqobatda yengib chiqqan subyekt keyinchalik monopolistik faoliyatni amalga oshirishi mumkin. Shuning uchun ham mazkur munosabatlar shunday jihatdan huquqiy tartibga solinishi lozimki, ulardan biri ikkinchisini keltirib chiqarmasligi lozim.

Monopolistik faoliyat raqobatga to'sqinlik qilish, uni cheklash yoki butunlay yo'q qilish bilan bog'liq munosabat bo'lganligi uchun

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998 йил, 34-бет.

o'zining subyekt tarkibiga ega. Uning subyekt tarkibi kengroq bo'lib, unga xo'jalik yurituvchi subyektlar, davlat boshqaruvi organlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari kiradi.

Monopolistik faoliyatni cheklash hamda raqobatni rivojlantirish bilan bog'liq huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni¹ bilan tartibga solinadi.

Monopolistik faoliyat quyidagi to'rt ko'rinishda amalga oshirishi mumkin:

birinchisi, xo'jalik yurituvchi subyektning o'z ustun mavqeini suiste'mol qilishi;

ikkinchisi, ikki yoki undan ortiq xo'jalik yurituvchi subyektlarning raqobatni cheklash maqsadidagi kelishuvi;

uchinchisi, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining raqobatni cheklashga qaratilgan harakatlari;

to'rtinchisi, davlat boshqaruvi organlari bilan mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi raqobatni cheklashga qaratilgan kelishuvi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning o'z ustun mavqeini suiste'mol etishi keng tarqalgan monopolistik faoliyat **turlaridan biri** bo'lib hisoblanadi.

Ustun mavqe – antimonopol qonunning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, u xo'jalik yurituvchi subyektning yoki bir qancha xo'jalik yurituvchi subyektlarning iste'mol uchun o'rnini bosuvchisi bo'lmagan tovar bozorida yohud bir-birining o'rnini bosadigan tovarlar bozorida raqobatga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatishi, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirishini qiyinlashtirish yoki ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini o'zga tarzda cheklash imkoniyatini beradigan hukmron mavqeidir. Hozirgi paytda bozordagi tovari(ishi, xizmat)ning ulushi 65% va undan ko'pni tashkil etadigan xo'jalik yurituvchi subyektning mavqei ustun deb hisoblanadi. Biroq xo'jalik yurituvchi subyektning bozordagi ulushi 65% va undan ortiq bo'lgani bilan, uning mavqei ustun deb e'tirof etilmasligi ham mumkin. Buning

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1997 йил, 2-сон, 54-модда.

uchun xo'jalik yurituvchi subyekt raqobatga salbiy ta'sir ko'rsatmayotganligini asoslab berishi lozim.

Bozordagi ulushi 35% dan 65% gacha bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyekt ustun mavqega ega bo'lmaydi. Biroq monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan mazkur holat ustun mavqe deb e'tirof etilishi ham mumkin. Bunda xo'jalik yurituvchi subyektning bozordagi ulushining barqarorligi, bozordagi raqobatchilarga tegishli ulushlarning miqdori, mazkur bozorga yangi raqobatchilarning kira olishlari va boshqa mezonlar inobatga olinadi. 35% gacha bo'lgan ulush esa ustun mavqe holatini vujudga keltirmaydi.

Ustunlik mavqeini belgilab beruvchi daraja ko'rsatkichi turli davlatlarda har xil. Bu bevosita shu davlat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi bilan bog'liq. Rivojlangan davlatlarda mazkur ko'rsatkich 10% dan 30% gacha qilib belgilab qo'yilgan. Bu bevosita shu davlatlarda raqobatning rivojlanganligidan hamda monopolistik faoliyatni yo'qligidan yoki kam darajada ekanligidan dalolat beradi.

Ustun mavqega ega bo'lishning o'zi monopolistik faoliyat deb hisoblanmaydi. Monopolistik faoliyat bo'lishi uchun xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining ustunlik mavqeini suiste'mol qilishi kerak. O'z mavqeini suiste'mol qilish xo'jalik yurituvchi subyektning raqobatni cheklash yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy manfaatlariga zarar yetkazish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarida namoyon bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning ustunlik mavqeini suiste'mol qilish bilan bog'liq harakatlarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhda, monopolistik faoliyat xo'jalik yurituvchi subyektning bir tomonlama harakatlarni sodir etishi orqali amalga oshiriladi. Ushbu harakatlarga quyidagilar kiradi:

- bozorda taqchilikni keltirib chiqarish va narxlarni oshirish maqsadida tovarlarni muomaladan olib qo'yish;
- tegishli tovarni ishlab chiqarish yoki yetkazib berish imkoniyatlari mavjud bo'lganda shartnoma tuzishdan bosh tortishi;
- monopol qimmat yoki monopol arzon narxlarni belgilash;
- boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirishiga to'sqinlik qilishi.

Ikkinchi guruhda, monopolistik faoliyat xo'jalik yurituvchi subyektning boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan shartnomalar tuzishida namoyon bo'ladi. Bularga quyidagilar kiradi:

- kontragentga shartnoma mohiyatiga taalluqli bo'lmagan shartlarni majburan kiritish;

- kontragentni boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan teng bo'lmagan vaziyatga solib qo'yadigan kamsituvchi shartlarni shartnomaga kiritish;

- kontragent tomonidan boshqa tovarlarni sotib olish yoki sotish yohud kontragentning boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlardan tovarlar sotib olishidan yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga tovarlar sotishidan o'zini tiyish sharti bilan shartnoma tuzishga rozilik berish.

Yuqorida sanab o'tilgan uchala holatda ustun mavqega ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyekt o'zi uchun foydali, kontragent uchun foydali bo'lmagan shartlar asosida shartnoma tuzadi. Bu esa unga qo'shimcha daromad keltiradi va uning ustunlik mavqei yanada kuchayadi. Biroq xo'jalik yurituvchi subyektning monopolistik faoliyati bilan bog'liq harakatlari ba'zi hollarda qonuniy deb topilishi ham mumkin. Buning uchun ushbu harakatlarning ijobiy hamda salbiy tomonlari taqqoslab ko'riladi.

Monopolistik faoliyatning birinchi turiga kiradigan, keng tarqalgan huquqbuzarliklardan biri monopol narxni o'rnatishdir.

Monopol narx – bu bozorning alohida narxi bo'lib, u monopol foyda olish uchun talab va taklifdan kelib chiqadigan muvozanat narxga nisbatan yuqori yoki past qilib belgilanadi. Monopol narx monopol qimmat va monopol arzon narxlarga bo'linadi.

Monopol qimmat narx - tovar bozorida ustun mavqega ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish quvvatlaridan to'laligicha foydalanmasligi tufayli qilgan asossiz harajatlarini qoplash yoki tovar sifatini pasaytirish natijasida qo'shimcha foyda olish maqsadida tovarga belgilanadigan narxdir. Monopol qimmat narxga sun'iy ravishda tovar defitsitini vujudga keltirish, ishlab chiqarish hajmini kamaytirish yoki xaridorlar talabini sun'iy ravishda ko'paytirish orqali erishiladi.

Monopol arzon narx esa tovar bozorida ustun mavqega ega bo'lgan xaridor yoki ustun mavqega ega bo'lgan sotuvchi tomonidan o'rnatiladi. Ustun mavqega ega bo'lgan xaridor tomonidan monopol arzon narxni o'rnatilishidan maqsad, qo'shimcha foyda olish yoki

asossiz qilingan harajatlarni sotuvchi hisobidan qoplashdir. Ustun mavqega ega bo'lgan sotuvchi tomonidan monopol arzon narxni o'rnatilishidan maqsad bozordan raqobatchilarni siqib chiqarishdir.

Monopolistik faoliyatning **ikkinchi turi** ikki yoki undan ortiq xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorda raqobatni cheklashga yoki yo'q qilishga qaratilgan kelishuvlari(bitimlari) asosida amalga oshiriladi. Mazkur kelishuvlar monopolistik faoliyatni keltirib chiqarishi uchun, unda ishtirok etayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar raqobatlashish imkoniyatiga ega bo'lishlari hamda ularning bozordagi ulushi jami 35% yoki undan ortiqni tashkil etishi lozim. Shuning uchun ularni quyidagilar yuzasidan bitim tuzishlari taqiqlanadi:

- qat'iy narxlar, tariflar, chegirmalar, ustamalar, qo'shimcha to'lovlar yoki ortiqcha narxlarni belgilash yohud ularni saqlab turish;

- erkin bozor narxlarini qaror topishiga to'sqinlik qilib, ularni sun'iy ravishda o'stirish yoki pasaytirish;

- ishlab chiqarish, mahsulot sotish bozorlari va kapital qo'yimlar ustidan nazorat o'rnatish;

- taklif hajmini sun'iy ravishda o'zgartirish maqsadida ishlab chiqarish hajmlarini kelishib olish;

- auksionlar, birjalar va boshqa kimoshdi savdolarida narxlarni oshirish, pasaytirish yoki ushlab turish;

- narx sohasida kamsitishlarni belgilash;

- bozorni hudud bo'yicha, sotuv yoki xarid hajmi, tovarlar xillari bo'yicha, sotuvchilar, xaridorlar va buyurtmachilar doirasi bo'yicha bo'lib olish;

- muayyan tovarlarning sotuvchilari yoki ularning xaridorlari, buyurtmachilari sifatida boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirishini cheklab qo'yish yoki ularni bozordan chetlatish.

Mazkur mazmundagi bitimlar xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan tuzilgan bo'lsa, ular to'liq yoki qisman haqiqiy emas deb topiladi.

Monopolistik faoliyatni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan bitimlar o'zaro raqobatlashmaydigan xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan ham tuzilishi mumkin. Mazkur holatda bitim xaridor bilan sotuvchi yoki mahsulot etkazib beruvchi o'rtasida tuziladi va bunda ulardan biri albatta ustun mavqega ega bo'ladi. Shuning uchun ham

bunday holatlarda xaridorlarning hududi yoki doirasini cheklaydigan, o'zidan xaridor sotib olgan tovarlarni qayta sotish uchun narxga cheklashlar belgilaydigan hamda xo'jalik yurituvchi subyektlarga raqobat-chilar ishlab chiqargan tovarlarni sotishni man etadigan bitimlar-ni(kelishuvlarni) tuzish ta'qiqlanadi. Agarda bunday bitimlar tuzilgan bo'lsa, ular ham to'la yoki qisman haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning yuqorida ko'rsatib o'tilgan mazmundagi bitimlari monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan qonuniy deb ham topilishi mumkin. Buning uchun bitim ishtirokchilari mazkur kelishuv salbiy oqibatlar keltirib chiqarmasligini asoslab berishlari talab etiladi.

«Tovar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonunning 6-moddasiga muvofiq yuridik shaxslarning birlashmalari(ittifoqlari, uyushmalari)ga hamda xo'jalik shirkatlari va jamiyatlariga ularga uyushgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatiga raqobatni cheklash maqsadida aralashish taqiqlanadi. Aks holda mazkur birlashmalar hamda xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari sud tartibida tugatilishi mumkin. «Bank va banklar faoliyati to'g'risida»gi qonunning¹ 40-moddasiga muvofiq esa banklarning bank ope-ratsiyalari bozorini monopoliyalash va bank ishida raqobatni chek-lashga qaratilgan bitimlarga erishish maqsadida o'z ittifoqlari, uyush-malari va boshqa birlashmalaridan foydalanishi ta'qiqlanadi.

Monopolistik faoliyatning **uchinchi turi** bevosita davlat boshqaruvi organlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlarining faoliyat-lari bilan bog'liqdir. Bunda ularning faoliyati raqobatni cheklashga qaratilgan bo'ladi. Ularning raqobatni cheklashga qaratilgan harakat-lari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- biror-bir faoliyat sohasida yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarni tashkil qilishga cheklashlar joriy etish yoki muayyan bir tovarlar-ni ishlab chiqarishni ta'qiqdash;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarga shartnomalar tuzishda kimga-dir ustunlik berish, iste'molchilarning muayyan doiralari-ga tovarlarni birinchi navbatda etkazib berish to'g'risida ko'rsatmalar berish;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.— 1996. — 5-6-сон. 54-модда.

- ba'zi bir xo'jalik yurituvchi subyektlarga ayni bir tovar bozorining o'zida ishlaydigan boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan ustunlik beruvchi soliq yoki boshqa imtiyozlarni berib qo'yish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning aksiyalarini (ulushlarini) sotib olish;

- ayrim xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati uchun boshqa kamsituvchi yoki imtiyozli shart-sharoitlarni belgilash.

Yuqorida sanab o'tilgan harakatlar tabiiy ofatlar hamda falokatlarining oqibatlarini bartaraf etish maqsadida amalga oshiriladigan bo'lsa monopolistik faoliyat deb hisoblanmaydi va qonuniy deb topilishi mumkin. Davlat boshqaruvi organlari bilan mahalliy davlat hokimiyati organlarini monopolistik faoliyatga yo'l qo'yishayotganliklarining asosiy sababi quyidagilardan iborat:

-birinchisi, sobiq ittifoq davridagidek davlat organlarini xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga aralashuvi hozir ham davom etmoqda, chunki avvalgi kadrlar davlat organlarida o'z faoliyatlarini davom ettirishayapti va ularda yangicha dunyoqarash juda sekin shakllanayapti;

ikkinchisi, iqtisodiy va huquqiy bilimlari mavjud bo'lgan kadrlarning yetishmasligi yoki ularning bozor iqtisodiyotining mohiyatini chuqur anglab yetishmasliklari.

Monopolistik faoliyatning **to'rtinchi turi** boshqaruv organini boshqa bir boshqaruv organi bilan yoki xo'jalik yurituvchi subyekt bilan raqobatni cheklashga qaratilgan bitimlarida namoyon bo'ladi. Mazkur kelishuvlar narxlarni oshirish, pasaytirish, saqlab turishga, bozorni hududiy prinsip bo'yicha, sotuvlar va xaridlar hajmi, tovar xillari yohud sotuvchilar, xaridorlar, buyurtmachilarning doirasi bo'yicha taqsimlab olishga, xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirishini cheklash va ularni bozordan chetlatishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham bunday mazmundagi bitimlarni tuzish taqiqlanadi va ular haqiqiy emas deb topiladi.

Davlat boshqaruvi organlari tomonidan monopolistik faoliyatni amalga oshirilishiga yo'l qo'ymaslik uchun ularni tovarlar ishlab chiqarish yoki sotishni monopoliyalash maqsadida birlashishi, ularga raqobatni cheklab qo'yishi mumkin bo'lgan vakolatlarni berish, shuningdek boshqaruv organlarini vazifalarini xo'jalik yurituvchi sub-

yektlar vazifalari bilan qo‘shib yuborish hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarga mazkur organlarning vakolatlarini berish ta’qiqlanadi.

2-§. Monopolistik faoliyatni amalga oshirishning oqibatlari va javobgarlik turlari

Monopolistik faoliyatni amalga oshirish iqtisodiyotni rivojlantirishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va iqtisodiy islohotlar jarayonini sekinlashtirib yuboradi. Monopolistik faoliyat davlat, xo‘jalik yurituvchi subyektlar hamda fuqarolarning huquq va manfaatlariga zarar yetkazadi. Monopolistik faoliyatga yo‘l qo‘ymaslik yoki uni oldini olishning samarali usullaridan biri, bunday faoliyatni yuritganlik uchun javobgarlikning belgilab qo‘yilishidir. Mazkur faoliyatga yo‘l qo‘ymaslik uchun yuridik javobgarlikning barcha turlaridan foydalaniladi. Shuning uchun ham monopolistik faoliyatni amalga oshirilishi fuqarolik huquqiy, moliyaviy, ma’muriy hamda jinoiy javobgarliklarga tortilish uchun asos bo‘ladi.

Fuqarolik huquqiy javobgarlikni vujudga kelishiga sabab, monopolistik faoliyatni amalga oshirilishi fuqarolarga, xo‘jalik yurituvchi subyektlarga hamda ayrim hollarda davlatning o‘ziga ham zarar etkazadi. Masalan, xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan tovarga monopol qimmat narxning o‘rnatilishi, iste’molchilarning iqtisodiy manfaatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, ya’ni ular asossiz ravishda qimmat narxlarda tovarlarni xarid qilishga majbur bo‘ladilar. Ayrim iste’molchilar esa bunday qimmat narxda tovarlarni xarid qilish imkoniyatiga ega bo‘lmay qoladilar. Natijada iste’molchilar ham moddiy, ham ma’naviy zarar ko‘rishadi. Monopol arzon narxlarni o‘rnatilishi esa raqobatchilarning iqtisodiy manfaatlariga zarar yetkazadi va xatto ularni bankrotlik holatiga tushib qolishiga ham sababchi bo‘ladi. Davlat organlarining monopolistik faoliyati ham xuddi shu kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham monopolistik faoliyat yuritgan har qanday xo‘jalik yurituvchi subyekt, davlat boshqaruvi organi hamda mahalliy hokimiyat organlari o‘zlarining noqonuniy harakatlari bilan boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarga hamda shaxslarga etkazgan zararlari uchun javobgardirlar.

Xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan monopoliyaga qarshi davlat organining qonunbuzarlikni to‘xtatish, dastlabki holatni tiklash, shartnomalarni bekor qilish yoki o‘zgartirish to‘g‘risidagi ko‘rsatmalarini bajarmasligi uni moliyaviy javobgarlikka tortish uchun asos bo‘ladi. Shuningdek monopoliyaga qarshi davlat organiga zarur axbotrovlarni taqdim etmaslik yoki ataylab noto‘g‘ri ma‘lumotlarni taqdim etish yohud ushbu organning ruxsati bilan sodir etilishi lozim bo‘lgan harakatlarni uning roziligisiz amalga oshirish ham moliyaviy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Moliyaviy javobgarlik moliyaviy jarima ko‘rinishida bo‘ladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan harakat hamda harakatsizliklar o‘z navbatida aybdor shaxslarni ma‘muriy javobgarlikka tortish uchun ham asos bo‘ladi. Bu bevosita O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksining 178-moddasida o‘z ifodasini topgan. Moliyaviy javobgarlikka xo‘jalik yurituvchi subyekt tortilsa, ma‘muriy javobgarlikka xo‘jalik yurituvchi subyektning mansabdor shaxsi tortiladi.

Yuqoridagi qoidabuzarliklarni ma‘muriy javobgarlik qo‘llanilgandan so‘ng yana sodir etish jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Mazkur holat O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 183-moddasida aks ettirilgan. Bunda aybdor shaxs jarimaga tortilishi, muayyan huquqdan mahrum etilishi yoki ahloq tuzatish ishlariga jalb etilishi mumkin.

Demak, monopolistik faoliyatni amalga oshirish darhol moliyaviy, ma‘muriy hamda jinoiy javobgarlikka tortilish uchun asos bo‘la olmas ekan. Balki monopoliyaga qarshi davlat organining monopoliyaga oid qonunbuzarlikni bartaraf etish to‘g‘risidagi ko‘rsatmalarini bajarmaslik moliyaviy, ma‘muriy hamda jinoiy javobgarliklarni keltirib chiqaradi.

3-§. Tabiiy monopoliyalarni huquqiy tartibga solish

Raqobatni rivojlantirish hamda monopolistik faoliyatni cheklash har qanday davlat iqtisodiyotini rivojlantiruvchi asosiy omillardan biri bo‘lib hisoblanadi. Biroq xalq xo‘jaligida ayrim sohalar mavjud bo‘lib, ularda raqobat muhitini shakllantirib bo‘lmaydi. Mazkur sohalar yuridik va iqtisodiy adabiyotlarda **tabiiy monopoliyalar** deb

yuritiladi. Tabiiy monopoliyalar bilan bog‘liq huquqiy munosabatlar O‘zbekiston Respublikasining 1999-yil 19-avgustdagi «Tabiiy monopoliyalar to‘g‘risida»gi (yangi taxrirdagi) qonuni¹ bilan tartibga solinadi.

Tabiiy monopoliya – bu tovar bozorining holati bo‘lib, unda texnologik xususiyatlar tufayli muayyan tovarlar(ishlar, xizmatlar) turlariga bo‘lgan talabni qondirishning raqobatli sharoitlarini yaratish mumkin emas yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas.

Mazkur sohalarni tabiiy monopoliya deb nomlanishiga sabab, ushbu tovarlar bozorida raqobatni vujudga keltirish, odamlarning erki va xohishiga bog‘liq emas. Bunga sabab tabiiy monopoliya sharoitida ishlab chiqariladigan tovar(ish,xizmat)larning o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanliklarida. Mazkur xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- ushbu tovarlarni ishlab chiqarish ko‘p sarf-harajatni talab etadi;
- mazkur tovarlarni iste‘mol uchun boshqa tovarlar bilan almashtirib bo‘lmaydi;
- bu tovarlar ko‘p miqdorda va faqatgina yagona xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqilganda yoki realizatsiya etilgandagina qilingan sarf-harajatlarni qoplanishi mumkin;
- ushbu tovarlarga bo‘lgan talab, uning narxini o‘zgarishiga uncha bog‘liq emas.

Hozirgi paytda tabiiy monopoliya asosan quyidagi sohalarda o‘z ifodasini topgan:

- neft, gaz kondensati, tabiiy gaz va ko‘mir qazib chiqarish;
- neft, neft mahsulotlari va gazni magistral quvurlar orqali uzatish; elektr va issiqlik energiyasi ishlab chiqarish va uzatish;
- temir yo‘llarda yo‘lovchi, bagaj va yuk tashish;
- portlar va aeroportlarning xizmatlari;
- hamma uchun mo‘ljallangan elektr va pochta aloqasi xizmatlari;
- suv quvurlari va kanalizatsiya xo‘jaligi xizmatlari.

Tabiiy monopoliya bilan bog‘liq huquqiy munosabatlarda ishtirok etadigan subyektlar quyidagilardan iborat:

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1999. 9-сон. 21-модда.

1) tabiiy monopoliya subyektlari-tabiiy monopoliya sharoitida tovarlar ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan band bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar;

2) iste'molchilar- tabiiy monopoliya subyekti ishlab chiqarayotgan tovarni olayotgan fuqarolar, yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslar;

3) davlat va uning vakolatli organlari ular tabiiy monopoliya subyektlari bilan iste'molchilarning manfaatlarini mutanosibligini ta'minlab turadi.

Tabiiy monopoliya holatida raqobatni vujudga keltirish ham tabiiy monopoliya subyektlari, ham iste'molchilar manfaatlariga ziddir. Buni quyidagilar bilan asoslab berish mumkin:

birinchidan, raqobat tabiiy monopoliya tovarlarini ishlab chiqarish uchun yanada ko'proq mablag' sarflanishiga olib keladi, mazkur harajatlarni qoplash iqtisodiy jihatdan mumkin emas. Shuning uchun mazkur tovarlar ko'p miqdorda va yagona xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqilishi va realizatsiya etilishi lozim. Chunki bunday tovarlarni ko'p miqdorda ishlab chiqarilishi mahsulot birligiga sarflanadigan harajatlar miqdorini kamayishiga olib keladi;

ikkinchidan, harajatlarning ko'payib ketishi tovar (ish, xizmat)lar narxining qimmatlashuviga olib keladi va mazkur narxlar iste'molchilar uchun maqbul bo'lmaydi. Boshqa tovar(ish, xizmat)lar bilan esa ularning ehtiyojini qondirishning ilojisi yo'q.

Tabiiy monopoliya sohasida suiste'mollikka yo'l qo'ymaslik uchun, u albatta davlatning alohida nazorati va boshqaruvi ostida bo'ladi. Davlat hamda uning vakolatli organlari tabiiy monopoliya subyektlari bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarda har ikkala taraf manfaatlaridagi muvozanatni ta'minlab turadi. Mazkur vazifa quyidagi ikki usul bilan amalga oshiriladi:

birinchisi, tabiiy monopoliyalar sohasida davlat mulkining o'rnatilganligi;

ikkinchisi, tabiiy monopoliya sohalarini bevosita davlat tomonidan tartibga solinib turilishligi. Bu bevosita Vazirlar Mahkamasi hamda u vakolat bergan organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Tabiiy monopoliya subyektlarining faoliyatlari esa **narx va narx bilan bog'liq bo'lmagan usullar** yordamida tartibga solinadi.

Narx usulida tabiiy monopoliya tovar (ish, xizmat)lariga narxlar yoki ularning eng past hamda eng yuqori darajalari davlatning vakolatli organi tomonidan belgilab beriladi. Fuqarolik kodeksi normalariga muvofiq shartnomaviy-huquqiy munosabatlarda tovarning narxi taraflarning kelishuviga muvofiq belgilanadi. Biroq mazkur qoidani yuqoridagi sababga ko'ra tabiiy monopoliya tovarlari uchun tuziladigan shartnomalarga tadbiiq etib bo'lmaydi. Chunki taraflar vakolatli organ tomonidan belgilab qo'yilgan narx yoki narxlar doirasida shartnoma tuzishga majburlar. Mazkur narxlar tabiiy monopoliya subyektlari hamda iste'molchilarning manfaatlaridan kelib chiqqan holda belgilangan bo'ladi. Belgilab qo'yilgan narxdan past narxda shartnoma tuzish tabiiy monopoliya subyektlari manfaatlariga zid bo'lsa, yuqori narxda shartnoma tuzish iste'molchilarning manfaatlari uchun ziddir. Shuning uchun ham vakolatli davlat organi har ikkala taraf uchun maqbulroq bo'lgan narxni belgilab beradi.

Narx bilan bog'liq bo'lmagan usulda – vakolatli davlat organi xizmat ko'rsatilishi shart bo'lgan iste'molchilarni aniqlaydi va ularni tabiiy monopoliya subyektlari realizatsiya qiladigan tovar bilan to'liq hajmda ta'minlashning imkoni bo'lmagan taqdirda ta'minlashning eng kam darajasini belgilab qo'yadi. Mazkur holatda davlatning vakolatli organi iste'molchining manfaatlarini ko'zlab harakat qiladi. Chunki tabiiy monopoliya tovar (ish, xizmat)larini ishlab chiqarish hajmi cheklangan bo'ladi va shu tufayli barcha iste'molchilarning ehtiyojini to'liq qon-dirishning imkoniyati mavjud emas. Bunday vaziyatda vakolatli davlat organi mazkur tovar (ish, xizmat)lar bilan ta'minlanishi shart bo'lgan iste'molchilarni aniqlaydi va ular hech bo'lmaganda ushbu tovarlar bilan minimal darajada ta'minlanishi kerakligi belgilab qo'yiladi. Bunda mazkur iste'molchilar uchun tovar (ish, xizmat)larni yetkazib berishning minimal darajalari (limitlari) belgilab qo'yiladi. Natijada tabiiy monopoliya subyekti mazkur toifadagi iste'molchilarga belgilab qo'yilgan limit miqdorida tovar (ish, xizmat)larni yetkazib berishga majbur bo'ladi. Yetkazib beriladigan tovar hamda ko'rsatiladigan ish va xizmatlarning miqdori mazkur limitlardan kamayib ketmasligi lozim.

Yuqoridagi qoida asosan iste'molchi sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan tadbiiq etiladi. Shuning uchun ham tabiiy mono-

poliya subyektlari xo'jalik yurituvchi subyektlarga elektr energiya, gaz, suv kabilarni vakolatli davlat organi belgilab qo'yilgan limitlarda yetkazib beradi. Mazkur limit miqdori shartnomada bevosita aks etiriladi. Unga ko'ra ta'minotchi iste'molchiga belgilangan limit miqdorida tovar yetkazib berish majburiyatini olsa, iste'molchi ana shu limit miqdorida tovarlarni qabul qilib olish huquqiga ega bo'ladi. Shu bilan birgalikda iste'molchi ham belgilab qo'yilgan limitdan ortiq tovarni iste'mol etishga haqli emas.

Tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini tartibga soluvchi vakolatli davlat organlari yuqorida ko'rsatib o'tilgan tartibga solish usullarini qo'llashda ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatini oshirish va ularga bo'lgan talabni qondirishni rag'batlantiruvchi jihatlarni hisobga olgan holda harakat qilishadi. Eng asosiysi ishlab chiqariladigan tovarlar uchun sarflanadigan harajatlarning asosli ekanligi tahlil etiladi. Bunda bevosita quyidagilar hisobga olinadi:

- tovarlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish chiqimlari (ya'ni ish haqi, xom-ashyo, qo'shimcha harajatlar va h.k.);
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar;
- asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymati, amortizatsiya ajratmalari hamda investitsiyaga bo'lgan ehtiyoj;
- tovarlar turli narxlarda realizatsiya qilinishi ehtimolidan kutilayotgan foyda;
- iste'molchilar turli guruhlarining tovarlar ishlab chiqariladigan joydan olisligi;
- ishlab chiqarilayotgan (realizatsiya qilinayotgan) tovarlar sifatining iste'molchilar talabiga muvofiqligi;
- davlat dotatsiyalari va yordamining zarurligi.

Tabiiy monopoliya subyektlarining faoliyati vakolatli davlat organlari tomonidan tartibga solinsa, monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan nazorat ostiga olinadi. Nazorat qilishdan maqsad tabiiy monopoliyalarning faoliyati sohasida samarali davlat siyosatini amalga oshirishdir. Aynan mazkur nazorat tabiiy monopoliyalarga oid qonun hujjatlari normalarini buzilishini oldini oladi. Nazorat quyidagi ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

birinchisi, tabiiy monopoliya tovarlari iste'molchilarining manfaatlarini himoya qilish. Bunda tabiiy monopoliya subyektlarini iste'mol-

molchilarning manfaatlariga zarar yetkazadigan harakatlari(bitimlari) nazorat ostiga olinadi;

ikkinchisi, tabiiy monopoliyalarni monopoliyadan chiqarishga va bu sohalarda raqobatni rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan omillarni o'rganib chiqib, bartaraf etish. Bunda ana shu omillarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan bitimlar nazorat ostiga olinadi.

Yuqoridagi yo'nalishlardan kelib chiqqan holda, monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan quyidagilar nazorat ostiga olinadi:

- tabiiy monopoliya tovarlarini ishlab chiqarish(realizatsiya qilish) bilan bog'liq bo'lmagan asosiy vositalarga nisbatan mulk huquqini yoki foydalanish huquqini qo'lga kiritadigan bitimlarni, agarda ushbu bitimlarning qiymati tabiiy monopoliya subyekti kapital qiymatining 10% dan ortiq bo'lsa. Bunday bitimlarni tuzilishini taqiqlashdan maqsad, tabiiy monopoliya subyektini boshqa, ya'ni tabiiy monopoliya sohasiga kirmaydigan tovarlarni ishlab chiqarishiga yo'l qo'ymaslik. Aks holda tabiiy monopoliya tovarlarini ishlab chiqarishga yetarli darajada e'tibor qaratilmaydi. Natijada iste'molchilar o'zlari uchun zarur bo'lgan tovarlar bilan yetarli darajada ta'minlanmay qolishadi;

- tabiiy monopoliya tovarlarini ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan asosiy vositalarning bir qismini boshqa xo'jalik yurituvchi subyektga tasarruf etish yoki vaqtincha foydalanish uchun berib qo'yish bilan bog'liq bitimlar tuzilishini, agarda ushbu bitimlarning qiymati tabiiy monopoliya subyekti kapitali qiymatining 10% dan oshsa. Ushbu bitimlarni tuzilishini taqiqlashdan maqsad, tabiiy monopoliya tovarlarini ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan vositalarni boshqa maqsadda ishlatilishiga yo'l qo'ymaslik. Chunki bu holat ham yuqoridagidek tabiiy monopoliya tovarlarini yetarli bo'lmagan miqdorda ishlab chiqilishiga olib kelishi mumkin;

- iste'molchilarga realizatsiya qilinadigan tovarlar hajmi bo'yicha shartnomalarga rioya etilishi ustidan. Ma'lumki tabiiy monopoliya tovarlari taqchil bo'lganligi tufayli barcha iste'molchilarni mazkur tovarlar bilan to'liq miqdorda ta'minlashning imkoniyati mavjud emas. Shuning uchun vakolatli davlat organi tabiiy monopoliya tovarlari bilan ta'minlanishi shart bo'lgan iste'molchilar ro'yxatini belgilab beradi. Tabiiy monopoliya subyektlari mazkur iste'molchilar bilan shartnoma tuzishga majburlar. Agarda tabiiy monopoliya subyekti

muayyan iste'molchini tovar bilan ta'minlashga imkoniyati yo'qligini isbotlab bersa ham, hech bo'lmaganda belgilab qo'yilgan limit miqdorida tovar yetkazib berishga majbur. Shuningdek tovarning miqdori mazkur limitdan kamayib ketmasligi kerak;

- tovarlar narxini chiqarish hamda narxlarni qo'llash tartibiga rioya etish ustidan. Bunda tabiiy monopoliya tovarlariga o'rnatilgan narxlar tabiiy monopoliya subyekti bilan iste'molchilarning manfaatlariga mutanosibligi tekshiriladi;

- tabiiy monopoliya subyektlarini tashkil etilishi, qayta tashkil etilishi va tugatilishi ustidan. Bunda yangidan tashkil etilayotgan yoki qayta tashkil etilayotgan tabiiy monopoliya subyektlari haqiqatan ham tabiiy monopoliyaga xos tovarlarni ishlab chiqarish uchun ta'sis etilayotganligi tekshiriladi. Agarda u ishlab chiqarmoqchi bo'lgan tovarlarni raqobat sharoitida ishlab chiqarish imkoniyati mavjud bo'lsa unga tabiiy monopoliyaning huquqiy holati berilmaydi va u davlatning maxsus reestriga kiritilmaydi. Tabiiy monopoliya tovarlarini raqobat sharoitida ishlab chiqarish mumkin bo'lganda yoki ularga bo'lgan ehtiyoj yo'qolganda yohud ularni ishlab chiqarish imkoniyatlari mavjud bo'lmay qolganda (ya'ni neft, gaz, ko'mir kabi tabiiy resurslarning zahiralari tugaganda) tabiiy monopoliya subyektlari tugatiladi.

Tabiiy monopoliya subyekti yuqorida aytib o'tilgan asosiy vositalarni tasarruf etish yoki xarid qilish bilan bog'liq bitimlarni tuzishi uchun monopoliyaga qarshi davlat organining roziligini olishi shart. Agarda mazkur bitimlarni tuzilishi salbiy oqibat keltirib chiqarishi mumkin bo'lsa yoki rozilik olish uchun taqdim etilgan hujjatlar to'liq bo'lmasa, monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan rozilik berilmaydi.

Monopoliyaga qarshi davlat organi tabiiy monopoliya sohasida o'z vazifasini amalga oshirishi uchun quyidagi vakolatlarga ega:

- tabiiy monopoliya subyektlarining reestrini yuri-tadi;

- tabiiy monopoliyalar faoliyatini tartibga solish bilan bog'liq qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

- tabiiy monopoliya subyektlariga bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar beradi;

- tabiiy monopoliya subyektlariga jarimalar solish to'g'risida qarorlar qabul qiladi;

- mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan tabiiy monopoliyaga oid qonun hujjatlariga zid hujjatlar qabul qilinganda, ularni bekor qilish yoki o'zgartirish to'g'risida ko'rsatmalar yuboradi;

- o'z vazifasini bajarishi bilan bog'liq masalalar yuzasidan sudga ariza bilan murojaat etadi.

Demak, tabiiy monopoliya uning iqtisodiy xususiyatlari inobatga olingan holda huquqiy jihatdan tartibga solinishi lozim ekan, aks holda u samarali faoliyat ko'rsatmaydi va natijada iste'molchilar zarur bo'lgan tovar (ish, xizmat)lar bilan ta'minlanmay qoladilar.

Nazorat savollari:

1. Monopolistik faoliyat nima?
2. Ustun mavqe tushunchasini izohlab bering.
3. Monopolistik faoliyat qanday ko'rinishlarda amalga oshiriladi?
4. Tabiiy monopoliyalarga kiruvchi sohalarni sanab o'ting.
5. Monopolistik faoliyat uchun qanday javobgarliklar belgilab qo'yilgan?

XI bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) FAOLIYATIGA SOLIQLAR ORQALI TA‘SIR QILISHNING HUQUQIY ASOSLARI

1-§. O‘zbekistonda xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini soliqlar vositasida boshqarish, uning asosiy funktsiyalari va tamoyillari

Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar olinishi – hozirgi zamon davlatlarining barchasiga xos bo‘lgan xususiyatdir. Zeroki, davlatning harbiy-mudofaa, ijtimoiy-iqtisodiy, boshqaruv, madaniy-ma‘naviy sohalaridagi faoliyatini moddiy-moliyaviy jihatdan ta‘minlash, davlat organlari bir me‘yorda ishlashiga erishishning asosiy manbai yuridik hamda jismoniy shaxslardan olinadigan turli-tuman soliqlar, majburiy to‘lovlar hisoblanadi. Shu sababli davlat soliq tizimlarini aniq, samarali ishlashi, soliq to‘lovchilarning esa soliq to‘lashga oid konstitusiyaviy majburiyatlarini o‘z vaqtida, to‘liq bajarishlari mamlakat iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatuvchi qudratli omillardan sanaladi. Davlatning harbiy-mudofaa, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa dasturlarini muvaffaqiyatli bajarilishi, aholini ijtimoiy jihatdan himoya qilinishi, madaniyat, fan va texnika taraqqiyotini ta‘minlanishi ko‘p jihatdan joriy etilgan soliqlar hamda boshqa majburiy to‘lovlarni o‘z vaqtida, to‘la hajmda davlat xazinasiga kelib tushishiga, davlat byudjeti daromad qismining ijro etilishiga bog‘liqdir.

Ushbu vazifalarni bajarilishida xo‘jalik subyekti bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslar to‘laydigan soliqlar, boshqa majburiy to‘lovlar yetakchi o‘rinda turadi. 2003-yilda bilvosita soliqlar tushumlari 1 trillion 367,5 mlrd so‘mni tashkil etib, ular budjet daromadlarining 59 foizdan ortiqrog‘ini ta‘minlashi kerak. Kelgusi yilda resurs soliqlari jami budjet daromadlaridagi ulushi 9,1 foizni tashkil etishi nazarda tutilmoqda.¹

Soliq – yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan yakka tartibda, qaytarib berilmaslik sharti bilan o‘zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan yoki operativ boshqaruvlarida, xo‘jalik yuritishlarida bo‘lgan

¹ “Халк сўзи”. 2002 йил 25 декабр. № 279.

mablag'larni (pul shaklidagi) qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan miqdorda, muddatlarda va tartibda davlat byudjetiga majburiy tarzda to'lab turiladigan summadan iborat.

Majburiy to'lovlar – bu yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan majburiy tartibda to'lanishi lozim bo'lgan pul summasi bo'lib hisoblanadi. Soliq sohasidagi huquqiy siyosat fiskal (davlat xazinasini to'ldirish) maqsadidan boshqa bir qator iqtisodiy, siyosiy, huquqiy funksiyalarni ham ko'zlaydi. Soliqlar vositasida iqtisodiyotni rag'batlantirish, cheklash, tartibga solish, nazorat qilish, boshqarish kabi funksiyalar bajariladi.

Soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi iqtisodiyotning muayyan sektorlarini ustuvor rivojlantirish maqsadga muvofiq, deb topilganida amalga oshiriladi. Masalan, mamlakatga chet el investisiyasini kengroq jalb etish maqsadida qo'shma korxonalarda chet ellik sherkiklar hissasi ko'proq bo'lishi rag'batlantiriladi va bu ko'rsatkichning ortishi soliq imtiyozini kengayishiga sabab bo'ladi. Yoki bo'lmasa xo'jalik yurituvchi subyekt o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni qanchalik ko'proq eksportga yo'naltirsa, shunchalik ko'proq soliq imtiyozlaridan foydalanish imkoniga ega bo'ladi va boshqalar.

Soliqlarni cheklash funksiyasi mahsulotlar va xizmatlarning muayyan turlarini vaqtincha kamaytirish, ushbu sektordagi moddiy, moliyaviy va boshqa resurslarni boshqa yo'nalishga burish ehtiyoji tug'ilganida iqtisodiyot tarmoqlarida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishning iqtisodiy usuli sifatida qo'llaniladi. Masalan, chakana savdo-sotiqni juda ham keng yoyilishi va ayni paytda ishlab chiqarish tarmoqlaridagi turg'unlik, moddiy ishlab chiqarishni yanada avj oldirish zarurati tovar bozorlarida muayyan cheklashlar qo'llanilishiga, soliqlar miqdorini u yerda sezilarli ko'paytirilishiga sabab bo'ldi.

Soliqlar tartibga solish funksiyasini ham bajaradi. Soliqqa oid qonun hujjatlarida tadbirkorlik subyektlari tomonidan soliq solish obyektlari sanaluvchi moliyaviy va boshqa operatsiyalarni hisob-kitobini yuritish, hisobotlar taqdim etish, soliqlarni to'lash tartiblarini belgilab beriladi. Soliqlarning asosiy funksiyalaridan biri **nazorat qilish funksiyasi** sanaladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan xo'jalik faoliyatini, soliqqa tortiladigan obyektlarni to'g'ri va to'liq hisobga olib borilishi, tegishli soliqlar hamda boshqa majburiy to'lov-

larni o'z vaqtida, to'la hajmda byudjetga to'lanishi davlat soliq xizmati organlari tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda nazorat qilib boriladi.

Soliqlar boshqarish funksiyasini ham bajaradi. Bu funksiyani ro'yobga chiqishi muayyan tuman (shahar), viloyat, butun mamlakat miqyosida davlat byudjeti daromad qismi ijrosini tashkil etish, turli soliqlar va majburiy to'lovlarni byudjetga kelib tushishini boshqarish, ushbu jarayonni umumlashtirish, tahlil qilish, zarur hollarda tegishli usullar hamda vositalar bilan unga ta'sir qilish chog'ida ko'zga tashlanadi.

Soliqlar xazinani to'ldirish (fiskal), rag'batlan-tirish, tartibga solish, nazorat qilish vositasi sifatida qo'llanilar ekan, muayyan tamoyil-larga taya'nilgan holda qo'llaniladi. Soliqqa oid munosabatlarda quyidagi tamo-yillarga amal qilinadi:

1. Soliqlarning umumiyligi, ya'ni bir xil iqtisodiy va yuridik statusga ega bo'lgan xo'jalik subyektlari umumiy asoslarda soliqqa tortiladilar, ularga imtiyozlar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar va tartiblardagina berilishi mumkin;

2. Soliqlarni qonun asosida va oshkora tarzda joriy etilishi. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 5-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasida soliqlar va yig'imlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi vakolat bergan hollarda soliqlarning ayrim turlari O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan ham belgilanishi mumkin.

Soliq turi, uning miqdori, to'lovchilari, to'lanish tartibi oshkora tarzda oldindan belgilanganligi, bu sohada o'zboshimchaliklarga yo'l qo'yilmasligi, soliq demokratizmining eng muhim kafolatlaridan bo'lib hisoblanadi;

3. Soliq to'lovchi tadbirkorlik subyektining xo'jalik mustaqilligiga ega ekanligi, soliq summasini hech kimning aralashuvisiz erkin ravishda hisoblab chiqishi, byudjetga to'lashi, uning soliq sohasidagi ichki ishlariga hech kimni aralashuviga yo'l qo'yilmasligi;

4. Soliqlarni joriy etish faoliyati bilan soliqlarni to'plash faoliyatini bir-biridan qat'iy ajratilganligi. Ya'ni soliqlar davlat qonunchilik hokimiyati organlari tomonidan o'rnatilishi, soliqlarni to'plash (soliqqa oid qonunlarning ijrosini ta'minlash) ijroiya organlar tomo-

nidan amalga oshirilishi va bu davlat organlarining bir-birlarining ishlariga aralashmasliklari;

5. Soliqlar joriy etilishi, soliq qonun hujjatlari ijrosi ustidan nazoratning amalga oshirilishi;

6. Soliqlar to'lanishining, soliqqa oid qonun hujjatlari buzilishi uchun javobgarlikning muqarrarligi;

7. Soliqlardan tadbirkorlikni, iqtisodiyotni rag'batlantiruvchi vosita sifatida keng foydalanilishi. Bulardan tashqari, soliq munosabatlarida demokratizm, insonparvarlik, qonuniylik, ijtimoiy adolatni qaror toptirishi kabi umumhuquqiy tamoyillar ham to'la amal qiladi.

2-§. Xo'jalik faoliyatiga soliqlar orqali ta'sir etish maqsadi, tushunchasi va vositalari

Mamlakat iqtisodiy hayoti va xo'jalik faoliyatiga davlat yo'li bilan ta'sir etishning eng samarali usullaridan biri – soliqlar orqali boshqarishdir. Davlat xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir o'tkazish chog'ida ishlab chiqarishni rag'batlantirish, fiskal maqsadlarga erishish, qonunlar bilan belgilab qo'yilgan tartib qoidalarga rioya etilishini nazorat qilishga intiladi.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov o'zining 2006-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007-yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasi Majlisidagi ma'ruzasida ko'rsatib o'tilganidek: "Davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini keskin kamaytirish bo'yicha davlat nazorat organlarining korxonalar xo'jalik faoliyatiga har qanday noqonuniy aralashuviga to'la barxam berish muhim ahamiyatga molik masala bo'lib qolmoqda"¹

Davlatning ixtiyoridagi iqtisodiy hamda huquqiy mexanizm sifatida soliqlar orqali tartibga solish o'ziga xos belgilar hamda xususiyatlarga ega. Bunda eng avvalo soliqlarning majburiyligi, ya'ni xo'jalik subyekti davlatga itoat etishi lozim ekanligi va u soliq to'lash-to'lamaslik masalasini o'z xoxishiga ko'ra hal qilaolmasligi nazarda

¹ **Каримов И.А.** Янгиланиш ва барқарор тараққий йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш асосий вазифамиз. "Халқ сўзи" 13 феврал 2007 йил.

tutilmog'i lozim. Tadbirkor muayyan xususiyatlarga ega bo'lgan chog'dan boshlab (masalan, daromad (foyda) olishi, mulkka ega bo'lishi, yerga egalik qilishi va boshqalar) o'z-o'zidan (avtomatik tarzda) soliq to'lovchiga aylanadi hamda soliq yuzasidan tegishli majburiyatlarga ega bo'lib qoladi.

Soliqlarning yana bir belgisi – soliqlar evaziga hech bir haq yoki imtiyoz berish ko'zda tutilmaganligidir. Davlat butun jamiyatning hayot faoliyatini moliyaviy jihatdan ta'minlar ekan, soliq to'lovchiga bevosita u to'lagan soliq evaziga biron-bir tarzda haq to'lash yoki qandaydir xizmat ko'rsatish majburiyatini o'zining zimmasiga olmaydi.

Soliqlar qaytarib olinmaslik sharti bilan soliq to'lovchilar tomonidan to'lanishi, ya'ni xo'jalik subyektlaridan to'plangan soliqlar shaxsi noma'lumlashtirilgani holda davlat xazinasiga, uning mutlaq egaligiga o'tadi, uni kelgusida qaytarib berilishi yoki qandaydir tarzda kompensasiya qilinishi ehtimoli mavjud bo'lmaydi.

Soliqlar ma'muriy yoki jinoiy tartibda qo'llaniladigan jarimalardan, yuridik shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan iqtisodiy (moliyaviy) choralardan farq qilib, jazo bo'lib hisoblanmaydi va sodir etilgan huquqbuzarlik xatti-harakati uchun javobgarlik chorasi emas. Soliqlar bu – xo'jalik faoliyati olib borilganligi uchun xo'jalik subyektlari tomonidan davlat foydasiga amalga oshiriladigan to'lov, Milliy daromodning muayyan qismi davlat ehtiyojlari uchun jalb etilish usulidir.

Xo'jalik subyektlariga soliqlar orqali ta'sir o'tkazish mulkni uning egasidan davlat foydasiga olishning alohida usuli sifatida xo'jalik subyekti tomonidan markaziy yoki mahalliy byudjetga pul shaklida to'lovlar to'lashi tarzida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 9-moddasiga ko'ra: «O'zbekiston Respublikasi hududida soliqlar va yig'imlar O'zbekiston Respublikasining pul birligi – so'mda hisoblab chiqariladi».

Xo'jalik faoliyatiga soliqlar orqali ta'sir qilish tartibga solish hamda na'zoratni ham o'z ichiga qamrab oladi. Tartibga solish qonunchilik sohasiga taalluqli bo'lib, O'zbekistonda soliq masalalariga oid qonunlar va boshqa qonun hujjatlarining ko'p sonli tizimi mavjud. Ulardan eng muhimlari qatoriga O'zbekiston Respublikasining Soliq

kodeksi¹, «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi² qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari³, O'zbekiston Hukumati qarorlari⁴, idoraviy me'yoriy hujjatlar⁵ va boshqalar kiritilishi mumkin.

Xo'jalik faoliyatiga soliqlar vositasida ta'sir o'tkazishni huquqiy tartibga solish ikki guruhni qamrab oluvchi yagona tizimdan iborat.

Birinchi guruhga O'zbekiston Respublikasida soliq va soliqqa tortishning umumiy qoidalariga, soliq tizimi, uning elementlari, soliq organlari, soliq to'lovchilar hamda ularning soliq munosabatlaridagi mavqeiga (huquqlari, majburiyatlari, javobgarliklari) va boshqa masalalarga taalluqli tushunchalar, prinsiplarni nazarda tutuvchi normalar kiritilgan.

Ikkinchi guruh esa respublika va markaziy soliqlarning ayrim turlarini joriy etilishi, hisoblab chiqarilishi, to'lanishi, ular yuzasidan imtiyozlar va boshqa masalalarni aks ettiruvchi qoidalarni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi amalga kiritilgunga qadar (1998-yil 1-yanvargacha) bir qator soliqqa oid qonunlar mavjud edi va ular vositasida soliqlarning ayrim turlarini hisoblab chiqish, to'lash tar-tiblari, soliqqa tortishga oid boshqa munosabatlar tartibga solinar edi⁶.

Bugungi kunda soliq va soliqqa tortish masalasiga oid o'nlab yo'riqnomalar, yuzlab xat, tushuntirish, ko'rsatmalar, o'nlab farmonlar va qarorlar qabul qilingan bo'lib, ular yordamida soliqqa tortishning turli masalalari huquqiy jihatdan tartibga solib kelinmoqda. Ayrim hollarda yo'riqnoma xususiyatiga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlarni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, Soliq kodeksi

¹ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси.-Т., «Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2004.

² Ўзбекистон Республикасининг Янги қонунлари, №17.-Т., «Адолат»,1998.

³ Масалан: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 26 июлдаги «Давлат бюджетига солиқлар ва тўловлар бўйича имтиёзлар беришни тартибга солиш тўғрисида»ги Фармони.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг 2001 йил 31 декабрдаги 490-сонли «Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги қарори.

⁵ ЎЗР Адлия вазирлигида 2002 йил 2 мартда 1109-сон билан рўйхатга олинган «Юридик шахслар даромадлари (фойдаси)дан бюджетга солиқни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома».

⁶ Жумладан, қаранг: «Қорхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинadиган солиқлар тўғрисида»ги қонун ва бошқалар. Батафсилроқ, қаралсин: Й.Турсунов. «Солиқлар ҳақида нималарни биласиз?» – Т., «Ўзбекистон», 1993 йил.

va boshqa qonunlarga zid tarzda qabul qilish hollari mavjud¹. Bunday hol mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga soliqlar orqali ta'sir o'tkazish samaradorligini pasayishiga, qonuniylik, ijtimoiy adolat prinsiplarini buzilishiga olib kelishi mumkin.

Davlat soliqlar orqali iqtisodiyotga, xo'jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir o'tkazishni amalga oshirar ekan, bir necha muhim vazifalarni ko'zlagani holda harakat qiladi. Bulardan eng muhim va bosh vazifa—byudjetni mablag' bilan to'ldirish—fiskal maqsaddir. Davlat soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni byudjetga jalb etar ekan, o'zining boshqa yo'nalishlardagi — mudofaa, xavfsizlikni ta'minlash, ijtimoiy sohani va boshqa yo'nalishlardagi faoliyatini moliyaviy mablag' bilan ta'minlashga erishadi, to'lov qobiliyatini zarur darajada saqlab turadi.

Tartibga solishga qaratilgan vazifaning bajaralishi soliq yukini to'lovchilar o'rtasida adolatli tarzda taqsimlash, shu yul bilan u yoki bu tarmoq yoki regionni rivojlantirilishi uchun sharoit yaratish, tadbirkorlarning u yoki bu guruhini qo'llab-quvvatlash maqsadlarini ko'zlaydi. Soliqlar sohasida imtiyozlar yoki cheklashlar shaklidagi muruvvatlardan oqilona foydalangani holda xo'jalik faoliyatining ayrim turlari uchun qulay iqtisodiy sharoitlar yaratadi yoki uning muayyan turlari suratini pasaytirishga harakat qiladi.

O'zbekistonda soliqlar orqali iqtisodiy hayotga ta'sir o'tkazish paytida davlat manfaatlarini ayrim shaxs, butun jamiyat manfaatlaridan ustunligi prinsipiga amal qilinadi, davlat jamiyat imkoniyatlaridan o'zining maqsadlari yo'lida foydalanadi. Biroq, bugungi kunda bu prinsipga asoslanuvchi munosabatlarga barham berish, davlat va jamiyat, davlat va ayrim shaxs manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish, bu manfaatlar o'rtasida antogonizm bo'lishiga yo'l qo'ymaslik dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Chunki ayrim shaxs, butun jamiyat manfaatlari, imkoniyatlari hisobga olinmaydigan soliq siyosati oxir oqibatda sosial portlashlar, ijtimoiy nobarqarorlik xavf-xatarini yuzaga keltirishi aniq. Hozirgi zamon taraqqiyoti davlatning jamiyat va shaxs manfaatlariga zid keluvchi o'zga manfaatlari bo'lishi mum-

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг 2001 йил 10 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 59-моддасини шархлаш тўғрисида»ги тўхтами. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2001 йил, 19-сон.

kinligini taqozo etmaydi. Davlat jamiyatga zarur bo'lganligi uchun-gina va shu sababli jamiyat davlat qo'lida qurol bo'lib xizmat qilishi emas, aksincha, u jamiyat oldida turgan global vazifalarni bajarish quroli bo'lib xizmat qilishi lozim. Ushbu prinsiplar ro'yobga chiqaril-gan taqdirdagina normal soliq munosabatlari vujudga kelishi mumkin.

Davlat soliqlar orqali xo'jalik faoliyatiga ta'sir o'tkazish cho-g'ida xususiy mulk muqaddas va dahlsiz ekanligini diqqat markazida saqlashi kerak. Xo'jalik faoliyatiga soliqlar orqali ta'sir qilish bu ja-rayonni tartibga solish hamda nazorat qilish yo'li bilan amalga oshi-riladi. Xo'jalik faoliyatiga soliq yo'li bilan ta'sir qilish qonunchilik richaglaridan foydalanilgani holda amalga oshiriladi. Uni qonunchilik yo'li bilan tartibga solish ijroiya organlari tomonidan nazorat qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Soliq to'lovchilarga ta'sir o'tkazishning eng samarali vositala-ridan biritekkshirishdir. Tekshirishlar uch bosqichda amalga oshirilishi belgilangan. *Birinchi bosqichda soliq to'lovchilar tomonidan taqdim etilgan hisobotlar hamda hujjatlarni o'rganish* – tahlil qilish orqali tek-shirib chiqiladi.

Tekshirishning ikkinchi bosqichida avval to'langan soliqlar, ular yuzasidan hisobotlar tekshiriladi. Bunda to'langan soliqlar bilan huj-jatlar o'zaro solishtiriladi, tahlil etiladi.

Tekshirishning uchinchi bosqichida soliq xizmati organi xodim-lari joyga (tegishli korxonalar, tashkilotga) chiqib, ahvolni o'rganish, ko'zdan kechirish, hujjatlarni o'rganish ishlarini amalga oshiradi.

Keyingi yillarda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tek-shirish ishlarini tartibga solishga qaratilgan jiddiy choralar ko'rildi va bunda davlat tekshiruvchi organlari, shu jumladan soliq organlari tomonidan tekshirishlar amalga oshirilish paytida suiiste'molliklarga yo'l qo'ymaslik, tadbirkorlar huquqlarini buzilishi oldini olish nazarda tutiladi.

Yil yakunlari bo'yicha Vazirlar Maxkamasida bo'lib o'tgan maj-lisida Respublika Prezidenti I.A.Karimov bu haqida so'z yuritib ta'-kidlagan edi: **“Albatta, keyinga uch yilda ko'pgina ishlar amalga oshirildi. Bugungi kunda moliya-xo'jalik faoliyatini faqat soliq organlari tekshirishi mumkin, tadbirkorlarga nisbatan har qanday sanksiyalar faqat sud qarori bilan qo'llaniladi. Qonun-**

chilikdagi baxsli masalalar tadbirkorlar foydasiga hal etilmoqda. Hisobot taqdim etishning barcha shakllari va turli keskin qisqartirildi.” «Xalq so‘zi» 2007-yil 13-fevral.

O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 24-dekabrdaagi «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to‘g‘risida»gi qonunida tekshirishlarning asosiy prinsiplari, tekshirishlarga qo‘yiladigan talablar belgilab berildi.

Mazkur qonunning 4-moddasida xo‘jalik faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish shakllari ko‘rsatib qo‘yilgan. Qonunning 9-moddasida esa korxonalarni tekshirish o‘tkazilishidan avval vakolatli muvofiqlashtiruvchi organdan ruxsat olinishi kerakligi aytilgan.

Xo‘jalik subyektlariga soliqlar orqali ta‘sir etish soliqlar, majburiy to‘lovlar olish yo‘li bilan ham amalga oshiriladi.

Soliq muayyan tarkibiy elementlarni o‘z ichiga oluvchi murakab huquqiy-iqtisodiy konstruksiyadir. Soliq elementlari bo‘lib quyidagilar sanaladi:

- a) soliq obyekt;
- b) soliq solish predmeti;
- v) soliqqa tortish bazasi;
- g) soliq manbai;
- d) soliq solish birligi;
- e) soliq stavkasi;
- j) soliqqa tortish davri;
- z) soliq to‘lash muddatlari;
- i) soliq to‘lovchilar.

Soliq solish obyekt – soliqqa tortish predmeti yuzasidan soliq munosabatlari subyektlari o‘rtasidagi yuridik aloqalardan iborat. Soliq solish obyekt bo‘lib mulkka nisbatan bo‘lgan huquq, foyda, mahsulotning qiymati va boshqalar hisoblanadi.

Soliqqa tortish predmeti deganda, soliq to‘lovchida bo‘lgan muayyan huquqlar (mulkka, tovarga va boshqalar) tushuniladi.

Soliq solish bazasi bo‘lib, soliqqa tortish predmetining miqdor ko‘rsatkichi, soliq solish uchun hisoblab chiqilgan ko‘rsatkich hisoblanadi.

Soliq manbai – soliq to‘lanadigan mulkdan iborat. Ular foyda va kapitaldir.

Soliq solish birligi soliqlar tortish paytida soliq solish bazasini aniqlashga xizmat qiluvchi moddiy ko'rsatkichlardan iborat.

Soliq stavkasi bo'lib muayyan foizlarda, aniq summalarda yoki boshqa ko'rsatkichlarda qonun bilan belgilangan soliq solish bazasiga nisbatan miqdordagi ko'rsatkich sanaladi.

Soliqqa tortish davri – soliq majburiyati yuzaga keladigan vaqt bo'lagidan iborat. Soliqqa tortish davri yil, yil choragi kabilardan iborat bo'lishi mumkin.

Soliq to'lash muddati deganda, soliq to'lovchi majburiyatini bajarishi va tegishli byudjetga soliq to'lashi lozim bo'lgan vaqt tushuniladi.

3-§. Xo'jalik faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish yuzasidan huquqiy munosabatlar

Davlat soliqlardan foydalangani holda xo'jalik subyektlari faoliyatini huquqiy tartibga solar ekan, muayyan huquqiy munosabatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu munosabat yuridik munosabatlar bo'lib, soliqlar, boshqa majburiy to'lovlarni undirish chog'ida, ularning hisoblab chiqish, to'lash, bu faoliyat ustidan nazorat olib borish chog'idagi aloqalarni huquqiy boshqarish bilan bog'liq ravishda yuz beruvchi ijtimoiy aloqalardan iboratdir.

Soliqlar orqali xo'jalik faoliyatiga ta'sir o'tkazishga oid huquqiy munosabatlar obyektlari bo'lib soliq to'lovchilarning mulkiy yoki boshqa huquqlari, soliqqa oid majburiyatlari hisoblanadi. Bunday huquqiy munosabat subyektlari, bu – davlat soliq xizmati idoralari, ularning mansabdor shaxslari bir tomondan va soliq to'lovchi yuridik shaxslar, boshqa tadbirkorlar ikkinchi tomondan hisoblanadi. Soliqqa oid munosabat subyektlarining subyektiv huquqlari va majburiyatlari uning mazmunini tashkil qiladi.

Soliqlar orqali xo'jalik faoliyatini boshqarish munosabatlarida davlat nomidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va uning joylardagi organlari¹, O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi qoshidagi Soliqqa va valutaga

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ хизмати тўғрисидаги қонун. Ўзбекистоннинг янги қонуллари, №17, «Адолат», 1998, 64-бет.

bid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti¹ qatnashadi. Bunday munosabatlarning ikkinchi tomoni har doim jismoniy va yuridik shaxslar – soliq to‘lovchilardan iborat bo‘ladi. Korxonalar va tashkilotlar (tijoratchi va tijoratchi bo‘lmagan) o‘zlari bilan mehnat munosabatida bo‘lib turgan xodimlari, qimmatli qog‘ozlar dividentlarini olayotgan jismoniy va yuridik shaxslarga to‘lovlardan tegishli soliqlarni ushlab qolish, ularni byudjetga o‘tkazish paytida fiskal agentlar sifatida ish yuritadilar, o‘zga shaxs-larning daromadlaridan soliqlarni undiradilar va undirilgan summalarni byudjetga o‘tkazadilar.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi yuridik va jismoniy shaxslarni soliqqa tortish, soliqlarni hisoblab chiqish, undirish, soliq qonunchiligiga amal qilinishini nazorat qilish sohasidagi yagona davlat organlari tizimini o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi, Toshkent shahri, Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi Bosh boshqarmalari, viloyatlardagi davlat soliq boshqarmalari, tumanlar, shaharlar, shaharlardagi tumanlarda davlat soliq inspeksiyalari yagona soliq tizimini tashkil etadi.

Davlat Soliq qo‘mitasi va boshqa davlat soliq xizmati organlariga o‘zlariga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun zarur hajmda huquqlar hamda vakolatlar berib qo‘yilgan, tegishli majburiyatlar ham yuklatilgan. «Davlat soliq xizmati to‘g‘risida»gi qonunning 5-moddasiga muvofiq Davlat soliq xizmati organlariga quyidagi huquqlar berilgan:

1) Soliq to‘lovchilarning (shu jumladan, soliq to‘lovchi bilan bog‘liq bo‘lgan subyektlarning) moliyaviy hujjatlari, shartnomalari (kontraktlari), rejalari, smetalari, daromadlar haqidagi deklaratsiya lari va soliqlarni hisoblab chiqarish hamda to‘lash bilan bog‘liq boshqa hujjatlarini, shuningdek, eksport-import operatsiyalari bilan bog‘liq hujjatlarini tekshirish, tekshiruv vaqtida yuzaga keladigan masalalar bo‘yicha axborotlar olish;

2) Yuridik va jismoniy shaxslardan soliq to‘lovchilarning faoliyatiga taalluqli axborotlar, ma‘lumotnomalar, hujjatlar va ularning nusxalarini olish;

3) Belgilangan tartibda:

¹ **Каранг:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 июлдаги 291-сон «Иқтисодийёт ва солиқ соҳасидаги жиноятларга қарши курашишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори.

soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining buzilishiga yo'l qo'yayotgan yuridik va jismoniy shaxslardan daromadni (foydani) va soliqqa tortiladigan boshqa obyektlar yashirilganligidan dalolat beruvchi hujjatlarni, shuningdek, huquqbuzarlik predmetlarini olib qo'yish;

tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish tartibini buzayotgan jismoniy shaxslardan litsenziyalarini, patentlarini yoki ro'yxatdan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomalarini olib qo'yib, so'ngra qonun buzilganlikka oid materiallarni guvohnomani bergan organga topshirish;

4) Kassalarni va tovar-moddiy boyliklar hamda hujjatlar saqlanadigan joylarni muhrlab qo'yish, tovarlar, buyumlar, materiallar, hujjatlarni olib qo'yish, ekspertizaga yuborish;

5) Savdo qoidalariga, tovarlarni berish va xizmat ko'rsatish qoidalariga rioya qilinishini tekshirish;

6) Yuridik va jismoniy shaxslar ombori, binolari, joylarni tekshirish, o'lchash ishlarini amalga oshirish;

7) Yuridik va jismoniy shaxslardan qonun buzishlikni bartaraf etishini talab qilish;

8) Yuridik va tadbirkor jismoniy shaxslarning bankdagi operatsiyalarini to'xtatib qo'yish;

9) Soliqqa oid ishlarni ko'rib chiqish va moliyaviy hamda ma'muriy jazo choralarini qo'llash;

10) Tovar-moddiy boyliklarni belgilangan tartibda musodara qilish;

11) Soliq va majburiy to'lovlar yuzasidan boqimandalarni so'zsiz undirib olish;

12) Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan g'ayriqonuniy ravishda qo'lga kiritilgan mulk va boshqa boyliklarni davlat foydasiga undirish to'g'risida sud da'vo qo'zg'ash;

13) Tekshirishlarni muvofiqlashtirish, ularni to'xtatish haqida qaror qabul qilish.

Davlat soliq xizmati organlari quyidagi majburiyatlarni ado etishlari lozim:

- soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilishlari;

- yuridik va jismoniy shaxslar huquqlari va boshqa qonuniy manfaatlarini himoya qilish;

- soliqlarni o'z vaqtida hisobga olinishini, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishning qonuniyligi ustidan nazorat olib borishi;

-boshqa majburiyatlarni bajarishlari lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzuridagi Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti soliq sohasidagi huquqiy munosabatlarning subyektlaridan bo'lib hisoblanadi.

Ushbu departament va uning joylardagi organlari huquqiy maqomi (huquqlari, vakolatlari, majburiyatlari) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 6-iyuldagi 291-son qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzuridagi Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti to'g'risidagi Nizom»da belgilangan. Ushbu Nizomga ko'ra ularga quyidagi huquqlar beriladi:

-davlat soliq xizmati organlari, soliq to'lovchilarning hujjatlari bilan tanishishlari;

-soliq organlari va boshqa organlar huquqbuzarlik faktini yashiryapti, deb hisoblaganlari taqdirda takroriy tekshirishlar o'tkazishlari;

-soliqqa oid jinoyatlar to'g'risidagi ishlar bo'yicha surishtiruv tekshirishlarini o'tkazish;

-O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari, fuqaroligi yo'q shaxslarni tushintirish berish uchun taklif qilish;

-fuqarolar va mansabdor shaxslar jinoyat sodir etganligi haqida ishonchli ma'lumotlar bo'lganida ularni ushlab turish;

-qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquqlardan va vakolatlardan foydalanadilar.

Ularga vazifalarini bajarishlari yuzasidan muayyan majburiyatlar ham yuklatilgan va bu majburiyatlar ham Nizomda ko'zda tutilgan.

Xo'jalik faoliyatini soliqlar orqali boshqarish paytidagi munosabatlarning eng ko'p sonli ishtirokchilari, bu soliq to'lovchi hisoblanuvchi yuridik va jismoniy shaxslardan iboratdir. Ularda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan muayyan holatlar bilan bog'liq ravishda soliq to'lash majburiyati yuzaga keladi va bu majburiyatni yuzaga kelishi yuridik shaxsni Davlat Soliq inspeksiyasida soliq to'lovchi sifatida hisobga olinganligi, ro'yxatdan o'tkazilganligi bilan bog'lanmagan. Ya'ni tadbirkorlik subyektini soliq idorasida hisobda turmaganligi yoki shunday hisobda turishdan bo'yin tovlashi uni soliq to'lash majburiyatidan ozod qilmaydi.

Yuridik va jismoniy shaxs soliq to'lovchi sifatida muayyan huquqiy maqomga (statusga) ega. Bu status o'z ichiga asosan soliq to'lovchining majburiyatlarini oladi.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 12-moddasida soliq to‘lovchining majburiyatlari ko‘rsatilgan, bu majburiyatlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) Belgilangan tartibda va muddatlarda soliq organlarida ro‘yxatdan o‘tish, yuridik manzili o‘zgargan, qayta ro‘yxatdan o‘tgan taqdirda o‘n kunlik muddat ichida xabar berishi;

2) Soliq va yig‘imlarni o‘z vaqtida va to‘liq to‘lashi;

3) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda buxgalteriya hisoblari va hisobotlarini yuritish;

4) Moliyaviy va boshqa hisobotlarni o‘z vaqtida soliq organlariga topshirishi;

5) Soliqlar va yig‘imlarga oid hujjatlarni soliq organlariga taqdim etishi;

6) Soliq organlariga bino va inshootlarni ko‘rsatishi;

7) Soliq qonunchiligini buzilish holatini bartaraf qilish to‘g‘risidagi soliq organi mansabdor shaxsi talablarini bajarishi lozim.

4-§. Soliqqa oid huquqbuzarlik va uning uchun javobgarlik

Soliqqa oid munosabatlarda javobgarlik deganda, soliq to‘lovchi yuridik yoki jismoniy shaxsning soliq qonunchiligi talablarini o‘zlarining aybli, huquqqa xilof xatti-harakatlari (harakat yoki harakatsizlik) tufayli buzganliklari uchun qo‘llaniladigan davlat majburlov choralari nazarda tutiladi.¹

Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlik asosi – bu huquqbuzarlik tarkibidir. Bu tarkib o‘z ichiga huquqbuzarlik obyekti, obyektiv tomoni, subyekti, subyektiv tomonlarini oladi.

Huquqbuzarlik obyekti – qonun bilan muhofaza etiladigan ijtimoiy munosabatlardan iborat. Soliqqa tortish tizimlari amal qiladigan sohada yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlar soliqqa oid huquqiy munosabat obyekti sanaladi.

¹ Бу ҳақида қаранг: “Тадбиркорлик субъектларининг хўжалик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлари учун учун молиявий жавобгарликни эркинлаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳужжатлари тўплами. 2005 йил, 26-сон, 178-модда.

Soliqqa oid munosabatlarda huquqbuzarlikning obyektiv tomoni bo‘lib soliq to‘lovchining aniq xatti-harakatlarida ifodalanuvchi huquqbuzarlik sanaladi. Huquq-buzarlik sodir etilgan joy, vaqt, holatlar ham obyektiv tomonni aks ettiruvchi xususiyatlar hisoblanadi.

Huquqbuzarlik subyekt – bu soliq sohasida huquqbuzarlik sodir etgan va o‘z xatti-harakatlari uchun javob bera oladigan yuridik yoki jismoniy shaxsdir. Bunda jismoniy shaxs tegishli javobgarlikka tortilish yoshiga yetgan bo‘lishi (masalan, ma‘muriy javobgarlikka tortilish 16 yoshga to‘lgan bo‘lishi) lozim. Korxonalar, tashkilot esa odatda yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lishi kerak.

Soliqqa oid huquqbuzarliklarning subyekt nuqtai nazaridan olgandagi o‘ziga xos jihati shundan iboratki, ularda bitta huquqbuzarlikdan ikki shaxs javobgarligi yuzaga kelishi mumkin. Masalan, korxonalar daromadlarining yashirilganligi ayni ushbu g‘ayriqonuniy harakat uchun yuridik shaxsqa iqtisodiy javobgarlikni, korxonaning mansabdor shaxslariga nisbatan esa huquqiy, (ma‘muriy yoki jinoiy) javobgarlikni qo‘llanilishiga olib kelishi mumkin.

Soliqqa oid huquqbuzarlikning subyektiv tomoni bo‘lib, bunda g‘ayriqonuniy harakatni sodir etgan shaxsni o‘z xatti-harakatiga ruhiy munosabati, aybi (qasd yoki ehtiyotsizligi) hisoblanadi. Jismoniy shaxs (aytaylik korxonalar rahbari)ning ehtiyotsizligi, qonunlarni yaxshi bilmasligi tufayli huquqbuzarlik sodir etilgan taqdirda ham nafaqat jismoniy shaxs, balki korxonalar (yuridik shaxs) ham javobgarlikka tortiladi.

Ushbu yuridik tarkib mavjud bo‘lgandagina soliqqa oid javobgarlik yuz berishi mumkin. Soliqqa oid huquqbuzarliklar uchun ikki shakldagi javobgarlik yuz berishi mumkin. Ular: 1) jismoniy shaxslarning huquqiy javobgarligi; 2) yuridik shaxslarning iqtisodiy (moliyaviy) javobgarligidan iborat.

Soliq to‘lovchi tomonidan ortiqcha to‘langan summa belgilangan tartib va muddatlarda unga qaytarilishi yoki kelgusi soliqlar hisobiga o‘tkazilishi mumkin.

Soliqqa oid huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslarga nisbatan javobgarlik choralari haqida Soliq kodeksining 132-moddasida aytilgan. Unda jismoniy shaxslar va korxonalarning mansabdor shaxslari ma‘muriy-huquqiy, jinoiy, fuqarolik-huquqiy, mulkiy javobgarlikka, man-

sabdor shaxslar esa shuningdek, intizomiy javobgarlikka tortilishlari mumkinligi nazarda tutilgan.

Soliq to'lovchilarga nisbatan qo'llaniladigan iqtisodiy javobgarlik moliyaviy jazo choralari, ularning turlari, miqdorlari va qo'llanilish tartiblari Soliq kodeksining 135-moddasida belgilab qo'yilgan.

Amaldagi qonun hujjatlari soliq to'lovchilar huquqlarini himoya qilishga, shu jumladan sud orqali himoya qilishga qaratilgan samarali huquqiy mexanizmlarni nazarda tutgan. Bunday himoya choralarining ko'rilishi soliq to'lovchi (uning vakili) tomonidan belgilangan tartib va muddatlarda taqdim etilgan shikoyat arizasi (sudga da'vo arizasi) berilishi bilan bog'langan¹.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi amalga kiritilgan vaqtdan boshlab (1998-yil 1-yanvar) soliq to'lovchilar hisobga turmaganlik yoki hisobga turish muddatini buzganlik, bank hisob varaqlarini ochilishi haqida xabar bermaganlik, deklaratsiya (hisobotlar)ni o'z vaqtida taqdim etmaganlik, hisob-kitob ishlarini yuritmaganlik yoki noto'g'ri yuritganlik, soliqlarni noto'g'ri hisoblab va boshqa aybli xatti-harakatlari uchun javobgar qilinishlari mumkin.

Soliq munosabatlari sohasida soliq to'lovchi subyektlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklarning keng tarqalgan ko'rinishlaridan biri – soliqdan bo'yintovlash, turli yo'llar bilan olinadigan daromadlarni yashirish hisoblanadi.

Soliqdan bo'yintovlash va uni to'lamaslikka harakat qilishning usullari, shakllari juda xilma-xil hamda bu hodisa, aytish mumkinki, jahonning deyarli barcha mamlakatlarida keng tarqalgan. Shu sababli soliqdan bo'yintovlash, daromadlarni yashirish hollarini aniqlash paytida, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlar soliq xizmati organlari tajribasini o'rganish va ulardan keng foydalanish yaxshi samara berishi mumkin. Zamonaviy hisob-kitob va tahlil qilish vositalari, kompyuter texnologiyalarini davlat soliq xizmati organlari faoliyatida keng qo'llanilayotganligi soliq sohasida huquqbuzarliklarni, shu jumladan soliqdan bo'yintovlashga urinish hollarini oldini olishga, bu sohadagi

¹ Бу ҳақида қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий хизма қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”-ги фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2005 йил. № 23-24. 167-модда

huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishga yordam bermoqda.

Ammo, shu bilan birga soliqlardan bo'yintovlash usullari ham tobora takomillashib bermoqda. Shu sababli soliq sohasidagi huquqbuzarliklarga qarshi kurash usullari va vositalari ham tinimsiz yaxshilanishi, uning samaradorligi oshirib borilishi talab etiladi.

Bugungi kunda soliq to'lovchi tomonidan sodir etiladigan va soliqlardan bo'yintovlash» deb baholanishi mumkin bo'lgan holatlarning taxminiy ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 23-oktabrdagi 483-sonli qarorida belgilab berilgan bo'lib, unga ko'ra:

- hujjatlarni soxtalashtirilishi (tuzatib qo'yish);
- qalbaki birlamchi buxgalteriya hujjatlaridan foydalanish;
- ishlab chiqarishga sarf qilinmagan moddiy xarajatlarni asossiz hisobdan chiqarish;
- korxonada xodimlar shtati jadvalida ko'zda tutilgan bo'lsada, aslida ishlamayotgan xodimga ish haqi yozish hisobiga xarajatlarni ko'paytirish;
- savdo-sotiq va xizmat ko'rsatishdan tushgan naqd pulni bankka topshirmasdan, keyingi hisobot oyiga o'tkazish (realizatsiya va daromadlar ko'rsatkichlarini qasddan kamaytirib ko'rsatish);
- moddiy, yonilg'i-energetik resurslari sarf-xarajatlari normative-larini suniy ravishda oshirib ko'rsatish yoki ularni noto'g'ri tadbir etish;
- hujjatlarni yo'qotib yuborish yoki ularni taqdim etishdan bosh tortish;
- savdo zali (tarqatiyish joylari)da buxgalteriya yoki boshqa hujjatlar bilan rasmiylashtirilmagan (kirim qilinmagan) mahsulotlar (tovarlar) borligi;
- xo'jalik subyekti (tadbirkor) tegishli tarzda davlat soliq xizmati organlarida hisobda turmasdan va ro'yxatdan o'tmasdan faoliyat yuritishlari;
- ikki va undan ortiq mustaqil manbaadan daromad oluvchi jismoniy shaxsni davlat soliq organlari tomonidan yozma ogohlantirilganiga qaramasdan deklaratsiya taqdim etishdan bosh tortishi.

Mazkur taxminiy ro'yxat keyinchalik yanada kengaytirildi va uning tarkibiga nazorat-kassa mashinalarisiz yoki ular bo'laturib, undan foydalanmasdan savdo qilish, mijozlarga xarid cheklari yoki

naqd pul qabul qilib olinganligi haqidagi hujjatni (kvitansiya, patta) bermaslik, hisobotlarni taqdim etish yuzasidan belgilangan qoidalarini buzish (noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etish, ulgurji savdo qoidalarini buzish kabi boshqa bir qator holatlar ham soliqdan bo'yin toblash (daromadlarni yashirish) hollari qatoriga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi «Naqd pul muomalasini mustahkamlash va tijorat banklari ma'suliyatini oshirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 264-son qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001-yil 28-sentabrda 1070-son bilan «Naqd pul tushumini yashirishga yo'l qo'ygan korxonalar va tashkilotlarga nisbatan jarima jazo'larini qo'llash tartibi to'g'risida Nizom» ro'yxatga olingan bo'lib, unga ko'ra:

a) olingan naqd pullarni belgilangan muddatlarda bankka topshirmaslik;

b) savdo zali va tarqat'iysh joylarida belgilangan tartibda buxgalterlik hisobiga olinmagan (kirim qilinmagan) mahsulot (tovar) larning mavjud bo'lishi ana shunday huquqbuzarlik sodir etilishi deb hisoblanadi va tegishli jarima jazo'si qo'llanilishiga sabab bo'ladi.

Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 21-noyabrdagi «Xususiylashtirilgan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari faoliyatidagi tartib buzilish hollari to'g'risida»gi qarorida ta'kidlanganidek: xususiylashtirilgan savdo obyektlarining 5 mingdan ortig'ida soliqqa oid qonun hujjatlari buzilayotganligi, 4600 tasi esa davlat hokimiyati organlarining tegishli ruxsatnomasiz faoliyat yuritilayotganligi aniqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 5-sentabrdagi «Jismoniy shaxslarning yalpi daromadlariga deklaratsiya lash tizimlarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi UP-3127-son Farmoni bilan 2003-2005-yillar davomida jismoniy shaxslar daromadlarini yalpisiga deklaratsiyalash tartibiga o'tilmoqda va uning mohiyati ham soliqdan bo'yin toblash hollarini bartaraf etishga qaratilgan.

Rivojlangan mamlakatlarda soliqdan bo'yintovlash, daromadlarni yashirish va norasmiy iqtisod avj olishiga yo'l qo'ymaslikning tashkiliy-huquqiy, ma'muriy majburlash vositalari bilan bir qatorda bozor prinsiplariga tayanuvchi iqtisodiy mexanizmlari, usullari va vositalaridan ham keng foydalaniladi. Bunda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni me'yorida, tadbirkorni noqonuniy xatti-harakatlar qilishga undamaydigan darajada bo'lishiga erishish muhim ahamiyatga egadir.

Soliq munosabatlari sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar yuzasidan belgilangan tartibda tekshirishlar (surishtiruv, dastlabki tergov ham) olib boriladi va vakolatli organlar tomonidan javobgarlik qoʻllanilishi mumkin. Bunday tekshirishlar (shu jumladan surishtiruv, dastlabki tergov)ni amalga oshirish tartiblari tegishli qonun hujjatlarida (shu jumladan jinoyat protsessual qonunchilik normalarida) belgilab qoʻyilgan.

Soliq sohasida huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni huquqiy javobgarlikka tortish yuzasidan javobgarlikka tortish muddatlari Soliq kodeksida belgilab qoʻyilgan.

Soliq kodeksining 124-moddasi soliqqa oid munosabatlardagi daʼvo qilish muddatlarini belgilaydi. Unga koʻra:

soliq toʻlovchining huquqlarini himoya qilish, ortiqcha toʻlangan soliqlar, yigʻimlar va jarimalar summasini byudjetdan qaytarib olish uchun daʼvo qilish muddati fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi;

soliqlar, yigʻimlar va jarimalarni byudjetga toʻlash va undirishga doir eʼtirozlarni taqdim etish uchun daʼvo qilish muddati quyidagicha belgilanadi:

daromadlar toʻgʻrisida deklaratsiya lar toʻldirgan, moliyaviy hisobotlarni taqdim etgan soliq toʻlovchilarga nisbatan – uch yil;

soliq summasi 20 foizdan koʻproq kamaytirib koʻrsatilganligi (yashirilganligi) aniqlanganda – besh yil.

Daʼvo qilish muddatining oʻtishi fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq toʻxtatib turiladi, tugatiladi va tiklanadi.

Nazorat savollari

1. Soliq deganda nimani tushuniladi?
2. Soliqlarning qaysi turlarini bilasiz?
3. Soliq solinadigan obyekt nima?
4. Soliq krediti nima?
5. Reklama soligʻi deganda nima tushuniladi?
6. Soliq toʻlovchining asosiy majburiyatlarini sanab koʻrsating.
7. Iqtisodiy jazo chorasi nima?
8. Soliqlarni ragʻbatlantiruvchi ahamiyatini soʻzlab bering.

XII bob. TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

1-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi va uning huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasi o'z suvereniteti va milliy mustaqilligini qo'lga kiritganidan keyingi dastlabki yillardan boshlab, jahon xo'jalik tizimi bilan uzoq vaqt davomida uzilib qolgan aloqalarni tiklashga, xalqaro hamjamiyatga kiruvchi davlatlar bilan o'zaro manfaatli savdo-iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yishga kirishdi. Sobiq ittifoq davrida tashqi siyosatning asosiy yo'nalishi bo'lgan tashqi iqtisodiy faoliyatni markaz tomonidan amalga oshirilishi, uning davlat monopoliyasi ekanligi chet ellarga, xususan O'zbekistonga o'zga mamlakatlar bilan bevosita aloqa qilish imkonini berilmas edi va bu hol amalda mamlakatimizni tashqi dunyodan ajratib qo'ydi, jahon iqtisodiy munosabatlar tizimidan ajralib qolishiga olib keldi. Aslida bu siyosatning maqsadi, mamlakatimizni bir tomonlama xom ashyo yetkazib beruvchi hududga aylantirishga qaratilganligi ma'lum bo'ldi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni yo'lga qo'yilishi va uni keng rivojlantirilishi O'zbekistonning tashqi dunyoga chiqishining asosiy usullaridan biri bo'lib qoldi.

Mustaqillik yillarida tashqi iqtisodiy aloqalar tarkibiy jihatdan o'zgartirilib, xom ashyoni chetga chiqarishdan tayyor mahsulotlar, yangi texnologiya natijalarini eksport qilishga o'tila boshlandi. Jumladan, agar 1991-yilda eksportda paxtaning hissasi 77,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2000-yilga kelib bu ko'rsatkich 28 foizni, mashinalar va tayyor uskunalarni chetga sotish 1991-yilda bor-yo'g'i 1 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2000-yilda bu ko'rsatkich 23 foizni tashkil qildi. 2006-yilga kelib esa 2000-yilga nisbatan tashqi savdo aylanmasi 1,7 marta, eksport hajmi 1,9 marta oshganini ko'rish mumkin.¹ Bugungi kunga kelib mamlakatimiz tashqi savdo oboroti yanada ortdi, eksport hajmi uzluksiz o'sib bormoqda.

¹ "Халк сузи". 2007 йил 13 феврал

O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat davlat tashqi siyosatining tarkibiy qismi sifatida davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik, chegaralarning dahlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari va normalariga asoslangan holda amalga oshirilishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasining "Tashqi iqtisodiy faoliyati to'g'risida"gi, "Eksport na'zorati to'g'risida"gi, "Investisiya faoliyati to'g'risida"gi, "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi, "Chet ellik investorlar xuquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi qonunlar tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi huquqiy negiz hisoblanadi. Bundan tashqari tashqi iqtisodiy faoliyatga u yoki bu darajada dahldor bo'lgan "Valuta boshqaruvi to'g'risida"gi, "Bojxona tarifi to'g'risida"gi, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlar qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 19-sentabr 2005-yildagi "Eksport-import operatsiyalarini tartibga solish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 26-sentabr 2003-yildagi "O'zbekiston respublikasida tashqi savdo faoliyatini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2-fevral 2001-yildagi №66 sonli "Tashqi savdo faoliyatini tartibga solishni takomillashtirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 28-avgust 1995-yildagi №343 sonli "Eksport-import operatsiyalarini tartibga keltirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorlari kabi normativ hujjatlar bilan ham tartibga solinadi.

Ushbu normativ hujjatlarda tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida davlat siyosati, eksportni rag'batlantirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish, tashqi savdoni erkinlashtirish, tashqi savdo aloqalarini kengaytirish va mustahkamlashni ta'minlash hamda mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish asoslari belgilangan.

"Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi qonunning 3- moddasiga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyat deganda, O'zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining, shuningdek, halqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o'rnatish va rivojlantirishga

qaratilgan faoliyati tushuniladi”, ya’ni O‘zbekiston qonunchiligiga ko‘ra tashqi iqtisodiy faoliyat, bu O‘zbekiston Respublikasi jismoniy shaxslari bilan xorijiy davlatlarga mansub yuridik va jismoniy shaxslar orasidagi savdo-iqtisodiy va boshqa xo‘jalik aloqalaridan iborat. Ushbu nuqtai nazardan qaraganda T.M.Ivanovanning: "Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda, davlatning boshqa davlatlar bilan, savdo, iqtisodiy, texnik, madaniy, sayyohlik kabi sohalardagi hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatidan iboratdir"¹, degan fikriga qo‘shilish qiyin. Chunki, tashqi iqtisodiy faoliyat uning ishtirokchilari bo‘lgan yuridik yoki yakka tadbirkor jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladigan faoliyatdir. Davlat bu faoliyatni huquqiy jihatdan tartibga solib borishi tashqi iqtisodiy faoliyat olib borilishi uchun zarur qulay tashkiliy, iqtisodiy va boshqacha shart-sharoitlarni yaratib berishi mumkin. Davlatning o‘zi ham subyekt sifatida tashqi iqtisodiy faoliyatda bevosita yoki o‘zining maxsus vakolat berilgan tashkilotlari orqali ishtirok etishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni yo‘lga qo‘yilishida va uning ishtirokchilari tomonidan bu faoliyatni amalga oshirilishi uchun zarur sharoitlar yaratilishida O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo iqtisodiy faoliyatiga oid milliy qonunchiligi tizimlari bilan bir qatorda halqaro shartnomalar, shu jumladan, ko‘p tomonlama va ikki tomonlama bitimlar hamda turli ahdlashuvlar muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. 1992-yil 15-maydagi "Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligiga a‘zo davlatlarning tashqi iqtisodiy faoliyat yo‘nalishida hamkorlik qilish haqidagi kelishuv"ni shunday ko‘p tomonlama shartnoma misolida ko‘rsatish mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyat aniq olingan sohalar bo‘yicha ikki tomonlama xalqaro shartnomalar asosida chuqur rivojlanadi. Chunki bunday shartnomalar iqtisodiy rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etib, tarafdarga nafaqat huquq va majburiyatlar o‘rnatish, balki o‘zaro hamkorlik qilishning aniq yo‘nalishlarini belgilash, hamkorlik qilishda yuzaga keladigan muammolarni hal etishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki savdo-iqtisodiy aloqalarda o‘zaro qulay rejim (bojxona, soliq va boshqa sohalarda) asosan ikki tomonlama bitimlarga ko‘ra belgilanadi.

¹ Қарап: Мартемьянов В.С. Хозяйственное право М.: "Бек", 1994.2-том 253-б.

Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etish, o'z milliy xo'jalik yurituvchi subyektlari uchun tashqi iqtisodiy aloqalarda qulay iqtisodiy va huquqiy rejimni yaratish sohasida o'zga davlatlar, xalqaro tashkilotlar bilan tuzadigan ko'p tomonlama va ikki tomonlama shartnoma munosabatlari xalqaro ommaviy huquq predmeti hisoblansa, O'zbekiston Respublikasi milliy xo'jalik yurituvchi subyektlari tomonidan o'zga davlatlarning yuridik hamda jismoniy shaxslari bilan o'rnatiladigan shartnoma aloqalari xalqaro xususiy huquqning predmeti bo'lib sanaladi. Xo'jalik huquqi esa, xo'jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida, mamlakatning bojxona hududidan mahsulot va tovarlarni, moliya mablag'larini, olib o'tish, yoki boshqa mamlakat hududida xizmat ko'rsatish, ish bajarish bilan yuzaga keladigan munosabatlarni o'rganadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni huquqiy tartibga solishning obyekti bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida mahsulotlarni eksport va import qilish bo'yicha yuzaga keladigan hamda boshqa mamlakat hududida xizmatlar ko'rsatish va ish bajarish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar hisoblansa, tashqi iqtisodiy faoliyat obyektlari deganda oldi-sotdi yoki ayriboshlash mumkin bo'lgan tovarlar (ishlar, xizmatlar), har qanday mol-mulk, shu jumladan qimmatbaho qog'ozlar, valutarlar va valuta qimmatliklari, elektr, issiqlik energiyasi va energiya'ning boshqa turlari, transport vositalari, intellektual mulk obyektlari tushuniladi.

2-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari va ularning turlari

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va majburiyatlari "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"¹gi qonunda belgilangan. Ushbu qonunning 7-moddasiga ko'ra :

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5,6-сонлар, 148-модда

- qonun hujjatlari doirasida tashqi iqtisodiy faoliyatda qatnashish shakllarini mustaqil belgilash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o'z xoxishiga ko'ra boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni shartnoma asosida belgilangan tartibda jalb qilish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat natijalariga, shu jumladan milliy va chet el valutasidagi daromadga qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish va boshqa qonuniy huquqlarga ega.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunining 22-moddasida belgilanganidek, tadbirkorlik faoliyati subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyatni mustaqil tarzda amalga oshiradilar. Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchisi tariqasida qo'shimcha ro'yxatdan o'tmagan holda valuta hisob varaqlari ochishi va tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishi uchun asos bo'ladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat yuridik shaxs shaklidagi tadbirkorlik subyektlari tomonidan ham, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi tadbirkor jismoniy shaxslar tomonidan ham belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida" gi qonuniga ko'ra mamlakatimizda jismoniy shaxslar ham tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari bo'la olishi belgilangan bo'lib, ular tomonidan xorijiy mamlakatlarning yuridik va jismoniy shaxslari hamda xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali iqtisodiy munosabatlar o'rnatilib mamlakatimiz iste'mol bozorining to'ldirilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Aynan jismoniy shaxslarning tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari sifatida faoliyat ko'rsatishi uchun yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tishi lozimligi qonun hujjatlarida belgilangan. Davlat ro'yxatidan o'tmagan holda bunday faoliyat bilan shug'ullanish ta'qiqlanadi.

Tashqi bozorlarga mustaqil chiqish huquqi mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun bir xil qilib belgilanishi bilan birga, milliy manfaatlar himoyasi maqsadida, strategik muhim resurslar eksporti va importi markazlashtirilgan tartibda amalga oshirilishi belgilangan. Ayni paytda respublikamizda paxta,

ipak, oltin va umumdavlat eksport resurslarini tashkil etadigan boshqa tovarlar eksportiga doir mutlaq huquq saqlanib qolindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligining xo'jalik hisobidagi bo'linmalarini davlat hissadorlik kompaniyalariga aylantirish to'g'risida"gi 1995 yil 14 avgustdagi Farmoniga ko'ra, markazlashtirilgan eksport va davlat ehtiyojlari uchun importlar qilish, tashqi savdo operatsiyalarini bajarishga oid xizmatlar ko'rsatish "O'zmarkazimpeks", "O'zsanoatmashimpeks", "Innovasiya", "Markaz-sanoateksport" davlat hissadorlik tashqi savdo kompaniyalari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari ushbu faoliyatni bevosita o'zlari yoki vositachilari orqali, yoxud har ikkala shaklda amalga oshirishlari mumkin. O'z navbatida tashqi iqtisodiy faoliyatda vositachilik ishlari bilan shug'ullanuvchi korxonalarining o'zlari ham tashqi iqtisodiy munosabatlarning mustaqil subyektlari sanaladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishlari chog'ida quyidagi majburiyatlarga amal qilishlari lozim:

tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi hisobotni qonun hujjatlarida belgilanganidek taqdim etish; O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilayotgan tovarlarning O'zbekistonda belgilab qo'yilgan texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari va talablariga muvofiqligini tasdiqlovchi belgilangan tartibda taqdim etishi va boshqa qonun talab etadigan majburiyatlarga ega bo'ladi. «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi qonunning 15-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlanishini kafolatlaydi.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas. O'zbekiston Respublikasining davlat organlari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining ushbu qonunda belgilangan huquqlarini buzuvchi hujjatlar qabul qilgan taqdirda, ularga yetkazilgan zararning o'zni qonun hujjatlariga muvofiq qoplanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi o'z huquqlari va manfaatlariga dahldor bo'lgan va maxfiy tusda bo'lmagan axborotlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat organlaridan olishga haqlidir.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi va umum majburiy tusdagi qonun hujjatlari ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinishi va tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari ulardan erkin foydalana olishlari shart.

3-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solinishi

Mamlakatimizda tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishidan xalqimiz va davlatimiz manfaatdor ekan albatta bu soha tegishli tartibda davlat tomonidan tartibga solib turilishini taqa'zo etadi. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish sohasidagi davlat boshqaruvi vakolatli organi hisoblanadi. Vazirlikka tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida yagona davlat siyosati o'tkazilishini, eksportni rag'batlantirishni, xorijiy investisiyalarni jalb etishni, tashqi savdoni erkinlashtirishni, tashqi savdo aloqalarini kengaytirish va mustahkamlashni ta'minlash ;

- tovarlar jahon bozorlarining kompleks marketing tadqiqotlarini amalga oshirish, tashqi va ichki sotish bozorlarining istiqboli va samaradorligini hisobga olgan holda ularning holati va rivojlantirish istiqbollari chuqur tahlil qilish, xorijiy sheriklar bilan uzoq muddatli, barqaror savdo-iqtisodiy munosabatlar o'rnatilishiga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- iqtisodiyotning raqobatbardoshligini rivojlantirish va oshirish hamda uning jahon iqtisodiyoti tizimiga integratsiyalashuvi bo'yicha amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, respublikaning eksport salohiyatini rivojlantirish dasturlari amalga oshirilishiga ko'maklashish, mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquq va manfaatlarini ta'minlash kabi vazifalari yuklangan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat ham davlat tashqi siyosatining bir yo'nalishi sifatida, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va boshqa vositalar bilan tartibga solinib boriladi. Bunda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

- tashqi iqtisodiy subyektlarining erkinligi va iqtisodiy mustaqilligi;

- tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining tengligi;
- savdo-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdan o'zaro manfaatdorlik;

- tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari davlat tomonidan himoya qilinishi.

Davlat o'z milliy, umumjamiyat manfaatlari himoyasini ta'minlash, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, milliy iqtisodiyot rivojini rag'batlantirish maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solib turadi va u yoki bu usullar bilan tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarini qo'llab-quvvatlashligi mumkin yoki aksincha salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlariga davlatning ta'sir etishi "bevosita" va "bilvosita" turlarda bo'lishligi mumkin, bevosita ta'sir etishga misol qilib, davlatning aniq bir eksporterga nisbatan boj to'lovlarini to'lashlikda imtiyozlar berish yoki ozod qilishini olsak, biron-bir mahsulot importi uchun yuqori bojlarni belgilashlik, cheklovlar joriy etishi bilan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarini bu mahsulotni emas, boshqalarini olib kirish uchun yo'naltirishga qaratilgan ta'sir choralari bilvosita ta'sir etish deb atash mumkin.

"Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 17-moddasiga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini shakllantirish va takomillashtirish; valuta bilan tartibga solish; soliq bilan tartibga solish; ta'rif va nota'rif tartibga solish;

O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlariga rioya etilishi uchun himoya, kompensatsiya va dempingga qarshi choralarni qo'llash;

tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilash, shu jumladan miqdoriy cheklashlar o'rnatish hamda tovarlarning ayrim turlari eksport va import qilinishi ustidan davlat monopoliyasini o'rnatish; qurol-yarog'lar, harbiy texnika, ikki xil maqsadda ishlatilishi mumkin bo'lgan tovarlar va texnologiyalarga nisbatan eksport nazora-

tini o'rnatish; olib kiriladigan va olib chiqiladigan tovarlarni sertifikatlash;

texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari va talablarini belgilash; Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari uchun preferensiya va imtiyozlar berish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga davlat ta'siri quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Iqtisodiy taraqqiyotga, barqarorlikka erishish maqsadida eksport-import operatsiyalarini tartibga solish, bojxona va valuta nazoratini amalga oshirish yo'li bilan.

2. Fuqarolar sog'ligini himoyalash va ekologik xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishida, bunda muayyan tovarlarni O'zbekistonga olib kirilishi paytida ularning sifat va kelib chiqish sertifikatlariga, veterinariya, sanitariya guvohnomalariga ega bo'lishligi talab etiladi, hamda bunday hujjatlarning mavjud bo'lmasligi ushbu tovarlarni O'zbekiston Respublikasining bojxona hududidan o'tkazmasligiga sabab bo'ladi.

3. O'zbekistonlik ishlab chiqaruvchilar uchun xorijiy bozorlarga keng yo'l ochilishini ta'minlash yo'nalishi bo'yicha, bunda O'zbekistonning xalqaro ko'p tomonlama va ikki tomonlama shartnoma va bitimlari, ayniqsa, savdo-iqtisodiy masalalarda hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda rivojlantirishga oid shartnomalar tuzilishi, ratifikatsiya qilinishi, O'zbekistonning xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi, ular faoliyatida ishtirok etishi ushbu maqsadlarga xizmat qiladi.

4. Davlat ehtiyojlarini ta'minlash yo'nalishi bo'yicha, bunda imtiyozli shartlarda kreditlar berish, bojxona boji va boshqa to'lovlardan ozod qilish, valutaning bir qismini majburiy sotish majburiyatidan ozod qilish, kvotalar belgilab berish kabi qulay iqtisodiy shart-sharoitlar yaratiladi va shu yo'l bilan davlat ehtiyoji uchun mahsulot keltirilishi qo'llab-quvvatlanadi.

5. O'zbekistonlik tadbirkorlarning tashqi bozorda raqobatbardoshligini ta'minlash va oshirib borish. Ana shu maqsadda O'zbekiston Respublikasining "Boj tarifi to'g'risida"gi qonunida kompensatsiya hamda dempingga qarshi bojlar qo'llash, boshqa shakllarda qulay shart-sharoitlar yaratib berish nazarda tutilgan.

6. Ayrim tarmoqlar taraqqiyotini rag'batlantirish yo'nalishi bo'yicha, bunda ko'proq O'zbekiston agrarindustrial mamlakat bo'lgan-

ligi tufayli qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari, fermer va dehqon xo'jaliklari, kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari har tomonlama qo'llab-quvvatlanmoqda hamda ularga tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirilishi sohasida qulay sharoitlar yaratib berilmokda¹.

O'zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi qonunining 9-moddasiga muvofiq O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik;

tashqi savdo faoliyati;

chet el investisiyalarini jalb qilish ;

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investisiya faoliyati.

4-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni kvotalash, litsenziyalash, ta'rif va soliqlar hamda valuta orqali tartibga olinishi

Eksport va importni kvotalash hamda litsenziyalash tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat nomidan tariflarsiz tartibga solishdan iborat bo'lib hisoblanadi.

Kvotalash deganda muayyan tovar yoki tovarlar guruhi eksporti uchun yoxud importini muayyan muddatga (yoki muddatsiz) miqdor jihatdan cheklab qo'yilishi tushuniladi. Tashqi iqtisodiy munosabatlarda kvotalash iqtisodiy, siyosiy sharoitlar yoki to'lov munosabatlarining holati taqozo etgan hollarda qo'llaniladi.

Litsenziyalash deganda muayyan tovar yoki tovarlar guruhini mamlakatga olib kirilishi yoki mamlakatdan olib chiqilishi uchun vakolatli davlat organi tomonidan ruxsatnoma berilishi nazarda tutiladi. Litsenziyalash O'zbekiston Respublikasi hukumatining qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasida tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksporti va importini litsenziyalash tartibi to'g'risida»gi Nizomga muvofiq o'tkaziladi.

¹ **Qaynatilgan:** Masalan, Kichik va urta biznes korxonalarini ular tomonidan tashkil etiladigan ishlab chiqarish texnologik jihozlarga import bojini tushirishdan ozod qilish tartibi: O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi va Davlat Boshqaruvi Komitasi tomonidan 1999 yil 25 martdagi EG 8-50 sonli hujjati "Налоговое и таможенное весте" 1999...21-сон.

Litsenziyalar TIF TN (tashqi iqtisodiy faoliyatning tovar nomenklaturasi)ga muvofiq tovarning har bir turiga beriladi. Litsenziyalar bir galgi va bosh litsenziyalarga bo'linadi.

Bir galgi litsenziya bir kontrakt bo'yicha eksport yoki import operatsiyasini amalga oshirish uchun 12 oy muddatga beriladi.

Bosh litsenziya eksport yoki import qilinadigan tovarning turi uchun uning miqdori va qiymatini yoki xaridorini belgilamasdan beriladi va O'zbekiston Respublikasi hukumati qarori bosh litsenziya berish uchun asos hisoblanadi.

Eksport va import qilishni tariflar yo'li bilan davlat tomonidan boshqarilishi bojxona bojlari belgilash orqali amalga oshiriladi.

Bojxona bojlarining belgilanish tartibi, bojxona boji turlari, bu sohadagi cheklashlar, imtiyozlar va boshqa masalalar O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi va 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Boj tarifi to'g'risida"gi qonunida hamda ular asosida ishlab chiqilgan boshqa qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

Bojxona organlari tomonidan tovar davlatning bojxona hududiga olib kirilganda yoki tovar bojxona hududidan olib chiqilganda undiriladigan majburiy badaldir. Boj tarifi esa O'zbekiston Respublikasi bojxona chegarasidan olib o'tiladigan, tashqi iqtisodiy faoliyatning tovar nomenklaturasi (TIF TN)ga muvofiq holda bir tizimga solingan tovarlarga nisbatan qo'llaniladigan boj stavkalarining to'plami hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy operatsiyalarning xususiyatiga qarab import va eksport bojlari joriy qilinadi. Mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun olib kiriladigan tovarlarga nisbatan bojlarning alohida turlarini qo'llash mumkin. Masalan, maxsus bojlar agar raqobat qiluvchi tovarlar bojxona hududiga ichki tovar ishlab chiqaruvchilarga ziyon yetkazadigan qilib olib kirilayotgan bo'lsa, himoya vositasi sifatida qo'llaniladi. Dempingga qarshi bojlar, tovarlar bojxona hududiga ularning olib chiqilgan davlatda ayni vaqtda amalda bo'lgan real qiymatdan past narxda olib kirilsa, agar bunday olib kirish mamlakatning shunday tovarlarni ishlab chiqaruvchilariga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfini tug'dirsa yoxud shunday tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilish va kengaytirishga to'sqinlik qilsa qo'llaniladi. Kompensasiya bojlari esa, O'zbekiston Respublikasining bojxona

hududiga ishlab chiqarish yoki olib chiqish paytida subsidiyalardan foydalanilgan tovarlar olib kirilsa, agar bunday olib kirish O'zbekiston Respublikasining o'xshash tovarlar ishlab chiqaruvchilariga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfini tug'dirsa yoxud O'zbekiston Respublikasida shunday tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilish va kengaytirishga to'sqinlik qilsa qo'llaniladi. Import va eksport bojlarining tariflari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari bilan tasdiqlanib, iqtisodiy vaziyatga qarab o'zgartiriladi va aniqlash-tirilib boriladi.¹

O'zbekiston Respublikasida boj stavkalarining quyidagi turlari qo'llaniladi:

-Advalor (lotincha "qiymat") stavkada boj undiriladigan tovarning bojxona qiymatiga nisbatan foizlarda hisoblashni nazarda tutadi.

-Xos stavkalar boj undiriladigan tovar birligi uchun belgilangan miqdorda, masalan: 1 kg tovar uchun yoki 1 litr uchun.

-Aralash stavkalar bojning advalor va xos turlarini o'z ichiga oladi, masalan, TIV TN ning 2202, 2201 soniga kiritilgan suvlarga 30 foiz stavka bo'yicha, lekin 1 litr uchun kamida 0,15 yevro miqdorida olib kirish boji so-linadi.

O'zbekiston Respublikasida ko'proq eng ko'p qulaylik rejimidan foydalaniladigan mamlakatlar uchun qo'llaniladigan bojlarning o'rta-cha stavkalari qo'llanilmoqda. Ba'zi hamkorlik munosabatlari o'rnatilgan mamlakatlar bilan imtiyozli bojxona tariflari qo'llashlik, preferensiya berishlik nazarda tutiladi. Masalan: 1993-yil 11-noyabrdagi O'zbekiston Respublikasi hukumati va Rossiya Federatsiyasi hukuma-ti o'rtasidagi o'zaro hamkorlik va yordam haqidagi kelishuvga muvo-fiq imtiyozli boj tariflarini qo'llashlik bo'yicha ahdlashilgan.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni soliqlar orqali tartibga solish masala-lari O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 24-aprelda qabul qilin-gan Soliq kodeksida hamda uning asosida chiqarilgan turli yo'riqno-ma, nizom va boshqa shakllardagi qonun xujjatlarida belgilab beril-gan. Bunda tashqi iqtisodiy faoliyatga ta'sir o'tkazish maqsadida soliq imtiyozlari yoki soliq sohasidagi cheklashlar qo'llashlik nazarda tu-

¹ **Караи:** Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси 1998 йил 24 февралдаги 80-сон қарори. Импорт божларини ҳисоблаш ва ундириш тартиби. Ўзбекистон республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1999 йил 27 июлда 782 – сон билан рўйхатга олинган.

tilgan. Tashqi bozorlarga milliy tadbirkorlarni kengroq kirib borishligini ta'minlash maqsadida soliq imtiyozlarini berish qonunchiligimizda keng o'rin olib bormoqda. Masalan, "Eksportga mahsulot ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 1996-yil 20-martdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga ko'ra, hisobot yil yakuni bo'yicha korxonalar tomonidan tovarlar eksporti o'sishidan olingan erkin almashtiriladigan valutadagi tushumdan olinadigan soliq to'lashdan ozod qilinishi, eksport qilinuvchi tovarlar ishlab chiqarish uchun foydalangan moddiy resurslar uchun qo'shilgan qiymat solig'i to'lashdan ozod etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi 65-moddasiga ko'ra, tovarlar ishlab chiqarish, ularni realizatsiya qilish hamda O'zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar(ishlar, xizmatlar) import qilish jarayonida qo'shilgan qiymat solig'i undirilishi belgilangan. Shunga ko'ra import qilib olib kirilayotgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)dan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi va Davlat soliq qo'mitasining 1998-yil 3-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi hududiga import qilinadigan tovarlar, ishlar va xizmatlarga nisbatan qo'shilgan qiymat solig'ini qo'llash tartibi to'g'risida"gi Yo'riqnomaga asosan 20 foizli qo'shilgan qiymat solig'i undiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi 81-moddasiga ko'ra esa aksiz to'lanadigan tovarlarni import qilayotgan yuridik va jismoniy shaxslar aksiz solig'i to'lashligi ham nazarda tutilgan. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasining 1996-yil 6-dekabrda "Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kiriladigan, shuningdek, olib chiqiladigan tovarlarning ayrim turlariga aksiz solig'ini to'lash tartibi to'g'risida"gi Yo'riqnomaga binoan aksiz solig'i undiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 6-maydagi "Jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq import qilinayotgan tovarlar uchun jismoniy shaxslar tomonidan soddalashtirilgan yagona bojxona bojarini to'lashlik joriy etilib ancha qulayliklar yaratilgan.

Tovarlarni import qilish va ularni sotish bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar faoliyatini yanada tartibga solish, savdoning uyush-

gan, madaniyatli shakllarini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 12-avgustda "Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatdan o'tkazishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga qabul qilindi. Unga ko'ra tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslar eksport-import operatsiyalarini va chakana savdoni amalga oshirish huquqi bilan yuridik shaxs bo'lmasdan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida ro'yxatdan o'tishlari shartligi va «erkin muomalaga chiqarish» rejimida rasmiylashtirilgan yuk bojxona deklaratsiya si, muvofiqlik sertifikatlar mavjud bo'lganda, bojxona va boshqa to'lovlar to'langan taqdirda buyum bozorlarida yakka tartibdagi tadbirkorning faqat o'zi bevosita olib kelgan import tovarlar bilan chakana savdoni amalga oshirishga haqli ekanligi belgilab qo'yildi. Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslarni yuridik shaxs bo'lmasdan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazish jismoniy shaxsning yashash joyidagi tumanlar (shaharlar) Davlat soliq inspeksiyalarida amalga oshiriladigan tartib o'rnatildi.

Valuta orqali tartibga solish tashqi iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishning eng ta'sirchan vositasi bo'lib, uning asosiy prinsiplari O'zbekiston Respublikasining 1993-yil may oyida qabul qilingan "Valutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunida va boshqa normativ hujjatlarda belgilangan. Ushbu qonun hujjatlariga ko'ra O'zbekistonda vakolatli davlat organlari, tijorat banklari tomonidan qonunda belgilab qo'yilgan tartibda valuta nazorati amalga oshiriladi. Bunday nazorat usullari va shakllari turli tuman bo'lib, qattiq valutaga bo'lgan davlat ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida valuta operatsiyalarida ishtirok etadigan mamlakat fuqarosi va chet ellik jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar rezident va norezidentlarga bo'linadi. Rezidentlar-O'zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyiga ega bo'lgan, O'zbekiston Respublikasidan tashqarida vaqtincha turgan jismoniy shaxslar, O'zbekiston Respublikasi hududida tashkil etilgan yuridik shaxslar, shu jumladan chet el investisiyalari ishtirokidagi korxonalar, O'zbekiston Respublikasining chet eldagi diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalarini hisoblanadi. Norezidentlar – chet elda doimiy yashash joyiga

ega bo'lgan, O'zbekiston Respublikasida vaqtincha turgan jismoniy shaxslar, chet el qonun hujjatlariga muvofiq tashkil bo'lgan, joylashgan yeri O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bo'lgan yuridik shaxslar, O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalar, halqaro tashkilotlar va ularning filiallari hisoblanadi.

Import va eksport kontraktlari so'mda, erkin almashinadigan valutada yoki MDH mamlakatlari to'rtta valutasidan birida (Rossiya rubli, qozoq tengesi, ukrain karbovanesi, belarus rubli) tuzilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish chog'ida mulk huquqining valuta boyliklariga o'tishi bilan bog'liq operatsiyalar, valuta boyliklarini xorijdan olib kirish va xorijga olib chiqish hamda xalqaro pul o'tkazuvlarni amalga oshirish bilan bog'liq operatsiyalarga nisbatan nazorat o'rnatiladi. Mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Milliy Banki, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Davlat bojxona qo'mitasi valuta nazorat organlari hisoblanadi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq chet el valutasini olib kirish chog'ida jismoniy shaxslar olib kirilayotgan summani bojxona chegarasida deklaratsiya lashi lozim bo'lib, uning miqdori cheklashsiz amalga oshiriladi. Rezidentlar chet el valutasini 1500 AQSH dollariga ekvivalent summada, nerezidentlar esa bojxona deklaratsiya siga muvofiq olib kirilgan valuta miqdorida olib chiqishlari mumkin.

Hozirgi vaqtda xo'jalik yurituvchi subyektlarning chet el valutasidagi eksport tushumi bir qismini Markaziy bankka majburiy sotish tartibi o'rnatilgan. Eksport kontraktlarining turiga bog'liq ravishda quyidagi stavkalar qo'llanilishi nazarda tutiladi:

- markazlashtirilgan eksport kontraktlari bo'yicha harajatlarni chegirgan xolda kelib tushgan valutaning 100 foizi;
- markazlashtirilmagan eksport bo'yicha 30 foizi (1999-yildan boshlab 50 foiz).

Valuta nazorat organlari tomonidan ushbu valuta tushumlarining o'z vaqtida kelib tushishi, aks hollarda esa tegishli choralar ko'rilishi qonun hujjatlarida nazarda tutiladi.

5-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari bo'yicha huquq va majburiyatlar hamda javobgarlik

Tashqi iqtisodiy faoliyat turli tuman shartnomalar (kontrakt, kelishuv, bitimlar) tuzish orqali amalga oshiriladi.

Xo'jalik shartnomalarining, shu jumladan tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi shartnomalarni tuzish va ijro etishga oid bo'lgan asosiy prinsiplar hamda qoidalar O'zbekiston Respublikasining Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni bilan belgilangan.

Jahondagi huquq tizimlari, shu jumladan O'zbekiston Respublikasining milliy huquq tizimi tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi ishtirokchilariga shartnomalar tuzilishi sohasida keng imkoniyatlar bergan va shartnoma mazmuni ular tomonidan erkin belgilanadi. Bu sohadagi ayrim cheklashlar davlat ommaviy-huquqiy manfaatlari nuqtai nazaridan kelib chiqib, qonun hujjatlarining bevosita o'zida nazarda tutilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnomalar tuzilayotganida turli huquqiy tizimga mansub subyektlar o'rtasidagi aloqa o'rnatilayotganligi va bu tizimlar o'rtasidagi farqlar kelgusida muayyan ixtiloflarga olib kelishi mumkinligi, ularni bartaraf etish yo'lyo'riqlari belgilab olinishi lozimligi e'tiborda tutilmog'i lozim.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi shartnomalar odatda namunaviy kontraktlar asosida, tomonlar o'zaro kelishib belgilaganda yozma shaklda tuzilishi lozim bo'ladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ko'proq qo'llaniladigan shartnomalar – oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, yuk tashish, litsenziya, vositachilik shartnomalari hisoblanadi. Bunday kontraktlarning mazmunini uning tarkibi, taraflarning o'zaro majburiyatlari hajmi, to'lov shartlari, yetkazib berish shartlari, sug'urtalash shartlari, texnik jihozlash shartlari, kontrakt shartlarini buzganlik uchun javobgarlik sanksiyalari tashkil etadi.

Kontrakt predmeti sifatida tovar (ishlar, xizmatlar)ning nomi, uning texnik xususiyati, miqdori va sifati aniq ko'rsatiladi. Tovar (ishlar, xizmatlar) miqdori o'lchovlar metrik tizimida qabul qilingan xalqaro birliklarda ifoda etiladi. O'zbekiston Respublikasida qabul qi-

lingan miqdorni aniqlash tartibi, o'lovlar va vaznlar tizimiga muvofiq o'lov birligida belgilash ham mumkin.

Tovar (ishlar, xizmatlar)ning sifat tavsifi tovarning undan foydalanishga yaroqliligini aks ettiruvchi xususiyatlari va TIF TN bo'yicha tovar kodi ham ko'rsatiladi.

Yetkazib berishning ba'zis shartlari Xalqaro "Inkoterm-2000" qoidalari bo'yicha belgilanib, tovarni olib chiqish – olib kirish bo'yicha rasmiyatchiliklarning bajarilishi, tovarni sug'urtalash va tovarning tasodifiy yo'qotilishi yoki shikastlanishi xatarining sotuvchidan xaridorga o'tishi kabi qoidalar aniq belgilanadi.

Inkoterm-2000 qo'llanilganda (abbreviatura bilan birgalikda) yetkazib berish joyini (temiryo'l stansiyasi, port, aeroport va boshqalarning nomi) ko'rsatish lozim.

Shartnomalarda (ayniqsa oldi-sotdi shartnomalarida) xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan "Savdo atamaları" (Inkoterm-2000) dan foydalanmoq zarur (Masalan, SIF, FOB, va boshqa terminlar).

Tovar (ishlar, xizmatlar) birligining narxi, odatda, erkin almashiladigan valutada ko'rsatiladi. To'lov shartlari ko'rsatilganda, to'lov valutası, shakli va muddati belgilab qo'yiladi. Agar to'lov valutası kontrakt valutasidan farq qilsa, bu holda valutaning qayta hisob-kitob kursi va mazkur kursni belgilash manbasi (kontraktni imzolash sanasida, tovarni yetkazib berish sanasida, to'lov sanasida) ko'rsatiladi.

Kontraktida yetkazib berilayotgan tovar ishlab chiqarilgan mamlakat va xizmatlar bajaruvchining mamlakati aniq ko'rsatib qo'yiladi.

Shartnomada tomonlar javobgarligi, nizolarni hal etish tartiblari va boshqa muhim xususiyatlar batafsil aks ettirilmog'i lozim.

Import va eksport kontraktlari belgilangan tartibda davlatning vakolatli organlarida qayd etilishi hamda hisobga olinishi lozim. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 3-iyul 2006-yilda 1588 –son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligida (TIAISV) O'zbekiston Respublikasi xo'jalik subyektlari tomonidan tuziladigan eksport kontraktlari (shartnoma va bitimlar)ni ro'yxatga olish va import kontraktlari (shartnoma va bitimlar)ni ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi Nizom" ga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 31-martdagi 137-son qaroriga 1-son ilo-

vada ko'rsatilgan tovarlar eksportiga doir kontraktlar va O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari, hukumatlararo kelishuvlar asosida tuzilgan tovarlar (xizmatlar) eksportiga doir kontraktlar TIAISV da ro'yxatga olinadi hamda davlat byudjeti mablag'lari hisobidan moliyalanadigan, O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan yoki uning kafolati ostida jalb etilgan kreditlar (qarzlar) hisobidan moliyalanadigan, ustav sarmoyasidagi davlat ulushi 50 foizdan ko'proqni tashkil etadigan va o'zining valuta mablag'lari bilan ta'minlanmagan xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan tuziladigan import kontraktlari ekspertizadan o'tkaziladi.

Xalqaro savdo-iqtisodiy shartnomalar yuzasidan hisob-kitob qilish shakllari va tartiblari shartnoma taraflari o'zaro kelishuviga ko'ra shartnomada belgilab qo'yiladi. Amalda ko'proq valuta tovar narxining valutasi bilan mos kelmasligi mumkin. Shuning uchun kontraktida qanday pul bozorining pul kursidan to'lashda foydalanishi ko'rsatiladi. Bunda bank orqali pul ko'chirish, inkasso, hujjatli akkreditiv kabi shakllardan keng foydalaniladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnoma munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni hal etilishi tomonlar kelishib belgilaydigan tartibda muayyan milliy huquqiy tizim asosida yoki xalqaro vositalardan foydalanilgan holda hal etiladi. O'zbekiston Respublikasi subyektlari bilan tuzilgan tashqi iqtisodiy faoliyat kontraktlari bo'yicha nizolar kelib chiqqan hollarda O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudlari tomonidan ham ko'rib chiqilishi O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksi normalarida o'z ifodasini topgan.

Xalqaro amaliyotda bunday nizolarni hal etuvchi xalqaro arbitraj organlari tizimi tarkib topgan. Kontraktida mana shunday arbitrajlardan yoki boshqa xohlagan hakamlik sudlari nizolarni hal etilishi uchun tanlanishi mumkin. Amaliyotda shunday organlardan Stokgolm shahri Savdo palatasi qoshidagi arbitraj, Parijdagi xalqaro savdo palatasi qoshidagi Arbitraj sudi, London xalqaro hakamlar sudi kabilar nizolar hal qilinishida ko'proq qo'llaniladi.

Respublikamizda nizolar hal qilinishida muhim bo'lgan. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo va boshqa davlatlarning xo'jalik, iqtisodiy va arbitraj sudlari hal qiluv qarorlari, xorijiy davlatlar arbitraj va hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlari xo'jalik sudlarining ijro

hujjatlari qatoriga kirishini nazarda tutuvchi "Xo'jalik sudlarining hujjatlari ijrosini amalga oshirish tartibi to'g'risida "gi Yo'riqnoma ham qabul qilingan. Ushbu hujjatga binoan boshqa davlatlar arbitraj sudlari tomonidan qabul qilingan qarorlari ham qonunchilikda belgilangan tartibda ijro etiladi.

Nazorat savollari

1. Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi nima?
2. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari kimlar bo'lishligi mumkin?
3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning qanday usullarini bilasiz?
4. Tashqi iqtisodiy faoliyatda qo'llaniladigan (kontrakt) shartnomalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.
5. Tashqi iqtisodiy faoliyat kontraktlari majburiyatlari bo'yicha kelib chiquvchi nizolar hal etilish tartibini aniqlab bering.

XIII bob. INVESTITSIYA FAOLIYATINI HUQUQIY TARTIBGA SOLINISHI

1-§. Investitsiya faoliyati tushunchasi, turlari. Investitsiya obyektlari

«Investitsiya» soʻzi ingliz tilidan olingan boʻlib, «kapital quyilmasi» degan maʼnoni anglatadi. **Investitsiyalar** iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy nematlar hamda ularga doir huquqlar hisoblansa, investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bogʻliq harakatlari majmui **investitsiya faoliyati** deb yuritiladi. Investitsiya faoliyati tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning bir koʻrinishidir, shuning uchun ham tadbirkorlikka xos boʻlgan belgilar, yaʼni mulkiy mustaqillik, tashabbuskorlik va tavakkalchilik unga ham xos boʻlgan xususiyatdir.

Investitsiya faoliyatining subyektlaridan biri investor boʻlib, u oʻz mablagʻlarini, qarzga olingan va jalb etilgan mablagʻlarni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek, intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati obyektlariga jalb etishni amalga oshiradi. Bunday oʻziga xos faoliyat subyektlarining yana bir katta guruhi mavjud boʻlib, ular investitsiya faoliyati ishtirokchilari deb yuritiladi va ularning asosiy vazifasi investorning buyurtmalarini bajaruvchi sifatida investitsiya faoliyatini taʼminlash boʻlib hisoblanadi.

Investor va investitsiya faoliyatining ishtirokchilari subyektlari quyidagilar boʻlishi mumkin:

-Oʻzbekiston Respublikasining rezidentlari fuqarolari, yuridik shaxslari;

-mahalliy davlat hokimiyati organlari va davlat boshqaruvi organlari;

-xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar va chet ellik yuridik shaxslar hamda fuqarolar, shuningdek, fuqaroligi boʻlmagan shaxslar va Oʻzbekiston Respublikasining chet elda doimiy yashovchi fuqarolari;

-hamkorlikda investitsiya faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, davlatlar va xalqaro tashkilotlar.

Investorlar buyurtmachi (mablagʻ kirituvchi), kreditor, sotib oluvchi boʻlishlari, shuningdek, investitsiya faoliyati ishtirokchisi vazifasini bajaruvchi ham boʻlishlari mumkin.

Gap O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalari to'g'risida ketar ekan, ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi hududida chet ellik investorlarning daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklari hamda ularga doir huquqlari, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlari, shuningdek, chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida chet ellik investorlar quyidagilar, chunonchi:

chet el davlatlari, chet el davlatlarining ma'muriy va hududiy organlari, davlatlararo bitimlar va boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyektlari bo'lgan xalqaro tashkilotlar, chet el davlatlarining qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko'rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, boshqa har qanday shirkatlar, tashkilotlar va uyushmalar, chet el fuqarolari bo'lmish jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va chet ellarda doimiy yashaydigan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bo'lishi mumkin.

Chet el investitsiyalari davlat yoki xususiy investitsiyalar shaklida bo'lishi mumkin. Birinchi shaklda davlat investitsiyalari ishtirok etib, bunda bir davlat boshqa davlatga kreditlar yoki boshqacha shakldagi qarzlarni berishi mumkin. Bunday munosabatlarga xalqaro huquq normalari qo'llaniladi. Ikkinchi shaklda esa, bir mamlakat xususiy firmalari, kompaniyalari yoki fuqarolari boshqa mamlakatning tegishli subyektlariga beradigan investitsiyalar tushuniladi. Investitsiya munosabatlari shu darajada murakkab va ko'p qirralikli, ko'pincha davlatlar o'rtasidagi munosabatlar xususiy shaxslar o'rtasidagi munosabatlar bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Bunday aloqa subrogasiyada, ya'ni investor huquq va talablarni davlatga topshirganda yaqqol ko'rinadi.¹

Investitsiya faoliyati davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish, soliq to'lovchilar va soliq solish obyektlarini, soliq stavkalari va ularga doir

¹ Tadbirkorlik huquqi: (Maxsus qism): Darslik // Ta'хририят хайъати: С.Рузиназаров, А.Саидов, К.Рашидов ва бошқ.: Масъул муҳаррир: Ш.Рузиназаров. –Т.: Консаудинформ», 2002.873-бет.

imtiyozlarni tabaqalashtiruvchi soliq tizimini qo'llash, normalar, qoidalar, standartlarni belgilash, monopoliyaga qarshi choralarini qo'llash, kredit siyosati va narx siyosatini o'tkazishga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash, investitsiya loyihalarini ekspertiza qilish mexanizmlarini belgilash va boshqa yo'llar bilan bunday faoliyatni amalga oshiradi.

Investitsiya kiritishdan asosiy maqsad daromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir.

Investitsiya kiritishda, avvalo:

-investitsiya faoliyati subyektlarning mustaqilligi va tashabbuskorligi;

-kiritilayotgan moddiy nematlarga investitsiya maqomini berish (fuqaro o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun olgan buyumlari investitsiya bo'la olmaydi) ;

-qonun bilan belgilangan investitsiya faoliyatini amalga oshirish imkoniyati yaratilishi zarur bo'lib hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatining obyekti moddiy va nomoddiy nematlar ishlab chiqarish obyektlari hisoblanadi. Respublikamizda bozor munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishi, tadbirkorlikning taraqqiyoti mavjud mablag'larni ixtiyoriy investitsiyalash asosida faoliyat yuritishni taqozo etadi. Investitsiya, shu jumladan chet el investitsiyalarini huquqiy tartibga solish, birinchidan, milliy qonun hujjatlari bilan, ikkinchidan, xalqaro shartnomalar bilan amalga oshiriladi.

Investitsiya'ning quyidagi turlari mavjud: kapital, innovasiya va ijtimoiy investitsiya. Kapital investitsiya jumlasiga asosiy fondlarni vujudga keltiruvchi va takror ishlab chiqarishga, shuningdek, ishlab chiqarishning boshqa shakllarini ishlab chiqarishga qo'shiladigan investitsiyalar kiradi.

Innovasiya investitsiyalar jumlasiga texnika va texnologiyalarning yangi avlodini ishlab chiqish va o'zlashtirishga qo'shiladigan investitsiyalar kiradi. Ijtimoiy investitsiyalar jumlasiga inson salohiyatini, malakasi va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek, nomoddiy nematlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga qo'shiladigan investitsiyalar kiradi.

2-§. Investitsiya sohasidagi qonunchilik. Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi

O'zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyati asosan 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi¹, "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi², 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi³ kabi maxsus qonunlar, shuningdek, ushbu sohani tartibga solishga qaratilgan boshqa fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Shu bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiy islohotlarini yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilishni ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida"gi, "Eksport mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, "Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tashkil etish va ular faoliyatini rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish mexanizmini takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi, "Import iste'mol tovarlari olib kelish va sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari aynan investitsiya jarayonini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan.

Shu tariqa O'zbekistonda investitsiya faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qonunchilikning milliy tizimi o'ziga xos ravishda faollik bilan shakllantirilib borilmoqda. Bunga misol sifatida "O'zbekinvest" milliy sug'urta kompaniyasini, "O'zbekinvest" tashqi iqtisodiy milliy banki, Vazirlar Mahkamasi hududida BMT (YUNIDO) bilan birgalikdagi texnikaviy yordam loyihasi doirasida investitsiyalarga ko'maklashish xizmati, Davlat mulk qo'mitasi huzurida ko'chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligini, shuningdek, xalqaro moliya korpo-

¹ Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. № 5-6. 91-modd.

² Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. № 5-6. 91-modd.

³ Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. № 1.10-modd.

ratsiyalar bilan qo'shma banklarni, qo'shma lizing kompaniyalarini ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida 2001 yil 5-martda Tashqi iqtisodiy aloqalar va xorijiy investitsiyalar departamenti tashkil etilganligini, "2001-2002-yillarda xorijiy investorlarni jalb qilgan holda korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo'yicha kelgusidagi chora-tadbirlar to'g'risida" Vazirlar Mahkamasi tomonidan maxsus qaror qabul qilinganligini alohida ta'kidlash joiz.

Yuqoridagilar haqiqatan O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida chet el investitsiyalarini keng jalb etish uchun yetarli shart sharoitlar yaratilganligi va bu sohada qonunchilik asoslari yaratilganligidan darak beradi.

Chet el investitsiyalarini huquqiy himoya qilish maqsadida 02.05.2003-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan "To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni huquqiy himoya qilishni kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 205-sonli qarori ayniqsa diqqatga sazovordir.

Bunga binoan "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq va respublikaga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun investitsiyalarni ishonchli huquqiy himoya qilishning amaliy mexanizmini barpo etish, mana shu asosda mamlakatdagi investitsiya muhitini yanada yaxshilash maqsadida Vazirlar Mahkamasi Adliya vazirligiga xorijiy investorlarni va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni huquqiy himoya qilishni ta'minlash vazifasini topshirdi va unga quyidagi huquqlarni, chunonchi:

-xorijiy investorlari va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni javobgarlikka tortishning asosligini zarur hujjatlar, shu jumladan jinoiy, fuqarolik, xo'jalik va ma'muriy ishlar materiallari bilan tanishish yo'li bilan o'rganib chiqish;

-vazirliklar, idoralar va nazorat organlari, shuningdek, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari rahbarlariga qonun hujjatlarining aniqlangan buzilishlari, qonun buzilishini va unga olib keluvchi shart-sharoitlarning sabablarini bartaraf qilish to'g'risida belgilangan muddatlarda bajarilishi majburiy bo'lgan taqdimnomalar kiritish;

-mansabdor shaxslar tomonidan xorijiy investorlar va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining huquqlari va qonuniy manfaatlari buzilishi hollari aniqlangan hollarda, shuningdek, adliya organlarining qonuniy talablari mansabdor shaxslar tomonidan bajarilmagan taqdirda aybdor mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish to'g'risidagi masalalarni tegishli organlar oldiga qo'yish;

-xorijiy investorlar va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining huquqlarini buzayotgan nazorat qiluvchi hamda mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlarining harakati yoki qarorlarini to'xtatib qo'yish kabilar berildi.

Mazkur qaror bilan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarini huquqiy himoya qilish boshqarmasi Adliya vazirligida tuzildi hamda boshqarma to'g'risidagi Nizom ishlab chiqildi.

Chet el investitsiyalarini huquqiy tartibga solishda davlatlar o'rtasidagi ikki va ko'p tomonlama shartnomalarning o'rni, ahamiyati ayniqsa beqiyosdir.

Bu kabi shartnomalardan biri "Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p taraflama agentlikni ta'sis etish to'g'risida"gi Seul Konvensiyasi bo'lib, u 1988-yil 12-apreldan kuchga kirgan. O'zbekiston Respublikasi uni 1992-yil 2-sentabrda ratifikasiya qilgan va u shu yilning 24-sentabridan kuchga kirgan.

Ushbu Konvensiyaga a'zo bo'lishlik xususiy va davlat sug'urtalash tizimini chet el investitsiyalarini sug'urtalash xalqaro ko'p tomonlama tizimi bilan uyg'unlashtirilishiga olib keldi. Chunonchi, unga binoan vazifasi chet el investitsiyalarini kafolatlash, investorlarni moliyalash, tavakkalchiliklarni sug'urtalash va boshqalar hisoblangan ko'p tomonlama xalqaro tashkilot (MIGA) tashkil topadi. Ko'pincha ushbu tashkilot sug'urtalovchi, chet el investori hisoblangan yuridik yoki jismoniy shaxslari esa sug'urtalanuvchi sifatida shartnomada taraflar bo'lib qatnashadilar.

Bu xalqaro tashkilotning o'ziga xos, boshqa tashkilotlarga o'xshamaydigan yana bir xususiyati shundaki, sug'urta holati yuz bergan hollarda, chunonchi mamlakatda chet el investor mulki Natsionalizatsiya etilganda, shuningdek, chet el investori daromadi summasini chet elga o'tkazishi uchun ma'lum cheklovlar joriy etilganda va boshqa shunga o'xshash chet el investorining huquqlarini boshqa shakl-

larda poymol etilgan hollarda ushbu tashkilot taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomaga binoan investor ko'rgan zararlarning to'lab berish majburiyatini oladi.

O'zbekistoning bu boradagi yana bir dadil qadami uning 1965 yil 18-martda imzolangan va 1966-yil 14-oktabrda kuchga kirgan "Davlatlar va chet ellik shaxslar o'rtasidagi Investitsion nizolarni hal etish tartibi to'g'risida" gi Vashington Konvensiyasini 1994-yil 6-mayda ratifikasiya qilganligidir.

Konvensiya'ning maqsadi Xalqaro taraqqiyot va rivojlanish banki huzurida investitsiya nizolarini hal etish bo'yicha Markazni ta'sis etish va ushbu Markazda muayyan davlat va chet davlat shaxslari o'rtasida vujudga keladigan Investitsion nizolarni Konvensiya qoidalariga muvofiq yarashtiruv hamda arbitraj yo'li bilan hal etilishini ta'minlashdan iborat.

Markaz tarkibiga Ma'muriy kengash va Kotibiyat kiradi. Kotibiyat o'z navbatida vositachilar ro'yxati va arbitrlar ro'yxatini olib boradi. Ma'muriy kengash tarkibiga Konvensiya'ni imzolagan davlatlarning har biridan bittadan vakillar kiradi. Bunday vakillar yetarlicha malakaga ega bo'lgan shaxslar orasidan tanlanib, ularning ro'yxati har olti yilda yangilanib turadi.

Markaz o'zi ko'rsatgan xizmatlardan tushadigan mablag'lar va boshqa mablag'lar hisobidan moliyalanadi, u immunitet va imtiyozlarga ega. Immunitet deganda Ma'muriy kengash raisi va a'zolarining shaxsiy immuniteti, arbitrlar, vositachilar va kotibiyat xodimlarining immuniteti, hujjatlar immuniteti, arxivlarni dahlsizligi va boshqalar tushiniladi. Imtiyoz deganda shuni nazarda tutish lozimki, Markazning mulki, daromadi va boshqalardan soliq olinmaydi va hech qanday yig'img'lar ularga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Konvensiya mazmuniga binoan **arbitraj** nizoni taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan huquq normalarini qo'llagan holda hal etadi. Taraflarning bu haqda kelishuvi bo'lmagan taqdirda, arbitraj nizoni hal etishda shartnomaning tarafi bo'lmish Kelishilayotgan davlat huquqini, shuningdek, qo'llanilishi mumkin bo'lgan xalqaro huquq normalarini qo'llaydi.

Mazkur Konvensiya'ning muhim jihatlari yana shundaki, birinchidan, unda ishtirok etuvchi davlatlar o'z hududida qo'shiluvchi

davlatlar arbitraj qarorlarini o'z hududida ijro etilishini ta'minlash majburiyatini olsa, ikkinchidan, ushbu Konvensiyaga O'zbekistonning qo'shilishi natijasida garchi ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro bitimlar tuzmagan davlatlarning investorlari bilan O'zbekistondagi chet el investorlari o'rtasida vujudga keladigan nizolar hal etilishining universal tizimi yaratildi.

Investitsiyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoya qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi 40 dan ortiq davlatlar bilan bitimlar tuzgan. Bu kabi bitimlarni tuzish asosan, chet el investitsiyalarini Natsionalizatsiya va ekspropriasiyadan himoya qilish, investorga o'z daromadlari va kapitalarini chet elga to'sqinliksiz va moneliksiz o'tkazish imkoniyatini berish, investor bilan uning kapitali yuzasidan kelib chiqadigan nizolarni xalqaro arbitrajda ko'rib chiqish va millatga qulayroq rejim yaratishga qaratiladi.

3-§. Investitsiya faoliyatining shartnomaviy shakllari. Taraflarning huquq va majburiyatlari

Amaldagi qonunchilikka muvofiq investitsiyalarni amalga oshirish shakllari bo'lib:

- yuridik shaxslar tuzish yoki ularning ustav jamg'armalarida ulushli ishtirok etish, shu jumladan, mol-mulkni yoki aksiyalarni olish;

- qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini olish;

- konsessiyalarni, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo'lgan konsessiyalarni olish;

- mulk huquqini, shu jumladan ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda savdo va xizmat ko'rsatish sohalari obyektlariga, turar joylariga mulk huquqini, shuningdek, yerga hamda boshqa resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish (shu jumladan ijara asosida) huquqini qonun hujjatlariga muvofiq olish kabilar hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatining subyektlari "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 8-moddasiga muvofiq:

- mulk shakllaridan va faoliyat turidan qat'iy nazar, investorlar investitsiya faoliyatini amalga oshirishda teng huquqqa egadirlar;

-har qanday obyektga (qonun bilan cheklangan yoki ta'qiqlangan obyektlardan tashqari) investitsiyalarni kiritish investorning mutlaq huquqi hisoblanadi va qonun bilan qo'riqlanadi;

-investor investitsiyalash maqsadida yo'nalish turi va hajmini mustaqil ravishda belgilaydi, buni amalga oshirish uchun shartnoma asosida, qoida tariqasida tanlov (tender) savdosini o'tkazish yo'li bilan yuridik va jismoniy shaxslarni investitsiya faoliyati ishtirokchilari sifatida jalb etadi;

-qonun hujjatlariga muvofiq investor investitsiya obyektlari natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tassaruf qilishga;

-investorning qaroriga binoan investitsiya obyektlariga va ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish huquqi qonun hujjatlari belgilangan tartibda boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin;

-agar qonun hujjatlarida boshqa tartib belgilanmagan bo'lsa, investor o'ziga zarur bo'lgan mol-mulkni yuridik va jismoniy shaxslarni o'zaro kelishuv asosida belgilanadigan narx va shartlarda, hajmi va nomenklaturasini cheklanmagan tarzda olishga haqli;

"Investitsiya faoliyati to'g'risida" gi qonunda investor:

-investitsiya loyihalarida sanitariya-gigiyena, ekologiya, arxitektura, shaharsozlikka oid va boshqa talablarga rioya etilganligi xususida ekspertiza xulosasini olish, monopoliyaga qarashli qonun hujjatlarining talablariga rioya etish:

-soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarni o'z vaqtida to'lash;

-shartnoma bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tufayli investitsiya faoliyati ishtirokchisiga yetkazilgan zararni qoplash;

-mahalliy davlat hokimiyati organlari va davlat boshqaruv organlarining o'z vakolati doirasida qo'yiladigan talablarini boshqarishi shart.

Investitsion faoliyatni ikki bosqichdan iborat harakatlarga ajratish mumkin, ya'ni, birinchi bosqichda investor o'zining bo'sh mablag'larini investitsiya shaklida kiritilish to'g'risidagi qarorni qabul qiladi. Bunda u tadbirkorlik faoliyat obyektlarini o'zgartirishi asosida foyda olishining maqbul yo'llarini izlaydi. Bu bosqichda Investitsion shartnomasini imzolash bilan moddiy yoki nomoddiy nematlarga investitsiya maqomi beriladi.

Investitsiya faoliyatining ikkinchi bosqichida investitsiyalarni realizatsiya qilish bo'yicha amaliy harakatlarini amalga oshirishdan iborat. Bu bosqichning xarakterli tomoni shundan iboratki, bunda Investitsion shartnomalarni amalga oshirish bo'yicha qator harakatlar amalga oshiriladi. Bunda Investitsion faoliyatning har bir ishtirokchilarining vakolatlari doirasi, shuningdek, investitsiya faoliyati subyektlari aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich Investitsion faoliyat obyektini barpo etish bilan yakunlanadi.

Investitsion faoliyat (ish) subyektlarning o'zaro munosabatlari shartnoma asosida tashkil etiladi.

Investitsion shartnoma yuridik, tarkibiy jihatdan murakkab shartnoma bo'lib hisoblanadi.

Prezidentimiz Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasida qilgan nutqida "...mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay sharoit kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish taqozo etilmoqda. Shunga erishish kerakki, O'zbekiston bozori mamlakatimizda biznes bilan shug'ullanishga intilishlarning barchasi uchun eng ma'qul va qulay iqtisodiy makon bo'lib qolsin"¹.

Agar xorijiy sarmoyalar uchun mumkin qadar qulaylik tug'dirib berish tartibi o'rnatilgan bo'lsa, u holda sarmoyadorlar ko'plab tarmoqlarda, chunonchi xo'jalik faoliyatini yuritish maqsadida davlat mulki xususiylashtiriliyotgan mamlakatlarda amaldagi qonunlar asosida ishtirok etishlari mumkin.

Chet el investitsiyalarini ishtirokidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini huquqiy tartibga solishni rivojlantirish milliy qonunchilikni takomillashtirishga tabiiy ta'sir o'tkazadi. Bu jarayon zahirida albatta erkin shartnoma tuzish va xo'jalik munosabatlarni milliy huquqiy tartibga solish sohasida xalqaro me'yorlarga ustunlik berish tamoyili yotadi.

¹ **Каримов И.А.** «Озод ва обод ватан, фаровон хаёт - шировард мақсадимиз». Тошкент: "Маърифат" нашриёти, 2000 йил.

O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiya to'g'risida"gi qonunining 5-moddasida chet el investitsiyalarini amalga oshirish shakllari ko'rsatilgan. Bunga binoan, O'zbekiston Respublikasining yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarining ustav jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish:

- chet ellik investorlarga to'liq qarashli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarini, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarni barpo etish va rivojlantirish;

- mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini sotib olish;

- intellektual mulkka, shu jumladan mualliflik huquqlari, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xauga, shuningdek, ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish;

- konsessiyalar, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo'lgan konsessiyalar olish;

- savdo va xizmat ko'rsatish sohalari obyektlariga, turar joy binolariga, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda mulk huquqini, shuningdek, yerga egalik qilish va undan foydalanish (shuningdek, ijara asosida foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqlari sotib olish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi xorijiy investitsiyalarini jalb etishning yuqorida qayd etilgan shakllarida amalga oshirib borish bilan birga, investorlarning huquq va manfaatlarini har tomonlama himoya qilinishi uchun kafolatlarni qonun yo'li bilan belgilab qo'ygan. Shuningdek, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun imtiyozlarning keng tizimi vujudga keltirilgan.

Mamlakatimiz Prezidenti I. A. Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" asarida: "Biz tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda iqtisodiyotimizga sarmoyalarni keng jalb

etish uchun qulay sharoit yaratishga juda katta ahamiyat bermoqdamiz”-deyiladi.¹ Bu fikrning isboti sifatida “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”, “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi, “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida” gi kabi qonunlar va bu boradagi boshqa normativ huquqiy hujjatlarni misol keltirish mumkin.

Ushbu qonun hujjatlariga binoan chet ellik investorlar xalqaro huquq prinsiplari va O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq quyidagi huquqlarga ega:

-investitsiyalashni amalga oshirishning hajmlari, turlari va yo‘nalishlarini mustaqil belgilash;

-investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzish;

-o‘zining investitsiyalariga va investitsiya faoliyatining natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish. Chet ellik investorning qaroriga binoan investitsiyalarga, ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish huquqlari O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Huquqlar boshqa shaxsga berilganda taraflarning o‘zaro munosabatlari shartnomalar asosida tartibga solinadi;

O‘zbekiston Respublikasidagi investitsiya faoliyati natijasida olingan o‘ziga qarashli ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari chet ellarda va O‘zbekiston Respublikasida patentlashtirish to‘g‘risida mustaqil ravishda qaror qabul qilish;

-investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadni mustaqil va erkin tasarruf etish (shu jumladan uni moneliक्सiz repartasiya qilish);

O‘zbekiston Respublikasiga kreditlar va qarzlar tariqasida pul mablag‘lari jalb etish;

-o‘z hisob varag‘idagi milliy valuta mablag‘laridan ichki valuta bozorida chet el valutasini sotib olish uchun foydalanish;

-qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va shartlarda yer uchastkalariga doir huquqlarini sotib olish;

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон – иқтисодий ислохотларнинг чуқурлаштирини йўлида “Ўзбекистон”, 1995 йил, 115-бет.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, o'ziga mulk huquqi asosida qarashli bo'lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan zimмага olgan majburiyatlarning, shu jumladan qarz mablag'larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning barcha turlari bo'yicha ta'min sifatida foydalanish;

-o'z investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizisiya qilingan taqdirda mutanosib ravishda tovon olish;

-davlat boshqaruv organlarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining hamda ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) va qarorlari natijasida yetkazilgan zararlarni undirish.

Chet ellik investor O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquqlarga egadirlar.

Nazorat savollari

1. Investitsiya deganda nima tushuniladi?
2. O'zbekistonda investitsiyaga oid qonunchilikni shakllantirishdan asosiy maqsad nima?
3. Investitsiya faoliyati subyektlarining huquq va majburiyatlarini aytib bering.
4. Investitsiya'ning bosh maqsdi nima?
5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya'ning ahamiyati qanday?

XIV bob. QIMMATLI QOG'OZLAR BOZORINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

1-§. Qimmatli qog'ozlar tushunchasi

Xo'jalik faoliyatida pul bilan bir qatorda qimmatli qog'ozlar muomalasi ham muxim o'rin egallaydi. Qimmatli qog'ozlarning tabiiy xususiyatlaridan kelib chiqib ularni qimmatli deb bo'lmaydi, balki u egasiga ma'lum bir qimmatliklar (ashyo, pul, moddiy va nomoddiy huquqlar)ga ega bo'lishi tasdiqlanganligi uchun ham qimmatlidir. Qimmatli qog'ozlar pul kabi muomalada hamda to'lovda qulay vositadir. Ayniqsa u o'z funksiyasi bilan sug'urta polisi, qarzdorlikni tasdiqlovchi tilxat, vasiyatnoma kabi muayyan qimmatliklarga ega bo'lgan boshqa qog'ozlardan farqlanadi. Bozor iqtisodiyoti munosabatlarida va fuqarolik muomalasida qimmatli qog'ozlar mulkiy huquqlarning kafolati sifatida namoyon bo'ladi va subyektlarning oshiqcha pul zahiralari muomalasini tezlashtirishga yordam beradi.

Mulk shakllari evolutsiyasi va kreditning rivojlanishi jamiyat ishlab chiqarishi tizimida qimmatli qog'ozlarning keng qo'llanilishiga sabab bo'lib, qimmatli qog'ozlar ishlab chiqarishga sarmoya jalb qilishning eng maqbul usuli sifatida bir qator ijobiy xususiyatga ega.

Mustaqillik va bozor iqtisodiyoti natijasida qimmatli qog'ozlarga nisbatan davlat monopoliyasining barham topishi, iqtisodiyotga tovar-pul almashinuvi va tovar muomalasi uchun xususiy mulk rivoji hamda xususiy mulkdor sinfini yaratish uchun qo'shimcha ahamiyatga ega bo'ldi.

Qimmatli qog'ozlarning tarixiy shakllanishi antik Rimga borib taqaladi. Dastavval, og'zaki kelishuv shaklidagi qimmatli qog'ozlar, imperator Yustinian davriga kelib yozma shaklda tuzila boshlandi. Natijada ashyoga, pulga bo'lgan haq (huquq va talab) qog'oz bilan uyg'unlashdi va bir vaqtning o'zida ashyoga bo'lgan huquq va qog'ozga bo'lgan huquq birlashib, umumiy qog'ozga nisbatan huquq yuzaga keldi. XII asrga kelib, haq huquqlarini o'zida ifodalovchi qog'oz turli xildagi belgi va majburiy yozuvlarga ega bo'ldi. O'sha paytlardagi qimmatli qog'oz o'z egasiga beradigan huquqlar doirasi juda ko'p bo'lganligi tufayli, qimmatli qog'ozlar sekin-asta qo'ldan

qo'lga o'ta boshladi. O'rta asrlarga kelib ko'pgina davlatlar (Angliya, Germaniya, Fransiya) o'z xarajatlarini qoplash uchun ko'chmas mulk o'rniga xazina majburiyatlari va obligatsiyalar chiqara boshladilar. Faqatgina XVII asrga kelib, qimmatli qog'ozlarning orqa tomonidan imzo qo'yib, boshqa kishiga berilishi odat tusiga kirdi. Qimmatli qog'ozlarga imzo qo'yilishi ularning egalarini oson almashishiga va qimmatli qog'ozlarning muomalada qo'llanilishini tezlatishga sabab bo'ldi. Shuningdek, imzolarning paydo bo'lishi natijasida qimmatli qog'ozlar to'lov va kredit berish vositasi bo'lib xizmat qila boshladi. XVII asrga kelib hissali qimmatli qog'oz-aksiya paydo bo'ldi. XIX asrdan boshiab qimmatli qog'ozlar o'zgarib, shakllanib va iqtisodiy hayotda keng qo'llaniladigan holatga o'tdi.

Qimmatli qog'ozlar – mulkiy huquqlarning belgilangan shakl va majburiy rekvizitlariga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar hisoblanib, ularni taqdim etgan taqdirdagina mazkur huquqlarni amalga oshirish yoki boshqa shaxslarga berish mumkin bo'ladi (FK 96-moddasi). Bunda tegishli huquqlarni amalga oshirish uchun qoida bo'yicha qimmatli qog'ozni taqdim etish lozim bo'ladi. Rivojlangan xo'jalik muomalasida qimmatli qog'ozlarning keng tarqalganligi, ularning belgilangan qiymatga ega ekanligi uchun pullar bilan eng ma'qul muomala va to'lov vositasi ekanligi, kredit vositasi rolining bajarilishi mumkinligi hamda turli manfaatlariga nisbatan huquqlarni o'tkaza olishi bilan belgilanadi.¹

“Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi qonunning (02.09.1993y.) 1-moddasiga muvofiq, qimmatli qog'ozlar ular chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko'rinishidagi daromad to'lashni hamda ushbu hujatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatlarini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir.

Qimmatli qog'ozlar-blankalar, sertifikatlar shaklida yoki schyotlardagi yozuv shaklida bo'lishi va hisob-kitob qilishda, shuningdek, kredit bo'yicha garov sifatida foydalanilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi ixtiyoriylik asosida

¹ Гражданское право. Учебник. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, М., Проспект, 1998 г

tarqat'iyiladi. Qimmatli qog'ozlar-bu qonunda belgilangan tartibda chiqarilgan va nominal¹ qiymatga ega bo'lgan pullik hujjatdir. Ular mulkchilik munosabatlarini ifodalaydi va qanday mulk yoki pul miqdoriga egalik qilish huquqini tasdiqlaydi. Qimmatli qog'ozlar dividend yoki foizlar ko'-rinishida daromad to'lashni hamda mazkur hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, egalik qilish huquqini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko'-rinishidagi daromad olishni ko'zlovchi, emissiya qiluvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi o'zaro mulkiy munosabatlarni bildiruvchi, boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi barcha pulli hujjatlar qimmatli qog'ozlar deb yuritiladi.

Eng muhimi, har qanday qimmatli qog'oz qonunda belgilangan shakllarda tuzilgan bo'lishi va zaruriy rekvizitlarga ega bo'lishi lozim. Bundan tashqari qimmatli qog'ozlar o'z egasi amalga oshirishi lozim bo'lgan huquqlar, ya'ni uning yuridik imkoniyatlari (dividend olish, muayyan pul summasi, ashyolar olish) hamda ularni ommaviy ravishda haqiqiy ekanligini ya'ni uni barcha rekvizitlar bilan chiqarilgan bo'lsa qarzdor(emitent) uni tan olish majburiyati bilan ham boshqa qimmatli qog'ozlardan farqlanadi.

2-§. Qimmatli qog'ozlarning turlari, ularning emissiyasi tushunchasi va faoliyati

Qimmatli qog'ozlar bir necha asoslarga ko'ra alohida turlarga bo'linadi. Bu turlar ichida eng muhimi qog'ozning shaxslarga tegishligi asosida turlarga bo'linishi hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar huquq subyektlariga tegishli bo'lishiga qarab, taqdim etuvchiga tegishli, egasi yozilgan va orderli qimmatli qog'ozlarga bo'linadi.

Basharti mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan bog'liq holda ro'yobga chiqarish uchun qimmatli qog'ozni taqdim etishning o'zi yetarli bo'lsa, qimmatli qog'ozlar taqdim etuvchiga tegishli hujjatlar

¹ Пул хужжатларида кўрсатилган бошлангич номинал баҳо, умуман олганда, рамзий характерга эга бўлиб, ҳар доим уларнинг ҳақиқий бозор баҳоסיни (қиймати)ни ифодалай олади.

deb hisoblanadi. Taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog'ozlar erkin muomalada bo'lib, ularni boshqa shaxsga berish, qimmatli qog'ozda mujassamlashgan huquqni boshqa kishiga o'tkazish, bu qimmatli qog'ozni unga taqdim qilish bilan tugagan hisoblanadi. Ularga obligatsiya zayemlari, taqdim etuvchiga deb nomlangan aksiyalar, konosament¹, oddiy ombor guvoynomasi, ya'ni tovar olish guvoynomasi, taqdim etuvchiga tegishli cheklar kiradi.

Mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan bog'liq holda ro'yobga chiqarish uchun emitent (qimmatli qog'ozni chiqaruvchi) tomonidan yoki uning topshirig'iga binoan qimmatli qog'ozlar bo-rasida kasb faoliyatini amalga oshirayotgan tashkilot tomonidan egasining nomini qayd etish zarur bo'lsagina, qimmatli qog'ozlarda egasi yozilgan bo'ladi. Egasi yozilgan qimmatli qog'ozni bir mulkdordan ikkinchisiga berish paytida hisob-kitobdagi zaruriy yozuvlar o'zgartiriladi. Bunday turdagi qimmatli qog'ozlar bo'yicha qarzdor ma'lumotlar to'plashi, qog'ozda ko'rsatilgan shaxsni aniqlashi va boshqa har xil usulda tekshirishi shart. Ularga egasi yozilgan aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit sertifikatlari, vek-sellar, qimmatli qog'ozlar hosilalari kiradi.

Orderli qimmatli qog'ozlarga ega bo'lgan shaxslar qimmatli qog'ozlar bo'yicha qarzdor bo'lganlar daftarida qayd etilgan bo'lib, qarz berish, shu qimmatli qog'oz sohibiga to'g'ri kelib qolgan bo'lsa, bunday qimmatli qog'ozlar orderli qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, orderli qimmatli qog'ozlarning asosida qarzdorning qimmatli qog'ozda ko'rsatilgan shaxsga yoki u ko'rsatgan shaxsga qarzini to'lash majburiyati yotadi. Ularning quyidagi turlari mavjud: oddiy va yuboriladigan veksellar, tovar omborlarining ikki tarafli guvoynomalari, yuk yuborgan va yukni qabul qilib oluvchi hukmiga binoan chiqarilgan konosamentlar.

“Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida”gi qonunning 3-moddasiga muvofiq qimmatli qog'ozlarning quyidagi turlari mavjud:

¹ Dengizda yuk taшишда қўлланиладиган товарнинг кимга тегишлилигини аниқлайдиган хужжат бўлиб, коносамент кимга тегишли бўлса - шу шахс денгизда yuk ташувчида коносаментда кўрсатилган yukни олиш ва тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлади. // Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Под.ред. О.Н.Садикова. М., Юридформцентр. 1997 г., 189-бет.

- aksiyalar;
- obligatsiyalar;
- xazina majburiyatlari;
- depozit sertifikatlari;
- vekselar.

A) Aksiyalar.

Aksiyalar- aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga yuridik yoki jismoniy shaxs muayyan hissa qo'shganidan guvohlik beruvchi, aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi hamda unga dividend olish va qoida tariqasida ushbu jamiyatni boshqarishda qatnashish huquqini beruvchi, amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'ozlardir.

Aksiyalarning xillari (egasi yozilgan va taqdim etuvchiga deb nomlangan) va turlari (imtiyozli va oddiy aksiyalar) bo'yicha farqlanadi. O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuniga muvofiq aynan shunday turkunlanadi.

Aksiyada ko'rsatilgan va jamiyat aksiyadorlarining reyestriga kiritilgan jismoniy yoki yuridik shaxsgina egasi yozilgan aksiya'ning sohibi bo'lmish aksiyador deb e'tirof etiladi.

Egasi yozilmagan aksiya'ni saqlovchi shu aksiya'ning egasidir. Egasi yozilmagan aksiyalar jamiyat aksiyalarining reyestriga kiritilmagan holda boshqa shaxslarga mulk qilib beriladi. Oddiy aksiyalar ovoz beruvchi bo'lib, ularning egalariga dividendlar olish, jamiyatning umumiy yig'ilishlarida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi.

Aksiya egalariga dividendlarni, shuningdek, aksiyadorlik jamiyati tugatilganda aksiyalarga qo'yilgan mablag'larni birinchi navbatda olish huquqini beradigan aksiyalar *imtiyozli aksiyalar* hisoblanadi. Imtiyozli aksiyalar ularning egalariga, korxonada foyda ko'rish-kotirmasligidan qat'iy nazar, muayyan dividendlar olish huquqini beradi. Yopiq aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari faqat egasi yoziladigan aksiyalar bo'lishi mumkin, ularni boshqa shaxsga o'tkazish tartibi ustavda belgilab qo'yiladi.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatlari aksiyadorlarga aksiyalar o'rniga ularning nominal qiymatiga teng summada sertifikatlar berishi mum-

kin. Chiqariladigan aksiyalarning xillari, ularni tarqat`iysh va joylash-tirish, ular bo`yicha dividendlar to`lash tartibi aksiyadorlik jamiyati-ning ustavida qonun hujjatlariga muvofiq belgilab qo`yiladi.

“Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini hi-moya qilish to`g`risida”gi qonunning 24-moddasiga muvofiq, aksiya-larning imtiyozli va oddiy kabi turlari mavjudligi belgilangan.

Odatda aksiyalar nafaqat dividend olish huquqi va jamiyat lik-vidatsiya qilinayotganda o`ziga tegishli mulkni olish, shu bilan birga aksiyadorlar umumiy yig`ilishida ovoz berish huquqini ham beradi.

Ayrim qonunchilikda va ilmiy adabiyotlarda shuning uchun ham aksiya ovoz beruvchi deb ta`riflanadi. Oddiy aksiyalarning hammasi bir xil nominal qiymatga ega, shuningdek, uning egalari bir xil hu-quqlarga ham ega. Aksiya qiymatining nominal, emissiya, bozor va balans qiymatlari kabi turlari mavjud.¹

Aksiyalarning nominal qiymati – aksiyada yozilgan pul sum-masidir. Nominal qiymati ko`rsatilgan holda ham, ko`rsatilmagan holda ham chiqarilishi mumkin. Bu summa sarmoya ulushini tavsif-lasada, aksiya`ning jamg`arma bozorida harakat qilishi uchun biron bir jiddiy ahamiyatga ega emas. Jamiyat mulki yetakchi bo`lgan mamlakatlarda (AQSh) aksiyalar nominal qiymat ko`rsatilmay chiqa-rilishi mumkin. Uning narxi bozordagi talab va taklif asosida bel-gilanadi. Aksiyalarning nominal narxi turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, O`zbekistonda 100 so`m, Germaniyada 50 marka, Fransiya-da 100 frank. Mamlakatimizda chiqarilgan aksiyalarning nominal qi-yamatini qonun tomonidan ko`rsatilishi muhim ahamiyatga ega. Birin-chidan, aksiya`ning nominal qiymati uning egasiga ruhiy jihatdan ta`sir ko`rsatadi va qo`lidagi aksiya qandaydir mavxum majburiyat emas, balki xususiy mulkning guvohtonasi hisoblanishini bildiradi. Ikkinchidan, chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatidan jamiyat ustav sarmoyasi vujudga keladi.

Aksiyalarning emissiya qiymati – birlamchi bozorda sotiladi-gan aksiya`ning birlamchi narxi bo`lib, u nominal qiymatdan farq

¹ Т.В.Кашанина, Э.А.Сударкова. «Аксионерное право» практический курс. М.: «Имфра М Норма», 1997 йил, 94-6.

kiladi, bunda aksiya vositachi firma orqali sotiladi. Shuning uchun ham firma o'z vositachilik haqi foizlarini qo'yadi.

Aksiyalarning bozor (kurs) qiymati – ikkilamchi bozorlarda aksiyalarni sotilishi natijasida shakllanadi. Aksiya kursi deganda uni bozorda sotish va sotib olish qiymati tushiniladi. Aksiya'ning kurs darajasi dividend miqdoriga, bank depozitlaridan keladigan foiz daromadlariga, kredit (qarz)ga berilgan mablag'lardan keladigan foiz daromadlariga, bozorda erkin muomaladagi aksiyalarga nisbatan talab va taklif darajasiga bog'liq bo'ladi.

Obligatsiyalar muddatli qarz olish majburiyati sifatida egasiga kafolatlangan daromad olish huquqini beradi.

Obligatsiya o'z egasiga qarz berganligidan guvohlik beradi hamda uning nominal qiymatini ko'rsatilgan muddatda belgilangan foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlaydi. Obligatsiya joriy yildagi budjet kamomadini qoplash, emitentning faoliyatini moliyalashtirish uchun qo'shimcha mablag' yaratish maqsadida emissiya qilinadi.

Obligatsiyalarning turli belgilari va huquqiy muomalasiga ko'ra quyidagicha: emitentlar bo'yicha (davlat, mahalliy, korxonalar Obligatsiyalari), emissiya maqsadiga qarab (faoliyatni pul mablag'i bilan ta'minlash, qarzni to'lash), qarz uzish muddatiga qarab (qisqa, o'rta va uzoq), rasmiylashtirilishiga qarab (egasi yozilgan, taqdim etuvchiga deb nomlangan), foiz daromadlarini to'lash shakliga qarab (o'zgarmas va o'zgaruvchan) tasniflash mumkin.

Emitent xususiyatiga ko'ra davlat, munisipal va korxonalar Obligatsiyalariga bo'linadi.

Davlat Obligatsiyalari taqdim etuvchiga deb nomlangan qimmatli qog'ozdir. Obligatsiyalar o'zida kredit munosabatlarini aks ettirib davlat qarzdor, uni sotib olgan shaxs kreditor bo'ladi va u aksariyat hollarda hukumat emitent sifatida davlat byudjeti taqchilligini qoplash maqsadida amalga oshiriladi

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 26-mart kuni chiqarilgan «O'zbekiston Respublikasi qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risida»gi qaroriga ko'ra davlat qisqa muddatli Obligatsiyalar bozori ishlab turibdi. Jamiyatlarda Obligatsiya chiqarish summasini O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi

qoshidagi qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi belgilaydi.

V) Xazina majburiyatlari.

Xazina majburiyatlari – bu egalari tomonidan byudjetga pul mablag'larini berganliklarini tasdiqlovchi hamda ushbu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida belgilangan daromadni olish huquqini berishini ko'rsatuvchi egalik qiladigan davlat qimmatli qog'ozidir. O'zbekiston Respublikasida xazina majburiyatlarining quyidagi turlari chiqariladi:

-uzoq muddatli (Vazirlar Maxkamasi tomonidan chiqarilgan qaror asosida besh yil va undan ortiq muddatga);

-o'rta muddatli (Vazirlar Maxkamasi tomonidan chiqarilgan qaror asosida bir yildan besh yilgacha va undan ortiq);

-qisqa muddatli (Moliya vazirligi qarori asosida bir yilgacha bo'lgan muddatga chiqariladi).

G) Depozit sertifikati.

Depozit sertifikati bu pul mablag'lari omonatga qo'yilganligi to'g'risida omonatchiga belgilangan muddat tugagandan so'ng depozit summasi va unga tegishli foizlarni olish huquqini beruvchi kredit muassasining guvohnomasidir. Depozit sertifikati emitentning qisqa muddatli qarz majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz bo'lib, uning afzalligi muddatning qisqaligi, likvidligi va inflyasiya bilan o'lichanganligidir. Ushbu xususiyatlari orqali uning egasiga belgilangan muddat ichida qo'ygan kapitalini ko'paymagan taqdirda ham, hech bo'lmaganda qo'ygan dastlabki miqdordagi kapitalini qaytarib olish imkonini beradi. Bu ayrim adabiyotlarda bank sertifikati deb ham yuritiladi

O'zbekiston Respublikasida 1994-yildan boshlab quyidagi turdagi sertifikatlar chiqarila boshlandi.

-depozit sertifikati yuridik shaxslar uchun bir yilgacha;

-depozit sertifikati jismoniy shaxslar uchun uch yilgacha;

Uning muomala muddati berilgan sanadan boshlab egasi omonatni talab qilish huquqini oladigan sanagacha bo'ladi.

Sertifikatlar bir martali, seriyali, egasining nomi yozilgan va taqdim etuvchiga deb nomlangan turlarda chiqariladi. Faqat uni chiqaruvchi emitent Markaziy bank bilan kelishib qo'shimcha shartlar kiritishi mumkin.

Unda qimmatli qog'ozning nomi, sertifikatni berilish sababi, depozit yo jamg'arma omonatining kiritilish sanasi, depozit yo jamg'arma omonatining hajmi, bankning depozit yo omonatga kiritilgan summani qaytarish haqidagi so'zsiz majburiyati, omonatchining sertifikat bo'yicha summani talab qilish sanasi, depozit yoki omonatdan foydalanganlik uchun foiz stavkasi, tegishli foizlar summasi, emitentning pochta manzili, egasining nomi yozilgan sertifikat uchun esa omonatchining nomi, emitent tomonidan imzolash huquqi berilgan ikki shaxsning bank muhri bilan mustahkamlangan imzosi kabi majburiy rekvizitlar bo'lishi lozim.

Sertifikatni egasi boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin. Egasining nomi yozilgan sertifikat bo'yicha talab qilish huquqining boshqa shaxsga o'tkazish, uning orqa tomonidagi o'z huquqlaridan voz kechuvchi va bu huquqlarga ega bo'luvchining ikki tomonlama kelishuvi bilan rasmiylashtiriladi va u oddiy topshirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Banklar naqdsiz depo hisob raqamlari bo'yicha ham sertifikatlar chiqarishi mumkin. Bu holda ular bo'yicha operatsiyalar hisobi bank depozitoriyalarida yuritiladi.

Ularning sotilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun hisob-kitob yoki to'lov vositasi bo'lib xizmat qilishi ikkilamchi bozori rivoj topmaganligining sababi hisoblanadi.

Sertifikat chiqarish to'g'risida qaror emitentning rahbariy organi tomonidan o'z ustavi va qonun hujjatlariga muvofiq chiqariladi.

Banklar depozit sertifikatlarini chiqarish, ro'yxatga olish va ularning muomalada bo'lish tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1994-yil 24-dekabrda 103-sonli farmoyishi bilan tasdiqlangan maxsus qoidalar asosida, Markaziy Bankning depozit sertifikatlar chiqarish tartibi esa O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining "Depozit sertifikatlarini chiqarish, ularni muomalada bo'lishi va ularga xizmatlar ko'rsatish to'g'risida"gi Nizom bilan belgilanadi.

D) Veksellar.

Veksellar- uni beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda ko'zda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga ma'lum miqdordagi summani to'lash haqidagi so'zsiz majburiyatni tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir. Ya'ni veksellar bir shaxs

tomonidan ikkinchi shaxsga yozib berilgan qarz majburiyatini ifodalovchi, tijorat savdo operatsiyalarida ayriboshlash va muomala vositasida pul, chek va boshqa to'lov vositalarini o'rnini qoplaydigan, qonun bilan tasdiqlangan holatda majburiy rekvizitlarga ega bo'lgan va rasmiylashtirilgan kredit – qarzdorlik tilxatidir. Vekselni boshqa turdagi qimmatli qog'ozlardan uni sotish orqali bozor va korxonalaridan pul mablag'i iqtisodiy muomalaga jalb qilishda veksel depozit funksiyasini bajarishi bilan farqlanadi.

Veksel muomaladagi pul miqdorini kamaytirish, markazlashtirilgan kreditlar berishni cheklash, xalq ho'jaligida hisob kitoblarni normallashtirish va korxonalarining o'zaro to'lamagan qarzlarini kamaytirish maqsadida emissiya qilinadi. O'zbekiston Respublikasida veksel muomalasi 1994-yil 24-dekabrda veksellarni muomalaga kiritishni tartibga soluvchi qator normativ hujjatlar asosida keng qo'llanila boshlandi¹.

Veksellar emitentlar bo'yicha davlat va xususiy, amallarni bajarish bo'yicha moliyaviy va hisobot, qo'llanish nuqtai nazaridan oddiy va o'tkazma veksel tarzida turkumlanadi.

O'tkazma veksel – veksel beruvchi kreditorning qarzdorga ma'lum pul summasini ko'rsatilgan muddatda uchinchi shaxs-birinchi oluvchiga to'lash buyrug'ini ifodalovchi hujjat².

Oddiy veksel veksel beruvchining muayyan pul summasini ko'rsatilgan muddatda kreditorga to'lash majburiyatini ifodalovchi hujjat.

Oddiy veksellarning majburiy rekvizitlari – qimmatli qog'ozning nomi, muayyan summani to'lash haqidagi oddiy va hech narsa bilan shartlashilmagan vada, to'lov muddati va joyi, to'lov kimga yoki kimning buyrug'i bilan bajarilishi lozimligi xususidagi shart, tuzish sanasi va joyi, hujjat bergan shaxsning imzosini tashkil etsa, o'tkazma vekselning majburiy rekvizitlari – qimmatli qog'ozning nomi, muayyan summani to'lash haqidagi oddiy va hech narsa bilan shartlashilmagan vada, to'lovchining nomi, to'lov muddati va joyi, to'lov kimga

¹ 1994 йил 24 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Векселларни хўжалик оборотида қўлланга доир тавсиялар (31-7 "г" сонли қарори), Банкларнинг вексел операцияларини амалга ошириш қондалари (31-7 "б" сонли қарори), тижорат банкларининг оддий векселни чиқариш ва унинг муомалادا бўлиш қондалари (31-7 "в" сонли қарори)

² Бу ерда ўтказма вексел трафта, кредитор трассант, қарздор трассант деб номланади.

yoki kimning buyrug‘i bilan bajarilishi lozimligi xususidagi shart, tuzish sanasi va joyi, hujjat bergan shaxsning imzosini tashkil etadi.

Jahon amaliyotida veksellarning qoplangan veksel, bronza veksel, tijorat veksel, xazina veksel kabi turlari uchraydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 19-martdagi Farmoniga muvofiq korxon va tashkilotlarning veksellarni chiqarishiga faqat ularga yetkazib berilgan tovarlar, ishlar, xizmatlar uchun hisob-kitob qilishga ularda pul mablag‘lari etishmovchiligini qoplash uchun xizmat ko‘rsatilayotgan bank tomonidan majburiy tarzda veksel topshiriqnomasining rasmiylashtirilishi bilan ruxsat etiladi.

Veksellarning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o‘tishi o‘tkazma yozuv indossament (veksel ustidan ushbu hujjat bo‘yicha huquqlarni boshqa shaxsga o‘tkazilganligini tasdiqlovchi qimmatli qog‘oz) yordamida amalga oshiriladi.

E) Hosila qimmatli qog‘ozlar

Hosila qimmatli qog‘ozlar – shartnoma bo‘lib, ular bo‘yicha bir tomon qimmatli qog‘ozlarning ma‘lum bir miqdorini ma‘lum muddatda kelishilgan narxda sotib olish yoki sotish huquqi yoxud majburiyatini oladi, ya‘ni hosilaviy qimmatli qog‘ozlar birlamchi qimmatli qog‘ozlarning (aksiya, Obligatsiya) shu bozorda amal qilishi natijasida hosil bo‘lgan ikkilamchi qimmatli qog‘oz hisoblanadi

O‘zbekiston Respublikasida “Hosila qimmatli qog‘ozlarni chiqarish va ularning muomalada bo‘lishi haqida”gi Nizomga muvofiq respublika hududida faqat ularning negizida aksiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog‘ozlari yotadigan hosila qimmatli qog‘ozlari chiqariladi.

Hosila qimmatli qog‘ozlar naqd va naqdsiz shakllarda chiqariladi. Hosila qimmatli qog‘ozlar sinflarga (bu uning negizida bitta ba‘zis aktivi yotadigan bir turdagi qimmatli qog‘ozlarga) va seriyalarga (ijro bahosi va amal qilish muddati bir xil bo‘lgan bir sinfning hosila qimmatli qog‘ozlarga) bo‘linadi.

Hosilaviy qimmatli qog‘ozlar opsiyon, fyuchers, depozit tilxatlar, warrant, privatizasiya cheklari va kuponlari ko‘rinishida chiqariladi.

Opsiyon, bu bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning biriga qimmatli qog‘ozlar ma‘lum bir miqdorini muayyan vaqt mobaynida belgilangan narxda sotib olish yoki kontragentga sotish huquqini beruv-

chi shartnoma bo'lib, kontragent mukofot evaziga ushbu huquqni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Uning o'ziga xos xususiyati, egasi qimmatli qog'ozning o'zini xarid qilmay uni sotib olish yo sotish huquqiga ega bo'ladi. Uning majburiy rekvizitlari sifatida nomi (xarid qilish uchun opsiya yoki sotish uchun opsiya), davlat ro'yxatiga olingan sana va raqam, opsiyoni ro'yxatdan chiqarish sanasi, opsiya emitentining nomi, manzili va bank rekvizitlari, emitentning ba'zis aktivini sotish yoki sotib olish majburiyati, amal qilish muddati yoki ijro sanasi, ba'zis aktivining o'ziga xos xususiyati, emitentning imzo va muhri e'tirof etiladi.

Opsiyalarning egasi yozilgan va ko'rsatuvchi egalik qiladigan turlarda bo'lib, ular bilan bo'ladigan operatsiyalar birjalar yo birjadan tashqari bozorlarda amalga oshiriladi.

Varrant bu egasi ma'lum muddatda yo ma'lum bir kunda varrantlar emitenti tomonidan dastlabki chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni xarid qilish huquqini olganligini tasdiqlovchi hujjatdir. Varrantda uning nomi, davlat ro'yxatiga olingan sana va raqam, uni ro'yxatdan chiqarish sanasi, emitentning nomi, manzili, bank rekvizitlari, emitentning ba'zis aktivini sotish majburiyati, amal qilish muddati yoki ijro sanasi, ba'zis aktivining o'ziga xos xususiyati, xaridor nomi (egasi yozilgan varrant uchun), emitent imzosi va muhri kabi majburiy rekvizitlar bo'ladi.

Fyuchers kelishilgan miqdordagi qimmatliklarni ma'lum vaqt mobaynida bitim tuzish vaqtida belgilangan narxda yetkazib berish to'g'risidagi shartnomalarni o'zida nazarda tutadi. Uning asosiy belgisi – narxining aniqligi va ijro etishning majburiyligidir O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga ko'ra, fyuchers – bu ma'lum qimmatli qog'oz va boshqa moliyaviy vositalarni shartnomada belgilangan ma'lum kelajak sanada sotib olish yo sotish majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz, ya'ni u tovarlarni kelishilgan muddatda shartnoma tuzilgan kunda o'rnatilgan narxda kelajakda sotish yoki sotib olish majburiyligi to'g'risidagi shartnomadir. Fyuchersning o'z huquqini amalga oshirishdan bosh tortishni nazarda tutuvchi opsiya va varrantlardan farqi ijro etish uchun majburiyligidir. Fyuchersning o'ziga xos xususiyati shundaki, kontrakt tuzish chog'ida sotuvchi qo'lida hech qanday qimmatli qog'oz bo'lmaydi. Bu yerda shartnoma

shartlari qat'iy belgilangan baho bilan oldi-sotdi bajariladigan kun bahosi o'rtasidagi farqqa asoslanadi. Fyuchersning majburiy rekvizitlari: uning nomi, davlat ro'yxatiga olingan sana va raqami, fyuchersni ro'yxatdan chiqarish sanasi, uning turi, emitentning nomi, manzili, bank rekvizitlari, emitentning ba'zis aktivini sotish majburiyati, ijro sanasi, ba'zis aktivini o'ziga xos xususiyati, emitentning imzo va muhri hisoblanadi. Fyucherslar bilan operatsiyalar faqat mamlakatimizda birjalar orqali amalga oshiriladi.

3-§. Qimmatli qog'ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solinishi: yo'llari va vositalari

Respublikamizda qimmatli qog'ozlarni xo'jalik muomalasida bo'lishini ta'minlovchi tashkiliy-huquqiy tizim to'g'risida so'z boshlashdan oldin, ta'kidlash joizki, O'zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar mavjud bo'lgan tuzum qimmatli qog'ozlarni faqatgina soxta kapital sifatida talqin etib, unga kapitalistik ishlab chiqarishning asosiy unsuri sifatida qarab keldi.

Respublikamizning mustaqillikka erishishi bozor qonuniyatlari asosida ishlab chiqarish munosabatlarini qayta ko'rib chiqilishini taqozo etib, jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishida qimmatli qog'ozlar bozorini vujudga kelishini zaruratga aylantirdi va iqtisodiyotda ushbu bozor segmentini rivojlantirishning dolzarbligini keskin oshirdi.

O'zbekiston Respublikasining hozirgi vaqtda amalga oshirayotgan iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri, iqtisodiyotning turli sohalarida faollikni jonlantirishga qaratilgan moliyaviy barqarorlikka erishishdan iboratdir. Oxirgi yillar davomida o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mamlakatimizda bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo'lgan qimmatli qog'ozlar bozorining shakllanishiga va uning xo'jalik muomalalarida bo'lishligiga erishilmoqda. Ushbu qisqa davr mobaynida O'zbekiston bozorida turli xil qimmatli qog'ozlar, jumladan, xususiylashtirilgan davlat korxonalari va yangidan yaratilgan korxonalar aksiyalari, davlat va korporativ Obligatsiyalar, tijorat banklarining depozit sertifikatlari, veksellar va boshqalar paydo bo'ldi.

1991-yilning oxirlaridan boshlab, qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularning muomalasi (harakati), fond birjasi va Investitsion institutlarning faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qator qonun va qonun osti hujjatlari qabul qilindi. Jumladan, 1997-yil 1-martdan kuchga kirgan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan «qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi, 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan «qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi, 1996 yil 26-aprelda qabul qilingan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi¹, 1998-yil 24-dekabrda «Investitsion faoliyat to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunlarining qabul qilinishi mamlakatimizda qimmatli qog'ozlar bozori shakllanishi bilan bog'liq qonunchilik asoslarini yaratib berdi.

Iqtisodiyotda qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatining naqadar muhimligini nazarda tutib, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov «...qimmatli qog'ozlar bozorining ahvoriga qarab, bozor munosabatlarining qaror topish jarayoni qay darajada jo'shqin borayotganligi haqida fikr yuritish mumkin»²ligi to'g'risidagi fikrni alohida ta'kidlagan edi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 96-moddasiga binoan: «mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar qimmatli qog'ozlar hisoblanib, ularni taqdim etgan taqdirdagina mazkur huquqlarni amalga oshirish yoki boshqa shaxsga berish mumkin bo'ladi».

Qimmatli qog'ozlar boshqa shaxsga berilishi bilan ular tomonidan tasdiqlanadigan hamma huquqlar ham o'sha shaxsga o'tadi.

Qimmatli qog'ozlar bozori – jismoniy va yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlar chiqarish, ularning muomalada bo'lishi va haqini to'lash bilan bog'liq munosabatlar tizimidir.

¹ Mазкур қонунга 27.12.1996 йил 357-1-сон қонун, 26.12.1997 йил 549-1-сон қонун, 29.08.1998 йил 681-1-сон қонун, 20.08.1999 йил 832-1-сон қонун, 15.12.2000 йил 175-11-сон қонунлари билан ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган.

² И.А.Каримов. «Ўзбекистон - XXI аср бўсағасида: хавфензликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари». Т., «Ўзбекистон», 1997., 199-200-б.

Qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilari – qimmatli qog'ozlarning emitentlari, investorlar, investitsiya institutlari, shuningdek, ularning birlashmalari (uyushmalari), fond birjalari (birjalarning fond bo'limlari), davlat tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorini boshqarish va muvofiqlashtirish vakolati berilgan organlar va boshqalardan iborat.

Qimmatli qog'ozlar muomalasi deganda, ularni sotib olish va sotish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog'ozlar egasining o'zgarishiga olib keladigan boshqa xatti-harakatlar bilan bog'liq faoliyat tushuniladi. Chiqarilishi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan va belgilangan ro'yxat raqamini olgan qimmatli qog'ozlarga O'zbekiston Respublikasi hududida muomalaga kiritilishi mumkin.

4-§. Fond birjalari, ularning tuzilishi va vazifalari

Fond birjasi – qimmatli qog'ozlar bozori infratuzilmasining muhim qismlaridan biri hisoblanib, u o'zaro ulgurji amallar qilish maqsadida qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchilari tomonidan tashkil etilgan andozalarga muvofiq moliyaviy aktivlar bilan savdo-sotiq qilish uchun uyushtirilgan bozor bo'lib, uning faoliyati qimmatli qog'ozlarning bir maromda muomalada bo'lishining zarur shart-sharoitlarini ta'minlashga, ularning bozor baholarini (qimmatli qog'ozlar talab va taklifi o'rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni) belgilash va ularga doir ma'lumotlarni keragicha tarqatishga, qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarining kasb mahoratini yuqori darajada bo'lishini qo'llab-quvvatlashga qaratiladi.

Fond birjalarining vazifalari quyidagilardan iborat:

-qimmatli qog'ozlarning birlamchi va keyingi sotilishi uchun markazlashtirilgan hudud yaratish;

-qimmatli qog'ozlarning bozor bahosini aniqlash;

-vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jamg'arib, uni qayta taqsimlash;

-birja savdolarini ochiqligi va uning natijalarini oshkoraligini ta'minlash;

-birja savdosi bilan bog'liq vujudga kelgan nizolarni xolis shaxslar tomonidan ko'rib chiqilishi;

-birjada tuzilgan bitimlarning ijrosini kafolatlash;

-birja savdolarini uning qatnashchilari tomonidan qat'iy o'rnatilgan tartib qoidalarga asosan o'tkazish va h.k.

«Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi qonunning 22-moddasida fond birjasining huquqlari keltirilgan bo'lib, unga asosan fond birjasi:

- investitsiya muassasalarining birja a'ziligiga kirishida ularga qo'yiladigan eng kam majburiy talablarni belgilash;

- birja oldi-sotdilarida birja a'zolari vakillarining malakasiga qo'yiladigan talablarni belgilash;

- birja yig'ilishlarini chaqirish va o'tkazish;

- ekspert, malaka va baholash komissiyalari, maslahat va ma'lumotnoma beruvchi sho'balalar hamda ularning ishlashi uchun kerakli boshqa muassasalar, shuningdek, qimmatli qog'ozlar muomalasini amalga oshirishdagi nizolarni hal qiladigan komissiyalar ta'sisetish;

- o'z nizomiga muvofiq birja a'zolari to'laydigan kirish va joriy badallarni undirib olish, bitimlarni ro'yxatga olganlik, texnik xizmat ko'rsatganlik uchun doimiy va bir galgi mijozlardan birjada bo'lganlik uchun haq undirib olish, shuningdek, birja nizomini, birja yig'ilishlari qoidalarini buzganlik, ro'yxatdan o'tkazish yig'imini vaqtida to'lama-ganlik uchun jarima va penyalarni undirib olish;

- birja bukletlari, ma'lumotnomalari, to'plamlarini chop etish;

- nazorat qiluvchi organlarning qonunga xilof xatti-harakatlari ustidan sud tartibida shikoyat qilishga haqlidir.

Fond birjasi birja savdolari vaqtida bitimlar tuzish, tuzilgan bitimlar bo'yicha solishtirish va hisob-kitoblar tartibini mustaqil ravishda ishlab chiqadi va tasdiqlaydi. Fond birjalari va fond bo'limlari o'z Nizomi (boshqa turdagi birjalarning fond bo'limi to'g'risidagi nizom), qimmatli qog'ozlarga doir bitimlarning amalga oshirishning ichki qoidalari asosida ish yuritadi.

Fond birjasida qimmatli qog'ozlarning quyidagi turlari. chunonchi aksiya, Obligatsiya, davlat xazina majburiyatlari, jamg'arish va depozit sertifikatlari, veksellar, opsiya, fyucherslar va boshqalar muomalada bo'lishi mumkin. Fond birjasi haqida gap ketar ekan, mazkur tashkilot alohida uyushgan ishtirokchilar bozori bo'lib, unda eng yuqori sifatli qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lishini ta'kidlash

o'rinlidir. Operatsiyalarni asosan qimmatli qog'ozlar bozorining ishtirokchilari bajaradi. Fond birjasining boshqa bozorlardan farqlab turadigan belgilari mavjud bo'lib, bular asosan, savdo o'tkazilishining muayyan vaqti va joyi, ishtirokchilarning muayyan doirasi, savdo sotiqning muayyan qoidalari va ishtirokchilarning ushbu qoidalarga qat'iy amal qilishi, savdo sotiqning tegishli litsenziyaga ega bo'lgan muayyan muassasa tomonidan tashkil etilishi bilan xarakterlanadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda qimmatli qog'ozlar muomalasini tashkil etish borasida fond birjalarining roli juda katta bo'lsada, fond boyliklari oldi-sotdisida birja va birja mexanizmlarining ahamiyati muntazam ravishda pasayib bormoqda. Aslini olganda, aloqaning yuqori samarador vositalari mavjud bo'lganda, birja unchalik zarur ham emas.¹ G'arb mamlakatlarida fond birjalari moliyaviy aktivlar savdo-sotig'i amalga oshiriladigan tashkilot sifatida o'z mavqeyini yo'qotib bormoqda. Borgan sari hisob-kitob va fond boyliklarini savdo qilish markazlariga aylanib borayotgan tijorat va investitsiya banklari fond birjalarining asosiy raqiblari bo'lib maydonga chiqmoqda.

Fond birjasi O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng bozor infratuzilmasi sifatida «Toshkent» tovar xom ashyo birjasining fond bo'limi sifatida 1991-yilda vujudga keldi. Keyinchalik O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21-yanvardagi Farmoniga asosan u alohida mustaqil «Toshkent» Respublika fond birjasiga aylantirildi. 1994-yil 8-apreliga kelib, «Toshkent» Respublika fond birjasi yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklida davlat ro'y-xatidan o'tkazilib, 1997-yil 20-oktabrda birjaning aksiyadorlarining umumiy yig'ilish qaroriga asosan ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilgan. Hozirgi vaqtda mazkur fond birjasida amalga oshiriladigan savdo va hisob-kitoblar tizimi elektron hisoblash mashinalari bazasidagi kompyuter tarmog'i negizida avtomatlashtirilgan

¹ Qimmatli qog'ozlar: Aktsiyador va tadbirkorning ma'lumot beruvchi qo'llanmasi / Tuзуvchilar: Ш.П.Фахуров, Д.И.Шаулов, У.Т.Кан; Тахрир кенгаши: Б.А.Хўжаев ва бошқ. - Туздирилган ва қайта ишланган 4-нашри.-Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2000 й. 93-бет. («Бухгалтер кутубхонаси» туркуми, 3-чикарилини). Рынок ценных бумаг: Учебник. Под ред. В.А.Галанова, А.И.Басова. -М.: Финансы и статистика, 1996.-139-б.

bo'lib, u birja, depozitariya filiallari va shahar mintaqaviy brokerlik idoralarini yagona majmuasi bilan aloqani ushlab turish imkonini beradigan axborot-hisoblash tizimini tashkil etadi. Butun tarmoq markaziy kompyuterga ulangan bo'lib, ushbu tarmoqqa turli joylardan keladigan barcha axborotlar jamlanadi. Investorlar va manfaatdor shaxslar narxlar kotirovkasi to'g'risidagi ma'lumotlarni axborot tochkalari va birja axborot bulletinlari yordamida olish imkoniyatlariga egadirlar. Fond birjasida umumiy va maxsus xizmatlardan tashqari malaka komissiyasi, ekspert-kotirovkalash komissiyasi va nizo komissiyasi faoliyat ko'rsatadi. 2-son ilovada «Toshkent» Respublika fond birjasining tashkiliy tuzilmasi to'g'risidagi xiyemani keltiramiz.

O'zbekiston Respublikasining «Birjalar va birja faoliyati to'g'risida»gi qonunining 11-moddasiga asosan, birjalar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tuzilishi mumkin bo'lib, uning ustav fondi ro'yxatga olingan sanadagi holatga ko'ra, eng kam ish haqining o'n ming baravari miqdoridan kam bo'lmasligi kerak.

Fond birjalari tashkiliy-huquqiy tuzilishi bo'yicha jahon miqyosida qaraydigan bo'lsak, unda turli xilda tuzilgan birjalarni uchratishimiz mumkin. Xususan, fond birjalari AQSH, Yaponiya, Kanada davlatlarida notijorat korxonalari shaklida tuzilgan bo'lsa, Buyuk Britaniya, Avstraliya davlatlarining fond birjalari mas'uliyati cheklangan jamiyatlar shaklida tuzilgan.¹

Birjadan tashqari bozor deganda, fond birjasini chetlab o'tib qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish tushuniladi. Qimmatli qog'ozlar bilan fond birjasida hamma vaqt va har doim muomalalar qat'iy tarzda o'rnatilgan tartib-qoidalar asosida bozorning ishtirokchilari orasidan tanlanadigan birja vositachilari o'rtasida o'tkazilsa, birjadan tashqari bozor aloqa va kompyuter tizimlariga asoslanib o'tkaziladi va bunda bitimlar oldindan belgilab qo'yilgan joyda tuzilishi shart bo'lib hisoblanmaydi. Birjadan tashqari bozor fond birjasiga o'xshab uyushgan ham bo'lishi mumkin, ammo ko'pincha bunday bozorlar uyushmagan tarzda mavjud bo'ladi. Qimmatli qog'ozlarning birjadan tash-

¹ Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок. М.:Перспектива. 1994 г. б.418-422.

qari bozori bilan bir qatorda qimmatli qog'ozlarning yana bir savdo-sotiq amalga oshiriladigan bozori borki, u fanda «ko'cha» bozorlari sifatida e'tirof etiladi. Qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari va «ko'cha» bozorlari bir xil toifadagi bozorlar hisoblanmaydi. Birjadan tashqari bozor uyushgan va uyushmagan tarzda mavjud bo'lishi mumkin bo'lib, unda mayda ulgurji savdolari o'tkazilsa, «ko'cha» bozori uchun uyushmaganlik xususiyati xosdir. Birjadan tashqari bozorda fond birjalarida kotirovkada qo'yilmagan qimmatli qog'ozlar kiritiladi va ularning savdosi amalga oshiriladi. Bunday qimmatli qog'ozlar yetarlicha daromadga ega bo'lmagan, ularning emitentlari zaif moliyaviy barqarorlikka ega bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'lib hisoblanadi. Birjadan tashqari bozorda qimmatli qog'ozlarni muomalasi bilan fond do'konlari shug'ullanadi.

Fond do'konlari qimmatli qog'ozlarni jismoniy shaxslar uchun birjadan tashqari kichik ulgurji va chakana savdolarni amalga oshiruvchi Investitsion institutlarning tarkibiy bo'linmasi hisoblanadi. Fond do'konlari Investitsion vositachilar, Investitsion va boshqaruv kompaniyalari tomonidan tashkil etilishi mumkin.

Fond birjalari tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etish bilan bog'liq talablarning kun sayin yuqorilab murakkablashib borishi fond birjalari atrofida talablari pasaytirilgan bozorlarning paydo bo'lishiga zarurat tug'diradi.

Bu holat hozirgi paytda G'arb mamlakatlari bozoriga xos hodisa sifatida ko'z o'ngimizda namoyon bo'lmoqda. Jumladan, Londondagi «Kotirovka qilinmaydigan qimmatli qog'ozlar bozori», Parijdagi «Ikkinchi bozor», Amsterdamdagi «Parallel bozor»lar aynan shular jumlasidandir.

Fond birjalarining a'zolari to'g'risida so'z ketar ekan, aytish joizki, qimmatli qog'ozlarni xarid qilish yoki sotishni xohlovchilarning hammasiga ham fond birjasiga kirish uchun ruxsat berilmaydi. Unda faqatgina birjaning a'zolarigina ishtirok etishlari mumkin. Har bir fond birjasi, odatda, birja a'zolicigiga kirish, a'zolikni to'xtatish, birja a'zolicigidan mahrum etish tartibini, birja a'zolarining huquq va majburiyatlarini belgilab beruvchi birja a'zolari haqida nizomga ega. Fond birjasiga ushbu birjadan brokerlik joyini sotib olgan yuridik va jismoniy shaxslar a'zo bo'lishi mumkin. Birjaga shuningdek, istalgan tashkiliy-huquqiy shakldagi muassasalar a'zo bo'la oladi. Ayni paytda

davlat hokimiyati va bosh-qaruvi, prokuratura, sud idoralari, ularning mansabdor shaxslari hamda mutaxassislari fond birjasiga a'zo bo'la olishmaydi.

Fond birjasi a'zolarining miqdorini birjaning boshqaruv organlari belgilaydi. Chet mamlakatlar amaliyotiga e'tibor beradigan bo'lsak, fond birjalari a'zoligiga ma'lum cheklovlar o'rnatilganligini ko'rishimiz mumkin. Ayrim mamlakatlarda, jumladan AQSHda jismoniy shaxslarni a'zo sifatida ishtirok etishda ustunlik berilsa, Yaponiya va Kanada singari mamlakatlarda yuridik shaxslarning o'rni yuqoriligini kuzatish mumkin. Uchinchi bir mamlakatlarda birja a'zoligiga jismoniy va yuridik shaxslar bir xilda ishtirok etish imkoni beriladi.

Bundan tashqari, ko'pgina chet el mamlakatlarida birjalar faoliyatiga ajnabiy fuqarolar va yuridik shaxslar ishtirok etishiga ruxsat etilgan bir vaqtda, ayrim mamlakatlarda jumladan, Kanada va Fransiyada ajnabiy shaxslarning birjaga a'zo bo'lishi yoki ularning ustav fondidagi ishtiroki cheklanadi.¹ Bizning mamlakatimiz qonunchiligida bu masalada biron bir cheklashlar kuzatilmaydi.

«Toshkent» Respublika fond birjasining a'zolari quyidagi huquqlarga ega:

Qimmatli qog'ozlar bozorining mutaxassisi malaka shahodatnomasiga ega bo'lgan va birjani o'zining malaka komissiyasidan savdolarida ishtirok etish uchun ruxsat olgan o'z vakillarini birjada brokerlar sifatida akkreditlash;

- brokerlik faoliyatiga taalluqli bo'lgan masalalarni hal etishda «Toshkent» RFBning a'zolari to'g'risidagi nizomda ko'zda tutilgan tartibda ishtirok etish;

- birjaning xizmatlaridan amaldagi qonunchilik va birja hujjatlari bilan belgilangan chegaralarda foydalanish;

- birja boshqaruviga birjaning faoliyatini takomillashtirish masalalariga doir takliflar kiritish;

- brokerlik joyini ijaraga berish;

- brokerlik joyini birja tomonidan belgilangan tartibda sotish.

Birjaning vaqtinchalik a'zolari ham uning to'la huquqli a'zosiga beriladigan huquqlarga ega, faqat brokerlik joyini sotish va ikkilamchi

¹ Рынок ценных бумаг: Учебник. Род ред. В.А. Галанова, А.И. Басова.-М.: - Финансы и статистика, 1996.-б.134

ijaraga berish huquqlari bunga kirmaydi.

Fond birjasining a'zolari quyidagi majburiyatlarga ega:

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va umuman qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi boshqa me'yoriy hujjatlarga, xususan, fond birjasining ichki hujjatlariga, uni boshqarish organlarining qarorlariga rioya qilish;

muntazam a'zolik badallarini o'z vaqtida to'lash;

tijorat sirlarini saqlash va o'z mijozlari, kontragentlar va birja haqidagi maxfiy axborotni oshkor etmaslik;

ishdagi odob-axloq me'yorlariga rioya etish;

birjaga o'zining yuridik manzili yoki turar joyi o'zgarganligi haqida o'z vaqtida xabar berish va boshqalar.

5-§. Qimmatli qog'ozlar bozorida investitsiya institutlarining tarkibi va ularning faoliyati

Ma'lumki, qimmatli qog'ozlar bozorida investitsiya institutlarining qator turlari faoliyat ko'rsatishi mumkin. Bular qatoriga investitsiya vositachisi (moliya brokeri va dileri), investitsiya maslahatchisi, investitsiya kompaniyasi, investitsiya fondi, boshqaruvchi kompaniya, depozitariy, hisob-kitob-kliring palatasi (tashkiloti), qimmatli qog'ozlar egalarining reyestrini saqlovchi, qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchilar kiradi.

Investitsiya fondlaridan tashqari, barcha turdagi investitsiya institutlari har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tuzilishi mumkin. Faqat investitsiya fondining ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklida bo'lishi talab etiladi.

Amaldagi qonun hujjatlariga binoan, qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni litsenziya asosida ish olib boradigan qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchilaridan biri hisoblangan fond birjalari (birjalarning fond bo'limlari) va investitsiya institutlari tashkil etadilar va shu joylarda qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi amalga oshirilib, qimmatli qog'ozlar muomalasi bilan bog'liq fuqarolik huquqiy bitimlar bevosita tuziladi.

Barcha turdagi bozorlarda savdo qilishning o'z prinsiplari bo'lganidek, qimmatli qog'ozlarning bozorida savdo qilishning ham o'z prinsiplari bor. Bu prinsiplar quyidagilardan iborat:

- barcha potensial investorlar o'z mablag'larini foydali tarzda joylashtirishlari uchun ularga shart-sharoitlar yaratib berish;
- qimmatli qog'ozlar bozorida tuziladigan bitimlarning ixtiyoriyligi;
- erkin raqobat yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish;
- narxlarni real tarkib topadigan talab va taklif asosida belgilash;
- qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonun hujjatlariga uning barcha qatnashchilarining qat'iy rioya etishi;
- birja va birjadan tashqari operatsiyalar, kotirovkalar, emitentlarning moliyaviy holati to'g'risidagi axborotlar oshkor etilishining shartligi;
- o'z faoliyatini qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirayotgan barcha investorlar va emitentlar uchun bozordan foydalanish mumkinligi;
- qimmatli qog'ozlar va ularning emitentlariga doir axborotlarning to'la oshkor etilishini, oshkoralikni va axborotdan barcha qatnashchilar foydalana olishini taminlash;
- investorlar va emitentlarni manfaatlarini himoya qilish;
- qimmatli qog'ozlar bozorida tovlamachilik va boshqa noqonuniy faoliyatni taqiqlash va taqib qilish va boshqalar.

Investorlar tomonidan sotib olingan qimmatli qog'ozlar birja bozorlari va birjadan tashqari bozorlarda qayta sotilishi mumkin. Investorlar oldi-sotdilarni investitsiya institutlari orqali ham, mustaqil holda ham amalga oshirishlari mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozorida investitsiya vositachisi hisoblangan brokerlik va (yoki) dilerlik faoliyatini amalga oshirayotgan institut mavjuddir. Brokerlik faoliyati shundan iboratki, bunga binoan topshiriq shartnomalari va vositachilik haqi asosida yoxud bitimlar tuzish uchun berilgan ishonchnoma asosida ish olib borib, vakolatli shaxs yoki vositachi sifatida qimmatli qog'ozlar yuzasidan fuqarolik-huquqiy bitimlarni amalga oshirish bilan bog'liq faoliyat tushuniladi. Dilerlik faoliyati esa muayyan qimmatli qog'ozlarni sotib olish va (yoki) sotish narxlarini oshkora e'lon qilish hamda ushbu qimmatli qog'ozlarni e'lon qilingan narxlari bo'yicha sotib olish (yoki) sotish majburiyatini olish yo'li bilan o'z nomidan va o'z hisobidan qimmatli qog'ozlarga doir fuqarolik-huquqiy bitimlarni amalga oshirish bilan bog'liq faoliyat tushuniladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida maslahat berish faoliyati bilan shug'ullanuvchi investitsiya instituti jismoniy yoki yuridik shaxs hisoblangan investitsiya maslahatchisi hisoblanadi. Bunday maslahatchilar mijozlarga zarur axborotlar va qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish bo'yicha maslahatlar beradilar.

Qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat yurituvchi yuridik shaxs hisoblangan investitsiya kompaniyalarining vazifasi, o'rni va roli shundan iboratki, ular qimmatli qog'ozlar chiqaradigan va ularni joylashtirish bo'yicha uchinchi shaxslar foydasiga kafolatlar berib, qimmatli qog'ozlarga mablag' sarflab, o'z nomidan va o'z hisobidan, shu jumladan qimmatli qog'ozlarni kotirovkalash¹ hisobidan qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdisini amalga oshiradilar.

Investitsiya institutining turi sifatida investitsiya fondlarining vazifasi shundan iboratki, mazkur fondlar yuridik shaxs sifatida investorlarning pul mablag'larini ishga solish maqsadida aksiyalar sotib olish va aksiyalar chiqarish hamda mablag'larni fond nomidan qimmatli qog'ozlarga, banklardagi hisob varaqlarga va omonatlarga qo'yishdan iboratdir.

Investitsiya fondlarining mablag'larni bunday qo'yish bilan bog'liq tavakkalchiligi, bu mablag'larning bozordagi qadri o'zgarishidan keladigan daromad va ko'riladigan zarar to'la-to'kis ushbu fond egalari (aksiyadorlari) hisobiga o'tkaziladi va ular tomonidan fond aksiyalarining joriy narxлари o'zgarishi hisobiga realizatsiya qilinadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, banklar va sug'urta kompaniyalari investitsiya fondlari bo'la olmaydi.

Qimmatli qog'ozlar bozori infratuzilmasining yana bir muassasasi – boshqaruvchi kompaniyalar hisoblanib, uning investitsiya institutining bir turi sifatidagi roli juda muhimdir. Bu tarzda kompaniyalarning vazifasi asosan investitsiya institutlarining, jismoniy va yuridik shaxslarning investitsiya aktivlarini boshqaradi, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisini amalga oshirish ishi bilan shug'ullanadi.

Qimmatli qog'ozlarni boshqarish sohasidagi faoliyat shunday faoliyatki, bunga asosan shaxs yuridik shaxsning egalik qilish uchun

¹ Котировкалаш - инвестиция компаниясининг сотиш ёки сотиб олиш мажбуриятини ўз зиммасига олиб, муайян қимматли қоғозларнинг сотиш нарҳини ва сотиб олиш нарҳини эълон қилишидир.

o'ziga berilgan va boshqa bir shaxsga tegishli bo'lgan, mazkur shaxs yoki bu shaxs ko'rsatgan uchinchi shaxslar manfaatini ko'zlab, qimmatli qog'ozlarni, qimmatli qog'ozlarni investitsiyalashga mo'ljallangan pul mablag'larini, qimmatli qog'ozlarni boshqarish jarayonida olinadigan pul mablag'lari hamda qimmatli qog'ozlarni haq evaziga boshqarish faoliyatini o'z nomidan amalga oshiradi.

Hisob-kitob-kliring (hisobga olish) tashkiloti investitsiya instituti sifatida qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar bo'yicha hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish maqsadida tashkil etiladigan yuridik shaxs hisoblanib, u o'z faoliyati jarayonida qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bitimlar bo'yicha o'zaro unda ishtirok etuvchi taraflarning majburiyatlarini aniqlash, hisobga olishga doir faoliyatni olib boradi. Bu tashkilot albatta o'z faoliyatini qimmatli qog'ozlar bozorining qatnashchisi bilan tuzgan o'z shartnomalariga asosan amalga oshiradi.

Ma'lumki, bozor sharoitida qimmatli qog'ozlarni saqlash va (yoki) bu qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish bo'yicha xizmatlar ko'rsatishga zarurat mavjud bo'lib, bunday vazifani unitar korxonalar shaklida tashkil etilgan depozitariylar amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasining «qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida» qonunining 3-moddasiga binoan, depozitariylar qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat olib borishiga ruxsat etilgan Investitsion institutlarning biri sifatida qaralib, ushbu qonunning 13-moddasiga muvofiq, depozitariy faoliyati qimmatli qog'ozlarni saqlash va ushbu qimmatli qog'ozlarga doir huquqlarni hisobga olish bo'yicha xizmatlar taqdim etishga qaratiladi. Binobarin, depozitariya faoliyati ham qimmatli qog'ozlar bozorini infratuzilmasining muhim ajralmas tarkibiy bo'linmasi bo'lib, fond bozorida oldi-sotdi harakatlari amalga oshirilgandan so'ng, qimmatli qog'ozlar egalariga tegishli huquqlari aynan depo schotidan ko'chirma asosida amalga oshirilishi mumkinligini anglatadi.

Qonunning 18-moddasiga muvofiq, bunday tuzilma qog'ozlar bozorida reyestr yuritish bilan bir qatorda depozitariy xizmatlarini ko'rsatishni birgalikda amalga oshirishga ruxsat berilgan bo'lib, boshqa Investitsion institutlar uchun ikki yoki undan ortiq faoliyat sohalari birgalikda amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi.

Ma'lumki, qimmatli qog'ozlar muomalaga chiqarilishi bo'yicha taqdim etuvchiga va nomi yozilgan tarzda chiqarilishi mumkin. Birinchi holatda, qimmatli qog'ozlar egasining nomi yozilmagan sertifikat shaklida chiqarilsa, ikkinchi holatda qog'oz egasining nomi ko'rsatilgan va belgilangan tartibda hisobga olish ro'yxatlaridagi yozuv shaklida muomalaga chiqarilishi mumkin va ular depozitariylarda qog'oz sertifikatlari yoki kompyuterlarda buxgalteriya yozuvlari ko'rinishida hisobga olinadi. Hozirgi vaqtda ko'pgina davlatlarda qimmatli qog'ozlarni naqd pulsiz ko'rinishda muomalaga chiqarish amaliyoti qo'llanib kelinayotgan bo'lib, bu o'z navbatida ortiqcha chiqimlarni kamayishiga olib keladi.

Depozitariylarning paydo bo'lishi qimmatli qog'ozlar bozori sohasida o'ziga xos yangi davrning boshlanishiga olib keldi, chunki u nafaqat fond boyliklarini saqlash va hisobga olishning sifat ko'rsatgichlarini ko'tarish, balki taqqoslash, kliring tizimlarini jadallashtirish, tuzilgan bitimlarga asosan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarilmaslik xavfini jiddiy ravishda kamaytirish imkonini berdi.

Respublikamizda fond bozorining samarali faoliyatini ta'minlash maqsadida 1994-yilning iyunida eng zamonaviy kompyuter uskunalari, aloqa vositalari, litsenzion dasturiy ta'minot bilan jihozlangan «Vaqt» milliy depozitariysi barpo etildi. Fond bozorining rivojlanishi va depozitariylarda amalga oshirilgan muomalalar sonining keskin oshib borishi o'z navbatida depozitariylar faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarining yanada takomillashtirish vazifasini ko'ndalang qilib qo'ydi. Buning natijasi o'laroq, 1998-yilning 29-avgustida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan «Depozitariylar va depozitar faoliyat to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Mazkur qonunning 8-moddasiga asosan, O'zbekiston Respublikasi hududida depozitariylar tizimi ikki bosqichli bo'lib, ular markaziy depozitariyni va depozitariylarni o'z ichiga oladi.

Har bir depozitariy davlat ro'yxatidan o'tib, litsenziya olgandan so'ng vakolatli davlat organi tasdiqlagan tartibda Markaziy depozitariyda vakillik hisob varag'ini ochishi lozim bo'ladi va amaldagi qonun hujjatlariga binoan ularning nizom jamg'armasi eng kam ish haqining 2000 baravaridan kam bo'lmasligi kerak.

Markaziy depozitariy o'zining tashkiliy-huquqiy ko'rinishi jiha-

tidan qonun hujjatlariga muvofiq davlat unitar korxonasi sifatida tuzilib, o'z faoliyatini xizmat ko'rsatishdan olgan daromadlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa tushumlar hisobiga amalga oshiradi.

Depozitariylar o'z faoliyatlarini amalga oshirish chog'ida quyidagi xizmat turlarini ko'rsatadilar:

Qimmatli qog'ozlarni saqlash;

naqd va naqd bo'lmagan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqni hisobga olish va tegishli guvohnoma bilan buni tasdiqlash;

Qimmatli qog'ozlar zimmasiga majburiyatlar yuklangan holatlarni, shuningdek, ular tugatilgan holatlarni hisobga olish.

Ixtisoslashtirilgan depozitariylar deponentlar (mijozlar) qimmatli qog'ozlari bilan komissiya, oldi-sotdi, topshiriq, sovg'a, ayirboshlash va ijaraga oid bitimlarni tuzish, shuningdek, deponentlar bilan birlikdagi faoliyatni amalga oshirish huquqiga ega emas.

Depozitariylar o'z mijozlari bilan «depo» schotlarini, ya'ni qimmatli qog'ozlarni mas'uliyatli saqlash bo'yicha hisob yuritish to'g'risida yozma ravishda shartnomalar tuzadilar. Depozitariy shartnomasini tuzish deponentning qimmatli qog'ozlarga bo'lgan mulkiy huquqlarini depozitariy ixtiyoriga o'tishini bildirmaydi. Ushbu shartnomalar unda qatnashuvchi taraflarning huquq va majburiyatlarini nazarda tutadi. Shu jumladan, depozitariyning quyidagi majburiyatlari ham unda albatta ko'rsatilishi lozim bo'lib hisoblanadi. Bular quyidagilar:

-o'zida saqlash uchun topshirilgan naqd va naqd bo'lmagan qimmatli qog'ozlarning saqlanishini ta'minlash;

-har bir deponentga tegishli qimmatli qog'ozlarning turlari, soni va nominal qiymatini hisobga olib borish;

- qimmatli qog'ozlar zimmasiga majburiyatlar yuklatilgan hollar hisobini yuritish;

- deponentlarning yozma topshiriqlari asosida deponentlarga emitentdan yoki reyestr egasidan olingan aksiyadorlar yig'ilishi, dividendlar to'lanishi va boshqa harakatlar to'g'risidagi axborotni yetkazish;

- depo schotlari bo'yicha operatsiyalarni faqat o'z deponentlarining yozma topshiriqlari asosida amalga oshirish;

- depo schotlari holatiga o'zgartirishlar kiritishga asos hisoblanuvchi barcha birlamchi hujjatlarni saqlash;

- deponentning qimmatli qog'ozlarga mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarini tegishli guvohnoma berish bilan tasdiqlash;

- depo schotining holati va undagi o'zgarishlar to'g'risidagi axborotning mahfiyiligini ta'minlash, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

- depo schoti bo'yicha operatsiyalarni vakolatli davlat organi, monopoliyaga qarshi kurashuvchi davlat organi, shuningdek, sud va huquqni muhofaza qilish organlarining qarorlari asosida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tugatish;

- vakolatli davlat organining talabiga binoan o'zining faoliyatiga taalluqli ma'lumotlarni qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan doirada taqdim etish va h.k.

Yuqoridagilardan tashqari, yana bir qator investitsiya institutlari, jumladan qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini saqlovchi (reyestr saqlovchi)lar, qimmatli qog'ozlar egasining yoki u vakil qilgan shaxsning topshirig'i bilan va uning nomidan qimmatli qog'ozlar yuzasidan bitimlar tuzuvchi banklar qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchilari hisoblanib, ular ham investitsiya institutlarini turlari hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatlarni birga olib borishning ko'rinishlari

	Investitsiya vositachilari	Investitsiya maslahatchilari	Investitsiya kompaniyalari	Investitsiya fondlari	Reyestr saqlovchilar	Depozitariylar	Hisob-kitob-kliring tashkilotlari	Boshqaruvchi kompaniyalar	Qimmatli qogozlarning nominal egalari
Investitsiya vositachilari	-	-	Q	-	-	-	-	-	Q
Investitsiya maslahatchilari	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Investitsiya kompaniyalari	Q	-	-	-	-	-	-	-	-
Investitsiya fondlari	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reyestr saqlovchilar	-	-	-	-	-	Q	-	-	-
Depozitariylar	-	-	-	-	Q	-	-	-	Q
Hisob-kitob-kliring tashkilotlari	-	-	-	-	-	-	-	-	Q
Boshqaruvchi kompaniyalar	-	-	-	-	-	-	-	-	Q
Qimmatli qog'ozlarning nominal egalari	Q	-	Q	-	-	Q	Q	Q	-

Izoh: «q» – qimmatli qog'ozlar bozoridagi professional faoliyatni birga olib borish mumkinligi.

«-» – qimmatli qog'ozlar bozoridagi professional faoliyatni birga olib borish mumkin emasligi.

Investitsiya fondlari «qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi qonunning 3-moddasiga binoan Investitsion institutlar sirasiga kirib, uning faoliyati mazkur qonunning II-moddasiga asosan tartibga solinadi, banklar va sug'urta kompaniyalariga ushbu turdagi faoliyat bilan shug'ullanish ta'qiqlanadi, shuningdek, investitsiya fondlari faoliyatini faoliyatning boshqa turlari bilan qo'shib olib borishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari aksiyadorlik jamiyat-lari ustavi mazmuniga qo'yadigan talablarga qo'shimcha tarzda inves-titsiya fondlarining ustavida albatta quyidagi qoidalar bo'lishi shart-ligini talab etadi, chunonchi:

- investitsiya fondini ochiq turdagi aksiyadorlik sifatida bel-gilash;
- investitsiya fondining turi sifatida uni ochiq yoki yopiq turda bo'lishini aniqlash;
- fond faoliyatidagi cheklovlar;
- kompaniya boshqaruvining huquqlari va burchlari to'g'risidagi ma'lumotlar, investitsiya fondini boshqarish to'g'risida u bilan bitim tuzish tartibi, zarar ko'rilgan hollarda uning investitsiya fondi va ak-siyadorlar oldidagi javobgarligi;
- depozitariy bilan bitim tuzish tartibi, depozitariy to'g'risidagi ma'lumotlar;
- qarzga olingan mablag'larni jalb etish tartibi;
- investitsiya fondining barcha aksiyalari oddiy aksiyalar bo'lib, bir xil ovoz berish huquqiga egaligini va bu aksiyadorga boshqaruvda ishtirok etish imkoniyatini berishini, fond tugatilganda esa, dividend va mulk olishini ta'kidlash kerak;
- aksiyadorlar reyestrini yuritish tartibi;
- dividend to'lash tartibi.

Investitsiya fondining nomi yozilayotganda «investitsiya fondi» so'zi albatta yozilishi kerak. Amaldagi qonun hujjatlariga asosan investitsiya fondlaridan boshqa hech kim o'z nomiga «investitsiya fondi» so'zini yoki xuddi shu ma'noni anglatadigan boshqa so'zlarni qo'shish huquqiga ega emas. Shuni aytib o'tish joizki, investitsiya fondi atamasi g'arb va boshqa mamlakatlarida investitsiya kompa-niyalari sifatida talqin etiladi, AQSHda esa, investitsiya kompaniya-larini investitsiya banklari sifatida talqin etishadi.¹

Investitsiya fondlarining yopiq turdagi ko'rinishi bo'lgan **xususiylashtirish investitsiya fondlari (XIF)** aholining keng qat-lamlarini xususiylashtirish jarayoniga jalb etish maqsadida O'zbe-kiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 18-iyundagi

¹ Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок., М.:Пресректива-1995 г.,368 б.

220-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Xususiylashtirish investitsiya fondlari to'g'risidagi Nizom»ga asosan tuzilgan edi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 25-sentabrdagi 410-sonli qarori bilan XIFlar tomonidan kimoshdi savdolari orqali sotish uchun taqdim etiladigan 200 ta ochiq aksiyadorlik jamiyatlarining ro'yxati tasdiqlanib, ushbu xususiylashtirilayotgan korxonalar aksiyalarini xarid qilish uchun to'lovni kechiktirish yo'li bilan Davlat mulk qo'mitasi tomonidan 5 yil muddatga maxsus davlat krediti ajratilib, kredit berish shartlariga ko'ra, XIFlar xarid qilinadigan aksiyalar umumiy qiymatining 30 foizini o'z mablag'lari hisobidan to'lashligi, aksiyalar paketi qiymatining qolgan 70 foizi esa, kredit hisobidan sotib olinishi nazarda tutiladi.

Nazarimizda bunday tarzda kreditlarni qaytarish muddatlari tugagandan so'ng yoki xususiylashtirish bilan bog'liq davlat vazifalarining o'zgarishi bu turdagi Investitsion fondlarning shaklan va mazmunan o'zgarishiga olib kelishi tabiiy hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda investitsiya va xususiylashtirish fondlariga o'xshash tashkilotlar moliyaviy jihatdan barqaror sanaladi, chunki ular mablag'larining turli korxonalarga sarflanishi qonuniy tartibda ta'minlanadi¹, faoliyatining cheklanishi esa, XIFlarga tijorat xususiyatidagi faoliyat bilan shug'ullanishga yo'l qo'ymaydi².

Respublikamiz qonun hujjatlarida shu narsa ko'zda tutilganki, agar XIF bankrot bo'lsa yoki boshqa sabablarga ko'ra tugatilsa, uning aktivlari tugatish komissiyasi tomonidan ochiq kimoshdi savdosi shaklida tarqatiladi. Unda xususiylashtirilayotgan korxonalarining aksiyalarini har qanday shaxs savdoda xarid qilish huquqiga ega bo'lib, ishtirok etish imkoniyati ta'minlanadi.

XIFlar tashkiliy-huquqiy shakli ochiq aksiyadorlik jamiyati bo'lib, investitsiya fondining turi sifatida yopiq turdagi investitsiya fondi

¹ Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 25.09.98-iyildagi 410-sonli qarorining 3-ilovasi. «Xususiylashtirish investitsiya fondlari to'g'risidagi Nizom»ning 5-bandi 2-xat boshiga asosan, XIFlar alohida olinigan bitta emitentning kimmatli ko'zlariga o'zining umumiy sarfomoyasining 10 foizdan ortikcha qismini yunaltirishga haqli emas.

² Yuqorida keltirilgan Nizomning 3-bandiga asosan, XIFlar faqatgina kimmatli ko'zlar bilan faoliyat olib borishi belgilab qo'yilgan bo'lib, bu uz navbatida maxsus ruxsatнома asosida faoliyat kuratish sirasiga kiradi va tijorat tavakkalchiligina minimal darajaga keltirish imkonini yaratadi.

hisoblanadi. Investitsiya fondlarining ochiq yoki yopiq turlarga bo'linishining asosiy mezonini shuki, buni fond chiqargan aksiyalarni aksiyadorlardan qayta sotib olish imkoniyati mavjud yoki mavjud emasligi belgilaydi. Investitsiya fondlari fond aksiyalari talabiga ko'ra, o'z aksiyalarini qayta sotib olish huquqiga ega bo'lsa, XIFlar o'z aksiyalarini aksiyadorlardan qayta sotib olish huquqiga ega emaslar.

XIF kamida ikkita, ko'pi bilan yigirmata muassisga ega bo'lishlari mumkin, shuningdek, yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan, ustav fondida davlatning ulushi 25 foizdan kam bo'lgan korxonalar XIFning muassislari bo'lishlari, XIFning ustav fondi faqat pul mablag'lari kiritish hisobiga shakllantirilishi, bunda muassislar ustav fondi qiymatining 100 foizini davlat ro'yxatiga olingan kundan boshlab 30 kundan kechiktirilmagan muddatda to'lashi shartligi uning o'ziga xos xususiyatlari sifatida sanalishi mumkin.

XIFlar aksiyalarining birlamchi joylashtirilishida aksiyalar fond do'konlari va boshqa savdo shaxobchalari orqali nominal qiymat bo'yicha sotiladi.

Xususiylashtirish investitsiya fondlari va investitsiya fondlarining faoliyat ko'rsatish xususiyatlarini quyidagi tablitsa orqali tushuntirish bir muncha qulaylik tug'diradi.

Investitsiya fondi	Xususiylashtirish investitsiya fondi
Tashkiliy-huquqiy tuzilishi	
Ochiq turdagi	Yopiq turdagi
Fondni tashkil etishdan maqsad	
Foyda(daromad) olish, qimmatli qog'ozlarga mablag' qo'ygan yuridik va jismoniy shaxslar mablag'larini himoya qilishni ta'minlash va qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyati natijasida aksiyadorlar tavakkalchiligini ta'minlash	Xususiylashtirish jarayoniga aholining keng qatlamlarini jalb etish, daromad olish, aholi mablag'larini himoya qilish va tavakkalchilikni kamaytirish
Ustav fondini shakllantirish	
Ustav fondi pul mablag'lari (kamida 75 %), shuningdek, qimmatli qog'ozlar va ko'chmas mulk bilan to'lanishi mumkin	Ustav fondi 100% pul mablag'laridan shakllantiriladi
Aksiyalarni chiqarish va joylashtirish	
Aksiyalarning nominal qiymati ko'zda tutilmagan	Aksiyalarning nominali 100 so'mdan ortiq emas
Sotib olinadigan aksiyalar miqdori cheklanmagan	Aksiyalar XIF tomonidan bir jismoniy shaxsga nominal qiymati bo'yicha 100 tadan ortiq sotilmaydi
Investitsiya fondi aksiyalarni cheklanmagan doirasi ichida joylashtiradi	XIF o'z aksiyalarini faqat jismoniy shaxslar orasida joylashtiradi. Yuridik shaxslar XIF aksiyalarini ikkilamchi bozorda bozor baholarida sotib olishlari mumkin
Qarzga olingan mablag'larni jalb etish	
Maxsus imtiyozli davlat krediti nazarda tutilmagan	Maxsus imtiyozli davlat krediti olish huquqiga ega
Kreditlarni 3 oy muddatgacha jalb qilish huquqiga ega	Qarz vositalarini (xususan, obligatsiyalar ko'rinishida) jalb qilish huquqiga ega emas

Fond chiqargan aksiyalarni aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalariga almashtirish imkoni

IF chiqargan aksiyalarni davlat tasarrufidan chiqarish jarayonida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarining sof aktividan 5 foizdan ortiq summadagi aksiyalariga (egasi O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi bo'lgan) almashtirish huquqiga ega emas	XIF chiqargan aksiyalarni aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalariga almashtirish huquqiga ega emas
---	--

Fond chiqargan aksiyalarni aksiyadorlardan qayta sotib olish imkoni

IF aksiyalari egalarining talabiga ko'ra, qayta sotib olish huquqiga ega	XIF o'z aksiyalarini aksiyadorlardan qayta sotib olish huquqiga ega emas
--	--

XIFlar o'z aksiyalarini chiqarish hisobiga mablag'larni jalb etish, o'z mablag'larini hamda olingan maxsus davlat kreditlarini xususiy-lashtirilayotgan davlat korxonalarining qimmatli qog'ozlariga investitsiya qilish, qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish, aksiyalariga ega bo'lgan korxonalarni rivojlantirish va samaradorligini oshirishda aksiyador sifatida ishtirok etishdan iborat faoliyatni amalga oshiradilar.

Nazorat savollari

1. Qimmatli qog'ozlarga umumiy tushuncha bering.
2. Qimmatli qog'ozlarning qanday turlarini bilasiz?
3. O'zbekiston Respublikasida xo'jalik muomalasida bo'lgan qimmatli qog'ozlar, ularni tartibga soluvchi normativ hujjatlar.
4. Iqtisodiy islohotlarda qimmatli qog'ozlarning ahamiyati nimalardan iborat?
5. Asosiy va hosila qimmatli qog'ozlarning farqini tushuntiring.
6. Qimmatli qog'ozlar muomalasini tashkil qilishda fond birjalari-ning roli.
7. Qimmatli qog'ozlar faoliyatining ishtirokchilari va savdo qilish tamoyillarini aytib bering.
8. O'zbekiston Respublikasi hududida depozitariylar tizimi qanday tuzilgan?

XV bob. XO‘JALIK FAOLIYATINI MOLIYALASH, KREDITLASH VA HISOB-KITOB

1-§. Buxgateriya hisobi, hisobotlari, statistik va audit faoliyatini huquqiy tartibga solish tushunchasi, vazifalari

Bozor munosabatlari yuzaga kela boshlashi hamda markazdan rejalashtirish usulidan voz kecha borilishi bilan xo‘jalik subyektlarining ishlab chiqarish – xo‘jalik faoliyatiga baho berishning maqsad-mohiyati tubdan o‘zgarib bordi va endi bu faoliyat natijalarini yuqoridan berilgan topshiriqlarni bajarilishiga ko‘ra taqqoslash zaruriyati kamaya bormoqda.

Bugungi kunda korxonalar va tashkilotlar o‘zlarining ichki tizimlari (brigada, sex, zveno) o‘rtasidagi munosabatlarda oldindan topshiriqlar berilishi, ishlab chiqarishi natijalarini ushbu topshiriqlar ko‘rsatkichlariga taqqoslanishi asosida ular faoliyatiga baho berilishi muayyan darajada saqlanib qolmoqda, ammo bu sohadagi munosabatlarni har bir korxonalar mustaqil ravishda va o‘zi bilganicha tashkil etishi mumkin.

Shu bilan birga iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida korxonaning ichki (tarkibiy) aloqalari o‘rnatilishi yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan namunaviy va tavsifiy yo‘sidagi yo‘l-yo‘riqlar ishlab chiqilgan.

Bugungi kunda xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlarida ham muayyan sex, bo‘limlarni uskunalari va jihozlari bilan u yerda ishlayotgan sex, bo‘lim xodimlari jamoasiga ijaraga berish asosidagi korxonaning ichki pudrat munosabatlari muayyan darajada saqlanib turibdi va bu munosabatlarda pudratchi jamoa bilan korxonalar (mulkdor) o‘rtasida o‘zaro munosabatlar buyurtmachi korxonalar tomonidan ishlab chiqarish topshiriqlarini belgilab berilishi va pudratchi jamoa ularni bajarilishi yuzasidan hisobotlar taqdim etishga asoslanadi.

Xo‘jalik subyektlari faoliyatini baholash va uning natijalari bozor munosabatlari tobora chuqurlashib borayotgan hozirgi davrda tamomila yangicha ahamiyat kasb etmoqda hamda bunday baholanishning maqsadlari avvalgidan boshqachadir.

Davlat va jamiyatning oshkora (ommaviy) ehtiyoji mulkchilik shakli, xo'jalik usulidan qat'iy nazar barcha korxonalarda mahsulot tannarxi shakllanishi, faoliyat natijalari, soliqqa tortish obyektlari yagona qoidalarga ko'ra aniqlanishini, turli xususiyatlarga ega xo'jalik subyektlari bilan davlat, korxonalar bilan maxsus jamg'armalar, korxonalar bilan boshqa davlat, jamoat organlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarda bir xillikni ta'min etilishini talab etmoqda.

Korxonaning xo'jalik faoliyatini hisobga olib borish va baholash nafaqat davlat, jamiyat manfaatlarini ta'minlash maqsadiga, balki shu bilan birga xo'jalik subyekting o'zi, uning muassislari, sheriklari, u bilan shartnomaviy va boshqa tarzdagi xo'jalik aloqalarida bo'lib turgan subyektlar uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki korxonaxo'jalik ixtiyorida bo'lgan moddiy va boshqa resurslar, ulardan foydalanish ahvoli, xo'jalik natijalari to'g'risida ishonchli axborotlarga tayanilgan holdagina ishlab chiqarishni samarali boshqarish, uni yangilash, qayta tashkil qilish, kapital harakatini ta'minlash, korxonaning oqilona xo'jalik-ishlab chiqarishga oid strategiyasini ishlab chiqish, taktik vazifalarni to'g'ri belgilash, moliyaviy tenglik va boshqa noxush oqibatlarni prognozlash mumkin bo'ladi.

Korxonalar xo'jalik faoliyatini hisobga olish va baholashning birdan-bir rasmiy usuli bo'lib hozirgi paytda buxgalteriya hisobi sanaladi. Bozor sharoitida buxgalteriya hisobining huquqiy ahamiyati, uning asosiy tushunchalari, vositalariga yondoshuv boshqacha xususiyat kasb etib bormoqda. Huquqshunoslik fanida buxgalteriya hisobining barcha asosiy tushunchalari, hisob-kitob olib borish prinsiplariga nisbatan huquqiy yondoshuvni aniqlab olish ehtiyoji yuzaga keldi. Chunki ma'muriy buyruqbozlik va direktiv rejalashtirishiga asoslangan sobiq SSSR zamonida buxgalteriya hisobi faqat rejalarning bajarilishini kuzatib borish, qonunlarga rioya etilishini nazorat qilish vositasi bo'lib xizmat qilib kelgan. Shu sababli yuridik sohada uning faqat o'sha jihatlari va ko'pincha jinoyatlarni tergov qilinishi bilan bog'liq nuqtayi nazardangina o'rganilgan. Uzoq paytgacha yuridik o'quv yurtlarida "Sud buxgalteriyasi"dan boshqa buxgalteriyaga oid o'quv kursi bo'lmaganligi shu mulohaza bilan izohlanishi mumkin, xolos. Bugungi yurist-mutaxassis buxgalteriya hisobi mazmun-mohiyatini, u foydalanadigan tushunchalar, vositalar, usullarning huquqiy

ahamiyatini chuqur anglab, hisob-kitob tizimlari hisobdan chiqarilishi, yo'qlov (inventarizatsiya)lar o'tkazilishi va boshqa ko'plab shunga oid masalalardan xabardor bo'lishi lozim.

Korxonada tomonidan turli hisobotlar taqdim etilishi, soliq organlari va boshqa budjetdan tashqari jamg'armalar talablarini bajarilishi buxgalteriya hisobiga asoslangan holda olib boriladi. Muayyan xo'jalik subyektlari tomonidan (masalan, aksiyadorlik jamiyatlari, sug'urta kompaniyalari va boshqalar) buxgalteriya natijalarini ommaviy tarzda oshkor etib turilishi majburiyati belgilab qo'yilgan.

Buxgalteriya hisobi va hisobotlari shirkat a'zolari, korxonalarining muassislari, aksiyali jamiyatlarning aksiyadorlari hamda korxonada xo'jalik faoliyati natijalaridan manfaatdor bo'lgan boshqa shaxslar xususiy manfaatlarini himoya qilinishiga yordam beradi, korxonaning ichki xo'jalik aloqalari yo'lga qo'yilishiga ko'maklashadi.

Ayni paytda mamlakatimizda ortiqcha va keraksiz hisobot tizimlarini qisqartirish, tadbirkorlik subyektlari xo'jalik faoliyatiga asosiz aralashuvini cheklash yuzasidan keng qamrovli ishlar amalga oshirib kelinmoqda¹.

Xususiylashtirilayotgan yoki davlat tasarrufidan chiqarilayotgan korxonalar ham buxgalteriya hisobi va hisobotlari asosida baholanadi.

Xo'jalik faoliyatiga buxgalteriya hisob-kitoblari yo'li bilan baho berishning ahamiyati O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 30-avgustda qabul qilingan "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunida belgilab qo'yilgan. Mazkur qonunning 2-moddasiga ko'ra: "Buxgalteriya hisobining maqsadi foydalanuvchilarni o'z vaqtida, to'liq hamda aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axborotlari bilan ta'minlashdir".

Buxgalteriya hisobining vazifalari:

- buxgalteriya hisobi hisob varaqlarida aktivlarning holati va harakati, mulkiy huquqlar va majburiyatlarning holati to'g'risidagi to'liq hamda aniq ma'lumotlarni shakllantirish;

¹ 12 a Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги "Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим ҳисобот тизimini такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида"ги 200-сонли қарори. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2005 йил № 32-33, 252-модда

- samarali boshqarish maqsadida buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini umumlashtirish;

- moliyaviy, soliqqa doir va boshqa hisobotlarni tuzishdan iborat.¹

Bulardan tashqari buxgalteriya hisobi vositasida moddiy, mehnat, moliyaviy va boshqa resurslardan foydalanilish ahvoli ustidan nazorat olib borish, salbiy hodisalarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish, xo'jalik subyektiga o'z faoliyatini bevosita nazorat qilib borish ta'minlanadi.

Barcha mulkchilik shaklidagi korxonalar tomonidan belgilangan tartib va shakllarda buxgalteriya hisob-kitobi olib borilishi, tegishli hisobotlar taqdim etilishi majburiyati yuqorida eslatilgan "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonundan tashqari O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-maydagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunida (9, 17, 45-moddalar); O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida"gi qonunda (4, 5, 9 va boshqa moddalar) va boshqa normativ huquqiy hujjatlarda belgilab qo'yilgan².

Bulardan tashqari, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunning 5-modda 1-qismida "Buxgalteriya hisobi va hisobotini tartibga solish, buxgalteriya hisobi standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga yuklanadi" deb ko'rsatilgan. Shunga muvofiq ravishda bugungi kunda mamlakatimizda bir necha o'nlab buxgalteriya hisobi va hisobotlarining milliy standartlari ishlab chiqilgan, qabul qilingan hamda amal qilib turibdi. Bozor iqtisodiy munosabatlariga o'tilishi bilan xo'jalik faoliyatiga baho berishning yangi vositalaridan kengroq foydalanish zarurati yuzaga keldi. Ana shunday yangi vosita sifatida auditorlik tekshiruvlari keng qo'llanila boshladi. Auditorlik faoliyati (lotincha audit – eshitish, tinglash) korxonada buxgalteriya (moliya) hisobotlarini tekshirish, to'lovlar ahvolini belgilash, korxonaning umumiy moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga baho berishga qaratilgan.

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 14-сон. – Т., Адолат, 1997, 143-бет.

² Ўзбекистоннинг янги қонунлари № 21. – Т., Адолат, 1999, 4-бет

O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 9-dekabrda qabul qilingan «Auditorlik faoliyati to‘g‘risida»gi qonuni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2000-yil 26-may kuni ushbu qonunga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritilgani holda yangi tahrirda qabul qilinishi bilan auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari yanada kengaytirildi va mustahkamlandi¹. Ushbu qonunning 9-moddasiga muvofiq: «Auditorlik tekshiruv majburiy va tashabbus tarzidagi shakllarda o‘tkaziladi. 10-moddasida har yili majburiy auditorlik tekshiruvdan o‘tkazilishi lozim bo‘lgan xo‘jalik subyektlari, tekshirish obyektlari ro‘yxati ko‘rsatilgan, ya‘ni xo‘jalik subyektining o‘z tashabbusiga ko‘ra, auditorlik tekshiruv asoslari belgilangan. 15-moddaga ko‘ra esa nazorat qiluvchi organlar yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlarning tashabbusi bilan tekshiruv o‘tkazilishi haqida ko‘rsatib qo‘yilgan.

Xo‘jalik subyektlari belgilangan tartib, shakl va muddatlarda va-kolatli davlat organlariga statistik hisobotni taqdim etishlari lozim bo‘ladi. Buxgalteriya va statistik hisobotlarni taqdim etmaslik, kechiktirib taqdim etish yoki noto‘g‘ri taqdim etganlik uchun korxonaga rahbari va boshqa mansabdor shaxslarning javobgarligi belgilab qo‘yilgan.

2-§. Buxgalteriya hisobini yuritish va uni huquqiy jihatdan tartibga solinishi

Buxgalteriya hisob-kitoblarini tashkil etilishida «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi qonunning 9-moddasida belgilab qo‘yilgan va tadbirkorlik subyektlarining asosiy majburiyatlaridan bo‘lib hisoblanuvchi “Buxgalteriya, tezkor va statistika hisobini qonun hujjatlari talablariga muvofiq yuritishlari lozimligi to‘g‘risidagi qoida” huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Korxonada buxgalteriya hisobi umumiy uslubiy qoidalar doirasidan chiqmagan holda mustaqil tarzda tashkil etilishi mumkin. Buxgalteriya hisob-kitoblarini yuritishning yagona uslubiy (metodologik) asoslari «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi qonunda, uning asosida ishlab chiqilgan buxgalteriya hisobining Milliy standartlarida va boshqa normativ hujjatlarda belgilab qo‘yilgan.

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари № 21. – Т., Адолат, 2001, 4-бет.

Jumladan, «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunning 6-mod-dasida ko'rsatilishicha: buxgalteriya hisobining asosiy qoidalari qo'yidagilardir:

- buxgalteriya hisobini ikki yoqlama yozuv usulida yuritish;
- uzluksizlik;
- xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarning pulda baholanishi;
- aniqlik;
- hisoblash;
- oldindan ko'ra bilish (ehtiyotkorlik);
- mazmunning shakldan ustunligi;
- ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi;
- moliyaviy hisobotlarning betarafligi;
- hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofiqligi;
- aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi.

Uzluksiz buxgalteriya hisobi barcha operatsiyalarni ketma-ket, tanlab olmasdan hisobga olib borilishidan iborat. O'rtada uzilishlarga yo'l qo'yilgan buxgalteriya hisobi tekshiruvchi organlar tomonidan ishonchli axborot sifatida qabul qilinmaydi. Yalpisiga hisobga olish ham uzluksiz hisobga olishga o'xshash bo'lib, bunda barcha moliyaviy-xo'jalik operatsiyalari tushirib qoldirilmasdan hisobga olib boriladi.

Hisob-kitobni hujjatlashtirish asosida amalga oshirilishi deganda, har bir moliyaviy-xo'jalik operatsiyalari tegishli tezkor va analitik hujjatlar bilan ta'minlanganligi tushuniladi. Hisob-kitoblarning o'zaro bog'liqligi deganda har bir hujjatni o'zidan oldingi va o'zidan keyin keladigan boshqa hujjat bilan bog'liqligi nazarda tutiladi. Xususan, buxgalteriya provodkalari ikki tomonlama yozuv orqali amalga oshiriladi va shu yo'l bilan ularni turlicha talqin etilishi istisno etiladi.

Buxgalteriya hisobining milliy standartlarida xo'jalik operatsiyalarini hujjatlashtirishga nisbatan qo'yiladigan talablar nazarda tutilgan.¹ Bu talablarning buzilishi hujjatni nuqsonli deb topilishiga va e'tiborga olinmasligiga sabab bo'lishi mumkin. Buxgalteriya hisoblari va hisobotlariga oid hujjatlarga nisbatan quyidagi talablar qo'yilishi

¹ **Каранг:** Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти. 3-сон. (Молиявий натижалар ҳақида ҳисобот). Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 27 августда 484-сон билан рўйхатга олинган.

nazarda tutilishi lozim. Dastlabki hisob-kitob hujjatlarida uning nomi, kodi, tuzilgan vaqti, aks ettirilgan xo'jalik operatsiyasining mazmuni, uning o'Ichov birligi, hujjatni tuzgan va uning to'g'riligi uchun mas'ul shaxs, shaxsiy imzo va uning yechimi, boshqa rekvizitlar. Dastlabki hujjatlar ularni to'plash va tizimlashtirish uchun asos bo'ladi.

Hujjatlarda izoh berilmagan o'zgartirishlar va tushunmovchiliklar bo'lmasligi kerak va tuzatishlar uni imzolagan shaxs tomonidan tasdiqlanishi lozim. Kassa va bank hujjatlariga tuzatish kiritishga yo'l qo'yilmaydi. Dastlabki hujjatlar, registrlar, buxgalteriya hisobotlari arxivga topshirilguniga qadar belgilangan tartibda korxonada saqlanishi lozim.

Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunchilik hujjatlarida har qanday mol-mulk yoki xo'jalik operatsiyasini pul ko'rsatkichlarida baholash lozimligi nazarda tutilgan. Har bir ashyo amaldagi baholarda baholanishi va u o'zgarasligi lozim. Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari ishonchliligini ta'minlash maqsadida korxonada mol-mulklari va moliyaviy majburiyatlari yo'qlama (inventarizatsiya) qilib turiladi¹. Yo'qlama davomida buxgalteriya hisobotidagi mol-mulklarning mavjudligi amaldagi mol-mulklar bilan solishtirib chiqiladi.

Buxgalteriya hisobi Milliy standartlarida yo'qlama (inventarizatsiya) o'tkazilishi majburiy sanaluvchi holatlar ko'zda tutilgan, ular qatoriga: a) korxonada mulki sotilayotgan, sotib olinayotgan mulkchilik shakli o'zgartirilayotgan, ijaraga berilayotganida; b) yillik buxgalteriya balansi tuzilayotganida; v) suiiste'mol, o'g'irliklar, nobudgarchiliklar aniqlanganida; g) yong'in yoki tabiiy (stixiyali) ofat yuz berganida; d) korxonada tugatilayotganida.

Bunda aniqlangan ortiqcha mulklar korxonaga kirim qilinadi, kamomadlar tabiiy kamayish normasi doirasida hisobdan chiqariladi, normadan ortiqchasi esa aybdor shaxs zimmasiga yuklatiladi. Buxgalteriya hisobi tizimida hisob rentasi katta o'rin tutadi. Bir schot debetidan boshqa schot kreditiga yoki aksincha hisoblanadi.

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 2 ноябрда 833-сон билан рўйхатга олинган 19-сон Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш).

3-§. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mol-mulk fondlari va ularni buxgalteriya hisobi vositalari bilan huquqiy tartibga solinishi

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar (korxonalar) mol-mulkining huquqiy rejimi O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida, “Mulchilik to‘g‘risida”gi, “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi, xo‘jalik faoliyatining ayrim shakllariga oid boshqa qonunlarda, (masalan, “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi, “Fermer xo‘jaliklari to‘g‘risida”gi va boshqa qonunlar), ushbu qonunlar asosida ishlab chiqilgan boshqa qonun hujjatlarida belgilangan.

Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va oborot mablag‘lari huquqiy rejimini aniqlash chog‘ida ularning farqlanishi, baholanishi va o‘z qiymatini ishlab chiqarilayotgan tovar qiymatiga o‘tkazish tartibi e‘tiborga olinishi lozim. Asosiy vositalar va oborot mablag‘larni bir-biridan farqlash imkonini beruvchi mezon bo‘lib ularning qancha muddatda o‘z qiymatlarini tovar (ish, xizmat) bahosiga to‘liq o‘tkazishi hisoblanadi.

Asosiy vositalar deganda o‘z qiymatini bir yildan ko‘p vaqt davomida ishlab chiqarilayotgan tovar (ish xizmat)lar tannarxiga o‘tkazadigan mulklar nazarda tutiladi. Asosiy vositalar belgilab qo‘yilgan yagona amortizatsiya normalariga ko‘ra o‘z qiymatini tayyor mahsulot (ish xizmat) bahosiga o‘tkazadi. Amortizatsiyaning umumiy normalari ichida asosiy vositalarning muayyan guruhlariga (mashina va uskunalar, transport vositalari) nisbatan tezlashtirilgan amortizatsiya normalari qo‘llanilishi mumkinligi ko‘zda tutilgan.

Kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan tezlashtirilgan amortizatsiyaning alohida tartibda amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Xususan, “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunning 45-moddasida ko‘rsatilishicha: “Kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari ishlab chiqarish chiqimlariga mo‘ljallangan xarajatlarni kiritib, asosiy foizlarning tezlashtirilgan amortizatsiyasini tegishli asosiy fondlar uchun belgilangan normadan ikki martadan ko‘proq oshib ketmaydigan miqdorda qo‘llashga haqli”. Kam qiymatli ashyolar ombordan foydalanish uchun berilgan paytidan boshlab xarajatlar hisobiga chiqarib tashlanishi mumkin.

Nomoddiy aktivlar muomalasi va ularning ishlab chiqarish jaryonidagi amortizatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan qoidalar O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 20-oktabrda 506-son bilan ro'yxatga olingan 70-sonli buxgalteriya hisobi Milliy standartida belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra nomoddiy aktivlar davriy ravishda, foydalanish muddati davomida o'z qiymatini tayyor mahsulot tannarxiga o'tkaza boradi.

Korxonalarining pul va mulkiy fondlari huquqiy rejimi alohida buxgalteriya hisobi qoidalariga ko'ra amalga oshiriladi. Korxonalarda turli maqsadlarga mo'ljallangan zaxira fondlari tashkil etilishi mumkin. Ulardan foydalanishning maxsus tartiblari tegishli lokal normativ-huquqiy hujjatlari bilan belgilanadi.¹ Xo'jalik yurituvchi subyektlarning naqd pul muomalasi, ularni saqlash, berish, qabul qilish, bankka topshirish va hokazolar bilan bog'liq operatsiyalarini amalga oshirish tartiblari Adliya Vazirligi tomonidan 1998-yil 17-dekabr 565-son bilan ro'yxatga olingan "Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini yuritish qoidalari" bilan belgilangan.

4-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan buxgalteriya hisobotlari taqdim etilishini huquqiy tartibga solish

Amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra, ("Tadbirkorlik faoliyati erkinliklarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 9-moddasi) barcha xo'jalik subyektlari o'z faoliyatlari haqida hisobotlarni tegishli organlarga taqdim etishlari lozim. Buxgalteriya hisobotlari hisob-kitob ishlarining yakunlovchi bosqichi bo'lib, korxonaga hisobot davridagi o'z faoliyatini oshkora qiluvchi, o'z xo'jalik-moliyaviy faoliyatini tahlil qilish asosida unga o'zi tomonidan baho berilishiga imkon beradi.

Buxgalteriya hisoboti paytida xo'jalik faoliyatiga oid bo'lgan hujjatlar tegishli davlat organlariga taqdim etiladi va ular ishonarli deb qabul qilinsa hamda e'tirof etilsa, u holda korxonaning davlat mahalliy hokimiyat organlari va to'lovlar talab qilishga haqli bo'lgan

¹ **Қаранг:** Масалаи, «Аксиядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 34-моддасида жамият заҳира фонднинг яратилиши ва уни тасарруф қилиши аксиядорлик жамияти томонидан амалга оширилиши кўрсатилган.

boshqa organlar bilan (budjetdan tashqari fondlar) moliyaviy hamda moliyaviy bo'lmagan munosabatlarni amalga oshirilishi uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Buxgalteriya hisobotlarini taqdim etishning tartiblari, muddatlari va uning namunaviy shakllari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadi. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunning 5-moddasi, 1-qismiga ko'ra: "Buxgalteriya hisobi va hisobotini tartibga solish, buxgalteriya hisobi standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga yuklanadi". Korxonaning buxgalteriya hisobi tarkibida korxonaning barcha mulklari, ularning manbayini (filiallar va boshqa mustaqil balansga ega bo'lgan tarkibiy qismlar mulki ham) aks ettirishi lozim. Korxonaga balans – bu yuridik shaxs mol-mulklari tarkibi, ishlab chiqarish hujjatlari aks ettiriladigan hujjatlardan iborat.

Buxgalteriya hisobotlarini taqdim etish tartibi va muddatlari tegishli qonun hujjatlari bilan, korxonaga tarkibiy qismlari tomonidan, korxonaga buxgalteriya hisobotlari taqdim etish tartibi va muddatlari esa ular tomonidan mustaqil tarzda belgilanadi.

Mavjud qonunchilikka ko'ra yillik buxgalteriya hisobotlarini:

a) mulkdorga (ishtirokchilari, muassislariga);

b) davlat soliq inspeksiyasiga;

v) boshqa tekshiruvchi organlarga taqdim etilishi ko'zda tutiladi.

Davlat budjetidan ta'minot oluvchi tashkilotlar tomonidan buxgalteriya hisobotlari va balanslari taqdim etilishi tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 2001-yil 22-yanvarda 13-sonli buyruq bilan tasdiqlangan va O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2001-yil 13-fevralda 1005-son bilan ro'yxatga olingan shu haqdagi Nizom bilan belgilab qo'yilgan.

Buxgalteriya hisobotlari va balanslarini taqdim etish muddatlari turli davlat organlari uchun turlicha belgilangan. Masalan, Davlat Soliq inspeksiyasiga bunday hisobotlar soliqlarning turiga ko'ra turlicha: har oyda, yil choragida, yillik qilib topshirilishi ko'zda tutilgan. Masalan, Soliq kodeksining 41-moddasiga ko'ra, yuridik shaxs sanaluvchi tadbirkorlar ortib boruvchi yakun bilan chiqarilgan daromad (foyda) solig'i bo'yicha hisob-kitoblarini, agar qonun hujjatlarida boshqa tartib belgilanmagan bo'lsa, soliq ro'yxatidan o'tgan joydagi

solliq organiga yil choraklariga oid va yillik moliyaviy hisobotni taqdim etish muddatlarida topshiradilar.

Kichik va xususiy tadbirkorlar, mikrofirmalar, dehqon-fermer xo'jaliklari uchun buxgalteriya hisobotlarini taqdim etishning soddalashtirilgan tartibi va muddatlari belgilab qo'yilgan.¹

Qonun hujjatlarida maxsus ko'rsatib qo'yilgan hollarda yillik buxgalteriya hisobotlarini matbuotda e'lon qilish majburiy hisoblanadi.

Xususan, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunning 20-moddasida aytilishicha: "Xo'jalik yurituvchi subyektlarning yillik moliyaviy hisobotlari manfaatdor banklar, birjalar, investorlar, kreditorlar va boshqalar uchun (tanishuvi uchun) ochiq hisoblanadi.

Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari, sug'urta kompaniyalari, banklar, fond birjalari, tovar birjalari, investitsiya fondlari va boshqa moliya muassasalari har yilgi moliyaviy hisobotni ularda ko'rsatilgan malumotlarni to'g'riligini auditorlar tasdiqlagach hisobot yili tugagandan so'ng 1-maygacha e'lon qilishlari shart"².

Buxgalteriya hisobotlarini taqdim etilishidan ko'zlangan asosiy maqsadlardan biri – soliqlar va nosoliq to'lovlar miqdorini belgilash, ularni o'z vaqtida hamda to'liq hajmda budjetga kelib tushishini ta'minlashdan iborat. Shu sababli buxgalteriya hisob-kitoblari va hisobotlariga oid talablarni bajarilmasligi, daromadlarini yashirishiga, soliqlarni noto'g'ri hisoblanishiga sabab bo'ladi. Shu sababli amaldagi qonun hujjatlarida buxgalteriya hisobi va hisobotlari qoidalarini buzganlik uchun qat'iy javobgarlik choralari belgilangan. Bu javobgarlik choralari eng avvalo Solliq kodeksi va boshqa solliqqa oid qonun hujjatlarida nazarda tutilgan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Solliq kodeksining 135-moddasi, 1-qismi 3, 4, 5, 7, 9-bandlarida daromad (foyda)ni yashirganlik, hisobotlarni taqdim etmaganlik, buxgalteriya hisobining yo'qligi va boshqa aybli xatti-harakatlari uchun yuridik shaxslarga, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug'ulla-

¹ **Qarant:** Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг 20-сонли миллий стандарти (кичик тadbirkorlik subyektlari tomonidan hisob-kitoblarni yuritish va hisobotlarni tuzishni soddalashtirish tartibi haqida). Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги tomonidan 2000 йил 24 январдаги 879-сон билан рўйхатга олинган.

² Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия тўғрисида»ги қонуни, 20-моддаси.

nayotgan jismoniy shaxslarga qo'llaniladigan iqtisodiy (moliyaviy) jazo choralari ko'zda tutilgan.

Boshqa budjetdan tashqari fondlar va hisobot qabul qilish va-kolatiga ega bo'lgan davlat organlariga buxgalteriya hisobotlarini taqdim etish tartibi va muddatlarini buzganlik uchun ham tegishli moliyaviy jazo choralari nazarda tutilgan. Bulardan tashqari, korxonra rahbari va boshqa mansabdor shaxslar buxgalteriya hisob-kitobi, hisobotlarini tuzish va taqdim etish qoidalarini buzganliklari uchun huquqiy javobgarlikka, hatto jinoiy javobgarlikka tortilishlari mum-kin. Tadbirkorlik subyektlari va boshqa yuridik shaxslar tomonidan statistika hisobotlari taqdim etilishi lozimligi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining 2002-yil dekabrdaqi "Davlat sta-tistikasi to'g'risida"gi qonunining 11-moddasiga ko'ra barcha yuridik shaxslar va yuridik shaxs tashkil etmay tadbirkorlik qilayotgan jismoniy shaxslar davlat statistik kuzatuvlari uchun zarur bo'lgan ishonchli va to'liq ma'lumotlarni belgilangan muddat hamda tartibda taqdim etishlari shart. Ushbu qonunning 16-moddasida statistik axbo-rotlar taqdim etish tartib hamda muddatlarini buzgan mansabdor shaxslar, shuningdek, yuridik shaxslar javobgarlikka tortilishlari bel-gilab qo'yilgan.

5-§. Auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari

Auditorlik faoliyati deganda tashkilotlarining auditorlik tekshi-ruvlarini o'tkazish va boshqa shu bilan bog'liq professional xizmatlar ko'rsatish borasidagi tadbirkorlik faoliyati tushuniladi.

Auditorlik va auditorlik xizmatlari iqtisodiy hayotimizga mus-taqillikni qo'lga kiritilishi, bozor munosabatlari qaror topa borishi bilan bog'liq ravishda kirib kelgan ijtimoiy hodisa bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektlarga moliyaviy kuzatuv hamda tahlil qilishga oid mustaqil xizmatlarni ko'rsatishga qaratilgan faoliyatni olib boradi.

Auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari bo'lib O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi, "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi va boshqa qonunlar sanaladi. Auditorlik xizmati pullik

xizmatlarning bir turi bo‘lganligi sababli, bu faoliyatni huquqiy tartibga solinishida O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi ham muhim rol o‘ynaydi (Kodeksning 38 bobi, 703-708-moddolari).

Auditorlik faoliyatini huquqiy tartibga solinishida yuqorida eslatib o‘tilgan huquqiy manbalar o‘rtasida 2000-yil 26-mayda qabul qilingan yangi tahrirdagi “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni yetakchi o‘rin tutadi.¹

Auditorlik faoliyatining ayrim jihatlarini tartibga solish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi audit Milliy standartlari ishlab chiqilgan. Bugungi kunda 50 dan ortiq ana shunday Milliy standartlar O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanib, Adliya vazirligida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan.

Auditorlik tashkiloti auditorlik faoliyatini amalga oshirish litsenziyasiga ega bo‘lgan yuridik shaxsdir. Auditorlik tashkiloti o‘z faoliyatini amalga oshirishda mustaqil sanaladi. Vazirliklar, idoralar boshqa davlat va xo‘jalik organlari tomonidan tuzilishi mumkin emas. Ochiq turdagi aksiyadorlik tashkiloti shaklidan boshqa istalgan tashkiliy-huquqiy shaklda (masalan, xususiy, jamoa, mas’uliyati cheklangan jamiyat va hokazo) tuzilishi mumkin.

Auditorlik tashkilotiga malaka sertifikatiga ega bo‘lgan jismoniy shaxslarga – auditorlar shtatda turish yoki fuqarolik-huquqiy shartnoma tizimi asosida birlashadilar. Auditor auditorlik tekshiruvini si-fatsiz o‘tkazganligi, tijorat sirini oshkor etganligi hamda boshqa aybli xatti-harakatlari uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgar bo‘ladi.

Auditorlik tekshiruvining asosiy maqsadlari qatoriga:

1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar, buxgalteriya (moliya) hisobotlari to‘g‘riligini belgilash;
2. Xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy-xo‘jalik operatsiyalarini qonunga muvofiqligini belgilash;
3. Xo‘jalik yurituvchi subyekt davlat soliq inspeksiyasiga va boshqa davlat tekshiruv organlariga taqdim etgan hisobotlarning to‘g‘riligi va ishonchligini aniqlash kabilar kiradi.

¹ **Караи:** Ўзбекистоннинг янги қонуллари. № 23.-Т.. Адволат, 2001 йил, 84-бет..

“Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonunning 9-moddasiga ko‘ra: “Auditorlik tekshiruv moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborot to‘g‘riligi va qonun hujjatlariga mosligini aniqlash maqsadida xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotini hamda u bilan bog‘liq moliyaviy axborotni auditorlik tashkilotlari tomonidan tekshirishdir”. Auditorlik tekshiruv majburiy va ixtiyoriy tarzda shakllarda o‘tkaziladi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 22-sentyabrdagi 365-son “Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshiruvlari ahamiyatini oshirish to‘g‘risida”gi qarori bilan auditorlik tekshiruvlarini takomillashtirishga qaratilgan tegishli choralar ko‘rildi.

Har yili majburiy auditorlik tekshiruvlaridan o‘tkazilishi lozim bo‘lgan tashkilotlar bunday tekshiruvlardan bo‘yin tovlaganlari taqdirda eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan besh yuz baravarigacha miqdorda jarimaga tortilishi belgilandi (“Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonunning 10-moddasi 3-qismi). Bunday jarimaga tortish asoslari, jarimani undirib olish tartiblari qonun hujjatlarida belgilangan.¹

Tijorat banklari, sug‘urta konlari va boshqalar har yili majburiy auditoriya tekshiruvidan o‘tkazilishi lozim bo‘lgan tashkilotlar jumlasiga kiradi.

Amaldagi qonunchilikka ko‘ra auditorlik tashkiloti va auditor auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya, auditor esa malaka sertifikatini olgandagina auditorlik tekshirishlarini amalga oshirish mumkin bo‘ladi. Auditorlik faoliyati bilan shug‘ullanish uchun litsenziya berish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 22-sentabrdagi 365-son qarori bilan tasdiqlangan «Auditorlik tashkilotlariga auditorlik faoliyati bilan shug‘ullanish uchun litsenziya berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomga ko‘ra amalga oshiriladi.

Auditorlik faoliyatini litsenziyalash orqali davlat auditorlik tashkilotlari tomonidan qonunchilik talablari bajarilishini nazorat

¹ **Қаранг:** «Мажбурий аудиторлик текширувларидан бўйин товланганлиги учун хўжалик субъектларидан жарима ундириш тартиби тўғрисида»ги Низом (2000 йил 365-сон қарор, 2-илова).

qiladi, malakali va sifatli audit xizmati ko'rsatilishini tashkil qiladi. "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonunning 22, 23, 24-moddalarida nazarda tutilgan hollarda auditorlik faoliyati bilan shug'ullanish uchun berilgan litsenziya to'xtatib turilishi, amal qilishi tugatilishi, bekor qilinishi mumkin. Litsenziyaning bekor qilinishi oqibatlarini qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

Auditorga malaka sertifikatini berish, uni to'xtatib qo'yish va bekor qilish qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarda va tartibda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida bank auditi alohida tartibda amalga oshiriladi. Bu haqda "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonunning 1-modda 2-qismida qayd etilgan. Shunga muvofiq ravishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 1998-yil 4-iyuldagi 12-4 ba-yonnomasi bilan "O'zbekiston Respublikasi banklari auditi to'g'risida"gi Nizom tasdiqlangan va u 1998-yil 4-iyulda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 403-son bilan ro'yxatga olingan.

6-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni kreditlashga oid huquqiy munosabat tushunchasi va ularning yuzaga kelish asoslari

Kreditlashtirishga oid huquqiy munosabatlar deganda, xo'jalik subyektlariga kreditlar berish chog'ida kredit muassasalari bilan kredit iste'molchilari o'rtasida vujudga keladigan va huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar ko'zda tutiladi. Ammo, shu bilan birga kredit munosabatlari ko'p qirrali ijtimoiy voqelik ekanligi, masalan lizing, faktoring kabi sohalardagi munosabatlar ham aslida kredit munosabatlari bo'lgani holda ko'pgina o'ziga xos jihatlari ega. Bundan tashqari, iqtisodchi olimlar tomonidan kreditga oid munosabatlar o'ziga xos tarzda talqin etilishi ham etiborga olinishi lozim.

Huquqiy nuqtayi nazardan kredit munosabatlari bu - qarz munosabatlaridan iborat va shu sababli O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 41-bobi, 1-paragrafidagi (732-743-moddalar) qarzga oid ta'rif va qoidalar aslida kredit munosabatlariga ham taalluqlidir. Shu bilan birga qonunchilikda kredit munosabatlarining

o'ziga xos jihatlari e'tiborga olinib, uning maxsus tarifi ham berilgan. Fuqarolik Kodeksining 744-moddasida kredit shartnomasiga berilgan tarifga muvofiq bunday munosabatlar kredit muassasalari bilan qarz oluvchilar o'rtasida kelib chiqadi.

Kredit tashkiloti sanalmaydigan yuridik shaxslarni kredit beruvchi sifatida bunday munosabatlarda ishtirok etishlariga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda yo'l qo'yilishi ham ko'rsatilgan. Kreditga oid huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari sifatida ularni qaytarilish sharti bilan (ma'lum muddatga), to'lovli tarzda (kredit berilganligi uchun muayyan foiz haq olinishi sharti bilan), muddatli berilishini qayd etish mumkin.

Kredit munosabatlarida qatnashuvchi subyektlarga ko'ra bunday munosabatlar quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

a) bank krediti;

b) davlat krediti;

v) tijorat krediti;

g) chet el krediti;

d) xususiy shaxslar krediti; (bir fuqaroni boshqa fuqaroga qarz berishi;

ye) kredit uyushmalari amalga oshiradigan kreditlar.

Bular o'rtasida bank krediti yetakchi o'rinni egallaydi. Banklar tomonidan kreditlar berishning huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida, Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunda, ular asosida qabul qilingan boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunining 4-moddasida «Kreditlarning qaytarilishi, faoliyati va muddatliliigi sharti bilan o'z mablag'lari va jalb etilgan mablag'lar hisobidan o'z nomidan kreditlar berish» bank operatsiyalaridan biri ekanligi qayd etilgan¹. Davlat krediti deganda, davlat tomonidan boshqa davlatga, o'z hududida faoliyat yuritayotgan milliy yoki xorijiy yuridik shaxslarga, jismoniy shaxslarga muddatli, haq evaziga, qaytarilish sharti bilan qarz berilishi tushuniladi. Ko'pchilik hollarda davlatning o'zi qarz oluvchi sifatida kredit munosabatlarida ishtirok etishi, o'zga davlatlardan, yuridik hamda jis-

¹ **Караг:** Ўзбекистоннинг янги қонунлари. №13.-Т., «Адолат», 1196, 4-бет.

moniy shaxslardan ma'lum muddatga qaytarilish sharti bilan qarz olishi mumkin. Soliqqa oid munosabatlarda muayyan turdagi soliq to'lovchilarga soliq to'lashni muayyan muddatga kechiktirib turish sharti bilan soliq krediti berish mumkinligi ko'zda tutilishi mumkin.

Budjet kamomadi yuz bergan hollarda Markaziy bank tomonidan hukumatga kredit berilishi mumkinligi ko'zda tutilgan. Bu holda «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 48-moddasida Markaziy bank tomonidan hukumatga kredit berilish shartlari, shakllari, tartiblari belgilab berilgan.¹ Tashqi davlat qarzlariga oid kredit munosabatlarini huquqiy tartibga solish maxsus tartibda amalga oshiriladi.²

O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunining 5-moddasiga ko'ra, bank operatsiyalari Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiriladi. Ya'ni, ana shunday maxsus litsenziyaga ega bo'lmagan holda bir xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan (tijorat banklari va boshqa kredit tashkilotlardan tashqari) foiz haq olish sharti bilan boshqa shaxslarga pul shaklida kredit berilishiga yo'l qo'yilmaydi. Biroq, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 748-moddasiga muvofiq: "Bajarilishi uchun pul summalarini yoki turga xos alomatlarini bilan belgilanadigan boshqa ashyolarni ikkinchi tarafga mulk qilib topshirish talab qilinadigan shartnomalarda, agar qonun hujjatlarida boshqacha belgilab qo'yilgan bo'lmasa, kredit berish, shu jumladan bo'nak berish, (oldindan haq to'lash) tovarlarga, ishlar yoki xizmatlarga haq, to'lashni kechiktirish va bo'lib-bo'lib to'lash shaklida kredit berish (tijorat krediti) nazarda tutilishi mumkin». Demak, xo'jalik subyektlari o'zaro bir-birlariga, pul shaklida qarz berishlari va uning evaziga foiz haq olishlari mumkin emas. Ammo ular sotilgan tovar qiymatini kechiktirib to'lash, oldindan bo'nak (avans) berish, mahsulotlar ko'rinishida kredit berishlariga yo'l qo'yiladi.

Banklar va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan kredit berilishida oqilona kredit siyosatini amalga oshirilishi, maqsadga muvofiq

¹ **Караи:** Ўзбекистоннинг янги қонунлари. №12.-Т., «Адолат», 1196. 18-19-бетлар.

² **Караи:** «Ўзбекистон Республикасининг хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 29 августдаги қонуни. Ташқи қарзларга хизмат кўрсатишга оид Ўзбекистон ҳукумати қарорлари.

ravishda kredit oluvchilarni qidirib topish, ularning olingan kreditni o'z vaqtida qaytara oladigan, eng ko'p miqdorda foiz haq to'laydiganlariga kredit berilishida afzallik berishni taminlash muhim ahamiyatga egadir. Kredit, undan foydalanish muddatiga ko'ra qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Kreditlardan foydalanish muddati deganda u berilgan paytidan boshlab qaytarilishi lozim bo'lgan vaqtgacha o'tadigan davr ko'zda tutiladi. Bank muassasalari tomonidan beriladigan kreditning uzoq yoki qisqa muddatli ekanligi tegishli qonun hujjatlarida belgilab qo'yiladi.¹ Kreditni ta'minlanganlik darajasiga ko'ra mulkiy ta'minlangan va ishonchga asoslangan (blankali) kreditlarga bo'linadi.²

Kredit shartnomasi bo'yicha ta'minlash vositasi bo'lib garov, kafolat, kafillik, kreditning qaytarilmasligi xavfini sug'urtalash kabilar hisoblanadi. Bankning egaligiga muayyan mulkni topshirish yo'li bilan ta'minlanadigan kreditni lombard krediti deb ataladi. Ko'chmas mulklarni garovga qo'yish yo'li bilan ta'minlanadigan kredit ipoteka krediti deb ataladi. **Qarz oluvchi va qarz olinish maqsadlariga ko'ra** iste'mol krediti, sanoat krediti, investitsiya krediti, qimmatli qog'ozlar operatsiyasi uchun beriladigan kredit, banklararo kredit, import va eksport krediti mavjud bo'ladi. Yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi tadbirkor jismoniy shaxs ishtirokida ham kredit munosabatlari yuzaga kelishi mumkin. «Kredit uyushmalari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilinishi bilan³ kredit uyushmalari, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan kreditlar berish maqsadida ixtiyoriylik asosida tuziladigan kredit tashkiloti o'z a'zolariga shartnoma asosida, ustavda qayd etilgan shartlarda, qonun hujjatlarida belgilangan talablarni hisobga olgan holda muddatli, qaytariladigan va haq evaziga beriladigan kredit berishi mumkin. Kredit uyushmalari mulkiy ta'minlangan kreditlarni ham, shuningdek, o'zaro ishonchli (blankli) kreditlar ham berishi mumkin. Kredit uyushmasi a'zosiga

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикасининг «Банк ва банклар фаолияти тўғрисида»ги қонуни.

² **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги «Иктисодиётни кредитлаш механизмини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 349-сон қарори.

³ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2002 йил, 9-сон, 59-модда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2002 йил 7 октябрда 179-сон билан рўхатга олинган «Кредит уюшмалари томонидан молия операцияларини амалга ошириш қондалари».

ushbu uyushma a'zosi sanalmaydigan boshqa yuridik va jismoniy shaxslar kafolati bilan kredit berilishiga yo'l qo'yilmaydi. Kredit uyushmasidan olingan kreditni o'z vaqtida qaytarilmasligidan umum-fuqaroviy va umumhuquqiy oqibatlar yuzaga keladi.

7-§. Kredit shartnomasi tushunchasi, taraflari, kredit shartnomasining shakli

Kredit muassasi va qarz oluvchi o'rtasidagi huquqiy munosabatlar yuzaga kelganligi, ularning o'zaro huquqlari, majburiyatlari, javobgarlik asoslari paydo bo'lganligini guvohlantiruvchi eng asosiy hujjat bo'lib kredit shartnomasi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 744-moddasiga ko'ra: «Kredit shartnomasi bo'yicha bir taraf – bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mablag'lari (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foiz to'lash majburiyatini oladi».

Yuridik adabiyotlarda kredit shartnomasining huquqiy tabiati yuzasidan turli fikrlar bildirib kelinadi. Ayrim olimlar uni qarz shartnomasining bir ko'rinishi deb hisoblasalar,¹ boshqalari kredit shartnomasi shartnomalarning mustaqil turidir deb uqdirib keladilar.²

Fuqarolik Kodeksining 732-moddasi yuridik shaxslar o'rtasidagi (shu jumladan, bank muassasalari bilan uning mijozlari o'rtasidagi) pul qarz berish shartnomasini (ya'ni, kredit shartnomasini) qarz munosabatlarining bir ko'rinishi ekanligini belgilash bilan birinchi qarash to'g'riligini tasdiqladi.

Kredit shartnomasining real yoki konsensual, bir tomonlama majburiyat yuklovchi yoki ikki tomonlama majburiyat tug'diruvchi shartnomasi toifasiga kiritilishi masalasida ham yuridik jamoatchilik o'rtasida yakdillik yo'q. E.T. Polonskiyning ta'kidlashiga qaraganda: «Ushbu masalani u yoki bu tarzda hal etilishi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega. Chunki uni real va bir tomonlama deb tan

¹ Вильнянский С.И. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. Харьков, 1955. 43-б. Флейшиц Э.А. Расчетные и кредитные правоотношения. М., 1956. 213-б.

² Куник Я.А. Кредитные и расчетные правоотношения в торговле. – М., 1970. 117-б.

olinishi o'z-o'zidan bank xo'jalik subyekti oldida shartnoma bilan kelishib olingan kredit summasini topshirish majburiyatiga ega emas (ya'ni, «majburiyat faqat qarz oluvchida, huquq faqat bankda» tartibdagi formula bo'yicha) degan xulosaga olib kelgan bo'lar edi va bunday holat natijasida xo'jalik subyektlarining huquqlari kamsitilgan bo'lar edi».¹

Bugungi kunda bank va xo'jalik subyekti o'rtasidagi kredit munosabatlari ikki tomonlama tuziladigan kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi. Bu shartnoma ham dastlabki shartnoma ham ayni paytda shunday shartnomaning o'zi sanaladi. Kredit shartnomasi konsensual shartnoma bo'lib sanaladi. V.E.Umaraliyevning «Kredit shartnomasi, yuridik tabiatiga ko'ra konsensual shartnomadir» degan fikriga² qo'shilsa bo'ladi. Kredit shartnomasi bo'yicha qarz oluvchining majburiyatlari faqat tegishli kredit summasi amalda (real) olinganidan keyingina yuzaga keladi.

Kreditga oid bank operatsiyasi boshqa turdagi bank operatsiyalari singari shaxsiy va o'zaro ishonchga asoslanadi va shu tufayli bankning kredit oluvchi mijoz o'z huquqlarini uchinchi shaxslarga ishonib topshirishi (protsessiya shartnomasi) mumkin emas. Bank krediti shartnomasining tomonlari bo'lib qarz beruvchi (kreditor) va qarz oluvchi hisoblanadi.

Xo'jalik subyektiga kredit beruvchi bank tegishli kredit summasini uning hisob raqamiga naqd pulsiz shaklda o'tkazish yo'li bilan kredit beradi. Kredit oluvchining hisob raqami kredit beruvchi bankda bo'lganida tegishli kredit summasini bank hisobidan o'chirilib mijoz hisob raqamiga kelib tushish o'rtasida vaqt jihatdan farq bo'lmaydi. Ammo, qarz oluvchining hisob raqami boshqa bank muassasasida bo'lgan hollarda bankning kreditni o'tkazishi va tegishli summani kredit oluvchi hisob raqamiga kelib tushishi o'rtasida muayyan vaqt o'tadi va bunday vaziyatga kredit uchun foiz haq qachondan boshlab (bank o'tkazgan paytdanmi, yoki pul mijoz hisob varag'iga kelib tushgan paytdanmi) hisoblanishi lozimligini belgilanilishi muhim

¹ **Каранг:** Кампанец Э.С., Полонский Е.Г. Применение законодательства и кредитования в расчетах.-М., 1967, с.116.

² **Каранг:** Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. -Т., 1998. 169-бет..

ahamiyatga ega. Ayrim hollarda bunday savollarga namunaviy kredit shartnomasining o'zida javob berib qo'yiladi.

Kredit shartnomasi mijoz tegishli qarz summasini olgach tuzilgan hisoblanadi va shu paytdan boshlab qarz oluvchi bank nazoratidan bo'yin tovlamasligi, olingan kredit va uning uchun foiz haqni o'z vaqtida hamda to'liq to'lashi lozim. Qarzning qaytarilganligi fakti qarzdor tomonidan tegishli summani bank hisobiga o'tkazilgan vaqti bilan bog'lanadi. Qarz qarz oluvchi tomonidan ixtiyoriy tarzda yoki xo'jalik sudining qaroriga ko'ra majburiy ravishda to'lanishi mumkin.

Olingan kredit uchun oddiy yoki oshirilgan foiz haq to'lanadi. O'z muddatida qaytariladigan qarzlilar bo'yicha oddiy, kechiktirilgan qarzlilar uchun esa oshirilgan miqdorda foiz haq olinishi ko'zda tutilishi mumkin. Bank krediti shartnomasi bo'yicha garov yoki boshqa kreditni ta'minlash vositasining saqlanishi tekshirib turiladi. Bank qonun hujjatlarida va kredit shartnomasida nazarda tutilgan hollarda olingan kreditni muddati kelmasidan avval qaytarilishni talab qilishga haqli bo'ladi. Kredit shartnomasi oddiy yozma shaklda (ko'pincha oldindan belgilangan tartibda tasdiqlanadigan namunaviy shaklda tuziladi. Kredit shartnomasining predmeti va muddati uning muhim shartlari bo'lib, ularsiz shartnoma haqiqiy sanalmasligi mumkin.

8-§. Kredit shartnomasi yuzasidan majburiyatlarning buzilishi va uning uchun javobgarlik

Xo'jalik subyektlariga kredit berish bilan bog'liq munosabatlarda majburiyatlarni o'z vaqtida, to'liq, real bajarilishini ta'minlash muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki majburiyatlarni real va lozim darajada bajarilishi fuqarolik - huquqiy munosabat ishtirokchilari huquqlarini himoya qilishning muhim shartlaridan bo'lib hisoblanadi.

Bank krediti bilan bog'liq huquqiy munosabatlarda kredit shartnomasi shartlarini buzganlik uchun qo'llaniladigan javobgarlikning asosiy shakllari bo'lib aybdor shaxsga neustoyka qo'llash, undan yetkazilgan zararni undirib olish kabilar sanaladi. Bunday munosabatlarda neustoykaning miqdori odatda tomonlar kelishuviga ko'ra

belgilanadi va shartnomada koʻzda tutiladi. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik qoʻllashning prinsiplari va umumiy shartlari Oʻzbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgustdagi «Xoʻjalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi toʻgʻrisida»gi qonunida belgilab qoʻyilgan.

Bank krediti boʻyicha olingan kredit oʻz vaqtida qaytarilmaganligi uchun oshirilgan miqdorda foiz haq toʻlash nazarda tutilishi mumkin. Oshirilgan miqdordagi foiz haq olinishi majburiyatni buzganlik uchun jazo chorasi sifatida qoʻllanilganida u neustoykaning bir shakli sifatida baholanishi mumkin. Biroq, tadbirkorlik subyektiga bank tomonidan odatdagidan qulayroq shaklda (blankali) kredit berilganida ham oshirilgan foiz haq olinishi nazarda tutilishi mumkin. Bunday holda oshirilgan foiz haq jazolash xususiyatiga ega boʻlmaydi va shartnoma muddatlari buzilmasa-da, qoʻllanilaveradi.

Mijoz kredit shartnomasi shartlarini buzgani, berilgan kreditdan maqsadsiz foydalangani yoki uning moliyaviy-xoʻjalik koʻrsatkichlari yomonlashgani taqdirda unga nisbatan javobgarlikning oʻziga xos turi kredit shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish, avval berilgan kredit va uning uchun foiz haqni qaytarib olish, keyinchalik kredit berishni toʻxtatish chorasi qoʻllanilishi mumkin. Ajratilgan kreditni oʻz vaqtida mijozga bermaganlik uchun bank javobgarligi qonun hujjatlarida va kredit shartnomasida nazarda tutib qoʻyiladi. Kredit shartnomasi boʻyicha uning taraflari javobgarligi toʻliq boʻlib, aybdor taraf oʻz shartnomaviy hamkoriga koʻrilgan barcha zararlarini (yoʻqotilgan pul yoki mulk qiymati, olinmasdan qolgan daromad (foyda), qilingan moddiy va boshqa harakatlar) toʻliq hajmda qoplab berishi lozim boʻladi.

Tijorat banklari mijozlarga kredit berishga oid shartnoma munosabatlaridan tashqari boshqa faol moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Bunday munosabatlar jumlasiga lizing, faktoring, vekselni hisobga olish, forfeyting kabilar kiradi. Ularning barchasi bankda jamlangan vaqtincha boʻsh mablagʻlarni uchinchi shaxslarga haq evaziga berishga qaratilgan bank faoliyatidan iboratdir.

Nazorat savollari

1. Buxgalteriya hisobi nima?
2. Auditorlik faoliyati qanday faoliyat?
3. Kreditlashtirishga oid munosabatlar nima?
4. Kredit shartnomasiga ta'rif bering.

XVI bob. IQTISODIYOT SOHASIDAGI QILMISHLAR UCHUN JINOIY JAVOBGARLIK

1-§. Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar uchun javobgarlik

O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzganlik uchun javobgarlik. O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzish O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining asoslariga qarshi qilingan harakatlardir.

O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzishning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, jinoyat sodir etilganda faqat alohida shaxslarning huquqlari buzilibgina qolmasdan, balki butun jamiyatga zarar keltiriladi. Bundan tashqari, jamiyat va davlatning o'tish davrida bu turdagi jinoyatlar soni tez o'sib boradi va davlatning iqtisodiy asoslariga jiddiy zarar keltirishi mumkin.

Jinoyat davlat organi, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar, muassasa, tashkilot, jamoat birlashmasining mansabdor shaxsi tomonidan respublika manfaatlariga ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lgan, naf keltirilmasligi ayon bo'lgan bitimning tuzilishida ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasi manfaatlari deganda samarali bozor iqtisodiyotini yaratish, mulkiy va ashyoviy munosabatlarni, umum-milliy qadriyatlarni himoya qilish, tovar mustaqilligiga erishish shu kabilar hisoblanadi. Ko'rsatib o'tilgan manfaatlar bitimlarni tuzishga alohida talablar belgilangan qonunchilikda aks ettirilgan va mustahkamlangan, shu jumladan bu savdo operatsiyalarini o'tkazish va tuziladigan tashqi iqtisodiy bitimlarga ham taalluqli.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 101-moddasiga ko'ra *bitimlar* deb, fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlariga aytiladi.

Bitimning quyidagi turlari mavjud: Bitimlar bir tarafdama, ikki tarafdama yoki ko'p tarafdama (oxirgi ikkitasi shartnoma) bo'lishi mumkin. Tahlil qilinayotgan jinoyat ikki tarafdama yoki ko'p tarafdama (shartnoma) tuzish bilan sodir etiladi. ammo jinoyat bir tomondama bitimlar tuzish bilan ham sodir etilishi mumkin.

Shuningdek, bitimlar shartli (ya'ni kechiktirish va bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitimlar), haq evaziga va tekinga, real va konsensual, kazual (nizoli) va mavhum bo'lishi mumkin¹. Tuzilgan bitimning shakli qilmishning kvalifikatsiyasiga ta'sir etmaydi, ammo aybdorga jazo tayinlashda sud tomonidan inobatga olinishi lozim.

Bitim tuzish – bu bitimning barcha shartlari bo'yicha shaxs (taraf)ning o'z erkini qonunda nazarda tutilgan tarzda ifodalashidir.

Quyidagi ikki shartga rioya qilgandagina bitim tuzilgan hisoblanadi:

– bitimning barcha shartlari bo'yicha erk-iroda ifodalangan bo'lishi kerak;

– erkning ifoda etilish shakli bitimlarga qo'yilgan barcha talablarga javob berishi kerak².

Bitim tuzish natijasida davlatning iqtisodiy manfaatlariga katta zarar yetkazadigan har qanday bitim naf keltirmaydigan bitim deb hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga xilof ravishda bitim tuzish natijasida ko'p miqdorda zarar yetkazish jinoyatning zaruriy belgisi hisoblanadi. Ko'p miqdordagi zararni aniqlashda «zarar» tushunchasi jinoyatkorona qilmishdan ko'rilgan zararnigina o'z ichiga olishini nazarda tutmoq lozim. Zarar miqdorini aniqlashda O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitim tuzish tufayli boy berilgan naf e'tiborga olinmaydi. Ammo bitim tuzish davlat manfaatlariga ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsagina, qilmish O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 175-moddasi bilan javobgar qilishga asos bo'ladi. Agarda etkazilishi mumkin bo'lgan zarar ko'p miqdorni tashkil qilmasa, ushbu moddada nazarda tutilgan jinoyatni tashkil etmaydi. Zarar eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha bo'lsa ko'p miqdor hisoblanadi.

Har bir ish bo'yicha zarar miqdori tergov organi yoki sud tomonidan belgilanadi³ va modda mazmuniga ko'ra:

¹ **Қаранг:** Большой юридический словарь. / Под. ред. А.Я.Сухарева, В.Э.Крутских. (2-нашр, кайга ишланган ва тўлдирилган). – М.: ИНФРА-М. 2000, 548-бет.

² **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, 105-112-моддалари.

³ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1998. 2-том. 154-бет.

– haqiqiy zarar, ya'ni davlat o'zining buzilgan manfaatlarini tiklashi uchun qilgan yoki kelajakda qiladigan xarajatlariga;

– boy berilgan foyda, ya'ni fuqarolik oborotidan olinmay qolgan daromadga asoslanishi lozim¹.

Ushbu jinoyat faqat qasddan sodir etiladi. Mansabdor shaxs bitim tuzilgunga qadar uning Respublika manfaatlariga naf keltirmasligini bilishi kerak.

Naf keltirmaydigan bitim deganda, shartlari davlat manfaatlariga zid keluvchi bitimni tushunish zarur (masalan, mahsulot yetkazib berish bahosining aniq pasaytirilganligi yoki mahsulotni olish, uni transportda tashish narxlarini aniq oshirib ko'rsatish; davlat mulkini tasarruf qilishda past narxlash, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy sanksiya qo'llagan rezidentlar bilan savdo operatsiyalarini amalga oshirish va hoka'zolar)².

Bitimning O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zid tuzilganligi ishga tegishli mutaxassislar jalb qilinib aniqlanishi lozim.

Agar mansabdor shaxs o'zining sovuqqonligi orqasidan shunday bitim tuzsa, uning xatti-harakati Jinoyat Kodeksining 207-moddasiga binoan mansabga sovuqqonlik bilan qarash deb baholanadi. Jinoyatning motiv va maqsadi uning kvalifikatsiyasiga ta'sir qilmaydi.

Davlat organi, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar, muassasa, tashkilot yoki jamoat birlashmasining mansabdor shaxsigina ushbu jinoyatni sodir qilishda aybdor deb topilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 175-moddasi 1-qismiga ko'ra, davlat organining, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, korxonalar, muassasa, tashkilotning, jamoat birlashmasining mansabdor shaxsi tomonidan naf keltirmasligi ayon bo'lgan bitimni tuzish respublika manfaatlariga ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining yigirma besh baravaridan ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, 14-модда, 2-қисм.

² **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1998. 2-том. 154-бет.

O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitim tuzishda aybdor bo'lgan mansabdor shaxs qilmishni: a) takroran, b) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib, v) juda ko'p miqdorda zarar yetkazgan holda sodir etgan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 175-moddasi 2-qismi bilan javobgarlikka tortiladi hamda eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki muayyan huquqdan mahrum etilib, besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan ja'zolanadi. Yetkazilgan moddiy zarar uch karra miqdorda qoplangan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo'llanilmaydi.

Soxta tadbirkorlik uchun jinoiy javobgarlik. Soxta tadbirkorlik jinoyati korxonalar yoki boshqa tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi tuzilmaning qonunda, o'z Ustavida belgilangan faoliyatini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqadi. Soxta tadbirkorlik tadbirkorlik faoliyati g'oyasiga tajovuz qiladi¹.

Ushbu jinoyatning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, soxta tadbirkorlik nafaqat iqtisodiyot asoslariga, tadbirkorlik faoliyati g'oyasining o'ziga ham tajovuz qiladi. "odamlarning bozorga va uning boshqacha xo'jalik yuritish usullaridan afzalligiga bo'lgan ishonchiga putur yetkazadi"².

Jinoyatning fakultativ obyekti tijorat tashkilotlarini tashkil etish va ro'yxatdan o'tkazish bo'yicha o'rnatilgan qonunchilik tartibi, xo'jalik faoliyati hisoblanadi.

Ushbu jinoyat tadbirkorlik Ustavida ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko'zlamasdan, korxonalar yoki tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarni tuzishda ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 40-moddasiga muvofiq, foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki foyda olishni maqsad qilib olmagan (tijoratchi bo'lmagan tashkilot) yuridik shaxs bo'lishi mumkin. Tijoratchi tashkilot bo'lgan yuridik shaxs xo'jalik shirkati va jamiyati, ishlab chiqarish koopera-

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида"ги 2000 йил 28 апрелдаги 8-сонли қарори, 14-банд.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида"ги 2000 йил 28 апрелдаги 8-сонли қарори, 14-банд, 1-хатбоши.

tivi, unitar korxonada hamda qonunlarda nazarda tutilgan boshqacha shaklda tuzishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 41-moddasida esa yuridik shaxs o'zining ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan faoliyat maqsadlariga muvofiq fuqarolik huquqi layoqatiga ega bo'ladi. Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati, uning ustavi, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan belgilangan bo'ladi.

Har bir tuzilgan korxonada yoki boshqa tadbirkorlik tuzilmasi faqat o'z Ustavida ko'rsatilgan faoliyat turlari bilan shug'ullanishi kerak. Soxta tadbirkorlikda esa uni tuzuvchilar o'z Ustavida ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko'zlamaydi, balki korxonada boshqa maqsadlarni ko'zlab tuziladi.

Tijoratchi tashkilotni tuzish deganda, tuziladigan tijoratchi tashkilotning kerakli ta'sis hujjati va uni vakolatli organlardan ro'yxatdan o'tkazish uchun kerak bo'lgan hujjatlarni yig'ish bilan bog'liq bo'lgan tashkilotchilik jarayoni (masalan, bozor tashkil etish uchun hokimiyatning roziligi talab etiladi) tushuniladi. Tijoratchi tashkilot davlat ro'yxatidan o'tgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi¹. Agar tashkilot aybdorga bog'liq bo'lmagan holda davlat ro'yxatidan o'tmagan bo'lsa, uning harakatlarini JK 25-moddasi 2-bandi va JK 179-moddasi bilan ustavda ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirmaslik maqsadida tashkilot tuzish (soxta tadbirkorlik) jinoyatiga suiqasd deb kvalifikatsiya qilinadi. Biroq bunda aybdorning ustav faoliyatini amalga oshirmaslik qasдини aniqlash zarur, aks holda uning harakatlari Jinoyat Kodeksining ushbu moddasi bilan kvalifikatsiya qilinmaydi.

Korxonani tuzish (vujudga keltirish) faktining o'zi to'la qonunga asoslangan bo'ladi, uning Ustavi, zaruriy Ta'sis hujjatlari qabul qilinadi, ro'yxatdan o'tkaziladi, biroq ishni boshlash vaqti kelganda, bunday korxonada o'z Ustavida ko'rsatilgan faoliyat bilan umuman shug'ullanmaydi yoki Ustavida ko'rsatilmagan faoliyat bilan shug'ullanadi.

Ustavda belgilangan faoliyatni amalga oshirish maqsadining yo'qligi ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan majburiyatlarni bajarmaslikda namoyon bo'ladi.

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. 44-модда.

Ustavda ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko'zlamasdan korxonada yoki boshqa tadbirkorlik tuzilmasi tuzilgan paytdan e'tiboran jinoyat tamom bo'lgan deb topiladi.

Soxta tadbirkorlik jinoyati qasddan qonuniy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanmaslik va qarz-kredit olish – foydani (daromadni) soliqlardan ozod qilish (pasaytirish) yoki boshqa mulkiy naf ko'rish jinoyat maqsadining zaruriy alomati hisoblanadi.

Ustav faoliyati deganda, faoliyatning shunday turi tushuniladiki, tadbirkorlik tashkiloti tomonidan uni amalga oshirish uchun barpo etiladi va bu uning ta'sis hujjatlarida qayd etiladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ta'sis hujjatining turi va shaklidan qat'iy nazar, unda qayd etilgan faoliyat turlari ustavga oid hisoblanadi. Niyat yo'qligini, sodir etilgan harakatlar haqiqiy emasligini aniqlashning o'ziga xosligi va murakkabligi fuqarolik-huquqiy bitimning haqiqiy emasligini baholashda yuzaga keladigan shu kabi tegishli masalalarga monand bo'lib, ustav faoliyatini amalga oshirishni ko'zlamay yuridik shaxsni tashkil etishni ham amalda xuddi shunday deb atash mumkin. Bu kabi niyat mavjudligidan yuridik shaxsning ta'sis hujjatlaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni O'zbekiston Respublikasi FK 6-moddasida tartibga solingan ish muomalasi odatlariga muvofiq, zarur va yetarli bo'lgan vaqt mobaynida bajarmaslik ham bundan dalolat beradi.

“Soxta tadbirkorlik to'g'risidagi ishlarni ko'rishda shaxsning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirmay turib noqonuniy kreditlar olish, soliqlardan ozod bo'lish, egallashga huquqi bo'lmagan boshqa mulkiy foyda ko'rish maqsadini ko'zlaganligi hisobga olinishi lozim. Bunday maqsadning aniqlanishi shaxsning xatti-harakatlarini Jinoyat Kodeksining 179-moddasi hamda talon-toroj etishga suiqasd qilish va soliq to'lovlari to'lashdan bo'yin tovlash va hokazolar uchun javobgarlikni ko'zda tutuvchi moddalari majmuyi bilan kvalifikatsiya qilishga asos bo'lishi mumkin”¹.

Shunday qilib, subyektiv jihat quyidagi tarkibiy qismlar birligidan iborat bo'ladi:

- ♦ tashkilotni tuzishdan bevosita ko'zlangan niyat;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида”ги 2000 йил 28 апрелдаги 2-сонли қарори, 14-банд, 2-хатбоши.

- ♦ tashkilot ro'yxatga olingunga qadar paydo bo'lgan niyat, – ustav faoliyatini amalga oshirmaslik niyati;

- ♦ alohida maqsad – mulkiy foyda olish niyatining mavjudligi.

Sanab o'tilgan tarkibiy qismlardan birortasi mavjud bo'lmas ekan, aybdor harakatlarining ijtimoiy xavfliligini ta'kidlash mumkin bo'lmaydi. Bunda mazkur jinoyat sabablari, odatda, g'arazli ekanligiga qaramay, boshqacha bo'lishi ham mumkin. Jinoyatga baho berishda ular ta'sir ko'rsatmaydi.

Ushbu jinoyat yuzasidan 16 yoshga to'lgan va soxta tadbirkorlik bilan shug'ullangan har qanday shaxs javobgarlikka tortilishi mumkin. Agar soxta tadbirkorlik bilan shug'ullanish maqsadida tuzilgan korxon va tashkilotlarga rahbarlikni amalga oshirish yuklatilgan rahbarlari ham bilganlari holda faoliyat amalga oshiriladigan taqdirda rahbarlari ham jinoyatning subyektlari bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 179-moddasiga ko'ra, soxta tadbirkorlik jinoyatini sodir etgan shaxslar eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan ja'zolanadi.

Soxta tadbirkorlik tashkiloti aybdor foydasiga g'ayriqonuniy mol-mulkni egallash, aldash va ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan mol-mulkni tortib olish harakatlarini amalga oshirish uchun tuzilgan bo'lsa, aybdor JK 168-moddasi bilan javobgarlikka tortiladi, chunki bu firibgarlik hisoblanadi.

Soliq to'lashdan ozod etilgan soxta tadbirkorlik tashkilotining ta'sischilari va rahbarlari, JK 184-moddasi – soliq to'lashdan bo'yin tovlash jinoyati bo'yicha javobgarlikka tortilishi kerak¹.

Agar soxta tadbirkorlik jamiyatini tuzishdan maqsad taqiqlangan faoliyatni (diniy ta'limotlar berish, orden va medal, muhr va shtamp-lar, giyohvand, qattiq ta'sir qiluvchi va zaharli moddalarni tayyorlash va boshqalarni) amalga oshirish bo'lsa, aybdor shaxs jinoyatlar majmuyi tariqasida JK 179-moddasi va tegishli jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalar bilan javobgarlikka tortiladi.

¹ Такикланган фаолиятнинг аниқ турлари 1989 йил 27 сентябрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Президиумининг “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида айрим турдаги ко-оператив ва индивидуал меҳнат фаолиятини такиклаш тўғрисида”ги қарорида белгиланган.

Bankrotlikni yashirganlik uchun jinoyiy javobgarlik. Tahlil etilayotgan jinoyat bozor iqtisodiyoti sharoitida bankrotlikni amalga oshirishning belgilab qo'yilgan tartibini belgilovchi hamda ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Mazkur jinoyatning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, u sodir etilishi bilan bozor iqtisodiyotining asosiy qonunlari buziladi, xalq xo'jaligining normal faoliyat ko'rsatishi izdan chiqadi, bozor iqtisodiyotining rivojlanishida to'siqlar vujudga keladi, xo'jalik subyekti faoliyati chalkashadi, asoslanmagan tavakkalchilikka yo'l qo'yiladi. Bankrotlikni yashirish, soxta bankrotlik kabi aholining ko'z o'ngida amalga oshirilayotgan islohotlarni moliyaviy mablag'dan mahrum qiladi va ayrim holatlarda, iqtisodiyotning davlat darajasida makroiqtisodiy tanazzuliga olib kelishi mumkin. Ushbu jinoyat xo'jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumot yoki hujjatlarni taqdim etish, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko'rsatish yo'li bilan iqtisodiy jihatdan o'zining to'lovga qodir emasligini yoki iqtisodiy nochorligini boshqacha tarzda qasddan yashirishi kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lishda ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 181-moddasi 1-qismiga ko'ra, xo'jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumot va hujjatlarni taqdim etish, buxgalterlik hisobotlarini buzib ko'rsatish yo'li bilan iqtisodiy jihatdan o'zining to'lovga qodirligini yo'qotganligi yoki iqtisodiy nochorligini boshqacha tarzda qasddan yashirishi kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Obyektiv tomondan jinoyat xo'jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumot yoki hujjatlarni taqdim etishi, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko'rsatish yo'li bilan iqtisodiy jihatdan o'zining to'lovga qodir emasligini (iqtisodiy nochorligini) yoki boshqacha tarzda yashirishida ifodalanadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, "*xo'jalik subyekti (firma, birlashma, tashkilot, korxon, xususiy korxon)ning to'lovga qobiliyatsizligi* deganda, qarzdorning o'z qarz majburiyatlarini uzoq vaqt mobaynida tugata olmasligi va

to‘lanishi lozim bo‘lgan mablag‘larni 60 kun mobaynida kirita olmasligini tushunish lozim”¹.

O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga ko‘ra, *iqtisodiy nochor* deb “xo‘jalik sudi tomonidan e‘tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo‘yicha kreditorlar talablarini to‘la hajmda qondirishga va (yoki) majburiy to‘lovlar bo‘yicha o‘z majburiyatini to‘la hajmda bajarishga qodir emasligi”² tushuniladi. Majburiy to‘lovlarga soliqlar, yig‘imlar va davlatning maqsadli fondlariga boshqa majburiy to‘lovlar kiradi. Bankrotlik to‘g‘risidagi ish bankrotlik alomatlar mavjud bo‘lgan taqdirda, O‘zbekiston Respublikasining “Bankrotlik to‘g‘risida”gi Qonunida o‘rnatilgan tartibda xo‘jalik subyekti tomonidan xo‘jalik sudiga ariza bilan murojaat qilish orqali amalga oshiriladi³. Ushbu alomatlar mavjud bo‘lmagan taqdirda xo‘jalik subyektini iqtisodiy nochor deb topish mumkin emas.

Bankrotlikni yashirish deganda, o‘zining to‘lovga qodir emasligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni buzib ko‘rsatish yoki haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan hujjatlarni kreditorlarga taqdim etish yoxud buxgalteriya hisobotlarini buzib ko‘rsatish yoxud o‘zining iqtisodiy nochorligi haqidagi boshqa faktlarni berkitish tushiniladi.

Shuni ta‘kidlab o‘tish lozimki, yashirish faqatgina faktik vujudga kelgan holatlar bo‘yicha yuzaga kelgan munosabatlarga xosdir. Shuning uchun xo‘jalik subyekting kelajakda bo‘lishi mumkin bo‘lgan qarzlarini to‘lay olmasligi bilan bog‘liq ma‘lumotlarni taqdim etmasligi bankrotlikning yashirilishi deb qaralishi mumkin emas.

Bu o‘rinda shunga alohida e‘tibor berish lozimki, xo‘jalik subyektini to‘lovga qobiliyatsizligi faktini belgilashda faqatgina uzaytirilgan qarzdorlik majburiyatlari inobatga olinishi lozim, chunki to‘lash muddati yetib kelmagan majburiyatlar bo‘yicha xo‘jalik yurituvchi subyekt qarzdor deb topilmaydi⁴. Shuningdek, to‘lovga qobi-

¹ Марказий банкнинг 1996 йил 27 августдаги 112-сонли “Тижорат банкларининг иктисодий ночор хўжалик субъектлари (туловга қобилиятсиз ва банкрот) билан ишлаш Тарғиби”, 1.1-банд.

² Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири), 3-модда.

³ Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири).

⁴ Бу ҳулоса Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 242, 243-моддалари таҳлилидан келиб чиқади.

liyatsizlikni belgilashda alohida e'tiborni xo'jalik subyektida mavjud (balansida ro'yxatda bo'lgan) mulkning tahliliga qaratmoq lozim, chunki bankrotlik naqd pul yoki naqd pulsiz shakldagi yuqori likvidli aktivlarga emas, balki faqatgina qarzdorlik bo'yicha to'lovga butun mol-mulki yetmaganda yuzaga keladi.

Iqtisodiy nochorlik to'g'risidagi axborotlarni yashirish xo'jalik subyektining haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlar va hujjatlarni taqdim etishi, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko'rsatishi yoki boshqa usullar orqali amalga oshiriladi.

Haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlar va hujjatlarni taqdim etish deganda, xo'jalik subyektining haqiqiy moliyaviy-xo'jalik holatini aks ettirmaydigan ma'lumotlarni taqdim etishini tushunish lozim.

Bankrotlikni yashirish buxgalteriya hisobotlarini buzib ko'rsatish orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Buxgalteriya hisobotlarini buzib ko'rsatish deganda, xo'jalik subyektini moliyaviy-xo'jalik faoliyatining haqqoniy holatini aks ettirmaydigan har qanday harakatlar natijasida kelib chiqadigan ushbu oqibatlarni tushunmoq lozim. Ushbu harakatlar ma'lumotlarni to'liq yoki qisman taqdim etmaslik, balansni shakllantirishda ayrim usullardan foydalanish va hoka'zo – buxgalteriya hisobotlarini buzib ko'rsatishning aniq usullari jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir etmaydi.

Xo'jalik subyektining iqtisodiy nochorligini boshqacha yashirish belgisi bo'yicha tadbirkorlik subyektini faoliyatining bankrotlik belgilarini aniqlash imkonini beradigan ma'lumotlarni davlatning vakolatli organlari tomonidan yetarlicha olinmasligiga qaratilgan harakatlari natijalarini kvalifikatsiya qilish lozim. Bu usullar qatoriga, masalan, bank hisob raqamini yopmasligi va bu haqda vakolatli davlat organlariga xabar bermaganligi uchun hisob raqamida kam ahamiyatli operatsiyalarni amalga oshirib qo'yish, buxgalteriya hisobotlarini va boshqa hujjat va ma'lumotlarni turli bahonalar bilan taqdim etmaslikni kiritish mumkin.

Bankrotlikni yashirishning boshqa usullariga, shuningdek, qarzdor yuridik shaxs – rahbarning, qarzdor – yakka tartibdagi tadbirkorning bankrot deb e'lon qilish to'g'risida ariza bilan xo'jalik sudiga murojaat etish majburiyatini bajarmasligi, agar:

◆ bir yoki bir nechta kreditorning talablarini qondirish qarzdorning boshqa kreditorlar oldidagi pul majburiyatlarini va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'liq hajmda bajarishini imkonsiz qilib qo'yishga olib keladigan bo'lsa;

◆ qarzdor yuridik shaxsning ta'sis hujjatlariga muvofiq qarzdorni tugatish to'g'risida qaror qabul qilishga vakolatli bo'lgan organ tomonidan qarzdorning bankrotlik to'g'risidagi arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etishi haqida qaror qabul qilingan bo'lsa;

◆ qarzdor unitar korxonalar mol-mulkinging egasi vakolat bergan organ tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etish to'g'risida qaror qabul qilingan bo'lsa;

◆ undiruv qarzdorning mol-mulkiga qaratilganda bunday undiruv qarzdorning xo'jalik faoliyatini imkonsiz qilib qo'yadi deb hisoblashga asoslar bo'lsa¹.

Belgilangan holatlarda xo'jalik sudiga ariza berish muddati o'tganidan keyin berilgan bo'lsa, bankrotlikni yashirish tugallangan deb hisoblanishi lozim.

Shuni e'tiborga olish lozimki, bankrotlikni yashirish ham, iqtisodiy nochorlikni yashirish kabi davlat vakolatli organlariga ma'lumotlarni topshirmaslik, ya'ni xo'jalik subyekti tomonidan hisobot berishi lozim bo'lgan va ushbu organlarning iqtisodiy nochor korxonalar ishlari bo'yicha qo'mitaga kerakli ma'lumotlarni taqdim eta olmasligidir², bundan tashqari, xo'jalik subyekting bankrotlikni real va potensial kontragentlaridan yashirishidir.

Jinoyat tarkibini aniqlash uchun tergov organlari va sud quyidagi elementlar mavjudligini tekshirishi lozim: xo'jalik subyekting iqtisodiy nochorligi, bankrotlik yuzaga kelganligi to'g'risidagi faktik ma'lumotlar, kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazish va aybdor

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуни (янги тахрири), 8-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ ушбу органлар қаторига солиқ органлари, иқтисодий ва статистика органлари, айрим ҳолатларда шуниндек, иқтисодий ночор корхоналар ишлари бўйича қўмита ва унинг жойлардаги бўлиналари кириши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2000 йил 9 февралда 894-сон билан рўйхатга олинган “Иқтисодий ночор корхоналар ишлари бўйича қўмитага иқтисодий ночор хўжалик субъектларини молиявий-хўжалик фаолияти ҳақида маълумот бериш ва маълумий жарималар қўллаш Тартиби”, 2.1 ва 2.3-бандлар.

shaxslarning jinoiy harakatlari bilan kelib chiqqan oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish.

Ushbu qilmish moddiy tarkibli jinoyat bo'lib, kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazilgan paytdan e'tiboran tamom bo'lgan deb topiladi. Bankrotlikni yashirish jinoyati qasddan sodir etiladi. Uni sodir etishning maqsadi va motivi jinoyatni kvalifikatsiyasi uchun ahamiyat kasb etmaydi. Zarar kreditorlarga, shuningdek, davlatga majburiy to'lovlarni va yig'implarni to'lash bo'yicha yetkaziladi. Shuni alohida e'tiborga olish lozimki, qarzdor qaysi fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganligi uchun mulkiy javobgar bo'lsa, ayni shu fuqaro, shuningdek, o'z ishtirokidan kelib chiqadigan majburiyatlarni bo'yicha qarzdor yuridik shaxsning muassislari (ishtirokchilari) kreditorlar hisoblanishmaydi¹.

Aybdorning qilmishini, agar uning harakatlari bilan kelib chiqqan ko'p miqdorda zarar yetkazish kabi oqibat o'rtasida sababiy bog'lanish mavjud bo'lsagina, sharhlanayotgan ushbu modda bo'yicha kvalifikatsiya qilish mumkin.

Subyektiv tomondan jinoyat to'g'ri yoki egri qasd bilan sodir etilishi mumkin. Shaxs qarzdor tashkilot yoki yakka tartibdagi tadbirkor bankrot holatidagiligi va uning sodir etgan harakatlari huquqqa xilofligini anglab yetadi, ko'p miqdorda zarar yetkazishi mumkinligini ko'ra biladi va buni xohlaydi yoki anglagan holda sodir etilishiga yo'l qo'yadi yoxud uning oqibatiga befarq qaraydi.

Jinoyat motivlari g'arazli, ba'zida boshqacha bo'lishi mumkin, lekin jinoiy qilmish kvalifikatsiyasiga ta'sir etmaydi. Bankrotlikni yashirganligi uchun mansabdor shaxs mukofotlangan bo'lsa, uning qilmishi jinoyatlar majmuyi tariqasida JK 181 va 210-moddalari bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Xo'jalik faoliyati subyektlari (tadbirkorlik subyektlari) istalgan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxs yoki yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan, belgilangan

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги "Банкротлик тўғрисида"ги Қонуни (янги таҳрири), 3-модда.

tartibda ro'yxatdan o'tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir¹.

Jinoyat *subyekti* davlat vakolatli organlariga yoki real va potensial kontragentlarga moliyaviy-xo'jalik faoliyatining holati haqida ma'lumotlarni taqdim etish majburiyati yuklangan shaxs hisoblanadi, aniqrog'i, xo'jalik subyektining tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'iy nazar, uning rahbari, o'rinbosari, bosh buxgalter, moliya bo'limi boshlig'i, yakka tartibdagi tadbirkor va hokazolar bundan tashqari, ba'zi hollarda jinoyat subyekti tashqi boshqaruvchi, tugatish komissiyasi a'zolari yoki tugatuvchi shaxs hisoblanadi. Bundan tashqari, har bir alohida holatda, shaxsni jinoyat subyekti sifatida javobgarlikka tortishda uning vakolatli davlat organlariga yoki real va potensial kontragentlarga ma'lumotlarni topshirish uchun mas'ulligini aniqlash lozim.

O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 20-avgustda qabul qilingan qonuni bilan Jinoyat Kodeksining 181-moddasi "Yetkazilgan moddiy zarar uch karra miqdorida qoplangan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo'llanilmaydi" deyilgan 2-qismi bilan to'ldirildi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik. 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorda raqobatlanishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi, monopoliya faoliyati, ya'ni monopoliyaga qarshi qonunga zid bo'lgan faoliyatning oldini olish va uni bartaraf qilishning huquqiy asoslarini belgilaydi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzishning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, ushbu jinoyatni sodir etish natijasida alohida xo'jalik subyektlariga monopolistik faoliyatni amalga oshirish uchun real imkoniyat vujudga keladi. U bozor iqtisodiyoti faoliyatiga juda salbiy ta'sir etadi, chunki bozor iqtisodiyotini amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri monopoliya bilan sig'ishmaydigan erkin raqobatdir.

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майдаги "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни. 4-молда, 1-қисм. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 2000, 5, 6-сонлар. 141-бет.

Raqobat shartlari barcha mulk shakllarining tengligi kapitalning bir muhitdan boshqa muhitga erkin oqib o'tishini ta'minlovchi ishlab chiqilgan iqtisodiy mexanizm hisoblanadi. Iqtisodiy munosabat ishtirokchilarining iqtisodiy erkin bo'lishi shartdir. Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish bozorning yuqorida ko'rsatilgan muhim elementlariga, shuningdek, alohida fuqarolar, jamiyat va davlatga ham moddiy zarar yetkazadi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish jinoyatining **obyekti** o'rnatilgan tartib va bozorni samarali boshqarish qoidalari shaklidagi O'zbekiston iqtisodiyotining asoslari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z huquq va imkoniyatlarini amalga oshirishlariga to'sqinlik qiluvchi monopolistik faoliyatni amalga oshirishning oldini oluvchi munosabatlar hisoblanadi. Fakultativ obyekti xo'jalik subyekti sifatida faoliyat ko'rsatmaydigan alohida fuqarolar va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlari bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 183-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan harakatlar monopoliyaga qarshi faoliyat olib borish vakolati berilgan organga axborot bermaslikdan yoki bila turib haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarni taqdim qilishdan iborat bo'ladi.

O'zbekistonning amaldagi qonunchiligiga ko'ra, "Tovar bozorlarida raqobatni rivojlantirishga ko'maklashish, xo'jalik yurituvchi subyektlar, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining monopolistik faoliyatini va insofsiz raqobatini cheklash hamda to'xtatib qo'yish sohasida davlat siyosatini monopoliyaga qarshi davlat organi olib boradi"¹. Bularga O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi², shuningdek, uning hududiy organlari kiradi. Aynan qo'mita bo'linmalari va qo'mitaning o'zi bir butunlikda monopoliyaga qarshi faoliyat olib borishga vakolatli organ sifatida qabul qilinadi. Shu sababli axborot bermaslik yoki haqiqatga to'g'ri kel-

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги "Товар бозорларида монополистик фаолиятни cheklash va raqobat tўғрисида"ги Қонун, 9-модда, 1-қисм. // Олий Мажлис Аxbоротномаси, 1997, 2-сон, 54-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тadbirkorlikни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида" 2005 йил 2 майдаги Фармони, 3602-сон.

maydigan ma'lumotlarni bila turib, boshqa davlat organlariga taqdim qilish monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzish sifatida kvalifikatsiya qilinishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi amaldagi Qonuniga asosan, davlat monopoliyaga qarshi organ so'rov asosida uning turi va sifat xususiyati hamda xo'jalik subyekti uchun ahamiyatligidan qat'iy nazar istalgan axborotni olish huquqiga ega¹. Mas'ul shaxslar davlat qo'mitasiga har qanday axborotni, ya'ni:

- ◆ xo'jalik yurituvchi subyektning ustav jamg'armasidagi aksiyalarning o'ttiz beshdan ortiq, ulushini har qanday usulda (xarid qilish, almashtirish, hadyaga olish, ishonchli boshqaruv va hoka'zo) olishi to'g'risida;

- ◆ xo'jalik yurituvchi subyektning tadbirkorlik faoliyatini olib borish yoxud uning ijroiya organi vazifalarini amalga oshirish shartlarini belgilash imkonini beruvchi huquqlarni har qanday usulda (saylash, kelishuv, topshiriq va boshqalar orqali) olishi to'g'risida;

- ◆ bitimlar to'g'risida, ya'ni uning natijasida tabiiy monopoliya subyekti tovar ishlab chiqarish (realizatsiya) uchun mo'ljallanmagan, davlat tomonidan tartibga solinadigan, asosiy vositalarga mulk huquqini qo'lga kiritishi yoki asosiy vositalardan foydalanish huquqini olishi, agar ushbu asosiy vositalarning balans qiymati tabiiy monopoliya subyekti mablag'ini o'n foizidan ortig'ini tashkil etsa;

- ◆ tabiiy monopoliya subyekti boshqa xo'jalik subyektiga egalik huquqini yoki tabiiy monopoliya to'g'risidagi qonunchilik bilan tartibga solinadigan asosiy vositalarning bir qismidan foydalanish huquqini beradigan bitimlar to'g'risida, agar ushbu asosiy vositalarning balans qiymati tabiiy monopoliya subyekti mablag'ining o'n foizidan ortig'ini tashkil etsa;

- ◆ xolding tashkil etish, ya'ni aktivlari qatoriga boshqa tashkilotlarning nazorat paketi aksiyalari kiradigan ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarini tuzish to'g'risida;²

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги "Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида"ги Қонуни, 11, 12-моддалар. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997, 2-сон, 54-бет.

² **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 12 октябрдаги 398-сонли қарори билан тасдиқланган "Холдинглар тўғрисида"ги Низом.

◆ muayyan xo‘jalik subyekting tovar bozoridaagi, savdo-sotiq hajmi va bozordagi ulushi chegarasini belgilovchi ma‘lumotlarni. Bunday ma‘lumotlar qatoriga, masalan, tovarlarni realizatsiya qilish, ularni muayyan hududlarga olib kirish va ulardan olib chiqish hajmi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni kiritish mumkin;

◆ O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasi Komissiyasi yoki ularning hududiy organlari tomonidan monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzganlik to‘g‘risidagi ishlarni tayyorlash va ko‘rish uchun talab etiladigan, shuningdek, uning qaror va yo‘riqnomalarini ijro etish uchun zarur bo‘ladigan ma‘lumotlar. Javobgar shaxslar nafaqat kerakli hujjatlarni taqdim etishi, balki zarur hollarda o‘zlari suhbatlarga kelib, yozma tushuntirish berishlari lozim.

◆ monopol mahsulotga qat‘iy va tartibga soluvchi narxlarni (tariflarni) shakllantirish, asoslash va qo‘llashga doir;

◆ tabiiy monopoliya subyektlari tomonidan iste‘molchilarga realizatsiya qilinadigan tovarlar hajmi bo‘yicha shartnomalariga rioya qilinishiga doir;

◆ tabiiy monopoliya subyektlarini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatishga doir;

◆ Qonunchilikda belgilangan holatlarda moliyaviy-ishlab chiqarish guruhlarini tashkil etishga doir ma‘lumotlarni berishlari shart¹.

Ma‘muriy organlarning talabi bilan yoki talabisiz taqdim etilishi lozim bo‘lgan ma‘lumotlar ro‘yxati yuqoridagilar bilan chegaralanmasdan, Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasi talabi bilan javobgar shaxslar boshqa ma‘lumotlarni ham taqdim etishlari lozim. Shu o‘rinda quyidagilarga alohida e‘tibor berish zarurki, monopoliyaga qarshi organlar tomonidan talab qilinadigan hujjatlar faqat monopoliya faoliyatini amalga oshirish yoki monopoliya faoliyatini amalga oshirish ehtimoli mavjudligi bilan bog‘liq masalalarga tegishli bo‘ladi, bunday masalalarga tegishli bo‘lmagan hujjatlarni ushbu organlar talab qilishi mumkin

¹ **Каранг:** Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1995 йил 19 декабрда 197-сон билан рўйхатга олинган “Маъмурий талабларни инобатга олган ҳолда молиявий-ишлаб чиқариш гуруҳларини ташкил этиш бўйича таклифларни (лойиҳа) кўриб чиқиш Тартиби”. 1.1-банд.

emas. Aks holda hokimiyat vakolatlarini ochiqchasiga suiiste'mol qilish sifatida aybdor shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish lozim bo'ladi.

Amaldagi qonunchilikda belgilangan tartibda mas'ul shaxsning mustaqil ravishda yoki monopoliyaga qarshi kurashuvchi organning talabi bilan taqdim etishi lozim bo'lgan hujjatlarni monopoliyaga qarshi kurashuvchi organlarga taqdim etmasligi *ma'lumotlarni taqdim etmaslik deb tan olinishi* lozim.

Ma'lumotlarni taqdim etmaslik monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshirishga vakolatli organga berishdan bosh tortishda yoki turli xil bahonalar bilan belgilangan muddatda topshirmaslikda namoyon bo'lishi mumkin. Ma'lumotlarni taqdim etmaslik, shuningdek, yuklatilgan majburiyatlarga mas'uliyatsizlarcha munosabatda bo'lish yoki esdan chiqarib yuborishda ham namoyon bo'lishi mumkin.

Davlat monopoliyaga qarshi organiga ma'lumotlarni taqdim etmaslik formal tarkibli jinoyat hisoblanadi, ya'ni muayyan bir oqibat kelib chiqishidan qat'iy nazar, majburiyat yuklatilgan shaxs ushbu ma'lumotlarni taqdim etishi lozim bo'lgan vaqtdan boshlab **tugallangan** hisoblanadi. Jinoyatni qachondan boshlab tugallangan deb topish vaqti, har bir alohida holatda uni taqdim etishga mas'ul shaxs va ma'lumotning xususiyatidan kelib chiqib belgilanishi lozim. Masalan, xo'jalik subyekting 35 foizdan ko'proq aksiyasi sotib olinganda, bunday shartnoma haqidagi ma'lumot quyidagilar tomonidan taqdim etiladi:

◆ aksiyalarni sotib olgan shaxs tomonidan shartnoma tuzilguncha. Shuning uchun bunday ma'lumot shartnoma tuzilgandan so'ng taqdim etilishi monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzish sifatida ko'riladi;

◆ investitsiya institutlari (mas'ul shaxs) va qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi shartnomalarini ro'yxatdan o'tkazuvchi boshqa shaxslar tomonidan bunday shartnomalar (masalan, davlat monopoliyaga qarshi kurash organining ruxsati bo'lmaganda) tuzilishida qoidabuzarliklar mavjudligi aniqlanganda – 3 kun ichida.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarni bila turib, taqdim qilish orqali ham sodir etiladi.

Shaxsni Jinoyat Kodeksining 183-moddasining 1-qismi bilan javobgar qilish uchun u xuddi shunday qilmishni sodir etganligi uchun ma'muriy jazo qo'llanilgan bo'lishi kerak.

“Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risidagi” qonunning V bobi 17-moddasida monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganliklari uchun javobgarlik belgilangan. Xo'jalik yurituvchi subyektlar, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzgan taqdirda: yetkazilgan zararining o'rnini qoplashlari, jarima, penya to'lashlari shartligi ko'rsatib o'tilgan.

Subyektiv tomondan JK 183-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin. Shunga alohida e'tibor berish lozimki, bila turib haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotni taqdim etish faqatgina to'g'ri qasd bilan sodir etilishi mumkin. Ushbu jinoyatni sodir etish maqsad va motivlari turli xil bo'lishi mumkin. Bu nafaqat bozorda monopolistik holatni o'rnatish, balki shaxsiy boyishga qaratilgan qasd manfaatlari ham bo'lishi mumkin. Biroq qilmishni sodir etish maqsad va motivlari jinoyatni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydi, lekin jazo tayinlashda sud tomonidan inobatga olinishi lozim.

Jinoyatning *subyekt*i O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga tegishli ma'lumotlarni taqdim etish majburiyati yuklatilgan o'n olti yoshga to'lgan shaxs hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi tijorat va notijorat tashkilotlarining rahbarlari, yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek, xo'jalik subyektlari bilan kelishib yoki mustaqil ravishda harakat qila oladigan ijro va boshqaruv organlarining mansabdor shaxslari subyekt bo'lishi mumkin.

Agar monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzish davlat organining mansabdor shaxsi tomonidan sodir etilgan bo'lsa (masalan, ustav fondining 35 foiz aksiyasini (ulushini) sotib olganligi haqidagi ma'lumotni taqdim etmaslik), ishning mavjud holatlaridan kelib chiqib uning harakatlari jinoyatlar majmuyi tariqasida JK 183-moddasi va 205, 207-moddalari yoki JK 208-moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyat Kodeksining 183-moddasi 2-qismi monopoliyaga qarshi faoliyat olib borish vakolati berilgan organning qonunbuzarlikni to'xtatish, dastlabki holatni tiklash, shartnomalarni bekor qilish yoki

o'zgartirish haqidagi talablarini yoxud boshqa qonuniy ko'rsatmalarini bajarishdan bo'yin tovlash yoki ularni o'z vaqtida bajarmaslikda ifodaladi.

"Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi qonunning V bobida monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik, VI bobida Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganlik to'g'risida monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan ish qo'zg'atish va ularni ko'rib chiqish asoslari ko'rsatilgan.

Agar tekshirish chog'ida qonun hujjatlari buzilishlari bartaraf etilmaganligi yoki bartaraf etish chora-tadbirlari ko'rilmaganligi aniqlansa, *ko'rsatma bajarilmagan* hisoblanadi.

Ko'rsatma quyidagi hollarda *qisman bajarilmagan* hisoblanadi:

- ko'rsatmaga muvofiq bartaraf etilishi kerak bo'lgan barcha qonun hujjatlari buzilishlari bartaraf etilmaganda;
- ko'rsatmada nazarda tutilgan barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar va organlarga nisbatan qonun hujjatlari buzilishlari bartaraf etilmaganda.

Ko'rsatmalar o'z vaqtida bajarilmagan deganda, ko'rsatmaning unda ko'rsatilgan muddatni buzgan holda bajarilishi tushuniladi¹.

Ko'rsatmalarni bajarishdan bosh tortish deganda, ko'rsatmaning subyekt tomonidan bajarilmaganligi yoki qisman bajarilmaganligi tushuniladi². Ko'rsatmalarni bajarmaslik ko'rsatmalarni bajarishdan bosh tortishdan quyidagilar bilan farq qiladi. Birinchisi, faqat ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladi, ikkinchisi esa, to'g'ri qasd bilan sodir etishda ifodalanadigan harakatsizlikdir. Shuni ta'kidlash lozimki, huquqni muhofaza qiluvchi organlar agar qonun bilan belgilangan ijro

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 10 октябрдаги 225-сонли қарори билан тасдиқланган "Монополияга қарши қонун ҳужжатларини табиий монополиялар, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш, тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари ва реклама тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун иш кўзгатиш ва уларни кўриб чиқиш тартиби тўғрисида"ги Низом, 4-бўлим, 28-банд, 6,7,9-қисм.

² **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 10 октябрдаги 225-сонли қарори билан тасдиқланган "Монополияга қарши қонун ҳужжатларини табиий монополиялар, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш, тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари ва реклама тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун иш кўзгатиш ва уларни кўриб чиқиш тартиби тўғрисида"ги Низом, 4-бўлим, 28-банд, 8-қисм.

etish muddati o'tib ketgan bo'lsa-da, ko'rsatilgan talablardan birortasi ham bajarilmayotgan taqdirda ko'rsatmalarni bajarishdan bosh tortish deb topishi lozim.

Monopoliyaga qarshi kurashuvchi organning talablari va boshqa qonuniy ko'rsatmalarini bajarmaslik yoki bajarishdan bosh tortish aktiv shakl (ko'rsatmani qabul qilmaslik, adresini o'zgartirish va hokazo)da yoxud passiv shakl (ko'rsatmada ko'rsatilgan qonunbuzarliklarni bartaraf etish choralarini ko'rmaslik)da ifodalanishi mumkin. Biroq bajarmaslik va bajarishdan bosh tortish shakllari qilmishni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etmaydi.

Mazkur qonunga muvofiq bozorda katta mavqega ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga bozorda mahsulot taqchilligini keltirib chiqarish yoki saqlab turish maqsadida tovarlar ishlab chiqarishni kamaytirish yoxud to'xtatib qo'yish, shuningdek, ularni muomaladan olish, mo'may foyda olish maqsadida bozorda haddan tashqari baland narx belgilash, uni sun'iy ravishda ushlab turish, narxlarni asossiz ravishda pasaytirish, davlat tomonidan belgilanib turiladigan shartnoma tuzayotgan tomonlarga ularni boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning zimmasiga teng bo'lmagan ahvolga solib qo'yadigan shartlarni yuklash, xo'jalik yurituvchi subyektlarga o'zgacha to'siqlarni vujudga keltirish hamda monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatni boshqacha cheklash hamda taqiqlash kabi harakatlarni sodir etish man qilinadi.

Jinoyat Kodeksining 183-moddasi 2-qismida nazarda tutilgan jinoyat ushbu qismning dispozitsiyasida nazarda tutilgan harakatlardan bittasi sodir etilgan paytdan e'tiboran tamom bo'lgan deb topiladi. Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish jinoyati qasddan sodir etiladi. Uning motiv va maqsadi jinoyatni kvalifikatsiya qilishda ahamiyatga ega bo'lmaydi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini monopoliyaga qarshi organning qaror (ko'rsatma)larini bajarmaslik yoki bajarishdan bo'yin tovlash shaklida buzish harakatlari ma'muriy preyuditsiya mavjud bo'lganda ijtimoiy xavfli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 183-moddasida nazarda tutilgan jinoyatni sodir qilgan shaxslar eng kam oylik ish haqining yigirma besh baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlaganlik uchun jinoiy javobgarlik. 1997-yil 24-aprelda O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi qabul qilindi, unda soliq tizimining huquqiy asoslarini, soliq to'lovchilarning huquqlari hamda majburiyatlari soliq ishlarini yuritish tartibini va soliq haqidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan.

Soliq yoxud boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashning *ijtimoiy xavfliligi* shundan iboratki, mazkur jinoyat sodir etilganda davlat budjeti olishi kerak bo'lgan mablag'larni olmaydi, bu esa davlatning hayotning turli sohalarida o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo'lgan moddiy-texnik imkoniyatlarini kamaytiradi. Bundan tashqari, soliq turlaridan bosh tortish boshqa jinoyatlarni sodir etish, yashirin iqtisodiyot shakllanishi uchun zamin yaratadi, bozor munosabatlari rivojlanishi va faoliyatiga to'sqinlik qiladi, chunki budget siyosatining barqarorligini buzadi, jamiyatda ijtimoiy keskinlik va siyosiy beqarorlikni vujudga keltiradi. Buning hammasi tahlil qilinayotgan qilmish iqtisodiyot sohasida sodir etilayotgan eng og'ir jinoyatlardan hisoblanishini tasdiqlaydi.

Jinoyat *obyekti* har bir jisimiy va yuridik shaxs tomonidan qonun bilan belgilangan soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdek Konstitutsiyaviy burchlarni bajarish bo'yicha davlatning moliyaviy sohadagi ijtimoiy munosabatlaridir.

JK 184-moddasida javobgarlikni nazarda tutuvchi jinoyatning *predmeti* – soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa to'lovlar hisoblanadi. Bu tushunchalarning mazmunini aniqlash uchun O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksiga, shuningdek, amaldagi soliq qonunchiligida qo'llanilgan tariflarga murojaat etish lozim.

Qonunchilikka muvofiq, yuqorida qayd etilgan atamalar ma'nosi quyida keltirilgan:

♦ *soliqlar* – davlat va (yoki) mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini moliyaviy ta'minlash maqsadida tashkilot va jismoniy shaxslardan ularga tegishli bo'lgan pul mablag'larini begonalashtirish shaklida olinadigan majburiy, individual qaytarib berilmaydigan to'lovlar.

O'zbekiston Respublikasi hududida umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlar va yig'imlar amal qiladi:

– *umumdavlat soliqlariga* yuridik shaxslar daromad (foyda) solig‘i; jismoniy shaxslar daromad solig‘i; qo‘shilgan qiymat solig‘i; aksiz solig‘i; yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq; ekologiya solig‘i; suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqlar kiradi;

– *mahalliy soliqlar va yig‘imlarga* quyidagilar kiradi: mol-mulk solig‘i; yer solig‘i; obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i; jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg‘isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq; savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig‘im, shu jumladan ayrim turlardagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig‘imlari; yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro‘yxatga olganlik uchun yig‘im;

• *yig‘imlar* – bu madaniy-maishiy xizmatlarni ko‘rsatish yoxud hukumatning mahalliy organlari nazorati ostida o‘tkaziladigan boshqa chora-tadbirlarni, masalan, savdo huquqi uchun to‘lov, tovarlarning alohida turlari savdosi uchun litsenziya to‘lovi kabilar amalga oshirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni qisman qoplash uchun jismoniy va yuridik shaxslardan olinadigan O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan o‘rnatilgan to‘lovlardir. O‘zbekistonda faqat mahalliy yig‘imlar ko‘zda tutilgan;

• *bojlar* – O‘zbekiston Respublikasi amaldagi qonunchiligi tomonidan o‘rnatilgan jismoniy va yuridik shaxslardan ularning manfaatlarini ko‘zlagan holda ma‘lum harakatlarni qilish va yuridik ahamiyatga ega hujjatlarni maxsus vakolatli muassasalarda (masalan, notarial harakatlarni amalga oshirganda, sud yo‘li bilan bahslarni hal qilganda va hoka‘zolarda) hujjatlarni berish uchun olinadigan to‘lovdir.

• *boshqa to‘lovlar* – bu amaldagi qonunchilik bilan belgilangan, turli maqsadli davlat budjetidan tashqari jamg‘armalarga jismoniy va yuridik shaxslar daromadlaridan pul mablag‘larini majburiy o‘tkazish, masalan, Nafaqa fondi, Yo‘l fondi, ijtimoiy va shaxsiy sug‘urta, mulk sug‘urtasi bo‘yicha to‘lovlar va hoka‘zo.

Bunda soliqlar, yig‘imlar, bojlar va boshqa majburiy to‘lovlarining ro‘yxati O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida ko‘zda tutil-

ganligini hisobga olish lozim va shuning uchun har bir alohida vaziyatda mazkur jinoyat aynan qaysi individual belgilangan to'lovga nisbatan sodir etilganligini aniqlash lozim.

Soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash jinoyati davlatning moliyaviy sohada faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarga qarshi qaratilgan tajovuzlarda ifodalanadi, soliq solinishi lozim bo'lgan obyektlar Soliq Kodeksida belgilab qo'yiladi.

Soliq Kodeksining 10-moddasiga muvofiq jami daromad bilan mazkur kodeksda belgilangan chegirmalar o'rtasidagi farq sifatida hisoblangan daromad (foyda) soliq solish obyektidir. Soliq solinadigan obyektlarni yashirish deganda, buxgalteriya hisobotlarida daromadlar va xarajatlardan tashqari soliq solish obyektlarini aks ettirish tushiniladi. Soliq solinadigan obyektlarni kamaytirib ko'rsatish deganda, soliq solinadigan manbalarni to'g'ri hisoblamaslik, uni qonunga xilof ravishda kamaytirib ko'rsatish tushiniladi.

Shuni nazarda tutish lozimki, daromad (foyda) yoki soliq solishning boshqa obyektlarini yashirish yoxud kamaytirib ko'rsatish – soliq yoki boshqa to'lovlardan bo'yin tovlash uslubidir. Boshqacha aytganda, soliq to'lashdan bo'yin tovlash turli uslublarni o'z ichiga olgan kengroq tushunchadir, uni davlat yoxud mahalliy budjet hisobiga majburiy to'lovlarning olinadigan hajmini pasaytirish maqsadida soliq organlarini aldash deb tushunish lozim.

Davlat tomonidan belgilangan soliqlar, yig'implar, boj va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash deganda, shu to'lovlarni to'lamaslikka qaratilgan har qanday harakatlarni sodir etish tushiniladi.

Soliq va boshqa to'lovlardan bo'yin tovlash quyidagi majburiy shartlar mavjud bo'lgandagina jinoyat deb tan olinadi: to'lanmagan to'lovning ancha miqdordaligi va ma'muriy preyuditsiya.

Jinoyat ancha miqdordagi soliqlar yoki boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashga qaratilgan harakatlar sodir etilgan paytdan e'tiboran tamom bo'lgan deb topiladi.

Subyektiv tomondan jinoyat aybning qasd shakli bilan sodir etiladi. Aybdor o'z harakatlari ijtimoiy xavfliligini anglaydi va soliqlar yoxud boshqa to'lovlarni yirik hajmda to'lamaslik oqibatini keltirib chiqarishni xohlaydi yoxud bunga ongli ravishda yo'l qo'yadi. Ijtimoiy xavfli oqibatlarining vujudga kelishi imkoniyatlarini bilmaslik

jinoyiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydi. Mazkur jinoyat ehtiyotsizlik yuzasidan sodir etilishi nazarda tutilmagan.

Jinoyat Kodeksining 184-moddasi dispozitsiyasiga binoan soliq-larni to'lashdan bo'yin tovlash harakatda, xuddi shuningdek, harakat-sizlikda ham ifodalanishi mumkinligidan, ammo faqat qasddan sodir etilishidan kelib chiqib tergov organlari va sudlar har bir ish bo'yicha soliq to'lashdan bo'yin tovlayotgan shaxsning maqsadini va haqiqiy niyatini aniqlashga majburdirlar. Xizmat vazifalariga sovuqqonlik bilan munosabatda bo'lish oqibatida hisobni yoki hisobotni chalkash-tirib yuborish, foydani hisoblashda xatoga yo'l qo'yish holatlarining o'zinigina Jinoyat Kodeksining 184-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi mumkin emas, lekin tegishli asoslar bo'lgan taqdirda Jinoyat Kodeksining 207-moddasida ko'zda tutilgan mansab sovuqqonligi jinoyatining tarkibini tashkil etadi.

“Agarda hisobot kichik va o'rta korxonalar, mikrofirmalar tomonidan soliq organlariga har chorakda taqdim etilishi lozim bo'lsa, oylik soliqlarni yoki boshqa majburiy to'lovlarni to'lashda bo'yin tovlash, misol uchun mansabga sovuqqonlik bilan qarash oqibatida, hisobot davri kelgunga qadar moliyaviy sanksiya'ni hisobga olgan holda keyinchalik ularni to'lgan taqdirda ham Jinoyat Kodeksining 184-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi mumkin emas”¹.

Jinoyat *subyekt*i o'n olti yoshga to'lgan shaxs hisoblanadi. Bunday subyekt deb qonunga muvofiq daromad, foyda va soliq solishning boshqa obyektlari haqida to'liq axborot berish hamda davlat foydasiga belgilangan to'lovlarni kiritish vazifasi yuklatilgan shaxslar tan olinishi mumkin. Bular qatoriga, mulk shaklidan qat'iy nazar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lash bilan bog'liq buxgalteriya hisobotini olib borish, hujjatlar taqdim qilish zimmasiga yuklatilgan mansabdor shaxslar (korxonalar, muassasa va tashkilotlarning rahbarlari, ularning o'rinbosarlari, bosh hisobchilari va hisobxonaning mansabdor shaxslari) kiradi.

Qonunga binoan belgilangan hisobot shaklida hujjatlar taqdim etishga va soliq to'lashga majbur bo'lgan jismoniy shaxslar (soliq

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 28 апрелдаги 2-сонли “Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида”ги қарори, 17-банд, 2-қисм.

to'lovchilar) ham ushbu jinoyatning subyektlari bo'lishi mumkin. JK 184-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning sodir etilishini tashkil qilgan yoki unga rahbarlik qilgan yoxud o'zlarining harakatlari bilan foydani (daromadni) yoki soliq solinadigan boshqa obyektlarning kamaytirilishida ishtirok etishga rahbar, bosh hisobchi, soliq to'lovchini da'vat etgan, yoxud bu jinoyatni sodir etilishiga maslahat, ko'rsatma bilan ko'maklashgan boshqa shaxslar JK 30-moddasiga muvofiq va JK 184-moddasining tegishli qismi bo'yicha jinoyatning ishtirokchilari (tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchilar) sifatida javobgarlikka tortiladilar.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 184-moddasi 2-qismiga ko'ra, shaxs ushbu qilmishni takroran, ko'p miqdorda sodir etgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 184-moddasi 3-qismiga ko'ra, qilmish juda ko'p miqdorda sodir etilgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 20-avgustda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuniga binoan, Jinoyat Kodeksining 184-moddasiga kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlarga asosan "Qasddan yashirilgan, kamaytirib ko'rsatilgan foydalar (daromadlar) bo'yicha soliqlar va boshqa to'lovlar to'liq to'langan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo'llanilmaydi", degan qismi bilan to'ldirilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 6-maydagi 154-sonli «Jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish to'g'risida»gi qaroriga ko'ra, jismoniy shaxslar tomonidan olib kelinadigan tovarlardan qo'shilgan qiymat solig'i, bojxona bojlari va yig'implar o'rniga yagona bojxona to'lovi to'lashni nazarda tutuvchi bojxona to'lovlari undirishning tartibi joriy etilib, jismoniy shaxslar

tomonidan olib kelinadigan aksiz solig'i solinadigan tovarlarga amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va stavkalar bo'yicha aksiz solig'i solinishi hamda tovarning kelib chiqish mamlakatidan qat'iy nazar tovarlarning barcha toifalari bo'yicha bojsiz olib kirish normalari qo'llanilmagan holda tovarning bojxona qiymatidan:

- oziq-ovqat tovarlari (undan tashqari) bo'yicha 40 foiz;

- nooziq-ovqat tovarlari bo'yicha 70 foiz;

- tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan un olib kelishda nol stavka miqdorida yagona bojxona to'lovi undirilishi belgilab qo'yilgan. Mazkur qarorga ko'ra, Davlat soliq qo'mitasi Nazorat-taftish bosh boshqarmasining va O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzuridagi Soliqqa oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining mansabdor shaxslariga O'zbekiston Respublikasi nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Respublika Kengashi bilan kelishgan holda import qiluvchi jismoniy shaxslarda tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarning O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kelinishini tasdiqlovchi hujjatlar mavjudligini rejadan tashqari tekshirish huquqi berilib, tegishli hujjatlar mavjud bo'lmagan taqdirda tovar musodara qilinishi belgilangan.

Budjet intizomini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik. Budjet intizomini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik masalasi 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida o'z aksini topmagan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan belgilab berilgan bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy tamoyillaridan biri – bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish davrida davlat budjeti asosiy o'rin egallashi va davlatning asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lib qolganligi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksida budjet intizomini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilash zaruriyatini keltirib chiqardi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1999-yil 15-aprel kuni Jinoyat Kodeksiga yangi 184¹-modda – budjet intizomini buzish normasi moddasi kiritildi.

Budjet munosabatlarini tartibga solish maqsadida 2000-yil 14-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi "Budjet tizimi to'g'risida"gi qonuni qabul qilinib, u o'z ichiga 7 bo'lim, 43 moddani olib, unda budjet tizimining umumiy qoidalari, budjet tizimini boshqarish, davlat

budjeti, budjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, davlat budjetini tayyorlash, ko'rib chiqish va qabul qilish, davlat budjetining ijrosi va uni ijro etilishini nazorat qilish kabi normalarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi "Budget tizimi to'g'risida"gi qonun-ning 12-moddasi davlat budjeti xarajatlari deb nomlanib, unga ko'ra davlat budjeti xarajatlari tasdiqlangan budjetdan mablag' ajratish doirasida quyidagicha:

1) budjet mablag'lari oluvchilarning joriy xarajatlari shaklida (budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlar);

2) joriy budjet transfertlari shaklida;

3) kapital xarajatlar shaklida (qurilish ishlari):

- asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog'liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarishga;

- chet elda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olishga;

- davlat extiyoji uchun yerga bo'lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olishga;

davlat zahiralarni vujudga keltirishga;

4) kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan budjet transfertlari shaklida;

5) rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga beriladigan budjet ssudalari shaklida;

6) davlat maqsadli jamg'armalariga beriladigan budjet dotasiyalari va budjet ssudalari shaklida;

7) davlat qarzini qaytarish va unga xizmat ko'rsatish bo'yicha to'lovlar shaklida;

8) qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa xarajatlar shaklida amalga oshiriladi.

Agar qonun bilan belgilangan bu qoidalar fuqarolar va mansabdor shaxslar tomonidan buzilsa, bu huquqbuzarlik *budjet intizomini buzish* deb topiladi.

Budjet intizomini buzishning *ijtimoiy xavfi* mazkur jinoyat sodir etilishi natijasida budjetda asossiz taqchillik paydo bo'lishini, yordamga muhtoj muassasa va tashkilotlarni talab qilingan vositalar.

mablag'lar bilan ta'minlamalik uchun haqiqiy asos paydo bo'ladi. Sharhlanayotgan jinoyatning sodir etilishi davlat mablag'larini samarali, to'liq natija bilan va o'z o'rnida ishlatishga yo'l bermaydi. Buning natijasida aholining alohida qatlamlari orasida boqimandalik, norozilik kayfiyati shakllanadi, bu esa O'zbekistonda o'tkazilayotgan islohotlarning jamiyat tomonidan idrok qilinishiga salbiy ta'sir o'tkazadi, ularni obro'sizlantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 184¹-moddasiga ko'ra ushbu jinoyatlarning obyekt – qonun hujjatlari bilan belgilangan budjet mablag'laridan qonuniy foydalanish tartibi hisoblanadi.

Jinoyat Kodeksining 184¹ – moddasida nazarda tutilgan jinoyat quyidagi harakatlarda, ya'ni:

1) budjet mablag'larini budjetda yoki byudjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarning smetalarida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'llashda;

2) shunday muassasalar va tashkilotlarda xarajatlar qismi bo'yicha budjetdan ajratilgan mablag'larning limitlardan ortib ketishida;

3) shtat smeta intizomini buzishda ifodalanadi.

Jinoyat mazkur moddaning dispozisiya qismida nazarda tutilgan harakatlardan bittasi sodir etilgan paytdan e'tiboran tamom bo'lgan deb topiladi.

Budjet intizomini buzish predmeti deb, budjet mablag'lari, ya'ni davlat budjetiga kirgan va qonunda o'rnatilgan tartibda bu mablag'larni oluvchiga ajratilgan moddiy va pul mablag'lari tan olinishi lozim.

Budjet mablag'larini ajratish deganda, oluvchiga moddiy va pul mablag'larini bevosita yo'naltirish hamda unga tegishli bo'lgan vositalarni maqsadli ishlatish sharti bilan budjetga o'tkazishga ruxsat tushuniladi.

Davlat budjeti yoki uning qismi tarkibiga kirmaydigan *boshqa vositalar* budjet sifatida tan olinmasligi lozim, xususan, quyidagilar hisobiga shakllanadigan Budjet tashkiloti rivojlanish fondi mablag'lari bunga kirmaydi:

◆ budjet tomonidan rejali moliyalashtirish hisobidan tejalgan mablag'lar va hisobot choragining so'nggi ish kuni oxirida budjet tashkiloti hisobida qolgan (kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish

nazarda tutilgan vositalardan tashqari);

◆ budjet tashkiloti faoliyat sohasi bo'yicha tovar ishlab chiqarish (ish, xizmatni bajarish) va sotishdan olingan daromad;

◆ vaqtincha foydalanilmayotgan bino va boshqa davlat mulkini chet tashkilotlarga ijaraga berishdan olingan mablag'larning 50 foizi. Qolgan 50 foizini budjet tashkiloti mahalliy budjetlar daromadiga o'tkazadi;

◆ yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan budjet tashkilotiga ko'rsatilgan : ko'magi¹.

Budjet pul mablag'larining (shu jumladan davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larining) markazlashtirilgan jamg'armasi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori. shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi. Budjet respublika budjetiga va mahalliy budjetga bo'linadi.

Jinoyat *predmeti* sifatida budjet mablag'larining alohida turlari – budjetdan mablag' ajratish hisoblanib, ularning tushunchasi qonunchilikda beriladi. Xususan, “qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda Davlat budjetidan tashkilotlariga hamda boshqa budjet mablag'lari oluvchilarga ajratiladigan pul mablag'lari”² *budjetdan mablag' ajratish* deb topiladi.

Budjetda yoki budjetdan moliyalashtiriladigan muassasa yoki tashkilotlar smetasida nazarda tutilmagan chiqimlarga mablag'larni yo'naltirish deb, budjet mablag'larini sarflash navbatining o'rnatilgan tartibini buzish yoxud ularni maqsadga muvofiq bo'lmagan tarzda iste'mol qilish (masalan, past narxli va maishiy predmetlarni ishlab chiqarish uchun ajratilgan mashinasozlik asbob-uskunalarini ishlatish, yoxud quyi tashkilotlar ehtiyoji uchun ajratilgan orgtexnikani boshqaruv tashkilotlari uchun yo'naltirish) hisoblanadi.

Nafaqat pul mablag'laridan maqsadsiz foydalanish, balki *budjetning boshqa mablag'laridan maqsadsiz foydalanish* (masalan, xizmat-

¹ **Қаранг:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси томонидан 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли қарор билан тасдиқланган “Бюджет ташкилотларини маблаг билан таъминлаш Тартиби”.

² **Қаранг:** Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрдаги “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонуни, 3-модда. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002, 1-2-сонлар, 6-бет.

da foydalaniladigan turar-joy binosidan savdo nuqtasi sifatida foydalanish; quyi tashkilot uchun budjetdan ajratilgan mulkni yuqori turuvchi tashkilot uchun ajratish va hoka'zo) ham budjet mablag'larini nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'naltirish deb kvalifikatsiya qilish zarur.

Budjet mablag'laridan shaxsiy bo'yluk orttirish yoxud boshqa g'arazli maqsadlardan kelib chiqib, budjetda yoki smetada nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'naltirilganda, qilmish jinoyatlar majmuyi bo'yicha JK 184¹-moddasining 1-qismi va tegishli modda (masalan, o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon-toroj qilish) bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Budjet mablag'lari budjetda yoki budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarning smetalarida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'llanganda va tezkor tadbirlar sababli yuzaga kelmagan yo'nalishda sarflansa, *budjet mablag'laridan maqsadsiz foydalanish* deb tan olinadi.

Budjet mablag'larini budjetda yoki budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarning smetalarida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'llash amalda maqsadsiz foydalanilgan yoki xarajat qilingan paytdan boshlab *tugallangan* jinoyat deb tan olinishi lozim. Bu mablag'larni keyinchalik maqsadsiz foydalanish yoki yo'naltirish maqsadida taqsimlash esa, ishning muayyan holatlaridan kelib chiqib, sharhlanayotgan jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoxud uni amalga oshirishga suiqasd qilish deb kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Chiqim moddalari bo'yicha budjetdan mablag' ajratish limitidan oshib ketishi jinoyat subyektining faol harakatlarida ifodalanadi, ular ajratilgan budjet mablag'laridan maqsadli foydalanishda, ya'ni ulardan belgilangan navbat doirasida foydalanadi, lekin xarajatlarning bir guruhi doirasida rejalashtirilgan (limit) va amalda qilingan xarajatlar o'rtasidagi manfiy farqni shakllantirishda ifodalanadi.

Budjetdan mablag' ajratish xarajatlari limitini oshirishni tugallangan jinoyat deb tegishli guruhda rejalashtirilgan va amalda qilingan xarajatlar o'rtasida manfiy farq paydo bo'lgan paytdan hisoblanadi.

Budjet mablag'larini budjet yoki smetada nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'naltirishni budjetdan mablag' ajratish limitini oshirishdan farqlash lozim. Budjet mablag'larini yo'naltirish – bu tegishli budjet yoki smetada nazarda tutilmagan xarajatlarni mablag' bilan ta'minlashdir, budjet mablag'larini oshirish esa, tegishli budjet yoki

smetada nazarda tutilgan rejalashtirilgan va amalda qilingan xarajatlar o'rtasida manfiy farq paydo bo'lishini nazarda tutadi. Bundan tashqari, budget mablag'larini yo'naltirishda mazkur mablag'lar nafaqat pul mablag'larida, balki moddiy qadriyatlarda ham ifodalanishi mumkin, biroq budgetdan mablag' ajratishni amalga oshirishda jinoyat predmeti faqat pul mablag'lari bo'lishi mumkin.

Shtat-smeta intizomi buzilishi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi tomonidan belgilangan smetalarni hamda budget tashkilotlari va muassasalari xodimlarining shtat jadvali va tarifkatsiya ro'yxatlarini ishlab chiqish, tasdiqlash, o'zgartirish va ro'yxatga olish tartibiga rioya qilmaslikdir¹.

Aybdor harakatini budget intizomini buzish subyektini ma'muriy javobgarlikka tortgandan so'ng, JK 184¹-moddasining 1-qismi bo'yicha kvalifikatsiya qilish lozim, ya'ni JK 184¹-moddasi 1-qismi bo'yicha shaxsni javobgarlikka tortish uchun ma'muriy preyuditsiya talab qilinadi.

Budget intizomini buzish qonunda formal tarkibli qilmish sifatida ifodalangan, ya'ni budget intizomini buzish ijtimoiy xavfli qilmish deb tan olinishi uchun majburiy belgi sifatida oqibatning mavjudligi talab qilinmaydi. Biroq bu oqibatlar sud tomonidan har bir alohida holatda jazo tayinlashda hisobga olinadi.

JK 184¹-moddasi 1-qismi dispozitsiyasida nazarda tutilgan qilmishlardan biri sodir etilgan paytdan boshlab jinoyat *tugallangan* deb hisoblanadi.

Subyektiv tomondan tahlil sharhlanayotgan jinoyat to'g'ri qasd shaklidagi ayb bilan tavsiflanadi. Aybdor o'z qilmishlarining ijtimoiy xavfliligini anglaydi va uni sodir etishni xohlaydi.

Jinoyat *subyekt*i o'n olti yoshga to'lgan va budget mablag'larini taqsimlash hamda sarflash, shuningdek, shtat-smeta intizomiga rioya etilishi uchun mas'ul bo'lgan shaxsdir. Qonunchilikka muvofiq bunday shaxslar – budget tashkilotlarining rahbarlari va bosh buxgalterlari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tizimining vakolatlari

¹ Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan 1999 yil 3 sentyabrda 414-sonli qaror bilan tasdiqlangan "Budget tashkilotlarini mablag' bilan ta'minlash Tartibi", 38-band.

xodimlari, shu jumladan Moliya vazirligi rahbarlari va markaziy apparat xodimlari hisoblanadi¹.

Aybdor ma'muriy javobgarlikka tortilganidan so'ng, yana budjet intizomini buzsa, Jinoyat Kodeksining 184¹-moddasining 1-qismi bilan javobgarlikka tortiladi.

Budjet intizomini ko'p miqdorda buzish 184¹-moddaning 2-qismida juda ko'p miqdorda buzish esa 184¹-moddaning 3-qismida ko'rsatilgan jinoyat uchun javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Yetkazilgan zarar hajmini baholash budjet tashkilotining budjeti yoxud smetasida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'naltirgan budjet mablag'larini, budjetdan mablag' ajratishni oshirishni yoki bir moliyaviy yil chegarasida shtat-smeta intizomini buzish natijasida olingan umumiy summa asosida amalga oshiriladi. Miqdorni aniqlashda boshqa moliyaviy yil davrida asossiz sarflangan mablag'lar hisobiga olinmasligi lozim (masalan, ikki yil ichida asossiz sarflangan vositalarning umumiy summasini ko'p miqdor sifatida tan olish mumkin emas – har bir moliyaviy yil uchun avvalgi yoki keyingi yil bilan qo'shilmaydigan o'z miqdori belgilanishi lozim). *Moliyaviy yil* deganda, 1-yanvardan 31-dekabr kuni oxirigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oluvchi davrni tushunish lozim². Shuni ham qayd etish lozimki, tashkilot budjeti yoki smetasida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo'naltirilgan va pul mablag'larida emas, balki mulk shaklida ifodalangan budjet mablag'lari miqdorini aniqlashda tegishli smeta yoxud budjetda ko'rsatilgan mulkning narxidan kelib chiqish lozim.

Qonunda budjet intizomini buzishning alohida shakli sifatida budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlar to'lovi uchun pul mablag'lari berishni asossiz ravishda kechiktirilganligi hisoblanadi.

Ushbu moddaning 4-qismi budjetdan moliyalanadigan muassasa va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlar to'lovi uchun pul mablag'lari berishning bank

¹ **Қараиғ:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли қарор билан тасдиқланган "Бюджет ташкiлотларини маблаг билан таъминлаш Тартиби", 37-банд.

² **Қараиғ:** Ұша жойда. 3-модда. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002, 1-2-сонлар, 6-бет.

rahbarlari va boshqa mansabdor shaxslari tomonidan asossiz ravishda kechiktirilishida ifodalanadi.

Pul mablag'lari berishni kechiktirish deganda, budget tashkiloti va muassasalari kabi oluvchilarga pul mablag'lari muddatida to'liq yoki qisman o'tkazib berilmasligini tushunish lozim. Bunda shuni qayd etish lozimki, ish haqi, nafaqa, stipendiya va ularga tenglash-tirilgan boshqa to'lovlar bo'yicha pul mablag'larini berish muddati jamoa kelishuvlari, Hukumat qarorlari, vazirliklar buyruqlari, Markaziy bank yo'riqnomalari bilan belgilanadi. Shu munosabat bilan har bir alohida holatda mablag'lar to'lanishi shart bo'lgan muddat aniqlanadi.

Shuni qayd etish lozimki, pul mablag'larini muddatida o'tkazib berish to'liq yoki qisman bo'lishi mumkin, ya'ni bu bank budget tashkiloti yoxud muassasasiga beriladigan mablag'larning qismi dastlab berilgan-berilmaganligi bilan bog'liqdir. Xususan, agar pul mablag'larining bir qismi berilgan bo'lsa, muddatidan qisman o'tkazib berish deb hisoblanadi, agar muddatidan o'tkazib berish to'liq sum-maga teng bo'lsa, unda to'liq muddatidan o'tkazib berish hisoblanadi. Muddatidan o'tkazib berish xususiyati qilmishni kvalifikatsiya qilish-ga ta'sir qilmaydi, biroq sud tomonidan jazo tayinlashda hisobga olinishi lozim.

Jinoyat budjetdan moliyalanadigan muassasa va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va boshqa xarajatlar to'lovi uchun pul mablag'lari berish asossiz ravishda kechiktirilgan paytdan tamom bo'lgan deb topiladi.

JK 184¹-moddasining 4-qismida aybdor ma'muriy jazoga tortilganidan keyin jinoyatni sodir qilsagina jinoiy javobgarlik vujudga keladi. Budget intizomini buzish jinoyati qasddan sodir etiladi.

184¹-moddaning 1, 2, 3-qismlari bo'yicha 16 yoshga to'lgan va budget intizomini buzgan shaxs, 4-qismi bo'yicha esa pul mablag'larini berish haqida qaror qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan rahbarlar yoki boshqa mansabdor shaxslar javobgar bo'lishlari mumkin.

2-§. Xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlik

Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish uchun jinoiy javobgarlik. 1996-yil 26-aprelda O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunni qabul qilish bilan bu sohadagi huquqiy masalalar tartibga solingan.

Ushbu jinoyat shaxsning xo'jalik faoliyati sohasidagi manfaatlari, shuningdek, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga qarshi qaratilgan tajovuzlarda ifodalanadi.

Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish jinoyati tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish natijasida iste'molchilarning badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilishida ifodalanadi.

Mahsulot chiqarish deganda, biron-bir mahsulotni buyurtmachi yoki iste'molchiga topshirish yoki jo'natish tushuniladi. *Sotish* deganda, tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotish nazarda tutiladi.

Tahlil qilinayotgan modda bo'yicha javobgarlik sifatsiz mahsulotni tovar bozoriga chiqarish yoki sotish natijasida badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilgan hollardagina vujudga keladi.

Sifatsiz mahsulot deganda, davlat standarti talablariga, me'yoriy normalarga javob bermaydigan va sifat sertifikatiga ega bo'lgan mahsulotlar tushuniladi. Mahsulot har qancha sifatsiz bo'lsada, o'rtacha og'ir yoki og'ir tan jarohati yetkazish xususiyatiga ega bo'lmasa, Jinoyat Kodeksining 186-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning predmeti bo'la olmaydi. Unday holda bunday qilmishni sodir qilgan shaxslarga ma'muriy, intizomiy va boshqacha choralar ko'riladi.

Ushbu jinoyatning *predmeti* sifatida har qanday oziq-ovqat mahsulotlari nazarda tutilgan. Lekin jinoiy javobgarlik yuzaga kelishning sharti sifatida jinoiy oqibat yuz bergan bo'lishi kerak, qilmishni bevosita ushbu modda bilan kvalifikatsiya qilish uchun jinoiy oqibat kelib chiqqan bo'lishi shart¹.

Tovar bozoriga sifatsiz mahsulotni chiqarish yoki sotish natijasida fuqarolarning sog'lig'i uchun mazkur moddada ko'rsatilgan oqibatlar kelib chiqmasa, jinoiy javobgarlik ham bo'lmaydi. Biroq

¹ Ф.Тоҳиров. Сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш учун жиноий жавобгарлик. "Қонун ҳимоясида" 2000 йил, 2-сон, 42 бет.

“Iste’molchilarning huquqlarini himoya qilish to’g’risida”gi qonunning 20-moddasiga muvofiq, tovar (ish, xizmat)ning tuzilishi, ishlab chiqarilishi, tarkibidagi boshqa nuqsonlari, shuningdek, iste’molchining hayoti, sog’lig’i yoki mol-mulkinging xavfsizligini ta’min eta olmaydigan materiallar, uskunalar, asbob-anjomlar, moslamalar yoki boshqa vositalar qo’llanilishi oqibatida iste’molchining hayotiga, sog’lig’i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) tomonidan qoplanishi lozim.

Sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) bilan shartnoma munosabatlariga kirishgan, kirishmaganligidan qat’iy nazar, har qanday iste’molchi tovar (ish, xizmat)ning nuqsoni tufayli yetkazilgan zararining qoplanishini talab qilish huquqiga ega.

Iste’molchining hayoti, sog’lig’i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar, agar u normativ hujjatlarda nazarda tutilgan tovarning xizmat (yaroqlik) muddati mobaynida, bunday muddat belgilanmagan taqdirda esa, tovar ishlab chiqarilgan (ish, xizmat qabul qilingan) paytdan e’tiboran o’n yil mobaynida yuzaga kelgan bo’lsa qoplanishi lozim.

Sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) bartaraf qilib bo’lmaydigan kuch yoki foydalanish, uni saqlash yoxud tashishning belgilangan qoidalari iste’molchi tomonidan buzilishi tufayli zarar yetkazilganligini isbotlasa, u javobgarlikdan ozod qilinadi.

Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish qasddan sodir etiladi, kelib chiqqan oqibatlar (sog’liqqa zarar yetkazilishi, odamlar o’limi) borasida esa shaxsning aybi ehtiyotsizlikda ifodalanadi.

O’zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 186-moddasi 1-qismiga ko’ra, tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish badanga o’rtacha og’ir yoki og’ir shikast yetkazilishiga sabab bo’lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Ushbu moddaning 2-qismida odamning o’limiga sabab bo’lgan sifatsiz mahsulotni chiqarganlik yoki sotganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan. Unga ko’ra shaxs uch yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Tahlil qilinayotgan moddaning 3-qismida sifatsiz mahsulot chiqarganlik yoki sotganlik natijasida:
odamlar o’limiga;

boshqa og‘ir oqibatlarining yuzaga kelganligi uchun javobgarlik nazarda tutilgan.

Boshqacha og‘ir oqibatlar deganda, ikki yoki undan ortiq shaxsning badaniga o‘rtacha og‘ir yoki og‘ir shikast yetkazilishi sog‘liqqa zarar yetkazish, odamlarning yalpi zaharlanishi va boshqalar tushuniladi. Unga ko‘ra shaxs yetti yildan o‘n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug‘ullanganlik uchun jinoiy javobgarlik. Mazkur jinoyat qonunda belgilab qo‘yilgan ro‘yxatdan o‘tish va savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug‘ullanish tartibini buzishda namoyon bo‘ladi.

Jinoyatning *ijtimoiy xavfliligi* uni sodir etish tadbirkorlik faoliyatining noqonuniy yoki yashirin iqtisodiyot sohasiga o‘tib ketishidan, demakki, davlat nazorati doirasidan chiqishi bilan bog‘liq. Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug‘ullanishda subyektlar budjet va budjetdan tashqari fondlarga majburiy to‘lovlardan bo‘yin tovlashadi, sifatsiz tovar realizatsiyasi uchun sharoit paydo bo‘ladi.

Jinoyat nazorat qilinmaydigan foyda (daromad) olish maqsadida belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tishdan bo‘yin tovlab, savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug‘ullanishda ifodalanadi.

Savdo faoliyati – naqd pulga, naqd pulsiz tovar, ish, xizmatlarni sotish bilan bog‘liq faoliyat.

Faoliyat savdo faoliyati sifatida tan olinishi uchun quyidagi belgilar mavjud bo‘lishi lozim:

a) subyekt sotiladigan tovarlar, ishlar, xizmatlarga nisbatan mulk huquqiga ega bo‘lish lozim;

b) tovarni realizatsiya qilish haq evaziga amalga oshirilishi lozim, ya‘ni tovarlar, ishlar, xizmatlar uchun ma‘lum moddiy qiymatga ega ashyo olinishi lozim.

Yuqorida qayd etilgan belgilarning birontasi bo‘lmasa, faoliyat savdo faoliyati sifatida tan olinishi, masalan, subyekt mulk huquqiga ega bo‘lmagan (masalan, mulk unga ijara bitimi asosida berilgan bo‘lsa) mulkni tekinga berishi yoki sotishi mumkin emas. Savdo faoliyati sifatida tovar, ish, xizmatni har qanday evazli to‘lov berish, shu jumladan nafaqat pul mablag‘lari, balki boshqa mulk bilan berish, ya‘ni barter bitimi tushuniladi. Tovarining (eksport va import bitimlar

asosida) O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasini bosib o'tishi ham faoliyatni savdo sifatida kvalifikatsiya qilishga ta'sir qilmaydi.

Vositachilik faoliyati muassasa, korxonalar, tashkilot va fuqarolar uchun tovar yoxud boshqa predmetlarni sotib olishga yoki realizatsiya qilishga ko'maklashish yoki bunday majburiyatlarni o'z zimmasiga olish hamda tomonlar o'rtasida bitimlar tuzishda ko'maklashish yoxud boshqa vositachilik harakatlaridan iborat. Boshqacha aytganda, vositachilik faoliyati bitim asosida, pul va natura shaklida ifodalanadigan haq evaziga boshqalar foydasiga vositachilik xizmatlarini ko'rsatish deb tan olinadi¹. Sharhlanayotgan modda ma'nosida vositachilik faoliyatini haq evaziga amalga oshirish zaruriy shart bo'lishi lozim va pul shaklida ham, natura shaklida ham ifodalinishi mumkin (masalan, realizatsiya qilingan tovar miqdoridan kelib chiqib muayyan foizlarni olish). Agarda boshqa tomon vositachi amalga oshirgan harakatlarni ochiq yoki ko'zlangan (masalan, vositachi ko'rsatgan xizmatlar natijasini qabul qilish) shaklda ifodalangan qo'llab-quvvatlash bo'lmasa, vositachilik faoliyati ham bo'lmaydi.

Mazkur jinoyat savdo yoxud vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektning qonun talab qilgan ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlashga yo'naltirilgan faol harakatlarida ifodalanadi.

Mazkur modda ma'nosida *bo'yin tovlash* – bu amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq, vakillik organiga faoliyatini ro'yxatdan o'tkazish yoki uni tiklash yoxud o'zgartirishni so'rab murojaat etishga majbur bo'lsa-da, lekin qasddan buni bajarmaydi, yoki bila turib o'zining murojaatini ko'rib chiqishni imkonsiz qilib qo'yadi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga muvofiq, tadbirkorlik doirasida amalga oshirilayotgan savdo yoki vositachilik faoliyati majburiy davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim. Qonun fuqarolik huquqiy xususiyatga ega bo'lgan bir marotabali bitimlarni tuzish uchun tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tishni talab qilmaydi. Mehnat bitimiga (kontrakt) muvofiq, majburiyatlarni bajarish savdo

¹ Ушбу хулоса Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 5 октябрда 1416-сон билан рўйхатга олинган “Ўзбекистон Республикасида чет эллик юридик шахсларни даромад (фойда)ларини солиққа солиш тартиби тўғрисида”ги Йўриқнома (янги таҳрири)нинг таҳлиидан келиб чиқади.

yoki vositachilik faoliyati hisoblanmaydi. Qonunchilik yoki huquqiy anʼanalarga muvofiq, kasbiy (xususiy) amaliyotning baʼzi bir turlari maxsus roʻyxatdan oʻtishni talab qilmaydigan deb tan olinadi. Masalan, xususiy amaliyotga ega notarius, advokat va hokaʼzolaridan qoʻshimcha roʻyxatdan oʻtish talab qilinmaydi. Shu bilan birga, baʼzi tovarlar, ishlar va xizmatlarga nisbatan (masalan, taʼlim boʻyicha, tibbiyot boʻyicha xizmatlar) amalga oshiriladigan savdo yoki vositachilik faoliyati roʻyxatdan oʻtkazilishi shart. Oʻz mazmuni boʻyicha gʻayriqonuniy boʻlgan faoliyat, masalan, fohishalik, narkotik moddalar savdosi roʻyxatga olinmaydi va savdo yoki vositachilik faoliyati hisoblanmaydi. Ularning amalga oshirilganligi uchun Jinoyat Kodeksida boshqa moddalar boʻyicha javobgarlik nazarda tutilgan.

Savdo va vositachilik faoliyati bilan shugʻullanadigan shaxslarni qonunchilikka muvofiq roʻyxatga olishga vakolatli organ hamda sud roʻyxatga olinganlikni toʻxtatib qoʻyishi yoki umuman bekor qilishi mumkin. Bunday holatlarda savdo yoki vositachilik faoliyatini davom ettirish gʻayriqonuniy savdo yoki vositachilik faoliyatini amalga oshirish deb topilishi lozim. Roʻyxatga olingan shaxs uchun yoxud savdo va vositachilik faoliyatlaridan boshqa faoliyat turlarini amalga oshirish uchun roʻyxatdan oʻtib, savdo yoki boshqa vositachilik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslarning harakatlarini JK 188-moddasi boʻyicha kvalifikatsiya qilish lozim.

Qonunga xilof ravishda savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shugʻullanish deganda, nazorat qilinmaydigan foyda (daromad) olish maqsadida qonunda belgilangan tartibda roʻyxatdan oʻtmasdan shunday faoliyatni amalga oshirish tushuniladi. Shuningdek, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 6-maydagi 154-sonli «Jismoniy shaxslar tomonidan Oʻzbekiston Respublikasi hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish toʻgʻrisida»gi qaroriga koʻra 2002y-il 1-iyundan boshlab tijorat faoliyati uchun moʻljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslar uchun ularni yuridik shaxs tashkil etmasdan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish, ulgurji va chakana savdo qilish huquqi bilan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida belgilangan tartibda majburiy roʻyxatdan oʻtkazish va mazkur qarorning 1-bandiga muvofiq, yuridik shaxs tashkil etmasdan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish, ulgurji va chakana savdo qilish huquqi bilan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida belgi-

langan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan jismoniy shaxslar tomonidan olib kelingan tovarlarni sotish tovarlarning O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilganligini va bojxona to'lovlari to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo'lgan taqdirda amalga oshirish mumkinligi belgilab qo'yilgan.

Ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlash – subyektning ro'yxatdan o'tish to'g'risidagi murojaatini ko'rib chiqishni imkonsiz qilib qo'yadigan harakatlarni amalga oshirishida ifodalanishi mumkin. Bu subyekt shunday harakatlarni amalga oshiradiki, natijada murojaatni ko'rib chiqish mumkin bo'lmay qoladi.

Murojaatni ko'rib chiqishning imkonsizligi deganda, kelib tushgan ariza bo'yicha vakolatli organning tegishli qarorni qabul qila olmaganligiga sabab bo'lgan obyektiv mavjud vaziyatni tushunish lozim. Ko'rib chiqishning imkonsizligi murojaatni yo'qotish, unda noto'g'ri ma'lumotlar berish, belgilangan davlat bojini to'lamaslik, murojaatni tushunish qiyin bo'lgan shaklda bayon etish va hoka'zo harakatlar bo'lishi mumkin. Shuni nazarda tutish lozimki, murojaatni ko'rib chiqishning imkonsizligi faqat aybdor ongida mavjudligi bilan emas, balki obyektiv holatlar bilan ham tavsiflangan bo'lishi lozim.

Ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlash aybdor savdo yoki vositachilik faoliyatini amalga oshirishni boshlagan paytdan *tugallangan* hisoblanadi.

Shu bilan birga, qilmish ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin ancha miqdorda sodir etilsa, jinoiy jazolanishi taqa'zo etiladi. Bunda shuni qayd etish lozimki, miqdorni subyekt ro'yxatdan o'tmasdan savdo yoki vositachilik faoliyati natijasida olgan foydaning haqiqiy summasiga asosan belgilash zarur, biroq bunda uning mazkur faoliyatni amalga oshirishida qilgan xarajatlarini ham hisobga olish lozim.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 188-moddasi 1-qismiga ko'ra, aybdor ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin ham yuqoridagi qilmishni sodir etsa, mazkur moddaning ko'rib chiqilayotgan qismi bo'yicha jinoiy javobgar bo'ladi. Mazkur jinoyat aybning qasd shakli bilan sodir etiladi. Jinoyatni sodir etish maqsadi nazorat qilinmaydigan foyda (daromad) olish jinoyatining zaruriy belgisi hisoblanadi.

Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug'ullangan, 16 yoshga to'lgan har qanday shaxs javobgarlikka

tortilishi mumkin. Mazkur jinoyat subyekting maxsus belgisi – u savdo yoki vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxsligidir. Tegishli tartibda ro'yxatdan o'tmasdan ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirayotgan shaxsning harakatlarini sharhlanayotgan modda bo'yicha kvalifikatsiya qilish mumkin emas. Bunday holatda shaxs harakatlari tegishli belgilar mavjud bo'lganda boshqa moddalar bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi shart.

O'zbekiston Respublikasi JKning 188-moddasi 1-qismiga ko'ra, nazorat qilinmaydigan ancha miqdorda foyda (daromad) olish maqsadida belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlab, savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug'ullanish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa, uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilib, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda ro'yxatdan o'tishning belgilangan tartibini buzgan holda shug'ullanish, xavfli residivist tomonidan, ko'p miqdorda yoki bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo'lsa aybdor JK 188-moddasi 2-qismi bilan javobgar qilinadi. Unga ko'ra shaxs uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilinib, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Mazkur moddaning 3-qismida juda ko'p miqdorda yoki uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug'ullanganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan. Bunday jinoyat uchun aybdor uch yilgacha muddatga muayyan huquqdan mahrum qilinib, eng kam oylik ish haqining uch yuz baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Shaxs savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug'ullana turib, xaridorlar yoki buyurtmachilarni aldasa, uning qilmishlari O'zbekiston Respublikasi JK 187, 188-moddalari bo'yicha jinoyatlar jami tariqasida javobgar qilinadi.

Savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik. Mazkur jinoyat fuqarolarning manfaatlari, mulk

shaklidan qat'iy nazar savdo korxonalari, umumiy ovqatlanish korxonalarining normal faoliyatini yuritilishiga xilof harakatlarda ifodalanadi.

Jinoyat savdo va xizmat ko'rsatish qoidalarini buzishda namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1996-yil 15-martdagi "Savdo sohasidagi jinoyatlar va boshqa huquqbuzarliklarga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 9-sonli Plenum qarorida, Jinoyat Kodeksining 189-moddasi va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 164 va 168-moddalarida javobgarlik nazarda tutilgan *savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish* deganda, savdo va xizmat ko'rsatish sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan O'zbekiston Respublikasi qonunlarining buzilishi tushunilmog'i lozimligi qayd qilingan.

Bunda "sud aybdor tomonidan aynan qaysi savdo qoidalari buzilganligini ko'rsatishi shart"¹, deb tushuntirish berilgan. Jinoyatni kvalifikatsiya qilishda har bir aybdor tomonidan qaysi qoida, shu qoidalarning qaysi bandi buzilganligini aniqlash zarur. Masalan, 1995-yil 15-fevralda qabul qilingan "Aholi bilan pullik hisob-kitoblarni amalga oshirishda nazorat kassa mashinalarini majburiy qo'llanish tartibi to'g'risidagi Nizom"ga muvofiq, har bir savdo shaxobchasida kassa apparati o'rnatilgan bo'lishi kerak. Uning yo'q ekanligi savdo qoidalarini buzish hisoblanadi.

Jinoyat Kodeksining 189-moddasi 1-qismiga ko'ra, ya'ni savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik xuddi shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin yuzaga keladi.

Jinoyat Kodeksining 189-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan jinoyat savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarining biror-bir bandi buzilgan paytdan e'tiboran *tamom bo'lgan* deb topiladi.

Savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish qasddan sodir etiladi. Jinoyatning motivi va maqsadi uni kvalifikatsiya qilishda ahamiyatga ega emas.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами (1991-1997), 1-жилд, 7, Шарқ, 1997, 97-бет.

Savdo yoki xizmat ko'rsatish sohasida ishlovchi va 16 yoshga to'lgan har qanday shaxs ushbu jinoyat bo'yicha javobgarlikka tortilishi mumkin.

Ko'rib chiqilayotgan moddaning 2-qismida ko'p miqdorda sodir etilsa, shuningdek, savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish xavfli residivist tomonidan yoki ilgari ushbu kodeksning 188 yoki 190-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs tomonidan yoxud bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravaridan uch yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Jinoyat Kodeksining 189-moddasi 3-qismida savdo yoki xizmat ko'rsatish juda ko'p miqdorda sodir etilganligi uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo'lib, aybdor eng kam oylik ish haqining uch yuz ellik baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Agar savdo va xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish tovlamachilik yo'li bilan sodir etilgan bo'lsa, aybdorning qilmishlari, 165 va 189-moddalar bilan yuqorida aytilganidek, jinoyatlar jami bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 20-avgustdagi 295-sonli «Litsenziyalashni bekor qilish hamda iste'mol tovarlarini olib kelish va O'zbekiston Respublikasining ichki bozorida sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga ko'ra, 2002-yil 1-oktabrdan boshlab yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tijorat faoliyati uchun O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga barcha iste'mol tovarlari olib kelinishiga amaldagi qonun hujjatlariga binoan majburiy tartibda muvofiqlik sertifikatini taqdim etilgan taqdirda yo'l qo'yilishi, 2002-yil 1-sentabrdan boshlab yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan iste'mol tovarlari tuzilgan shartnomalar asosida faqat o'zining rasmiy e'lon qilingan distribyutorlariga, shuningdek, nazorat kassa mashinalaridan majburiy foydalanilgan taqdirda turg'un savdo shoxobchalari orqali chakana savdo qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslarga ulgurji sotilishi, import iste'mol tovarlarini olib kelish va ularni ulgurji sotish bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar ro'yxatdan o'tkazish va bojxona rasmiylashtiruvda o'zining rasmiy distribyutorlari ro'yxatini taqdim

etishi shartligi, ulgurji savdo subyektlarining distribyutorlari nazorat kassa mashinalari bilan jihozlangan turg'un savdo shoxobchasiga ega bo'lishlari kerakligi, iste'mol tovarlari qonun hujjatlariga muvofiq yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan faqat naqd pulsiz hisob-kitob qilish shaklida ulgurji sotilishi belgilab qo'yilgan.

Mazkur qarorga ko'ra, yuridik va jismoniy shaxslarning o'zlarining rasmiy distribyutorlari sifatida e'lon qilinmagan, shuningdek, nazorat kassa mashinalari bilan jihozlangan turg'un savdo shoxobchalariga ega bo'lmagan jismoniy shaxslarga iste'mol tovarlarini ulgurji sotishi taqiqlanib, 2002-yil 1-sentabrdan boshlab respublikaning buyum bozorlarida import iste'mol tovarlari faqat yuridik shaxs tashkil etmasdan yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan va eksport-import operatsiyalarini hamda chakana savdoni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan jismoniy shaxslar tomonidan respublika hududiga tovarlar ular tomonidan olib kelinganligini, muvofiqlik sertifikatlarini, bojxona to'lovlari va qat'iy belgilangan soliq to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo'lgan taqdirda sotilishiga belgilangan tartibda yo'l qo'yilishi va bunda ular tomonidan iste'mol tovarlarini nazorat kassa mashinalari qo'llanilmasdan sotishga ruxsat berilishi belgilangan.

Faoliyat bilan litsenziyasiz shug'ullanganlik uchun jinoiy javobgarlik. O'zbekiston Respublikasining 2000yil 25-mayda qabul qilingan "Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi qonunning 4-moddasida litsenziyalash sohasini davlat tomonidan tartibga solinishi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hamda litsenziyalovchi organlar tomonidan amalga oshirishi ko'rsatib o'tilgan.

Faoliyat turlarini amalga oshirish uchun faoliyatning litsenziyalanadigan turlarini aniqlash lozim. "Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi qonunning 7-moddasida litsenziyalanadigan faoliyat turlari belgilangan. Bular jumlasiga, amalga oshirilishi fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga, sog'lig'iga, jamoat xavfsizligiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan hamda tartibga solib turilishi litsenziyalashdan tashqari usullar bilan amalga oshirilishi mumkin bo'lmagan faoliyat turlari kiradi. Amalga oshirilishi uchun litsenziya talab qilinadigan faoliyat turlari qonunlar bilan belgilanadi.

Korxonaning litsenziya olinishi kerak bo'lgan faoliyatiga ruxsatnoma berish va bunday ruxsatnomani haqiqiy emas, deb topish tartibi

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilandi¹. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1994-yil 18-aprelda qabul qilingan qarorining ilovasida mulkchilikning barcha shaklidagi korxonalar, tashkilotlar), shu jumladan chet el korxonalari va qo'shma korxonalar faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosidagina shug'ullanishga haqli bo'lgan faoliyat turlarining ro'yxati berilgan. Masalan, portlovchi va zaharli moddasi hamda bunday moddalarni qo'llagan holda boshqa buyumlar yaratish, ishlab chiqarish, ularni tashish va sotish, ov va sportga mo'ljallangan o'q otar qurollari va uning o'q dorilarini, shuningdek, tig'li qurollar (milliy pichoq turlaridan tashqari) ishlab chiqarish, ularni ta'mirlash va sotish, qimorxonalar tashkil etish, lotereyalar va shunga o'xshash tadbirlar o'tkazish uchun albatta litsenziya olinishi lozim². Qonunda mustahkamlab qo'yilganidek, mazkur jinoyat tadbirkorlik bilan shug'ullanishni amalga oshirilishini tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlarga qaratilgan tajovuzda namoyon bo'ladi.

Jinoyat litsenziya olinishi lozim bo'lgan faoliyat bilan maxsus ruxsatnoma olmasdan shug'ullanishda ifodalanadi, ya'ni bu jinoyat formal tarkibli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Savdo sohasidagi jinoyatlarga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi qarorida "amaldagi qonunlarga muvofiq, savdo faoliyatining ayrim turlari bilan shug'ullanish uchun maxsus ruhsatnoma (litsenziya) talab qilinadi. Bunday ruxsatnomaning yo'qligi, aybdor muqaddam shunday harakatlar uchun bir yil mobaynida Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 176-moddasi bilan ma'muriy javobgarlikka tortilgan bo'lsa, Jinoyat Kodeksining 190-moddasi bo'yicha javobgarlikni yuzaga keltiradi. Agar bunda aybdorning savdo faoliyatini faqat ruxsatnoma (litsenziya)siz amalga oshiribgina qolmay, balki ro'yxatdan o'tishdan ham bo'yin tovlaganligi aniqlansa uning harakatlari Jinoyat Kodeksining 188 va 190-moddalari bilan jinoyatlar jami bo'yicha kvalifikatsiya qilinmog'i lozim" deb tushuntiriladi.

Ushbu modda ma'muriy preyuditsiyaga ega. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 190-moddasi 1-qismi

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлари тўплами. Т. 1992, 48-бег.

² Ўзбекистоннинг янги қонунлари тўплами. Т. 1996 йил, 10-сон. 98-99 бетлар.

bo'yicha jinoiy javobgarlik litsenziya olinishi shart bo'lgan faoliyat bilan maxsus ruxsatnoma olmasdan shug'ullangan shaxsga nisbatan ma'muriy jazo choralari qo'llanilganidan keyin sodir etilgan hollardagina yuzaga keladi. Faoliyat bilan litsenziyasiz shug'ullanish jinoyati qasddan sodir etiladi.

Jinoyatning motiv va maqsadi har xil bo'lishi mumkin, ammo ular qilmishning kvalifikatsiyasiga ta'sir ko'rsatmaydi.

Mazkur jinoyat bo'yicha 16 yoshga to'lgan har qanday shaxs javobgarlikka tortilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 190-moddasi 1-qismiga ko'ra, shaxs litsenziya olishi shart bo'lgan faoliyat bilan ruxsatnoma olmasdan shug'ullanish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining yigirma besh baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha muddatga axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Ushbu qilmishni xavfli residivist yoxud bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etishi faoliyat bilan litsenziyasiz shug'ullanish uchun javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat hisoblanadi. Unga ko'ra shaxs Jinoyat Kodeksining 190-moddasi 2-qismiga ko'ra eng kam oylik ish haqining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi. Mazkur jinoyatni kvalifikatsiya qilishda faoliyat bilan litsenziyasiz shug'ullangan shaxs soliqlarni to'lashdan ham bo'yin tovlagan bo'lsa, uning harakatlari O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 190 va 184-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni tashkil qilib jinoyatlar jami tariqasida jazo tayinlanadi.

Raqobatchini obro'sizlantirganlik uchun jinoiy javobgarlik.

Raqobatchini obro'sizlantirish jinoyati xo'jalik yurituvchi subyektlarning tovar bozorida qonuniy raqobat qilishni tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlarga qarshi qaratilgan tajovuzlarida ifodalanadi.

Jinoyat bosma yoki boshqacha usulda ko'paytirilgan matnlar yoki ommaviy axborot vositalari orqali xo'jalik yurituvchi subyektning ishbilarmonlik nufuziga putur yetkazish maqsadida bila turib yolg'on, noaniq yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlarni tarqatish harakatlari orqali sodir etilishi mumkin.

Bila turib yolg'on ma'lumotlarni tarqat'ish deganda, ommaviy bosma yoki boshqacha usulda ko'paytirilgan matnlarda yoxud ommaviy axborot vositalari orqali yolg'on, noaniq yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlarni oshkor qilishni tushunish lozim. Agar ma'lumotlar haqiqatga to'liq mos kelmasa, *yolg'on* ma'lumotlar hisoblanadi. *Noaniqlik* ma'lumotlarning haqiqatga qisman muvofiqligini bildiradi. *Buzib ko'rsatilgan ma'lumotlar* – amaldagi ma'lumotlarga mos bo'lmagan ma'lumotlar bo'lishi mumkin.

Bosma usulda ko'paytirish deganda, bosmaxona usuli bilan ko'paytirilgan ma'lumotlarni tushunish lozim. *Boshqacha usulda ko'paytirish* deganda, ma'lumotlarni boshqacha har qanday usulda ko'paytirishni (kserokopiya orqali, fotosuratga olish orqali, turli matn yozish mashinalaridan, kompyuterlardan foydalanish orqali, qo'l bilan yozish orqali va hoka'zolari) tushunish lozim.

Jinoyat bosma yoki boshqacha usulda ko'paytirilgan matnlarda yoki ommaviy axborot vositalari orqali bila turib yolg'on, noaniq yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlar oshkor qilingan paytdan e'tiboran, ya'ni ular o'zga shaxslarga ma'lum bo'lgan paytdan *tamom bo'lgan* deb topiladi.

Ushbu jinoyat to'g'ri qasd bilan sodir etiladi. Aybdor yolg'on, noaniq yoki buzib ko'rsatilgan axborotni tarqatayotganini oldindan biladi.

Jinoyatni sodir etishdan maqsad – xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishbilarmonlik nufuziga putur yetkazish bo'lib, subyektiv tomonining zaruriy belgisi hisoblanadi. Bunday ma'lumotlarni tarqatgan shaxs xo'jalik yurituvchi subyektining ishbilarmonlik nufuziga putur yetkazishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan bo'lsa, uning harakatlarida mazkur jinoyat tarkibi bo'lmaydi.

Ushbu jinoyat bo'yicha 16 yoshga to'lgan har qanday aqli raso shaxs javobgarlikka tortilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 192-moddasiga ko'ra, shaxs ushbu jinoyatni sodir etganligi uchun, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Nazorat savollari

1. O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zid ravishda tuzilgan bitimlar haqida tushuncha bering.
2. Soxta tadbirkorlikning belgilari qanday va jinoiy javobgarlik turlarini tushuntiring.
3. Soliq va boshqa to'lovni to'lashdan bo'yin tovlash jinoyati nimalarda ifodalanadi?
4. Sifatsiz mahsulot chiqarish oqibatida yalpi zaharlanish sodir bo'lsa qanday jazo choralari belgilanadi?
5. Savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish deganda qanday harakatlar nazarda tutiladi?
6. Raqobatchini obro'sizlantirishi jinoyati qanday harakatlar orqali amalga oshiriladi?

XVII bob. XO‘JALIK NIZOLARINI HAL ETISH

1-§. Xo‘jalik nizolari tushunchasi va ularning kelib chiqish asoslari

Xo‘jalik nizolari deganda, har qanday yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari yoxud qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarining buzilishi natijasida ular o‘rtasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar tushiniladi.

Bu nizolar iqtisodiyot sohasidagi yuridik shaxslar, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar o‘rtasidagi fuqaroviy, ma‘muriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadi.

Xo‘jalik nizolarini quyidagi turlarga bo‘lish mumkin:

- tuzilishi qonunda nazarda tutilgan shartnoma yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchiliklar yoki shartnoma yuzasidan kelib chiqqan bo‘lib, hal etish uchun xo‘jalik sudiga topshirish haqida taraflar o‘zaro kelishgan ixtiloflar;

- shartnoma shartlarini o‘zgartirish yoki shartnomani bekor qilish haqidagi nizolar;

- mulk huquqini tan olish to‘g‘risidagi nizolar;

- majburiyatlar bajarilmaganligi yoki tegishli darajada bajarilmaganligi to‘g‘risidagi nizolar;

- mulkdor yoki mulkning boshqa qonuniy egasi tomonidan mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish to‘g‘risidagi nizolar;

- mulkdorning yoki mol-mulkning boshqa qonuniy egasining huquqlari egalik qilishdan mahrum etish bilan bog‘liq bo‘lmagan holda buzilganligi to‘g‘risidagi nizolar;

- yetkazilgan zararni qoplash to‘g‘risidagi nizolar. Bu turdagi nizolar davlat organlari, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g‘ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi yoki fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari tomonidan qonun hujjatlariga muvo-

fiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida yetkazilgan zarar bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin;

- sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini himoya qilish to'g'risidagi nizolar;

- davlat organlari va fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish organlarining qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan, tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjatlarini (butunlay yoki qisman) haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi nizolar;

- undirish so'zsiz (akseptsiz) tartibda amalga oshiriladigan ijro hujjatini yoki boshqa hujjatni ijro etilishi mumkin emas deb topish to'g'risidagi nizolar;

- davlat ro'yxatiga olishni rad etganlik yoki belgilangan muddatda davlat ro'yxatiga olishdan bosh tortganlik ustidan berilgan shikoyatlar bilan bog'liq nizolar;

- agar qonunda so'zsiz (akseptsiz) tartibda jarima undirilishi nazarda tutilmagan bo'lsa, tekshiruv vazifalarini amalga oshiruvchi davlat organlari tomonidan tashkilotlar va fuqarolardan jarimalar undirish to'g'risidagi nizolar;

- tekshiruv vazifalarini amalga oshiruvchi organlar tomonidan qonun hujjatlarining talablarini buzgan holda so'zsiz (akseptsiz) tartibda hisobdan chiqarilgan pul mablag'larini budjetdan qaytarish to'g'risidagi nizolardir.

2-§. Xo'jalik nizolarini hal qiluvchi organlar

Xo'jalik nizolarini umumiy yurisdiksiya sudlarida ko'rish tartibi.

O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 23-moddasida xo'jalik sudlariga taalluqli ishlar ro'yxati berilgan bo'lib, bunga binoan iqtisodiyot sohasida vujudga keladigan nizolar, shuningdek, bankrotlik ishlari xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib chiqiladi. Gap shundaki, bunday nizolarda qatnashuvchi taraflar bo'lib yuridik shaxslar, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar ishtirok etishlari mumkin.

Xo'jalik sudi o'ziga taalluqli ishlarni, agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lsa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasi tashkilotlari va fuqarolari, shuningdek, chet el tashkilotlari, chet el investitsiyalari ishtirokidagi tashkilotlar, xalqaro tashkilotlar, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokida ko'radi.

O'zaro bog'liq bo'lib, ba'zilar xo'jalik sudiga, boshqalari esa umumiy sudlarga taalluqli bo'lgan bir necha talab birlashtirilgan taqdirda, hamma talablar umumiy yurisdiksiya sudida ko'rilishi kerak.

Shunday ekan, xo'jalik nizolari yuqoridagi holda xo'jalik sudlari, arbitraj yoxud hakamlik sudlari tomonidan emas, balki umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan ham ko'rib chiqilishi mumkinligini nazarda tutmoq lozim.

O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan qonunining 1-moddasiga binoan, dehqon xo'jaligi oilaviy mayda tovar xo'jaligi bo'lib, oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila boshlig'iga beriladigan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtiradi va realizatsiya qiladi. Dehqon xo'jaliklaridagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo'jaligi a'zolarining istagiga ko'ra yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin.¹

Yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritadigan dehqon xo'jaligi belgilangan tartibda davlat ro'yxatiga olingan paytdan e'tiboran tashkil etilgan hisoblanadi. Gap shundaki, yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritadigan dehqon xo'jaliklari ishtirokidagi xo'jalik nizolari xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib chiqilib hal etilmasdan, balki umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan ko'rib chiqib hal etiladi, chunki XPKning 23-moddasi xo'jalik sudlarida nizolar nizolashayotgan subyektlar tarkibiga qarab taalluqli bo'lishini belgilab qo'ygan. Binobarin, ushbu modda mazmuniga binoan, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkorlik maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва кишлoк хўжалигига онд конун хужжатлари, тўплам, Т.: «Адолат», 1999 йил, 117-бет.

iqtisodiyot sohasida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini xo'jalik sudlarida ko'rishda taraf bo'lishlari mumkin, ammo yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati yuritadigan dehqon xo'jaligi xo'jalik nizolarini xo'jalik sudlarida ko'rishda taraf bo'la olmaydilar. Shuning uchun ular ishtirokidagi xo'jalik nizolari umumiy yurisdiksiya sudlarida ko'rib chiqiladi. Bundan kelib chiqadiki, yuridik shaxs tashkil etmasdan shartnoma asosida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan oddiy shirkat ishtirokidagi xo'jalik nizolari ham umumiy yurisdiksiya sudlariga taalluqli bo'lib hisoblanadi.

Nazarimizda, nizolar unda ishtirok etadigan subyektlar tarkibiga qarab emas, balki nizo predmetiga qarab u yoki bu sudga taalluqli bo'lishi lozim. Masalaga bunday yondashish birinchidan, sudyalar ixtisoslashuvini takomillashtirsa, ikkinchidan, xo'jalik yurituvchi subyektlar sarsongarchiligining oldini oladi, uchinchidan, iqtisodiyot sohasini tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlarini unifikatsiyalash ishini tezlashtiradi, to'rtinchidan, iqtisodiyot sohasida yuz beradigan qonunbuzishlarga qarshi kurash chora-tadbirlarini ishlab chiqish mexanizmini yengillashtiradi va hoka'zo.

Xo'jalik nizolarini ma'muriy tartibda hal etish.

Ma'lumki, korxonada o'zining ichki tuzilmalari, ya'ni sex, ishlab chiqarish, xo'jalik, uchastka, brigada va boshqa xo'jalik bo'linmalaridan iborat bo'lishi mumkin. Albatta, bunday tuzilmalar o'zaro yoki tuzilma asosiy korxonada bilan xo'jalik munosabatlariga kirishadi. Bu kabi xo'jalik munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar korxonada ma'muriyati tomonidan hal etilishi mumkin. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida» gi qonunining¹ 25-moddasiga binoan hokim quyi turuvchi hokimlarning qarorlarini, basharti ular O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, qonunlariga va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining boshqa hujjatlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasiga qabul qilgan hujjatlariga, shuningdek, yuqori turuvchi xalq deputatlari Kengashi va hokimning qarorlariga zid bo'lsa, bekor qiladi. Bu

¹ Мазкур қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 02.09.1993 йилда қабул қилинган бўлиб, унга 30.08.1997 йилда ва 25.12.1998 йилларда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган.

yerda ham biz, ma'muriy tartibda ayrim nizolar aynan ana shunday ma'muriy yo'l bilan bartaraf etilishi mumkinligiga guvoh bo'lamiz.

Nazarimizda, xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari yoki qonuniy manfaatlariga daxl qiladigan bo'lsa, hokim quyi turuvchi hokimning qarorlarini bekor qilishi mumkinligi to'g'risidagi qoidani ham mazkur moddada mustahkamlash lozim.

Amaliyotga nazar solsak, o'z huquq va qonuniy manfaatiga daxl etilgan xo'jalik yurituvchi subyekt hokim qarorini haqiqiy emas deb topishni so'rab da'vo taqdim etgan hollarda, da'vo ariza ish yuritishga qabul qilinib ko'rish uchun tayinlangan vaqtga qadar hokim o'z qarorini bekor qiladi va natijada nizo bartaraf etilgan hisoblanib, ish yuritish tugatiladi.

Xo'jalik nizolarini hakamlik sudlari orqali hal etish.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining² 10-moddasida fuqarolik huquqlarini himoya qiluvchi organlar sifatida hakamlik sudlari ham ko'rsatilgan bo'lib, bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini qo'riqlashning turli-tuman shakllari ichida muhim o'rin tutadi. O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 8-fevralda "Hakamlik sudlari to'g'risida"gi qonuni qabul qilinishi bilan hakamlik sudi (doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi yoki muvaqqat hakamlik sudi) – fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik subyektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etuvchi nodavlat organi sifatida tan olindi.

Hakamlik sudlari orqali xo'jalik nizolarini hal etish fuqarolik huquqlarini qo'riqlashning nodavlat mexanizmi bo'lib, bu tarzda nizolarni hal etishning qator afzalliklari mavjud. Bu afzalliklar avvalo shunda namoyon bo'ladi, birinchidan, nizo tez ko'rilsa, ikkinchidan, kam xarajatli bo'ladi, ya'ni davlat boji yoki boshqa sud xarajatlari davlat tomonidan o'rnatilgan tartibda va miqdorda to'lanishi talab etilmaydi, uchinchidan, nizo ma'lum ixtisosga va malakaga ega bo'lgan shaxslar tomonidan ko'rib chiqiladi, to'rtinchidan, nizo o'tkaziladigan joy va vaqt taraflar bilan kelishib belgilanadi, beshinchidan, har bir tarafning o'zi nizoni hal etish uchun hakam tanlaydi va hokazo. Bu kabi afzalliklar tadbirkorlik munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarni hakamlik sudi tomonidan hal etilishiga keng imkoniyatlar yaratadi.

Hakamlik sudi ikki turda, doimiy faoliyat ko'rsatuvchi va muvaqqat hakamlik sudi, ya'ni aniq bir ishni ko'rish uchun hamda doimiy faoliyat ko'rsatish uchun tashkil etilishi mumkin.

Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi yuridik shaxs tomonidan tashkil etilishi mumkin va uning huzurida faoliyat ko'rsatadi.

Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi yuridik shaxs doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudini tashkil etish haqida qaror qabul qilganida, doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudining qoidalarini va hakamlik sudyalari ro'yxatini tasdiqlaganida tashkil etilgan deb hisoblanadi.

Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudini tashkil etgan yuridik shaxs uning tashkil etilganligi to'g'risidagi hujjatlar nusxalarini hakamlik sudi joylashgan yerdagi adliya organiga yuboradi.

Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi o'z nomi yozilgan blanka va yumaloq muhrga, O'zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitob varaqlari, valuta hisob varaqlariga hamda boshqa bank hisobvaraqlariga ega bo'lishi mumkin.

Muvaqqat hakamlik sudi hakamlik bitimi taraflari o'rtasida kelib chiqqan muayyan nizoni hal etish uchun ular tomonidan tashkil etilib, nizo ko'rib chiqilganidan keyin muvaqqat hakamlik sudi o'z faoliyatini tugatadi. Hakamlik sudida raislik qiluvchi (nizo hayatda ko'rib chiqilayotganda) yoxud hakamlik sudyasi (nizo yakka tartibda ko'rib chiqilayotganda) hakamlik bitimi nusxasini va muvaqqat hakamlik sudi tashkil etilganligi to'g'risidagi xabarnomani mazkur sud joylashgan yerdagi adliya organiga hakamlik muhokamasi boshlanguniga qadar yuboradi.

Demak, hakamlik sudlari fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik subyektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etishi belgilangan.

Hakamlik sudlari ma'muriy, oila va mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa nizolarni hal etishga haqli emas.

Hakamlik sudi nizolarni O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari asosida hal qiladi.

Hakamlik sudi shartnoma shartlariga muvofiq va ish muomalasi odatlarini hisobga olgan holda hal qiluv qarorini qabul qiladi.

Agar hakamlik bitimi taraflarining munosabatlari qonun hujjatlari yoki hakamlik bitimi taraflarining kelishuvi bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan bo'lsa va bu munosabatlarga nisbatan qo'llaniladigan ish muomalasi odati mavjud bo'lmasa, hakamlik sudi shunga o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari normalarini qo'llaydi (qonun o'xshashligi), mazkur hollarda qonun o'xshashligidan foydalanish imkoniyati bo'lmagan taqdirda esa hakamlik bitimi taraflarining huquq va majburiyatlari qonun hujjatlarining mazmunidan (huquq o'xshashligi) hamda halollik, oqillik va adolat talablaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Hakamlik bitimi mavjud bo'lgan taqdirda, nizo hakamlik sudining hal qiluviga topshirilishi mumkin.

Hakamlik bitimi yozma shaklda tuziladi. Hakamlik bitimi shart-nomaning tarkibiy qismi bo'lgan shartnoma sharti yoki alohida bitim tarzida rasmiylashtirilishi mumkin.

Hakamlik bitimida hakamlik bitimi taraflari o'rtasida kelib chiqqan yoki kelib chiqishi mumkin bo'lgan barcha yoxud ayrim nizolar hakamlik sudida ko'rib chiqilishi kerakligi haqidagi qoida, shuningdek, agar nizo doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi hal qiluviga topshiriladigan bo'lsa, mazkur hakamlik sudining nomi ko'rsatilishi lozim.

Yigirma besh yoshdan kichik bo'lmagan, nizoning xolis hal qilinishini ta'minlashga qodir bo'lgan, nizoning pirovard natijasidan bevosita yoki bilvosita manfaatdor bo'lmagan, hakamlik bitimi taraflaridan mustaqil bo'lgan va hakamlik sudyasi majburiyatlarini bajarishga rozilik bergan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hakamlik sudyasi etib saylanishi (tayinlanishi) mumkin.

Nizoni yakka tartibda hal qiluvchi hakamlik sudyasi oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Nizo hay'atda hal qilinayotganda hakamlik sudi tarkibining raisi oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lishi kerak.

Hakamlik sudi nizo holatlari tekshirilganidan so'ng hakamlik sudi tarkibiga kiruvchi hakamlik sudylarining ko'pchilik ovozi bilan hal qiluv qarori qabul qiladi.

Hal qiluv qarori hakamlik sudining majlisida e'lon qilinadi. Hakamlik sudining hal qiluv qarori qabul qilingan paytdan e'tiboran kuchga kiradi.

Agar kelishuv bitimi qonun hujjatlariga zid bo'lmasa hamda boshqa shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzmasa, hakamlik sudi hakamlik muhokamasi taraflarining iltimosnomasiga binoan kelishuv bitimini tasdiqlash to'g'risida hal qiluv qarori qabul qiladi. Kelishuv bitimining mazmuni hakamlik sudining hal qiluv qarorida bayon qilinadi.

Taraflardan biri hakamlik sudining hal qiluv qarorini olganidan so'ng, agar hakamlik muhokamasi taraflari boshqacha shartlashmagan bo'lsalar, hakamlik muhokamasi davomida arz qilingan va ko'rib chiqilgan, ammo qabul qilingan hal qiluv qarorida o'z aksini topmagan da'vo talablari bo'yicha qo'shimcha hal qiluv qarori qabul qilish to'g'risidagi ariza bilan o'n kun ichida aynan o'sha hakamlik sudiga bu haqda boshqa tarafni xabardor qilgan holda murojaat etishi mumkin. Nizoni hal qilgan hakamlik sudi tarkibi mazkur ariza olingan kundan e'tiboran o'n kun ichida uni ko'rib chiqishi kerak.

Hakamlik sudi nizoning mazmuniga daxl qilmaydigan masalalar yuzasidan ajrim chiqaradi.

Hakamlik sudining hal qiluv qarori mazkur hal qiluv qarorida belgilangan tartibda va muddatlarda ixtiyoriy ijro etiladi.

Agar hakamlik sudining hal qiluv qarori hakamlik sudining hal qiluv qarorida belgilangan muddatda ixtiyoriy ijro etilmagan bo'lsa, u majburiy ijro etilishi kerak. Hakamlik sudining hal qiluv qarorini majburiy ijro etish "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq, vakolatli sud bergan ijro varaqasi asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 10-moddasida hakamlik sudi orqali fuqarolik huquqlarini himoya qilish imkoniyati nazarda tutilgan bo'lsa, O'zbekiston Xo'jalik protsessual kodeksining¹ 25-moddasida fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan yoki kelib chiqishi mumkin bo'lgan hamda xo'jalik sudiga taalluqli bo'lgan nizo taraflarning kelishuviga binoan, xo'jalik sudi qaror chiqargunga qadar hakamlik² sudiga ko'rish uchun topshirilishi mum-

¹ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексига шарҳлар. Т.: «Иктисодиёт ва ҳуқук дунёси» уйи., 2002 йил, 54-бет

² Фуқаролик Кодексида «халислар суди» дейилса, Хўжалик процессуал Кодексида «ҳакамлар суди» деб юритилади. Назаримизда бир хил термин ишлатилса, максалда мувофиқ бўлади.

kinligi to'g'risida norma mavjud, shuning uchun amaldagi Xo'jalik protsessual kodeksiga 25¹-modda kiritilib, unda xo'jalik sudi tomonidan ko'riladigan hakamlik sudining hal qiluv qarori bilan bog'liq ishlar doirasi ajratilib, ularga:

1) hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlarini bekor qilish to'g'risidagi arizalar bo'yicha ishlar;

2) hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlarini majburiy ijro etish uchun ijro varaqalari berish to'g'risidagi arizalar bo'yicha ishlar kiritildi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasi "Hakamlik sudlari to'g'risida"gi qonuni qabul qilinishi bilan joylarda barcha savdo-sanoat palatalari huzurida va Toshkent shahrida joylashgan huquqiy muammolarni o'rganish Markazi mutaxassislari Kengashi qarori bilan Markaz huzurida hakamlik sudi tashkil etilgan va uning Reglamenti, hakamlik sudi to'g'risida Nizom, hakamlik yig'implari va chiqimlari to'g'risidagi Nizom, shuningdek, uning faoliyatini tartibga soluvchi boshqa hujjatlar tasdiqlangan.

Mazkur hakamlik sudlari Reglamentiga binoan, u fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan, xo'jalik sudiga taalluqli bo'lgan, taraflarning kelishuvi bilan hakamlar sudi ko'rishiga kelishilgan nizolarni ko'radi. Hakamlik sudlariga yuridik shaxslar va yakka tadbirkorlar murojaat qilish huquqiga egadirlar. Qonunning mavjudligi esa tadbirkorlikni mamlakatimizda yanada rivojlanishini, qolaversa hakamlik sudlarining mustaqilligini ta'minlaydi.

Doimiy faoliyat ko'rsatadigan hakamlik sudlari O'zbekiston Respublikasining 29.08.2001 yildagi «Birjalar va birja faoliyati to'g'risida»gi qonunining (yangi tahrir) 26-moddasiga binoan birja huzurida tuzilishi mumkin. Mazkur modda mazmuniga binoan, birja a'zolari, birja savdolarining ishtirokchilari va ularning mijozlari o'rtasida birja savdosi qoidalari nazarida tutilgan masalalar yuzasidan kelib chiqadigan nizolar birjaning hakamlik komissiyasi yoki sud tomonidan hal qilinadi. Nizolarni ko'rib chiqish uchun hakamlar komissiyasi tomonidan yig'im undirish taqiqlanadi. Ushbu modda birjalar huzurida hakamlik sudlari tashkil etish va ishtirokchilar o'rtasida birja faoliyati yuzasidan vujudga keladigan nizolarni ko'rib chiqib hal etish imkoniyatini beradi. Qonun hujjatlari bilan bu kabi

komissiya yoki hakamlar sudlari vakolatiga birja bitimlarini tuzish bilan bogʻliq nizolarni koʻrib chiqish ham berilishi mumkin.

Bir narsani taʼkidlash joizki, birjaning hakamlik komissiyalari oʻzlariga berilgan bunday vakolatlardan lozim darajada foydalana olmoqdalar, deyish qiyin.

Oʻzbekiston Respublikasi Xoʻjalik protsessual kodeksining 25-moddasi ish nafaqat xoʻjalik sudi ish yurituviga qabul qilinishidan oldin, balki birinchi instansiya sudi ish yurituvining istagan bosqichida ham, hattoki, qaror qabul qilingunga qadar ham, tomonlar ishni hakamlik sudiga berish toʻgʻrisida bitim tuzishlari mumkinligini nazarda tutadi. Bunda XPKning 88-moddasi 2-bandiga binoan, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ushbu nizoni hakamlik sudiga koʻrish uchun topshirish toʻgʻrisidagi kelishuvi boʻlib, hakamlik sudiga murojaat qilish imkoniyati yoʻqolmagan boʻlsa va agar ishning xoʻjalik sudida koʻrilishiga qarshi boʻlgan javobgar birinchi arizasidan kechiktirmay nizoni mazmunan hal etishni hakamlik sudiga topshirish toʻgʻrisida iltimosnoma bilan murojaat qilsa, xoʻjalik sudi daʼvoni koʻrmasdan qoldiradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 22-dekabr-dagi qarori bilan mamlakatimiz 1958-yil 10-iyundagi «Xorijiy mamlakatlar hakamlar qarorlarini eʼtirof etish va ijro etish toʻgʻrisida»gi Nyu-York Konvensiyasini ratifikatsiya qildi. Mazkur Konvensiyaning 2-moddasida «har bir ahdlashuvchi davlat taraflarning arbitraj muhkamasining predmeti boʻlishi mumkin boʻlgan aniq bir shartnomaviy yoki boshqa huquqiy munosabatdan kelib chiqqan yoxud kelib chiqishi mumkin boʻlgan barcha yoki baʼzi nizolarni arbitrajga berish majburiyati koʻrsatilgan yozma bitimni tan oladi» deb koʻrsatilgan. Shunday ekan, mazkur Konvensiyaga qoʻshilish xorijiy hakamlar qarorlarini Oʻzbekiston hududida va aksincha, Oʻzbekiston hakamlar qarorlarini xorijiy mamlakatlar hududida tan olinishiga imkoniyat yaratadi.

Investitsion nizolarni hal etish.

Oʻzbekiston Respublikasi 1965-yil 18-martda imzolangan va 1966-yil 14-oktabrdan kuchga kirgan “Davlatlar va chet ellik shaxslar oʻrtasidagi Investitsion nizolarni hal etish tartibi toʻgʻrisida”gi Vashington Konvensiyasini 1994-yil 6-mayda ratifikatsiya qildi.

Konvensiya xalqaro Taraqqiyot va rivojlanish banki huzurida investitsiya nizolarini hal etish bo'yicha Markazni ta'sis etish va ushbu Markazda muayyan davlat va xorijiy davlat shaxslari o'rtasida vujudga keladigan Investitsion nizolarni Konvensiya qoidalariga muvofiq yarashtiruv va arbitraj yo'li bilan hal etishni ta'minlaydi.

Markaz tarkibida Ma'muriy kengash va Kotibiyat mavjud bo'lib, Kotibiyat vositachilar va arbitrlar ro'yxatini yuritadi. Ma'muriy kengash tarkibiga Konvensiyani imzolagan davlatlarning har biridan bittadan vakillar kiradi. Bunday vakillar yetarlicha malakaga ega bo'lgan shaxslar orasidan tanlanib, ularning ro'yxati har yarim yilda yangilanib turadi.

Markaz o'zi ko'rsatgan xizmatlardan tushadigan mablag'lar va boshqa mablag'lar hisobidan moliyalanadi, u immunitet va imtiyozlarga ega.

Immunitet deganda Ma'muriy kengash raisi va a'zolarining shaxsiy immuniteti, arbitrlar, vositachilar va kotibiyat xodimlarining immuniteti, hujjatlar immuniteti, arxivlarning daxlsizligi va boshqalar tushuniladi.

Imtiyoz deganda shuni nazarda tutish lozimki, Markazning mulki, daromadi va boshqalardan soliq olinmaydi hamda hech qanday yig'imlar ularga nisbatan tadbqiq etilmaydi.

Konvensiyaga binoan, arbitraj nizoni taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan huquq normalarini qo'llagan holda hal etadi. Taraflarning bu haqda kelishuvi bo'lmagan taqdirda, arbitraj nizoni hal etishda shartnomaning tarafi bo'lmish kelishilayotgan davlat huquqini, shuningdek, qo'llanilishi mumkin bo'lgan xalqaro huquq normalarini qo'llaydi.

Mazkur Konvensiyaning muhim jihatlari yana shundaki, birinchidan, unda ishtirok etuvchi davlatlar o'z hududida qo'shiluvchi davlatlar arbitraj qarorlarini o'z hududida ijro etilishini ta'minlash majburiyatini olsa, ikkinchidan, ushbu Konvensiyaga O'zbekistonning qo'shilishi natijasida garchi ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro bitimlar tuzmagan davlatlarning investorlari bilan O'zbekistondagi chet el investorlari o'rtasida vujudga keladigan nizolar hal etilishining universal tizimi yaratildi.

Investitsiyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoya qilish borasida O'zbekiston Respublikasi ko'plab mamlakatlar bilan bitimlar tuzgan.

Bu kabi bitimlarni tuzish asosan, chet el investitsiyalarini Natsionali-zatsiya va ekspropriatsiyadan himoya qilish, investorga o'z daromadlari va kapitallarini chet elga to'sqinliksiz va moneliksiz o'tkazish imkoniyatini berish, investor bilan uning kapitali yuzasidan kelib chiqadigan nizolarni xalqaro arbitrajda ko'rib chiqish hamda millatga qulayroq tuzim yaratishga qaratiladi.

Xo'jalik nizolarini sudsiz hal etish

Qonun hujjatlari bilan nizolarni sudsiz hal etish tartibi nazarda tutilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 297-sonli 2001-yil 12-iyuldagi qarori bilan tasdiqlangan «qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarning xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar bilan shartnomalar tuzish va ularni bajarish tartibi to'g'risida»gi Nizomning «Tomonlarning javobgarligi va nizoli masalalarni hal etish» haqidagi 5-bobi 38-bandida «Kelishmovchiliklar va nizoli masalalar kelib chiqqan taqdirda tomonlar, qoidaga ko'ra, mustaqil ravishda yoxud bosh inspeksiya va uning hududiy organlari ishtirokida ushbu kelishmovchiliklar va nizoli masalalarni sudgacha hal etish choralarini ko'radilar» deb ko'rsatilgan. Tomonlar nizoli masalalarni sudgacha hal etish jarayonida kelishishga erishmagan taqdirda, xo'jalik sudiga murojaat qilishga haqlidirlar.

Nizoni sudgacha hal etish. Da'vogarning nizoni sudgacha hal etish (talabnoma yuborish) tartibiga rioya etishi qonun va shartnomada ko'zda tutilgan hollardagina majburiydir. Agarda bu tartib Nizom va qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan bo'lsa, qonunda ularning qo'llanilishi haqida bevosita havola etilgan hollardan tashqari, taraflar uchun majburiy hisoblanmaydi. Ushbu qoida O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 6-moddasida mustahkamlangan bo'lib, bunga binoan, agar qonunda ayrim toifadagi nizolar uchun ularni sudgacha hal qilish (talabnoma yuborish) tartibi belgilangan yoxud bu tartib shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, taraflar o'zaro munosabatlarini ixtiyoriy ravishda hal etish choralarini ko'rgandan so'nggina, xo'jalik sudida ish qo'zg'atish mumkin. Bunda prokuror, davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo'yicha ish qo'zg'atishni taraflar yuqoridagi choralarni ko'rgan-ko'rmaganligidan qat'iy nazar amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 384-moddasi 2-qismiga muvofiq, shartnomani o'zgartirish va bekor qilish haqidagi talablar bo'yicha nizoni sudgacha hal etish tartibi shartnomaning o'zida ko'rsatilgan bo'lsa, taraflar talabnoma yuborish tartibini saqlagan holda sudda da'vo qo'llashga haqli bo'ladilar.

Nizoni sudgacha hal etishning qonun va shartnomada ko'zda tutilgan tartibiga rioya etilmaganda, sudlar O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 88-moddasi 5-bandi 1-qismiga ko'ra, da'voni ko'rmasdan qoldirib, da'vogarga davlat bojini qaytarish masalasini hal etadi.

Huquqlari va qonuniy manfaatlariga putur yetgan xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzgan xo'jalik yurituvchi subyektga bildiradigan talabnomasi yozma shaklda rasmiylashtirilishi lozim bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonunning 17-moddasida talabnoma bildirish tartibi nazarda tutilgan bo'lib, unga muvofiq talabnomada:

- talabnoma bildirgan xo'jalik yurituvchi subyektning va talabnoma bildirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektning nomi;
- talabnoma bildirilgan sana va uning raqami;
- talabnoma bildirish uchun asos bo'lgan holatlar;
- talabnomada bayon etilgan holatlarni tasdiqlovchi dalillar;
- arz qiluvchining talablari;
- talabnoma summasi va uning hisob-kitobi, arz qiluvchining to'lov va pochta rekvizitlari;
- talabnoma ilova qilinayotgan hujjatlarning ro'yxati ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Talabnoma xo'jalik yurituvchi subyektning rahbari yoki rahbarning o'rinbosari tomonidan imzolanadi. Talabnoma buyurtma yoki qimmatli xat tarzida, telegraf, teletayp orqali, shuningdek, talabnoma jo'natilganligini qayd etadigan, qabul qilib oluvchini ogohlantiradigan boshqa aloqa vositalaridan foydalanilgan holda jo'natiladi yoxud tilxat olib topshiriladi.

Ta'kidlash joizki, mazkur qonunning ushbu moddasi xo'jalik shartnomasi bo'yicha talabnomalar yuborish bilan bog'liq munosa-

batlarnigina tartibga soladi. Binobarin, yuklarni tashish va aloqa xizmatlari ko'rsatishga doir operatsiyalardan kelib chiqadigan talabnomalarni transport va aloqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga bildirish tartibi va muddatlari tegishli qonun hujjatlarida belgilab qo'yiladi.

Xo'jalik shartnomasi bo'yicha o'ziga talabnoma bildirilgan xo'jalik yurituvchi subyekt talabnomani olgan kundan boshlab bir oy muddat ichida unga javob qaytarishi shart.

Talabnomaga javob xo'jalik yurituvchi subyekt rahbari yoki rahbarning o'rinbosari tomonidan imzolanadi va muhr bilan tasdiqlanadi.

Talabnomaga javob buyurtma yoki qimmatli xat tarzida, telegraf, teletayp orqali, shuningdek, talabnoma jo'natilganligini qayd etadigan, qabul qilib oluvchini ogohlantiradigan boshqa vositalardan foydalanilgan holda jo'natiladi yoki tilxat olib topshiriladi.

Talabnoma to'liq yoki qisman tan olingan taqdirda, xo'jalik yurituvchi subyekt arz qiluvchiga o'zi tan olgan summani ixtiyoriy ravishda o'tkazadi.

Agar talabnomani tan olish to'g'risidagi javobda tan olingan summa o'tkazilishi haqida ma'lumot bo'lmasa, talabnoma bildirilgan taraf javob olganidan so'ng yigirma kun muddat o'tgach, bank muassasiga qarzdor tan olgan summani so'zsiz tartibda o'tkazish to'g'risidagi farmoyishni taqdim etishga haqli. Farmoyishga qarzdorning javobi ilova qilinadi.

Taraflarning kelishuvi.

Nizolarni sudda hal etish jarayonida nizo taraflarning kelishuvi bilan ham hal etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 86-moddasi 6-bandiga muvofiq, ish xo'jalik sudi ish yurituvda bo'lgan jarayonda taraflar kelushuvga erishib bitim tuzgan hollarida va kelishuv xo'jalik sudi tomonidan qabul qilingan bo'lsa, ish yuritish tugatiladi hamda bu haqda ajrim chiqariladi. Taraflar kelishuv bitimini istalgan sud instansiyasida tuzishlari mumkin. Taraflar appelyatsiya, kassatsiya va nazorat instansiyalarida ham ishni kelishuv yo'li bilan hal etishlari mumkin. XPKning 40-moddasiga binoan, agar, taraflarning kelishuv bitimi qonun hujjatlariga xilof bo'lsa yoki boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzsa, xo'jalik sudi kelishuv bitimini tasdiqlamaydi.

Kelishuvga erishilib bitim tuzilgandan so'ng, u sud tomonidan tasdiqlanib, ajrim chiqarish yo'li bilan ish yuritish tugatilar ekan, ma'lum oqibatlar kelib chiqadi. Ish yuritish tugatilgandan so'ng, da'vogar ayni o'sha predmet va ayni o'sha asoslar bo'yicha da'vo bilan sudga qayta murojaat qilish huquqidan mahrum bo'ladi.

Ish yuritishni tugatish to'g'risidagi ajrim ustidan appelyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida shikoyat qilish (protest keltirish) mumkin.

3-§. Xo'jalik nizolarini hal etish va sud hujjatlarini qayta ko'rish

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra, mulkning har xil shakliga asoslangan iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jara-yonida korxonalar, muassasa, tashkilotlar o'rtasida, hamda tadbirkorlar o'rtasida vujudga keladigan nizolarni Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari hal qiladi.

Xo'jalik sudi manfaatdor shaxslarning, prokurorning, qonun bo'yicha davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish maqsadida xo'jalik sudiga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan hollarda davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo'yicha ish qo'zg'atadi.

Agar qonunda ayrim toifadagi nizolar uchun ularni sudgacha hal qilish (talabnoma yuborish) tartibi belgilangan yoxud bu tartib shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, taraflar o'zaro munosabatlarini ixtiyoriy ravishda hal qilish choralarini ko'rganlaridan so'nggina xo'jalik sudida ish qo'zgatish mumkin. Bunda prokuror, davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo'yicha ish qo'zg'atish taraflar yuqoridagi choralarini ko'rgan-ko'rmaganliklaridan qat'iy nazar amalga oshiriladi.

Xo'jalik sudlarida ishlar oshkora ko'riladi. Davlat sirini yoki tijorat sirini saqlash zarur bo'lgan taqdirda ishni yopiq majlisda ko'rishga yo'l qo'yiladi. Ishni yopiq majlisda ko'rish to'g'risida ajrim chiqariladi.

Birinchi instansiyada ish yuritish.

Xo'jalik sudlarida birinchi instansiya bo'yicha ishlar, qoida tariqasida, sudyaning yakka o'zi tomonidan ko'riladi.

Da'vo arizasini qabul qilish masalasini sudya'ning yakka o'zi hal qiladi va qonun talablarga rioya etgan holda berilgan da'vo arizasini xo'jalik sudining ish yuritishiga qabul qiladi yoki uni rad etish yoxud da'vo arizasini qaytarish to'g'risida ajrim chiqaradi. Sudya ishni yuritish to'g'risida manfaatdor shaxslarni xabardor qiladi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, boshqa tashkilotlarga, ularning mansabdor shaxslariga muayyan harakatlarni bajarishni, shu jumladan nizoni hal qilish uchun ahamiyatli hujjatlar va ma'lumotlarni taqdim etishni taklif etadi. Ushbu bosqichda sudya ishda qatnashuvchi shaxslarga juda xilma-xil harakatlarni bajarishni taklif etishi mumkin. Masalan, hisob-kitoblarni pul talabnomalariga solishtirib chiqish, huquqiy pozitsiyani aniqlash yoki belgilash, da'vo arizasiga javob berish, boshqa tomonga yoki bir-biriga ayrim hujjatlarni berish, ekspertiza o'tkazilishida tushuntirilishi kerak bo'lgan masalalarni taqdim etish va boshqalar. U taraflarni murosaga keltirish choralarini ko'radi.

Ishni sudda ko'rishga tayyorlash to'g'risidagi ajrim chiqarilgan kundan boshlab ish bir oydan ortiq bo'lmagan muddatda ko'rilishi va hal qiluv qarori qabul qilinishi kerak.

Birinchi instansiya xo'jalik sudi nizoni mazmunan hal qilishda hal qiluv qarori qabul qiladi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori qonuniy va asoslantirilgan bo'lishi kerak.

Hal qiluv qarori protsessual huquq normalariga to'liq rioya qilgan holda, moddiy huquq normalariga amal qilib, shu nizoli huquqiy munosabatlarni qo'llash lozim yoki zarur bo'lgan holatlarda asosli ravishda qonunni qo'llash, mos keladigan munosabatlarni tartibga solish, yoxud qonunchilikning umumiy, bosh mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsa, qonuniy hisoblanadi.

Xo'jalik sudi nizolarni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari, boshqa qonunchilik hujjatlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga asosan hal qiladi. Agar xalqaro shartnomada O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgandan boshqacha qoida o'rnatilgan bo'lsa, bunday hollarda xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Xo'jalik sudi O'zbekiston Respublikasi qonuni va xalqaro shartnomalariga binoan chet el davlatlarining huquq normalarini qo'llaydi. Hal qiluv qarori qonuniy bo'lishi uchun xo'jalik sudi normativ huj-

jatlardan nizoli munosabatlarni tartibga soluvchi o'sha huquqiy normalarni topishi lozim. Buning uchun tomonlarning faktga asoslangan o'zaro munosabatlarini to'g'ri yuridik baholashi lozim.

Birinchi instansiya xo'jalik sudining hal qiluv qarori O'zbekiston Respublikasi nomi bilan qabul qilinadi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori kirish, bayonnoma, asoslantiruvchi va xulosa qismlaridan iborat bo'ladi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirganidan keyin ijro etiladi.

Davlat organlarining, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining hujjatlarini haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi hal qiluv qarorlari, shuningdek, kelishuv bitimini tasdiqlash to'g'risidagi ajrimlar darhol ijro etiladi.

Appellyatsiya instansiyasida ish yuritish.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar tomonidan xo'jalik sudining qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori ustidan apellyatsiya shikoyati berilishi mumkin.

Appellyatsiya instansiyasida ish yuritish xo'jalik protsessual qonunchiligidagi yangi institut bo'lib, qonuniy kuchga kirmagan sud hujjatlarining qonuniyligi va asoslilikini tekshirishga mo'ljallangan.

Qonunda belgilangan barcha shaxslar birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori ustidan apellyatsiya shikoyati berishlari mumkin. Prokuror esa protest kiritishi mumkin.

Hal qiluv qarori ustidan apellyatsiya shikoyati bilan murojaat qilish huquqiga ishda qatnashmagan, biroq xo'jalik sudi uning huquq va majburiyatlariga daxldor qaror chiqargan shaxslar ham egadir. Qonuniy kuchga kirmagan qaror ustidan tomonlarning huquqiy vorislari va uchinchi shaxslar ham shikoyat qilishlari mumkin.

Appellyatsiya shikoyati obykti sifatida faqat birinchi instansiya sudining qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori, shu jumladan, davlat idoralarining, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish idoralarining hujjatlarini haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi darhol ijro etilishi kerak bo'lgan hal qiluv qarorlari ham bo'lishi mumkin.

Ishda ishtirok etuvchi shaxs apellyatsiya shikoyatining nusxasini olgach, uning yuzasidan o'z yozma fikrini va yozma fikrning nusxalari ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga yuborilganini tasdiqlovchi dalillarni apellyatsiya shikoyati ko'riladigan kungacha yetib borishini ta'minlaydigan muddatda xo'jalik sudiga yuboradilar.

Appellyatsiya instansiyasida ish yuritish xo'jalik sudlov ishlarini yuritishning tarkibiy qismidir. Shuning uchun, apellyatsiya instansiyasida ishni birinchi instansiya xo'jalik sudida ko'rib chiqish qoidalari bo'yicha ko'rib chiqiladi, bunda apellyatsiyani ko'rib chiqishning mohiyatidan kelib chiqadigan ayrim istisnolar bo'lishi mumkin.

Appellyatsiya shikoyatini ko'rib chiqishda qonunda belgilangan ishni birinchi instansiya xo'jalik sudida ko'rib chiqishni tartibga soluvchi me'yorlar qo'llaniladi.

Birinchi instansiya sudidan farqli o'laroq, apellyatsiya sudi barcha ishlarni kollegial tartibda ko'rib chiqadi, bunda qoida tariqasida sud raisi yoki uning o'rinbosari yoxud biror sudya raislik qiladi.

Appellyatsiya sudi hal qiluv qarorini to'laligicha yoki qisman bekor qilishi va shikoyatni ko'rmasdan qoldirishi yoki ishni yuritishni tugatishi mumkin.

Birinchi instansiya sudi qonunda ko'rsatib o'tilgan holatlar bo'lgani holda ish yuritishni tugatmagan yoki da'voni ko'rmasdan qoldirmagan bo'lsa va ishni mazmunan ko'rib, hal qiluv qarori chiqargan bo'lsa, apellyatsiya instansiyasi sudi bunday qarorni to'la yoki qisman bekor qilishi hamda ishni yuritishni tugatishi yoxud da'voni to'la yoki qisman ko'rmasdan qoldirishi mumkin.

Agar birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori bekor qilinmasa va o'zgartirilmasa, hal qiluv qarori qonuniy kuchga kiradi va aynan u ijro etilishi kerak.

Qaror qabul qilingan kundan e'tiboran besh kunlik muddatda ishda ishtirok etuvchi shaxslarga topshirilganligi ma'lum qilinadigan buyurtma xat orqali yuboriladi yoki tilxat bilan topshiriladi. Jo'natish uchun ajratilgan bu muddat XPKda apellyatsiya shikoyatini ko'rish uchun ajratilgan bir oylik muddatga kirmaydi.

Appellyatsiya instansiyasining qarori ustidan kassatsiya tartibida shikoyat qilinishi mumkin.

Kassatsiya instansiyasida ish yuritish

Xo'jalik sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori hamda apellyatsiya instansiyasining qarori ustidan ishda ishtirok etuvchi shaxslar kassatsiya shikoyati berishga, prokuror esa – kassatsiya protesti keltirishga haqlidir.

Qonunda ko'zda tutilgan tekshiruvlarning boshqa barcha shakllaridan farqli ravishda sud hujjatlari kassatsiya instansiyasi tomonidan faqat qonuniyligi jihatidan tekshiriladi.

Shikoyat qilish huquqini amalga oshirish ishda ishtirok etuvchi shaxslarning erk irodalariga bog'liq. Qonunda belgilangan tartib va muddatda kassatsiya shikoyatining berilishi ishning kassatsiya instansiyasi tomonidan albatta ko'rib chiqilishiga olib keladi.

Qarorning moddiy va protsessual huquq normalariga to'g'ri havola qilinganligi borasidagi asoslovchi qismi chiqarilgan qo'shimcha qaror shikoyat berish uchun mustaqil predmet bo'lishi mumkin. Ajrimlar ustidan qonunda nazarda tutilgan holatlardagina shikoyat qilinishi mumkin.

Qonun hal qiluv qarori (qaror) ustidan kassatsiya shikoyati berish huquqini da'vogar, javobgar, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi yoki arz qilmaydigan uchinchi shaxslarga, shuningdek, qonunda sanab o'tilgan, ishda ishtirok etuvchi barcha shaxslarga beradi.

Davlat va jamoat manfaatlarini himoya qilib da'vo qo'zg'atuvchi prokuror, davlat organlari, mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari va boshqa organlar sudning hal qiluv qarori ustidan kassatsiya tartibida tegishlicha protest va shikoyat keltirishlari mumkin.

Kassatsiya instansiyasi sud hujjatlarini moddiy va protsessual huquq normalarini qo'llash va ularga rioya etishning to'g'riligi nuqtayi nazaridan tekshiradi.

Kassatsiya shikoyati (protesti) O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudiga hal qiluv qarori qabul qilgan xo'jalik sudi orqali beriladi.

Kassatsiya shikoyatining maqsadi javobgar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, keyinchalik bekor qilingan yoki o'zgartirilgan noqonuniy qarorni ijro etish bilan zarar yetkazishning oldini oladi. Kassatsiya instansiyasi hal qiluv qarori (qaror)ni o'zgartirish, yangi qaror qabul qilish huquqiga ega. Shuning uchun, agar kassatsiya instansiyasi qarori birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori (yoki apellyatsiya instansiyasining qarori) ijro etilganidan so'ng qabul qilinsa, mazkur sud hujjatlari bo'yicha olingan barcha narsalarni qaytarishlik faqatgina sud hujjatining qaytarma ijrosi institutidan foydalanish yo'li bilan mumkin bo'ladi. Bu esa ancha murakkab jarayondir. Bundan tashqari dastlabki da'vo bo'yicha javobgarga qaytarilish lozim bo'lgan pul mablag'i ham, mulk ham amalda qolmagan bo'lishi mumkin.

Moddiy yoki protsessual huquq normalarining buzilishi yoxud noto'g'ri qo'llanilishi xo'jalik sudining hal qiluv qarorini yoki qarorini o'zgartirish yoxud bekor qilish uchun asos bo'ladi.

Protsessual huquq normalarining buzilishi yoki noto'g'ri qo'llanilishi, agar bu buzilish noto'g'ri hal qiluv qarori yoki qarorni qabul qilinishiga olib kelgan yoki olib kelishi mumkin bo'lsa, hal qiluv qarorini yoki qarorni o'zgartirish yoxud bekor qilish uchun asos bo'ladi.

Protsessual huquq normalarining buzilishi yoki noto'g'ri qo'llanilishi quyidagi hollarda hal qiluv qarorini yoki qarorni bekor qilish uchun asos bo'ladi:

- ish xo'jalik sudi tomonidan noqonuniy tarkibda ko'rilgan bo'lsa;
- ish xo'jalik sudi tomonidan ishda ishtirok etuvchi, majlis vaqti va joyi to'g'risida tegishli ravishda xabardor qilinmagan shaxslardan biron-tasining yo'qligida ko'rilgan bo'lsa;

- ishni ko'rishda sud ishi yuritiladigan til to'g'risidagi qoidalar buzilgan bo'lsa;

- xo'jalik sudi hal qiluv qarorini yoki qarorni qabul qilishda qaysi qonun hujjatlariga amal qilganligi hal qiluv qarorida yoki qarorda ko'rsatilmagan bo'lsa;

- xo'jalik sudi ishda ishtirok etishga jalb qilinmagan shaxslarning huquq va majburiyatlari to'g'risida hal qiluv qarori yoki qaror qabul qilgan bo'lsa;

- hal qiluv qarori yoki qaror sudyalardan biri tomonidan imzolangan bo'lsa yoxud hal qiluv qarori yoki qarorda ko'rsatilganidan boshqa sudyalardan tomonidan imzolangan bo'lsa;

- hal qiluv qarori ishni ko'rgan sud tarkibiga kirmagan sudyalardan tomonidan qabul qilingan bo'lsa;

- ishda sud majlisining bayonnomasi bo'lmasa yoki u qonunda ko'rsatilgan shaxs tomonidan imzolangan bo'lsa.

Xo'jalik sudining dalillarni ta'minlash to'g'risidagi iltimosnomani qanoatlantirishni rad etish haqidagi da'voni ta'minlash yoki da'voni ta'minlashni rad etish to'g'risidagi; da'voni ta'minlashni bekor qilish to'g'risidagi; ish yuritishni to'xtatish to'g'risidagi; ish yuritishni tugatish to'g'risidagi; da'voni ko'rmasdan qoldirish to'g'risidagi; o'tkazib yuborilgan protsessual muddatni tiklashni rad etish to'g'risidagi; jarima solish to'g'risidagi; da'vo arizasini qabul qilishni

rad etish to'g'risidagi; da'vo arizasini qaytarish to'g'risidagi; qo'shimcha hal qiluv qarorini qabul qilishni rad etish to'g'risidagi; hal qiluv qarorini tushuntirib berish va yozuvdagi xatolar, harfiy xatolar va hisob-kitobdagi yanglishishlarni tuzatish to'g'risidagi; yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish to'g'risidagi arizani qaytarish to'g'risidagi; yangi ochilgan holatlar bo'yicha ishni qayta ko'rish to'g'risidagi arizani qanoatlantirishni rad etish haqidagi; ijro va raqasini ijroga taqdim etishning o'tkazib yuborilgan muddatini tiklash to'g'risidagi; sud hujjatining ijrosini kechiktirish yoki uni bo'lib-bo'lib ijro etish, ijro etish usulini va tartibini o'zgartirish yoki arizani qanoatlantirishni rad etish to'g'risidagi ajrimlariga kassatsiya shikoyati keltirilishi mumkin.

Bundan tashqari, apellyatsiya shikoyatini qaytarish to'g'risidagi va kassatsiya shikoyatini (protestini) qaytarish to'g'risidagi ajrimlari faqat kassatsiya tartibida shikoyat qilinishi mumkin.

Agar apellyatsiya shikoyati ajrim bilan emas, balki xat bilan qaytarilgan bo'lsa, bu ushbu xatni olgan tomonni unga nisbatan kassatsiya tartibida shikoyat keltirish huquqidan mahrum etmaydi.

Amaldagi qonunda ilk bor xususiy ajrimlarga nisbatan shikoyat keltirish qoidasi nazarda tutilgan.

Ajrimga nisbatan keltirilgan kassatsiya shikoyati (protest)ni ko'rib chiqish muddatlari, tartibi xo'jalik sudining hal qiluv qarori va qarorlari ustidan kassatsiya shikoyati (protesti) keltirish kabidir.

Nazorat tartibida ish yuritish.

O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudlarining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va qarorlari ushbu Kodeksning 193-moddasida ko'rsatilgan mansabdor shaxslarning protestlari bo'yicha nazorat tartibida qayta ko'rilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatining qarorlari bundan mustasno.

Xo'jalik sudining hal qiluv qarorlari va qarorlarini nazorat tartibida qayta ko'rib chiqish sud hujjatlarini qayta ko'rib chiqish bo'yicha ish yuritishning bir turi bo'lib hisoblanadi. Apellyatsiya va kassatsiya tartibida ish yuritishdan farq qilgan holda, nazorat tartibida qayta ko'rib chiqishda ishda ishtirok etuvchi shaxslar sud nazorat organi faoliyatini qo'zg'atish huquqiga ega emaslar.

Sud ishlarini yuritishning mazkur bosqichida sud hujjatlarining qonuniyligi va asosligini qo'shimcha ravishda tekshirish hamda yo'l

qo'yilgan sud xatolarini tuzatish imkoniyati ta'minlanadi. Bundan tashqari, sud amaliyotini qonunga to'la muvofiq holda yo'naltirish, zarur holatlarda sud amaliyotiga tuzatish kiritish, moddiy va protsessual huquq normalariga qat'iy va og'ishmasdan rioya etilishini hamda xo'jalik sudlari tomonidan qonunni bir xilda va to'g'ri qo'llanishini ta'minlash nazorat tartibida qayta ko'rib chiqish institutining muhim vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik sudlarining apellyatsiya va kassatsiya instansiyalarida chiqarilgan qarorlari ham nazorat tartibida qayta ko'rilishi mumkin. Oliy xo'jalik sudi Rayosatining qarorlarigina nazorat tartibida qayta ko'rib chiqish obyekti bo'la olmaydi.

Xo'jalik sudlarining qonuniy kuchga kirgan ajrimlari esa qonunda ular ustidan shikoyat qilish nazarda tutilgan, shuningdek, ular ishning kelgusidagi harakatiga to'sqinlik qilgan hollarda, hal qiluv qarorida alohida nazorat tartibida qayta ko'rilishi mumkin (XPKning 203-moddasi).

Qonun sud hujjatlarini faqatgina XPKning 193-moddasida ko'rsatilgan mansabdor shaxslarning protestlari bo'yicha nazorat tartibida qayta ko'rilishi mumkinligini belgilaydi. Shunga ko'ra, xo'jalik sudiga sud hujjatini nazorat tartibida qayta ko'rilishi yuzasidan kelib tushadigan arizalar nazorat instansiyasida ish qo'zg'atilishi uchun protsessual vosita bo'lib hisoblanmaydi. Bunday arizalar mansabdor shaxs tomonidan nazorat tartibida protest keltirish uchun asoslar mavjudligini aniqlash maqsadida ko'rib chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Raisi va uning o'rinbosarlari, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlari O'zbekiston Respublikasining har qanday xo'jalik sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan protest keltirishga haqli. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatining qarorlari bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi qonuni Oliy xo'jalik sudiga xo'jalik sudlari sudlov faoliyati ustidan nazorat qilish huquqini berib, Oliy xo'jalik sudi Raisi va uning o'rinbosarlarini O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltirishga vakolatlagan. O'zbekiston Respublikasining «Prokuratura to'g'risida»gi qonuni prokurorning ishlarni sudda ko'rilishidagi vakolatlari qatorida sudning qonuniy

kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, hukmlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltirish huquqini nazarda tutgan. Protest keltirish tartibi XPKda belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Rayosati barcha xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni nazorat tartibida ko'radi.

Xo'jalik sudlari tizimida faqat bitta sud nazorat organi – O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Rayosati faoliyat ko'rsatadi. Faqat ushbu organ xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan nazorat tartibida keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni ko'rib chiqishga haqlidir.

«Sudlar to'g'risida»gi qonunga muvofiq Oliy xo'jalik sudi Rayosati Oliy xo'jalik sudi sudyalari orasidan, Oliy xo'jalik sudi Plenumi belgilagan miqdorda tashkil etiladi.

Oliy xo'jalik sudi Raisi, uning birinchi o'rinbosari, o'rinbosarlari mansablariga ko'ra Rayosat tarkibiga kiradilar.

Protest keltirish uchun asoslar mavjud bo'lganda, shu jumladan ishda ishtirok etuvchi shaxsning arizasi munosabati bilan qonunda ko'rsatilgan mansabdor shaxs protest keltiradi va uni ish bilan birga O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatiga yuboradi. Xo'jalik sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, qaroriga protest keltirish to'g'risidagi ariza ish ko'rilgandan keyin apellyatsiya yoki kassatsiya instansiyasi sudiga berilishi mumkin. Protest keltirish uchun asoslar yo'qligi to'g'risida ariza bergan shaxs xabardor qilinadi.

Ishni nazorat tartibida ko'rishda O'zbekiston Respublikasining Bosh Prokurori yoki uning o'rinbosari ishtirok etib, o'zi keltirgan protestni quvvatlaydi yoki O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Raisi yoki uning o'rinbosari keltirgan protest bo'yicha ko'ri- layotgan ish yuzasidan xulosa beradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Rayosati ishni nazorat tartibida ko'rib:

xo'jalik sudining hal qiluv qarorini, qarorini o'zgarishsiz, protestni esa qanoatlantirmasdan qoldirishga;

hal qiluv qarorini, qarorni to'la yoki qisman bekor qilib, ishni yangidan ko'rish uchun yuborishga;

hal qiluv qarorini, qarorni o'zgartirib yoki bekor qilib, ishni yangidan ko'rishga yubormasdan yangi qaror qabul qilishga;

hal qiluv qarorini, qarorni to'la yoki qisman bekor qilib, ish yuritishni tugatishga yoxud da'voni to'la yoki qisman ko'rmasdan qoldirishga;

ish bo'yicha ilgari qabul qilingan hal qiluv qarorlari yoki qarorlardan birini kuchda qoldirishga haqli.

Agar Oliy xo'jalik sudi Rayosati hal qiluv qarori (qaror) qonuniy va asosli, protest vajlari esa ahamiyatsiz degan xulosaga kelsa, xo'jalik sudining hal qiluv qarorini o'zgarishsiz, protestni esa qanoatlan-tirmasdan qoldiradi.

Qaror hozir bo'lgan Rayosat a'zolarining ko'pchiligini ochiq ovoz berishi bilan qabul qilinadi.

Qaror Oliy xo'jalik sudi Raisi tomonidan, uning yo'qligida esa Raisning vazifasini bajaruvchi tomonidan imzolanadi. Qaror qabul qilingan paytdan boshlab qonuniy kuchga kiradi va uning ustidan shikoyat keltirilmaydi.

4-§. Xo'jalik sudi hujjatlarining ijrosi

Qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlari O'zbekiston Respublika-sining butun hududida barcha davlat organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan XPKda va boshqa qonunlarda belgilangan tartibda ijro etiladi.

Sud hujjatini majburiy ijro etish shu hujjatni qabul qilgan xo'jalik sudi tomonidan beriladigan ijro varaqasi asosida amalga oshiriladi.

Ijro varaqasi undiruvchiga sud hujjati qonuniy kuchga kirgandan keyin beriladi. Pul mablag'larini budjet daromadiga undirish uchun ijro varaqasi qarzdor turadigan joydagi soliq organiga yuboriladi.

Pul mablag'larini undirish uchun ijro varaqasi undiruvchi tomonidan bankka yoki boshqa kredit muassasasiga, boshqa hollarda esa sud ijrochisiga yuboriladi.

Ijro varaqasida quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- ijro varaqasini bergan xo'jalik sudining nomi;
- ijro varaqasi berilgan ish va uning tartib raqami;
- ijro etilishi lozim bo'lgan sud hujjati qabul qilingan sana;
- undiruvchining va qarzdorning nomi, ularning manzillari;

- sud hujjatining xulosa qismi;
- sud hujjati qonuniy kuchga kirgan sana;
- ijro varaqasi berilgan sana va uning amal qilish muddati.

Agar xo'jalik sudi tomonidan ijro varaqasi berilguncha sud hujjatini ijro etishni kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib ijro etishga ruxsat berilgan bo'lsa, unda ijro varaqasining muddati qachondan o'ta boshlashi ko'rsatiladi.

Ijro varaqasini sudya imzolaydi va u xo'jalik sudining gerbli muhri bilan tasdiqlanadi.

5-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni ishchanlik obro'sini himoya qilishning o'ziga xos xususiyatlari

Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirishda ro'y beradigan turli huquqbuzarliklar natijasida nafaqat xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkiy manfaatlariga, balki ularni pok nomi, ishchanlik obro'siga ham jiddiy zarar va ziyon etishi mumkin. Shu sababli ham Fuqarolik Kodeksining 100-moddasida yakka tadbirkorni va yuridik shaxslarni ishchanlik obro'sini yuridik muhofaza qilish asoslari belgilab qo'yilgan. Sha'n va qadr-qimmatdan farqli ravishda ishchanlik obro'si tadbirkorlik subyektini tadbirkor sifatidagi xususiyatlari bilan ham, uning shaxsiy huquqlari bilan ham uzviy ravishda bog'liqdir. Odatda ishchanlik obro'si deyilganda, tadbirkorlik subyektini professional malakasi, saviyasi darajasi, u tomonidan ishlab chiqarilgan tovar, bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlar sifati, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda o'zining kontragentlari bilan munosabatlarni yo'lga qo'yishda qanday etik-axloqiy tamoyillar asosida ish ko'rishi bo'yicha tasavvurlar tushuniladi. Ko'p hollarda xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z mahsulotlarini yuqori sifatli bo'lishiga, boshqa subyektlar bilan bo'lgan munosabatlardan insofli, adolatli foydalanishga intilish, turli xayr-ehson tadbirlarini amalga oshirish yo'li bilan o'z ishchanlik obro'sini yuqori darajada ushlab turishi, uni doimiy mustahkamlashga harakat qiladilar.

Ammo xo'jalik (tadbirkorlik) sohasida o'zaro munosabatlar har doim ham silliq va bir maromda ketavermaydi. Bozor tizimidagi kuchli raqobat ba'zi xo'jalik yurituvchi subyektlarni g'ayriaxloqiy va

g'ayriqonuniy usullardan foydalangan holda bozorda xuddi shunday turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi, ish bajaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi boshqa subyektlar bo'lgan raqibini obro'sizlantirishga, uni ish ishchanlik obro'sini yerga urib, u to'g'risida badnom qiluvchi ma'lumotlar tarqatishga undashi mumkin. Bunday harakatlar uchun amaldagi qonunchilikda tegishli ravishda jinoiy-huquqiy, ma'muriy-huquqiy va fuqarolik-huquqiy javobgarlik belgilab qo'yilgan. Xalqaro tadbirkorlik amaliyoti bo'yicha ham o'z raqibini ishchilik obro'sini g'ayriqonuniy usullar bilan yerga urish g'irrom raqobatni (noinsof raqobatni) bir ko'rinishi hisoblanadi.

Ishchilik obro'sini fuqarolik huquqiy tartibda himoya qilishda Fuqarolik Kodeksining 100-moddasida belgilangan normalar qo'llaniladi. Bunga asosan, xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar yuzasidan, basharti bunday ma'lumotlarni tarqatgan shaxs ularni haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud yo'li bilan raddiya berilishini talab qilishga haqli.

Basharti, xo'jalik yurituvchi subyektning ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan bo'lsa, ayni shu ommaviy axborot vositalarida raddiya berilishi lozim.

Basharti, bunday ma'lumotlar tashkilotdan olingan hujjatda uchrasa, bunday hujjat almashtirilishi lozim.

Boshqa hollarda raddiya berish tartibi sud tomonidan belgilanadi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt ommaviy axborot vositalarida uning huquqlari va qonuniy manfaatlarini kamsituvchi ma'lumotlar e'lon qilinganda, u ayni o'sha ommaviy axborot vositalari orqali chiqib, o'zini himoya qilish huquqiga ega.

Agar, sudning hal qiluv qarori bajarilmasa, sud qoidabuzarga qonun hujjatlarida belgilangan miqdorda va tartibda undiriladigan jarima solishga haqlidir. Jarimani to'lash qoidabuzarni sudning hal qiluv qarorida nazarda tutilgan harakatlarni bajarish vazifasidan ozod etmaydi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida ishchanlik obro'siga daxl qilinganlik bilan bog'liq nizolar O'zbekiston Respublikasi XPKning 24-moddasiga muvofiq xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib chiqib hal etiladi. Yakka tadbirkor bilan jismoniy shaxs o'rtasidagi bunday

toifadagi nizolar fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar tomonidan ko'rib chiqib hal etiladi.

Ishchanlik obro'si o'z mohiyati va xarakteriga ko'ra, ham mulkiy, ham shaxsiy nomulkiy huquq hisoblanadi. Uning mulkiy xarakteri shunda namoyon bo'ladiki, ishchanlik obro'siga putur yetkazilganda xo'jalik yurituvchi subyektни mahsulot va tovarlariga bo'lgan talab keskin kamayadi yoki u bozorda o'tmay qoladi. Shuningdek, u bilan hech bir shaxs shartnomaviy munosabatlarga kirishmay qo'yadi yoki o'ta qattiq shartlar bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishadi. Tadbirkorlik munosabatlarida unga nisbatan ishonch keskin pasayib, uning mulkiy ahvoliga ta'sir ko'rsatishi tabiiy. Bunday holda yetkazilgan moddiy zararlar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksining 14-moddasiga muvofiq undiriladi. Ishchanlik obro'sini mulkiy huquq sifatida namoyon bo'lishi yana shunda yaqqol ko'rinadiki, O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonunida gudvill (ishchanlik obro'si) investitsiya sifatida O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga kiritilishi mumkinligi nazarda tutilgan.

Shunga qaramasdan ishchanlik obro'si shaxsiy nomulkiy huquq ekanligini e'tirof etmoq lozim. Chunki u yuqorida ta'kidlanganidek, xo'jalik yurituvchi subyektlarni axloqiy sifatlari bilan bog'liq. Bino-barin, ishchanlik obro'siga putur yetganda ma'naviy zarar yetkazilishi ham tabiiy. Ma'naviy zarar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 1022-moddasida subyektning jismoniy va ma'naviy a'zoblari tariqasida namoyon bo'ladi. Bu holat yakka tadbirkor bo'lgan jismoniy shaxslarda to'liq namoyon bo'ladi, ammo tijorat yuridik shaxslarida bu holat bevosita emas, balki bivosita tarzida o'z ifodasini topadi. Boshqacha aytganda, yuridik shaxsga yetkazilgan ma'naviy zarar uning ishchilik obro'siga putur yetkazilishi sababli uning rahbarlari, xodimlari, jismoniy shaxs bo'lgan mulkdor muassislari jismoniy og'riqlari, azob-uqubatlari ko'rinishida ro'y beradi, deb aytish mumkin.

Ma'naviy zararni qoplash miqdori xo'jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan jismoniy va ma'naviy azoblarning xususiyatiga, shuningdek, ayb tovon to'lashga asos bo'lgan hollarda zarar yetkazuvchining ayb darajasiga qarab sud tomonidan aniqlanadi. Zararni qoplash

miqdorini aniqlashda oqilonalik va adolatlilik talablari e'tiborga olinishi lozim.

Nazorat savollari

1. Xo'jalik nizolarining kelib chiqish sabablari qanday?
2. Xo'jalik nizolarining qanday turlarini bilasiz?
3. Xo'jalik nizolarini sudlarda ko'rish tartibini tushuntirib bering.
4. Xo'jalik nizolarini hakamlik sudlarida ko'rib chiqish tartibini tushuntiring.
5. Xo'jalik sudi qarorlarini qaytadan ko'rish tartibini tushuntiring.
6. Xo'jalik sudlari hujjatlarining ijrosini amalga oshirish tartibi qanday?

XVIII bob. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING HUQUQIY HIMOYA TIZIMI

1-§. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimining mohiyati, shakllari va tashkiliy mexanizmi

Tadbirkorlik mamlakatimiz iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi, uni rivojlantiruvchi asosiy kuch hisoblanadi. Shu sababli tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan masalalardan biridir. Ushbu siyosatning mohiyati, uni amalga oshirishning shakl va vositalari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov tomonidan har tomonlama asoslab berilgan, jumladan Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 18-iyulda bo‘lgan majlisida Prezidentimiz ma‘ruzasida ham bu masalaga asosiy e‘tibor qaratildi. «Tadbirkorlarning faoliyatini rag‘batlantirish, qo‘llab-quvvatlash,—deb ta‘kidladi yurtboshimiz,—ular uchun qulay huquqiy va iqtisodiy shart-sharoit yaratib berish masalalari barcha darajadagi rahbarlarning, birinchi galda hududiy hokimlik va boshqaruv idoralarining doimiy diqqat markazida turishi kerak»¹. Ushbu ma‘ruzada yurtboshimiz tomonidan tadbirkorlar faoliyatini huquqiy himoya qilish tizimini yaratish va uni mustahkamlash vazifasi qo‘yildi va uni amalga oshirish yo‘llari ko‘rsatib berildi.

Tadbirkorlik faoliyati huquqiy asoslarini mustahkamlashda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan chiqarilgan “Bozor islohatlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo‘nalishlar amalga oshirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (2005-yil 14-iyun), “Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (2005-yil 14-iyun), “Mikrofirmalar va kichik korxonolarni rivojlantirishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi (2005-yil 20-iyun), “Tadbirkorlik subyektlarining xo‘jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish to‘g‘risida”gi (2005-yil 24-iyun), “Tadbirkorlik subyektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari

¹ “Халқ сўзи”. 2002 йил, 19 июл.

(2005-yil 5-oktabr) va "Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida"gi qarori (2005-yil 15-iyun) muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ushbu normativ hujjatlarda nazarda tutilgan g'oyalar amaldagi qonunlarda o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan 2006-yil 29-iyunda qabul qilingan va Senat tomonidan 2006-yil 26-avgustda ma'qullangan "Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimi takomillashtirilganligi hamda ularning moliyaviy javobgarligi erkinlashtirilganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonun buning yaqqol dalilidir.

Shuni ishonch bilan ta'kidlash mumkinki, bugungi kunda mamlakatimizda tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimi shakllantirildi va uning tashkiliy mexanizmi yaratildi.

Bu tizimda tadbirkorning shaxsi ham muhim o'rin tutadi. Birinchi galda tadbirkor o'z huquqlarini, qonuniy manfaatlarini anglab yetgan bo'lishi va huquqiy savodxon bo'lishi lozim. Aks holda uning haq-huquqlari himoya qilinishi uchun qanday tizim yaratilmasin, u samarali faoliyat ko'rsata olmaydi. Aslini olganda, tadbirkor o'z huquq va burchlarini bilmasa undan qanday foydalanishni ham, uni qanday himoya qilishni ham va hatto, huquqi buzilgan hollarda o'z huquqlari buzilganligini ham anglab yetmaydi. So'nggi yillarda tadbirkorlarning huquqiy savodxonligini oshirish uchun bir qator ishlar amalga oshirildi: matbuotda maqolalar chop etilmoqda, broshuralar, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ko'rgazmali tashviqot vositalari tayyorlandi va aholi o'rtasida tarqatildi. Ulardan tadbirkorlar o'zlari uchun zarur barcha foydali ma'lumotlarni olishlari mumkin.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi keng qamrovlik asosida amalga oshiriladi. Ushbu tizim tadbirkorlik qo'llaniladigan barcha sohalarda beistisno tarzda amalda bo'ladi. Boshqacha aytganda, huquqiy himoya tizimi nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan yoki sud orqali himoyalaniş huquqi orqali, balki davlat va nodavlat, sud va nosud tuzilmalar orqali ham amalga oshiriladi.

Huquqiy himoya yuksak darajada yuridik ta'minlangan. Boshqacha aytganda, huquqiy himoyaning usullari, vositalari, shakllari, uni

amalga oshirish jarayoni qonun normalarida batafsil tartibga solingan. Bu esa huquqiy himoyaning qonuniyligini ta'minlaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi eng avvalo tadbirkorlarning faolligiga tayanadi. Har bir tadbirkorlik subyekti o'z huquq va manfaatlarini har qanday buzilishlardan eng avvalo o'zlari faol himoya qiladilar va qonunda yo'l qo'yilgan barcha vositalardan (o'zini-o'zi himoya, sud orqali himoyalani,sh, operativ ta'sir usullarini qo'llash va sh.k.) foydalanishga haqli. Agar tadbirkor o'z buzilgan huquqlarini himoya qilishni o'zi hohlamasa (agar bunda uchinchi shaxslar yoki davlat manfaatlariga putur yetkazilgan yoki tadbirkor himoyalani,shi layoqatiyga ega bo'lmagan hollar mustasno) hech kim uning huquqlarini himoya qilish to'g'risida talab qo'ya olmaydi. Qonunlarda tadbirkorlar o'z huquqlarini himoya qilishining yuridik imkoniyatlari belgilab qo'yiladi, bu imkoniyatdan foydalanish, ularni amalga oshirish tadbirkorning o'ziga bog'liq.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi doimiylik va uzluksizlik belgisiga ham ega. Buning ma'nosi shundaki, tadbirkorlik subyektlarini vujudga kelish, faoliyatini amalga oshirish va bekor bo'lish jarayonlarining hamma bosqichida huquqiy himoya mavjud bo'ladi, masalan, tadbirkorlik subyektni ro'yxatga olishni rad etganlik uchun sudga shikoyat qilish huquqi, tadbirkorlar faoliyatiga o'zboshimchalik bilan aralashuvlardan himoya qilish tartibi va nihoyat, tadbirkorlik subyektlarini bankrot deb topish asoslari va tartibi (aslini olganda bankrotlik ham himoya tizimiga kiradi, ya'ni yakka tadbirkorni muayyan asoslarga ko'ra kreditorlar oldida javobgarlikni bekor bo'lishiga olib keladi va h.k.).

Huquqiy himoyaning doimiyli,gi va uzluksizli,gi tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimining barqarorli,gin, ta'minlaydi, unga yaxlitlik va qat'iylik bag'ishlaydi. Ushbu holatlar huquqiy himoya tizimining tasirchanli,gin, va samarasini yuqori ko'tarishga xizmat qiladi.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimining yana bir belgisi bo'lib tezkorlik hisoblanadi. Bu shunda yaqqol ko'rinadiki, birinchidan tadbirkorlarning buzilgan huquqlari tezlik bilan, operativ ravishda muhofaza qilish choralari qo'llaniladi (masalan, talablarni akseptsiz qanoatlantirish, sud buyrug'i tartibida talabni qondirish, talabnoma

asosida talabni qondirish va h.k.), ikkinchidan, tadbirkor huquqi buzilgan davr uchun imkon boricha boy berilgan foyda undirib beriladi.

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimi o'zining yaqqol ifodalangan tashkiliy huquqiy tuzilmalariga ega. Bu tuzilmalar ichida adliya idoralari o'ziga xos o'rin egallaydi. Bu holat faqat mamlakatimiz huquq tizimi uchungina xos holatdir. Xorijiy mamlakatlarda ham tadbirkorlarning huquqiy himoya mexanizmi yaratilgan, biroq alohida, maxsus vakolatli tashkiliy tuzilmalar mavjud emas.

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilishda davlat idoralari (sud, prokuratura, adliya, tumanlar, viloyatlar hokimliklari) va nodavlat tizimlari (tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari, fermer va dehqon xo'jaliklari assotsiasiyalari) bab-baravar faoliyat ko'rsatadilar.

Adliya organlarining bu boradagi vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17-fevral 2000-yildagi qarori bilan belgilab qo'yilgan. Adliya vazirligi va uning hududiy boshqarmalari tarkibida tadbirkorlarni himoya qilish bo'yicha maxsus tuzilmalar mavjud. Adliya Vazirligi va joylardagi uning idoralari tomonidan tadbirkorlar uchun ishonch telefonlari tashkil etilgan. Adliya Vazirligi tadbirkorlik huquqlariga rioya qilish bo'yicha qonunchilikka rioya qilish ustidan barcha mintaqalarda davriy kompleks tekshiruvlarni amalga oshiradi. Ushbu tekshiruvlar viloyatlar va tuman hokimliklari, soliq, bojxona, banklar, tayyorlov va ta'minot korxonalari faoliyatini qamrab oladi.

Adliya organlari tekshirishlar davomida tadbirkorlarni qonuniy huquq va manfaatlari buzilgan faktlari aniqlangan hollarda sudlarga va xo'jalik sudlariga tegishli da'vo arizalari bilan chiqadilar va ayblardan yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni undirish talabini qo'yadilar.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda subyektlarning o'zaro raqobatini, sog'lom musobaqasini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Agar biror subyekt bozorda yakkahokimlikka intilsa, u holda raqobat muhitiga putur yetadi. Shu sababli ham iqtisodiyotda antimonopol qonunchilik amal qiladi va barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar unga rioya qilishlari shart. O'z mohiyatiga ko'ra bozorlarda yakkahokimlikka yo'l qo'ymaslik choralari tadbirkorlikni huquqiy himoya qilish tizimining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Bunday choralar jum-

lasiga bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyektning o'z tovarlari, xizmatlariga o'z xohishiga ko'ra narx belgilay olmasligi, yakkahokim subyektning majburiy tartibda bo'lib yuborish, insofsiz raqobat, ya'ni g'irrom raqobatni (boshqa raqiblarni obro'sizlantirish, ularning nomlari va tovar belgilaridan foydalanib, sifatsiz tovarlarni muomalaga kiritish, tovar bozorlarini taqsimlab olish niyatida til biriktirish va sh.k.) g'ayriqonuniy deb topilishi va unga qarshi belgilangan sanksiyalar kiradi. Antimonopol qonunchilik bozorda sog'lom raqobat muhitini vujudga keltiradi va muayyan muvozanatni saqlab turadi. Bu esa barcha tadbirkorlik subyektlari manfaatlariga muvofiqdir.

2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy ta'minlash

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimining yana bir tarkibiy qismi bo'lib tadbirkorlik, xo'jalik yuritishni huquqiy ta'minlash hisoblanadi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, xo'jalik yuritish, tadbirkorlik faoliyatini huquqiy tartibga solish darajasi boshqa faoliyat turlariga nisbatan ancha yuqori darajada yo'lga qo'yilgan. Tadbirkorlik subyektlarini vujudga kelish, ro'yxatga olish, faoliyatni amalga oshirish, tugatish, qayta tashkil etish jarayonlari to'la huquqiy tartibga solingan. Tadbirkorlik subyektlarining deyarli barcha turlari o'zining qonuniy huquqiy maqomiga ega (masalan, to'liq shirkat, kommandit shirkati, mas'uliyati cheklangan jamiyat, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat, aksiyadorlik jamiyati, ishlab chiqarish kooperativlari, fermer xo'jaliklari va sh.k.). Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida tadbirkorlikni amalga oshirish ham o'z normativ-huquqiy asoslariga ega. Xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatini huquqiy ta'minlanganlik darajasini yuqorigi bu o'rinda kim tomonidandir o'zboshimchaliklar sodir etilishini kamaytiradi va oxir-oqibatda huquqiy himoyani yuksak saviyasini ta'minlaydi. Albatta, tadbirkorlik faoliyatini batafsil huquqiy tartibga solinganligi juda muhim ijobiy holat hisoblanadi. Ayni vaqtda bu borada barcha muammolar hal etilgan deb aytish qiyin. Afsuski, tadbirkorlikning huquqiy asoslarini tashkil etuvchi normativ massivda aksariyat ko'pchilik turli idoralar me'yoriy hujjatlari tashkil etadi. Odatda qonunlarda mustahkamlangan normativ umumiy yo'nalish

bilan idoraviy manfaatlar mustahkamlab qo'yiladi, bu esa xolislik, adolat, oqilonalik, insoflilik kabi umumiy tamoyillar mazmuniga har doim ham to'la muvofiq kelavermaydi. Shu sababli ham rivojlangan mamlakatlar tajribasida idoraviy hujjatlar orqali huquqiy tartibga solish iloji boricha kam qo'llaniladi. Shu sababli ham kelgusida xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatini tartibga solishda idoraviy me'yoriy hujjatlar (Markaziy Bank, Moliya, Iqtisodiyot vazirliklari, Davlat bojxona qo'mitasi, Soliq qo'mitasi kabi idoralar chiqargan hujjatlar) o'rniga qonunlar bilan tartibga solishga keng o'rin berish lozim.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida tadbirkor, xo'jalik yurituvchi subyekt turli boshqa subyektlar bilan o'zaro munosabatlariga kirishadi. Bu munosabatlar ma'muriy-boshqaruv munosabatlar, shartnomaviy munosabatlar, shartnomadan tashqari (delikt) majburiyatlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Bu munosabatlarning ba'zilarida o'zaro munosabatlar kelishmovchilik, bahs-nizo tusini olish mumkin. Binobarin, bunday holda nizolarni hal qilish tizimining mavjudligi alohida muhim ahamiyatga ega va u o'z mohiyatiga ko'ra xo'jalik yurituvchi subyektlar, tadbirkorlarning huquqiy himoyasini ta'minlovchi tashkiliy-xususiy kafolat hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyatida vujudga keladigan nizolarni hal qilish tizimi mavjud va u turli usullar va shakllarni o'z ichiga oladi. Amaldagi huquq-tartibotda bu borada uzviy bog'liq huquqiy tizim doimiy ravishda amal qiladi, aniqrog'i uni tizimlar majmuyi deb aytish mumkin. Ushbu majmuaga nizolarni hal etishning davlat va nodavlat, sud orqali va nosud, milliy va xalqaro tizimlar kiradi.

Nizolarni hal etish davlat tizimida xo'jalik-tadbirkorlik nizolari muayyan vakolatli davlat idoralari tomonidan hal etiladi. (Masalan, kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha nizolar tuman hokimligi huzuridagi inspeksiya, intellektual mulk obyektlariga huquqiy muhofaza hujjati berish bilan bog'liq nizolar Davlat patenti idorasi huzuridagi Appelyatsiya Kengashi tomonidan va h.k.) Ko'p hollarda davlat idorasi qarori ustidan sudga shikoyat qilish mumkin.

Xo'jalik-tadbirkorlik nizolarini sud orqali hal etish tizimi ham puxta ishlab chiqilgan. Konstitutsiyaning III-moddasiga asosan mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek, tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodi-

yot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi. Xo'jalik sudlarida nizolarni ko'rib chiqish va hal etish tartibi Xo'jalik protsessual kodeksi bilan tartibga solinadi. Xo'jalik sudlarini ish yuritish tartibi umumiy sudlarni ish yuritish tartibidan nisbatan soddaligi, tezkorligi bilan ajralib turadi. (Masalan, sud buyrug'i tartibining mavjudligi). Xo'jalik yurituvchi subyektlar da'vo arizasi berishda o'z pul mablag'lariga ega bo'lmasalar, davlat boji to'lashni hal qiluv qarori chiqarilgunga qadar kechiktirishga yo'l qo'yiladi. Xo'jalik nizolarini hal etish uchun alohida sud tizimining mavjudligi xo'jalik qonuniy huquq va manfaatlarini huquqiy himoya qilishni osonlashtiradi va real amalga oshirilishni o'ziga xos kafolati bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik-tadbirkorlik sohasida vujudga kelgan nizolarni hal etishning nosud tizimi ham mavjud. Masalan, talabnoma bildirish tartibida nizolarni hal etishga yo'l qo'yiladi. "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 17-18-moddalarida talabnoma bildirish orqali xo'jalik nizolarini hal etish asoslari va tartibi belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari taraflar kelishuv bitimi tuzish, nizoni hakamlar sudiga berish orqali ham hal etishlari mumkin. Hakamlar sudining qarori davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanadi, shuningdek, muayyan asoslar mavjud bo'lgan taqdirda ushbu qaror ustidan sudga (xo'jalik sudiga) shikoyat qilish mumkin.

Nizolarni hal etishning xalqaro tizimi ham mavjud. Odatda xorijiy tadbirkorlar bilan shartnoma asosida hamkorlik qiluvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar bu borada vujudga kelgan nizolarni hal etish uchun xorijiy davlatlar sudlariga yoki xalqaro arbitrajlariga murojaat etishlari mumkin. Bunda albatta har qanday nizolar emas, balki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida yo'l qo'yilgan nizolar xorijiy davlatlar sudlarida yoki xalqaro arbitrajida ko'rib hal etilishi mumkin. (Masalan, bankrotlik bo'yicha ishlar, davlat budjet oldidagi majburiyatlar bilan bog'liq nizolar, xorijiy yurisdiksiya bo'la olmaydi.)

Xo'jalik yurituvchi subyektlar va tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimida O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi muhim o'rin egallaydi. O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi tad-

birkorlik faoliyati subyektlarini ixtiyoriylik asosida birlashtiruvchi nodavlat-notijorat tashkilotidir. Palata tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish, ishchanlik muhitini takomillashtirish, Palata a'zolarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish, tadbirkorlarning chet ellik sheriklar bilan aloqalarini yo'lga qo'yishga ko'maklashish maqsadida tashkil etiladi.

Palata o'z faoliyatini 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi savdo-sanoat palatasi to'g'risida"gi qonunga asosan tashkil etadi.

Palataning vazifalari quyidagilardan iborat:

- O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlikni, eng avvalo kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'maklashish;

- tadbirkorlarga chet ellik sheriklar bilan amaliy muloqotlar va aloqalarni kengaytirishda, eksport mahsulotini tashqi bozorlarga olib chiqishda, shuningdek, raqobatbardosh tayyor mahsulot chiqarishni ta'minlovchi yangi ishlab chiqarishlar barpo etish hamda mavjud ishlab chiqarishlarni texnikaviy jihatdan qayta jihozlash uchun to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalarini jalb etishda ko'maklashish;

- boshqa davlatlarning savdo-sanoat palatalari va tadbirkorlar jamoat birlashmalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda rivojlantirish;

- tadbirkorlarga keng turdagi xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan axborot ta'minoti va maslahat yordami berish, O'zbekiston Respublikasining ishlab chiqaruvchilari haqidagi, ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot va investitsiyaviy imkoniyatlar to'g'risidagi axborotni, shuningdek, potensial sheriklarga va zamonaviy texnologiyalar xarid qilish imkoniyatlariga oid ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi biznes-kataloglar e'lon qilinishini tashkil etish;

- tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay muhitni shakllantirish, xalqaro huquq va biznes yuritish amaliyotining umum e'tirof etilgan normalarini joriy qilish, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning huquqiy va iqtisodiy sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar tayyorlash chora-tadbirlarini ko'rish;

-tadbirkorlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish, shu jumladan davlat hamda xo'jalik boshqaruvi

organlari bilan munosabatlarda, shuningdek, sudda ifoda etish hamda himoya qilish;

- tadbirkorlik faoliyati uchun kadrlar ta'limi va ularni tayyorlash tizimi rivojlantirilishini, tadbirkorlarni o'qitish va ularning malakasini oshirishni tashkil etilishini qo'llab-quvvatlash.

Palata qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vazifalarni ham bajaradi.

Palata muassislarning tashabbusiga ko'ra ixtiyoriy birlashish prinsipi asosida tashkil etiladi. Palata muassislari Palataning ta'sis konferensiyasini chaqiradilar, unda Palataning ustavi qabul qilinadi hamda boshqaruv va nazorat organlari tuziladi. Palata Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida tuziladigan hududiy boshqarmalari bilan birgalikda yagona tizimni tashkil etadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida tegishincha Palataning bitta hududiy boshqarmasi tuzilishi mumkin. Palataning hududiy boshqarmasi yuridik shaxs hisoblanadi va Palata tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko'rsatadi. Palataning hududiy boshqarmalari zaruratga qarab yuridik shaxs bo'lmagan tuman va shahar filiallarini tuzishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining tadbirkorlik faoliyati subyektlari, ularning birlashmalari, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun tuzilgan boshqa tashkilotlar Palata a'zosi bo'lishi mumkin. Palata a'zolari teng huquq va majburiyatlarga ega. Palataga a'zolik tadbirkorlik faoliyati subyekti yoki tadbirkorlik faoliyati subyektlarining birlashmasi yoxud tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun tuzilgan boshqa tashkilot bilan Palata o'rtasida shartnoma tuzish yo'li bilan rasmiylashtiriladi.

Palataning boshqaruv organlari bo'lib Palata qurultoyi, Palata markaziy kengashi hamda Palata ijroiya qo'mitasi, palata boshqaruvining oliy organi bo'lib uch yilda kamida bir marta chaqiriladigan Palata qurultoyi hisoblanadi. Qurultoylar oralig'idagi davrda Palata faoliyatiga rahbarlikni Palata markaziy kengashi amalga oshiradi. Palata faoliyatiga joriy rahbarlikni Palata ijroiya qo'mitasi amalga oshiradi va u Palata qurultoyi hamda markaziy kengashiga hisobdor bo'lib hisoblanadi.

Palata quyidagi huquqlarga ega:

- O'zbekiston Respublikasida va chet davlatlarda tashkilotlar tuzish, o'z vakolatxonalarini ochish;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlariga ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalarini patentlashda, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari hamda tovar kelib chiqqan joy nomlarini ro'yxatdan o'tkazishda ko'maklashish;

- O'zbekiston Respublikasida va uning hududidan tashqarida ko'rgazmalar hamda yarmarkalar tashkil etish va o'tkazish;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlariga huquqiy va boshqa xil yordam ko'rsatish;

- gazetalar, jurnallar va boshqa bosma materiallar nashr etish, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini ta'minlash uchun noshirlik va reklama xizmatlari ko'rsatish;

- xalqaro va chet el tashkilotlarida tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq sohada Palata a'zolarining manfaatlarini ifoda etish;

- tadbirkorlik subyektlarining faoliyati masalalariga taalluqli normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va muhokama qilishda ishtirok etish;

- iqtisodiy nizolarni hal qilish uchun qonun hujjatlariga muvofiq hakamlik sudlarini, shu jumladan xalqaro tijorat arbitraj sudini tashkil etish;

- chet ellik sheriklar murojaat etgan hollarda tovarlarning kelib chiqishi to'g'risidagi sertifikatlarni tasdiqlash;

- Palata a'zosi bo'lmish tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tekshirishlarda ishtirok etish;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlariga chet el va xalqaro tashkilotlarning moliyaviy hamda texnik yordamini jalb etishda ko'maklashish;

- davlat boji to'lamasdan sudga Palata a'zolari manfaatlarini ko'zlab da'vo taqdim etish, shuningdek, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining qarorlari, ular mansabdor shaxslarining harakatlari (harakatsizligi) ustidan shikoyat berish.

Palata o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli barcha mol-mulk bilan javob beradi. Palata o'z a'zolarining majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Palata a'zolari Palataning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi.

3-§. Xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektlari faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimining markazida tadbirkor bilan uning faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi davlat xizmatchisi o‘rtasida o‘zaro hurmat, ishonch va insofga asoslangan qonuniy munosabatlarni vujudga keltirish va uni doimiy barqaror ravishda saqlab turish yotadi. Bu vazifa ancha murakkab hisoblanadi. Uni amalga oshirishda quyidagi omillarni hisobga olmasdan iloji yo‘q.

Birinchidan, tadbirkorlik faoliyati muayyan moddiy boyliklar, pul mablag‘lari bilan uzviy bog‘liq ravishda amalga oshiriladi. Shu sababli ham ushbu moddiy qiymatliklarni muomalada bo‘lish qoidalariga rioya qilish ustidan nazorat talab etiladi. Nazoratga olib, o‘z majburiyatlarini bajarishda tamagirlikka, suiiste‘molliklarga yo‘l qo‘yilmasligi alohida muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, tadbirkorlik subyektlari faoliyatini nazorat qilish oqilona tashkil etilmog‘i, tadbirkorlik subyektiga o‘z xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishga aslo to‘sqinlik qilmasligi lozim.

Uchinchidan, nazorat ochiq, oshkor, shaffof bo‘lmog‘i, nazorat asoslari, tartibi, usul va vositalari aniq–ravshan belgilab qo‘yilmog‘i shart. Aks holda har xil o‘zboshimchaliklar kelib chiqishi mumkin.

Va nihoyat, to‘rtinchidan, tadbirkorlik subyekti nazorat jara-yonida o‘z qonuniy huquq va manfaatlariga putur yetgan deb hisoblagan taqdirda, sud orqali himoyalani sh imkoniyatlariga ega bo‘lish lozim.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomondan nazorat qilish tartibi 1998-yil, 24-dekabrda qabul qilingan "Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomondan nazorat qilish to‘g‘risida"gi qonun, shuningdek, "Tadbirkorlik faoliyatining erkinliklari kafolati to‘g‘risida"gi qonunning 39-40-moddalari bilan qo‘yilgan bunday shakllar tekshirish, taftish, muqobil tekshirishda, nazorat tartibida tekshirishda, statistik axborotlarini va boshqa axborotlarni tahlil qilish, idora qaramog‘idagi organlarni tekshirishdan o‘tkazishdan iborat. Qonunda tekshirish, taftish, muqobil tekshirish, nazorat tartibida tekshirish tushunchalari aniq belgilab qo‘yilgan. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- nazorat qiluvchi organlar faoliyatida qonuniylik, xolislik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga aralashmaslik.

Yuridik shaxs bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejali tekshirish, shu jumladan taftishdan o'tkazish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

- maxsus vakolatli organ yoki uning tegishli hududiy bo'linmasi tomonidan berilgan, xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirishning muvofiqlashtirish rejasidan ko'chirma;

- nazorat qiluvchi organlarning muvofiqlashtiruvchi reja asosida chiqargan buyrug'i yoxud maxsus vakolatli organning tekshirish, shu jumladan taftish o'tkazish to'g'risidagi hamda tekshirish maqsadi, uni o'tkazish sanasi va tekshirishni amalga oshirish, topshirilgan mansabdor shaxslarning tarkibi ko'rsatilgan qarorlari;

- prokuratura, Ichki ishlar va Milliy xavfsizlik xizmati organlari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish uchun qo'zg'atilgan jinoiy ish mavjudligi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejali tarzda tekshirishlar maxsus vakolatli organning qaroriga binoan yiliga ko'pi bilan bir marta amalga oshirilishi mumkin.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni o'z vaqtida hamda to'la miqdorda to'lovchi, boshqa tartib va qoidalarga rioya qiluvchi, auditorlarning har yilgi tegishli xulosalariga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan, qoida tariqasida, ko'pi bilan ikki yilda bir marta amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish muddatlari o'ttiz kalendar kunidan oshmasligi lozim. Alohida hollarda maxsus vakolatli organning qaroriga binoan bu muddat uzaytirilishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejadan tashqari tekshirish uchun maxsus vakolatli organning tekshirilayotgan obyekt nomi, tekshiruv o'tkazish maqsadi, muddatlari hamda uni o'tkazish sabablarining asosligi ko'rsatilgan holda rejadan tashqari tekshirish o'tkazish to'g'risida chiqargan qarori, shuningdek, tekshirishni amalga oshiruvchi tegishli nazorat qiluvchi organning buyrug'i asos bo'lib xizmat qiladi.

Rejadan tashqari tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar tomonidan quyidagi hollarda o'tkaziladi:

- agar tekshiruvni o'tkazish zarurati O'zbekiston Respublikasi Hukumati qaroridan kelib chiqqanda;

- nazorat qiluvchi organga xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qonunlar va boshqa qonun hujjatlari buzilganligi to'g'risida qo'shimcha ma'lumotlar kelib tushganda;

- favqulodda vaziyatlar yuzaga kelishining oldi olinayotganda;

- sanitariya-epidemiologiya vaziyati murakkablashganda, shuningdek, qo'shni davlatlardan yuqumli kasalliklar kirib kelishi va tarqalishi ehtimoli vujudga kelganda.

Yakka tartibda tadbirkorlar faoliyatini tekshirish soliq organlari hamda boshqa nazorat qiluvchi organlar tomonidan ularning vakolatlari doirasida va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni ularning xo'jalik faoliyatini taf-tish qilish bilan bog'liq bo'lmagan holda tekshirish tegishli nazorat qiluvchi (yong'inga qarshi, energetika nazorati va boshqa) organlar tomonidan, qoida tariqasida, bir marta o'tkaziladigan kompleks tekshiruv davomida amalga oshiriladi.

Kompleks tekshiruvlar maxsus vakolatli organ tasdiqlagan reja-lar asosida o'tkaziladi.

Nazorat tartibida tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan maxsus vakolatli organ yoki uning hududiy bo'linmalari bilan keli-shilgan tartibda va muddatlarda amalga oshiriladi.

Tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyekt quyidagi huquq-larga ega:

- o'z faoliyati tekshirilishi to'g'risidagi tegishli axborotga ega bo'lishi;

- nazorat qiluvchi organning tekshiruvchi mansabdor shaxslari-dan maxsus vakolatli organ yoki uning hududiy bo'linmalar qarorini, tekshirish o'tkazish uchun asos hisoblanuvchi boshqa hujjatlarni talab qilish, tekshiruvchilarning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlari bilan tanishish;

- tekshirish o'tkazish uchun asosga ega bo'lmagan shaxslarning tekshirish o'tkazishiga yo'l qo'ymaslik;

- nazorat qiluvchi organlari vakolatiga kirmaydigan masalalarga oid talablarni bajarimaslik va tekshirish predmetiga taalluqli bo'lmagan materiallar bilan ularni tanishtirmaslik;

- nazorat qiluvchi organning tekshiruvchi mansabdor shaxslaridan tekshirish tugagandan so'ng o'n kun muddat ichida tekshirish natijalarini aks ettiruvchi hujjatning bir nusxasini olish;

- qonunda belgilangan tartibda tekshirish natijalari ustidan shikoyat qilish.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar tekshiruvchilarning qonuniy talabiga binoan tekshirish o'tkazish uchun zarur bo'lgan materiallar va hujjatlarni taqdim etishga, ularni tekshirish obyektlariga kiritishga, tekshiruvchilarga o'z vazifalarini bajarishlari uchun ko'maklashishga majburdirlar.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish chog'ida o'z vakolatlari doirasida quyidagi huquqlarga ega:

- tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlardan tekshirish o'tkazish bilan bevosita bog'liq bo'lgan zarur hujjatlar va boshqa axborotlarni talab qilish;

- tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlariga aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etish to'g'risida bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatma berish;

- tegishli davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar mulkdorlari oldiga aybdor shaxslarning javobgarligi to'g'risidagi masalani qo'yish;

- tekshiruvga vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar mutaxassislarini belgilangan tartibda shartnoma asosida jalb etish;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda moliyaviy yoki ma'muriy jazo choralarini qo'llash.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslarining qonuniy talablari tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan bajarish uchun majburiydir.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslari xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish chog'ida o'z vakolatlari doirasida quyidagilarni bajarishga majburdirlar:

- tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga tekshirish o'tkazish huquqini beruvchi zarur hujjatlarni ko'rsatish;
- davlat siri, tijorat yoki boshqa sirlar saqlanishini ta'minlash;
- tekshiruv natijalarini dalolatnoma (ma'lumotnoma) bilan rasmiylashtirib, uning bir nusxasini tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoldirish;
- huquqbuzarlik hollari aniqlangan taqdirda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan choralarni ko'rish.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo'jalik yurituvchi subyektlarning qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Agar nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatida qonun hujjatlari buzilganligini aniqlasalar, ular o'zlariga berilgan vakolat doirasida va muayyan qoidabuzarlikni bartaraf etish bilan bevosita bog'liq chora-tadbirlarni ko'rishlari mumkin. Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari qoidabuzarlik holati mavjudligidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqa qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklash uchun asos sifatida foydalanishga haqli emas.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining noqonuniy qarorlari yoki boshqa harakatlari natijasida xo'jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan zararlar, shu jumladan boy berilgan foyda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanadi.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining harakatlari va qarorlari ustidan bevosita sudga yoki bo'ysunish tartibida yuqori turuvchi organga yoxud mansabdor shaxsga shikoyat qilinishi mumkin.

Shikoyat berish nazorat qiluvchi organ mansabdor shaxsining harakatlari va qarorlari ustidan qilingan shikoyatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va muddatlarda ko'rib chiqiladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo'lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati tekshirilganda birinchi galda tekshiruvchi mansabdor shaxs tekshirishlarni qayd etish kitobiga tegishli yozuvlar kiritishi lozim. Bunday kitob har bir tadbirkorlik subyektida bo'lish lozim. Tekshirishlarni qayd etish kitobini to'ldirmagan tekshiruvchi shaxs tekshirishga qo'yilmaydi.

Mansabdor shaxslar tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektlarni o‘z huzuriga chaqirtirishning ham asoslari va tartibi belgilab qo‘yilgan.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimini yana bir bo‘g‘ini – bu xo‘jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmat bo‘linmalari hisoblanadi. Ayniqsa xo‘jalik shartnomalari tuzishda yuridik xizmat bo‘linmalari faol ishtirok etadi. Agar tadbirkorlik subyekti o‘z yuridik xizmatiga ega bo‘lmasa (masalan, yakka tadbirkor, fermer xo‘jaligi va h.k.), u holda ular haq evaziga yuridik xizmat ko‘rsatish shartnomalari orqali advokatlar xizmatidan foydalanishlari shart ("Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida"gi qonunning 20-moddasi).

Har bir xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘z yuridik xizmati bo‘lishi uning huquqiy himoyasini tashkiliy ta‘minlovchi kafolat hisoblanadi. Yuridik xizmat bo‘linmalari xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining barcha yo‘nalishlarida va sanalarida, barcha bosqichlar uzluksiz va doimiy ravishda, birinchidan xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatini qonuniyligini, o‘z manfaatlariga mosligini ta‘minlasa, ikkinchidan, boshqa har qanday subyektlarni xatti-harakatlari uning qonuniy huquq va manfaatlariga xilof bo‘lmasligini kuzatib boradi va zarur hollarda tegishli huquqiy himoyani tashkil etadi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda tadbirkorlarni huquqiy himoya tizimi milliy qonunchiligimizning alohida kompleks instituti bo‘lib, u tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ularga berilgan imtiyozlar, yengilliklar, afzalliklar, alohida kafolatlar, tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish majburiyati yuklatilgan davlat va nodavlat organlarining maxsus vakolatlarini, xo‘jalik tadbirkorlik sohasida vujudga kelgan nizolarni ko‘rib chiqish va hal etishning alohida tartibini o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 14-iyunda chiqargan "Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi farmonida sud huquq tizimini yanada erkinlashtirish, nazorat organlarining tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga aralashuvini kamaytirish, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta‘minlash, tadbirkorlik faoliyatini asossiz cheklashlarga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida muhim huquqiy normalar mustahkamlab qo‘yildi. Bunga ko‘ra tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo‘jalik faoliyatini tekshirish (taftish

qilish) belgilangan tartibda faqat davlat soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi. Mabodo ular tomonidan tekshirish davomida soliq va valutaga oid jinoyat alomatlari aniqlangan taqdirda esa – O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga hamda jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish departamenti tomonidan amalga oshiriladi.

Nazorat organlarining rahbarlari va mansabdor shaxslari tadbirkorlik subyektlarini o‘z vakolatlari va nazorat sohasi doirasidan tashqari masalalar bo‘yicha har qanday tekshiruvlar o‘tkazganligi uchun shaxsan javobgar va hatto, jinoiy javobgar ham bo‘ladilar. Faqat qo‘zg‘atilgan jinoiy ish yuzasidan tekshirishni tayinlash to‘g‘risidagi qaror yoki shunday tekshiruvlarni o‘tkazish to‘g‘risida nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha maxsus vakolatli organning qarori mavjud bo‘lgandagina qonunda ko‘zda tutilgan hollarda tadbirkorlik subyektining tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyekt bilan o‘zaro munosabatlarinigina muqobil tarzda tekshirishga yo‘l qo‘yiladi. Muqobil tekshirishlarni o‘tkazish chog‘ida tadbirkorlik subyektlariga borish va ulardan tekshirishga taalluqli bo‘lmagan moliya-buxgalteriya yoki boshqa hujjatlarni talab qilish man etiladi.

Davlat organlarining noqonuniy qarorlari yoki shu organlar mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) natijasida tadbirkorlik subyektiga yetkazilgan zararining o‘rni sud qarori asosida to‘la hajmda bevosita ana shu davlat organlari tomonidan, birinchi navbatda, ularning budjetdan tashqari jamg‘arma mablag‘lari hisobidan qoplanishi lozim. Zararlarning o‘rnini qoplash sud qarori bilan ana shu yetkazilgan zarar uchun aybdor bo‘lgan davlat organlarining mansabdor shaxslariga qonun hujjatlarida belgilangan tartib va miqdorlarda yuklanishi mumkin.

Tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi xo‘jalik nizolari esa xo‘jalik sudi yoki hakamlar sudi tomonidan ko‘rib chiqilishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi nazorat organlari mansabdor shaxslarining tadbirkorlik subyektlari huquqlarini va qonuniy manfaatlarini buzganliklari uchun jazo muqarrarligini, ularning hatto, jinoiy javobgarlikka tortilishini ta‘minlagan holda, tadbirkorlik faoliyati erkinligi kafolatlari to‘g‘risidagi qonun hujjatlari so‘zsiz bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi

Tadbirkorlik subyektlariga nisbatan faqat sud tartibida qo'llaniladigan huquqiy ta'sir choralariga quyidagilar kiradi:

- faoliyatni tugatish;

- faoliyatni to'xtatib qo'yish. Favqulodda vaziyatlar, epidemiya-lar hamda aholining hayoti va sog'lig'iga boshqa haqiqiy xavf-xatar yuzaga kelishining oldini olish munosabati bilan faoliyatni ko'pi bilan o'n ish kunigacha to'xtatib qo'yish hollari bundan mustasno;

- banklardagi hisobvaraqlar bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib qo'yish. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish borasida aniqlangan hollar bundan mustasno;

- moliyaviy sanksiyalarni qo'llash. Soliq va yig'implarni to'lash muddatini o'tkazib yuborganlik uchun penya qo'shish, shuningdek, tadbirkorlik subyekti sodir etilgan huquqbuzarlikdagi aybiga iqror bo'lish va moliyaviy sanksiya jarimalarini ixtiyoriy ravishda to'lash hollari bundan mustasno;

- huquqbuzarlik predmetlarini davlat daromadiga o'tkazish;

- tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bilan shug'ullanish litsenziyalari (ruxsatnomalari)ni o'n ish kunidan ko'proq muddatga to'xtatib qo'yish yoki amal qilishini tugatish va bekor qilish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining komissiyalari va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan beriladigan litsenziyalar bundan mustasno.

4-§. Tadbirkorlik subyektlarining huquq va majburiyatlari

Tadbirkorlar huquqiy munosabatlar subyektlari sifatida mavjud bo'lishi, uni faoliyat yuritishining asosiy shartiuni ma'lum huquqlarga ega ekanligi, huquq sohibi sifatida qonun tomonidan e'tirof etilishi hisoblanadi. Xuddi shu munosabat bilan "Huquq" iborasining etimologik ma'nosi haqida bir oz to'xtab o'tish maqsadga muvofiqdir. Huquq va huquq layoqati o'ziga xos uzviy iboralar hisoblanadi. Har qanday subyekt, shu jumladan tadbirkor huquq sohibi bo'lish uchun eng avvalo huquq layoqatiga ega bo'lish lozim. Huquq nazariyasi bo'yicha huquq layoqati insondan ajralmas, unga doimiy xos bo'lgan

xususiyat bo'lib, inson butun umri davomida, yoshidan, salomatlik holatidan qat'iy nazar huquq layoqatiga ega bo'ladi¹.

Huquq layoqati o'z mohiyatiga ko'ra huquqlarga ega bo'lish va majburiyatlarni bajara olish qobiliyati hisoblanadi. "Huquq" tushunchasi g'oyat keng ma'noda qo'llaniladigan tushunchadir. Yuridik adabiyotlarda uning o'nlab tarifi mavjud. Eng asosiy mezon-masalaga qaysi nuqtayi nazardan, siyosiy-huquqiy, iqtisodiy-huquqiy, ijtimoiy-huquqiy nuqtayi nazardan turib yondashishga bog'liq. Biz uchun eng asosiysi sof huquqiy nuqtayi nazardan "huquq" tushunchasiga ta'rif berish hisoblanadi. Ushbu nuqtayi nazardan olganda, "huquq – bu subyektga berilgan imkomiyat", huquq-bu subyekt uchun mavjud erkinlik, "huquq - bu subyektga berilgan ruxsatnoma" sifatidagi an'anaviy qarashlar mavjud. Fuqarolik huquqida huquq elementlari tahlil etilganda, "huquq – bu subyektning vakolatlari majmuyi" sifatida ham talqim etiladi. Bu o'rinda masaladan biroz chetga chiqilsa ham "tabiiy huquqlar" va "taqdim etiladigan huquqlar" nazariyasiga to'xtab o'tish o'rinlidir. Tabiiy huquqlar nazariyasiga ko'ra insonga tug'ilishidan xos bo'lgan huquqlar mavjud. Bu huquq davlat tomonidan unga berilmaydi, balki o'z-o'zidan mavjud bo'ladi, davlat bu huquqni tan olishga, e'tirof etishga va unga rioya qilishga majbur. Bu huquqlar markazida insonni yashash huquqi, uning shaxsi, daxlsizligi turadi. Davlat yoki boshqa har qanday ijtimoiy tuzilma bu huquqlarni cheklamaydi, uni olib qo'ya olmaydi. Shuni e'tirof etish lozimki, tabiiy huquqlar nazariyasi dunyoning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotiga, davlat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarni belgilashga juda katta ta'sir ko'rsatadi. XVII-XVIII asrlarda shakllangan bu ta'limot sarchashmalarida Gugo Grasiy, J.Lilbern, J.Lokk, T.Jeferson, T.Peyn, J.J.Russo kabi mutafakkirlar turgan edi.

Bu huquqiy ta'limot g'oyalari u yoki bu darajada ko'pgina mam-lakatlar huquq me'yorlarida o'z ifodasini topgan, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlariga bag'ishlangan ikkinchi bo'limida ham.

Tabiiy huquqlardan farqli ravishda "taqdim etiladigan huquqlar" davlat tomonidan tegishli qonunlarda mustahkamlab qo'yish asosida

¹ Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. -М., 1982. 141-6.

insonlarga, fuqarolarga beriladigan huquqlar hisoblanadi. Davlatning demokratik mohiyati, uning ijtimoiy-iqtisodiy darajasi ushbu huquqlarning mazmunini, ko'lamini va ta'minlash darajasini belgilaydi.

Xo'sh, tadbirkorlik huquqi o'z mohiyatiga ko'ra tabiiy huquqmi yoki taqdim etiladigan huquqmi? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga javob berish uchun birinchi galda tadbirkorlik subyekti nafaqat jismoniy shaxslar, balki yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkinligini esdan chiqarmaslik, hisobga olish lozim bo'ladi. Yaqin o'tmishimizda huquq subyektlarini tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish imkoniyatlari amalda deyarli bo'lmaganligi, binobarin "tadbirkorlik davlat tomonidan yo'l qo'yiladigan yoki yo'l qo'yilmaydigan faoliyat turiga mansub ekanligi haqidagi g'oya" tadbirkorlikni tabiiy huquqlar turkumiga kiritishni inkor etadi. Biroq bozor munosabatlariga asoslangan tizim mohiyatini tahlil etganda, bu tizim asosini, negizini tadbirkorlik tashkil etishini unutmazlik lozim. Tadbirkorlik subyekti, uning huquqlari mavjud bo'lmasa uning obyekt bo'lgan bozor munosabatlari ham mavjud bo'lmaydi. Demak, bozor munosabatlari tizimida tadbirkor o'zining tabiiy huquqlariga ega, bu huquqlar bo'lmagan taqdirda tizim ham yashay olmaydi. Boshqa tomondan olganda jismoniy shaxs ko'p hollarda yuridik shaxsning o'zagini, negizini, uning o'ziga xos "substrati"ni tashkil etadi.

Binobarin, agarda insonning tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqi agarda u yoki bu darajada "tabiiy huquqi" sifatida xalqaro huquq me'yorlarida eslatib o'tilgan bo'lsa, demak bu o'rinda muammo o'z-o'zidan hal bo'lgan, yechimini topgan deb hisoblash mumkin bo'lar edi. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"da insonning tadbirkorlik huquqi haqida bevosita norma mavjud emas.

Biroq Deklaratsiyaning 17-moddasida "Har bir inson yakka o'zi yoki boshqalar bilan birgalikda mulkka egalik qilish sohibidir", 23-moddada esa "Har bir inson mehnat qilish, ishni o'z erki bilan tanlab olish huquqiga egadir. Har bir ishlayotgan odam o'zi va oilasi uchun munosib yashashni ta'minlaydigan adolatli va qoniqarli daromad olish huquqiga egadir" deb ko'rsatiladi. Ushbu huquqlar esa tadbirkorlik huquqlarining o'zagi, negizi, o'ziga xos "xamirturishi" hisoblanadi.

BMTning Bosh Assambleyasi 1986-yilda "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida xalqaro Paktni qabul qildi. Ushbu

Paktda ham “davlatlar mehnat huquqini e’tirof etadilar, ushbu huquq har bir kishining mehnat bilan tirikchilik uchun mablag’ ishlab topish imkoniyatini qamrab oladi” (6-moddasi, 1-qism), “davlatlar har bir kishining o’zi oilasi uchun yetarlicha turmush darajasi bo’lish huquqini e’tirof etadilar, yetarlicha oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joy hamda turmush sharoitlarining muttasil yaxshilab berish shu jumlagi kiradi”. Davlatlar ushbu huquqni amalga oshirish uchun zarur choralarni ko’radilar (2-modda, 1-qism)”¹ degan qoidalar mustahkamlab qo’yilgan. Ushbu me’yorlar o’z mazmuni va mohiyatiga ko’ra tadbirkorlik huquqi bilan uzviy bog’liqdir, chunki mehnat huquqi va daromad olish huquqini eng yuqori, o’z takomilligi va qiyomiga yetgan shakli – bu tadbirkorlik bilan shug’ullanish huquqi hisoblanadi.

Xalqaro huquqda mustahkamlab qo’yilgan inson huquqlari doirasidan farqli ravishda O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida bozor munosabatlarini rivojlantirish O’zbekiston iqtisodiyotining asosiy maqsadi ekanligi belgilab qo’yilgan va bunda davlat tadbirkorlik erkinligini kafolatlashi ham o’z ifodasini topgan.

Bu o’rinda shuni ham ta’kidlab o’tish o’rinliki, tadbirkorlik erkinligining Konstitutsiyaviy maqomga ko’tarilishi dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari qonunchiligida ham kuzatilmagan va binobarin u O’zbekiston huquq tizimining yuqori darajasidan darak beradi.

Yuqorida tadbirkor huquq subyekti sifatida jismoniy shaxs va yuridik shaxs bo’lishi mumkinligi qayd etilgan edi. Biroq tadbirkorning huquqlari doirasini belgilashda birinchi galda jismoniy shaxsni nazarda tutish muhim ahamiyatga ega. Buni juda o’rinli deb hisoblash mumkin, chunki jismoniy shaxs har doim real mavjudod, yuridik shaxs formal va mavhum tuzilma. Shu nuqtayi nazardan olganda tadbirkor-jismoniy shaxs huquqlari uning inson, shaxs, fuqaro sifatidagi huquq va erkinliklari bilan uzviy va chambarchas bog’liq ekanligini e’tirof etish lozim. Inson huquqlarining quyidagi turlari bevosita tadbirkor-jismoniy shaxs huquqlarining amalga oshirilishida muhim ahamiyatga ega:

a) barcha shaxslarning qonun oldida tengligi;

¹ Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Билл. -Т., “Адолат”, 1992 йил.

b) sha'n, qadr-qimmatini himoya qilinishi;

v) bir joydan ikkinchi joyga erkin ko'chish, O'zbekiston hududiga erkin kirish va undan chiqish;

g) axborotlar izlash, olish va uni tarqatish;

d) o'z huquqlari va manfaatlariga daxldor bo'lgan har qanday hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatiga ega bo'lish;

z) mulkdor bo'lish, ijtimoiy ta'minot olish va shu kabilar.

Ushbu huquqlar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18, 27, 28, 29, 30, 36, 39-moddalarida mustahkamlab qo'yilgan. Konstitutsiyaning 54-moddasida mulk huquqining mazmuni, uning asosiy elementlari, mulkdor vakolatlarining chegarasi aniq-ravshan belgilab qo'yilgan va bu holat ham tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadbirkorning maxsus, o'ziga xos huquqlari uning tadbirkor sifatidagi huquqiy maqomi (maqsadini) tadbirkorlikning foyda (daromad) olish maqsadini ko'zlagan holda tavakkalchilik asosida tashabbuskorlik bilan faoliyat ko'rsatish belgilarida yaqqol ifodalanadi va ulardan bevosita kelib chiqadi.

Tadbirkorlikning eng muhim huquqlaridan biri yakka o'zi yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar (ya'ni, tovarlar ishlab chiqarish, sotish, xarid qilib olish, xizmatlar ko'rsatish va ishlar bajarish borasidagi faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar, davlat korxonalari va boshqa korxonalar, shuningdek, ularning filiallari va vakolatxonalari, aksiyador jamiyatlari va boshqa xo'jalik jamiyatlari hamda shirkatlari, ittifoqlari, assotsiyasiyalari, konsernlari, konsorsiumlari, korporasiyalari va boshqa birlashmalari, qo'shma korxonalar, birjalar, banklar, sug'urta jamiyatlari, investitsiya, pensiya fondlari va boshqa fondlar, boshqa birlashmalar, shu jumladan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar) bilan birgalikda korxonalar va tashkilotlarni vujudga keltirishga haqli ekanligi hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi Qonunning 8-moddasida tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqlari belgilab qo'yilgan. Bu huquqlar mazmunan bevosita tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Bu huquqlar majmuyi tadbirkorlik subyektlarining asosiy tub vakolatlarini mustah-

kamlaydi. Mazkur huquqlarning birortasi istisno etilsa, u holda tadbirkorlik faoliyatini to'laqonli ravishda amalga oshirib bo'lmaydi.

Qonunda tadbirkorlik faoliyati subyektlari huquqlari quyidagicha belgilangan:

1) tadbirkorlik faoliyati subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq o'ziga tegishli mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni tasarruf etishga haqli. Bir qarashda bu go'yo barcha huquq subyektlariga tegishli bo'lgan huquq sifatida qaralishi mumkin. Aslini olganda ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 36-moddasida hamma mulkdor bo'lishga haqli deb ko'rsatiladi. Biroq boshqa subyektlarning mulkdor bo'lish huquqi bu shunchaki potensial imkoniyat bo'lsa, bu huquqni amalga oshirish, bu subyekt uchun jiddiy oqibatlar keltirib chiqarmaydi. Biroq tadbirkor uchun mulkdor bo'lish huquqi, mulkiy huquqlarni amalga oshirish huquqi, bu hayotiy zaruriyat bo'lib, busiz tadbirkorlik bilan shug'ullanish mumkin emas. Boshqacha aytganda tadbirkorlik faoliyati - bu eng avvalo iqtisodiy faoliyatdir. Iqtisodiy faoliyat negizida esa mol-mulk yotadi.

Qonunda tadbirkorning o'ziga tegishli mol-mulk tushunchasini keng ma'noda talqin etish lozim. Shu sababli ham bunday mol-mulk tarkibiga moddiy obyektlar, qimmatbaho qog'ozlarga nisbatan mulk huquqi, shuningdek, intellektual faoliyat natijalariga nisbatan mutlaq huquqlar ham kiradi. Tadbirkorning muayyan mulkiy manfaatlar ko'rish imkoniyatini ta'minlovchi ashyoviy huquqlari, boshqa mulkiy huquqlari ham tadbirkorni mol-mulkka nisbatan huquqlar doirasiga kiradi.

Tadbirkorning o'ziga tegishli mol-mulkka nisbatan mulkiy huquqlarni amalga oshirish qonunda, ya'ni Konstitutsiyada (54-modda), FK (2-bo'lim) va boshqa qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va asoslarda amalga oshiriladi.

Mulk huquqining mazmuni FKning 164-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Unga asosan mulkdor o'ziga qarashli mol-mulkka:

a) o'z xohishiga ko'ra (ya'ni, o'z erki-irodasi bilan, o'zi istagan holatda);

b) o'z manfaatlarini ko'zlab (ya'ni mulkdor tomonidan o'z mulkiy huquqlarini amalga oshirish motivatsiyasi - bu huquqlar uning o'z moddiy yoxud ma'naviy qanoatlanishi, naf ko'rishi uchun ro'y

beradi. Masalan, o'zi yoki yaqinlarining jismoniy yoki boshqacha moddiy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratiladi, hatto mulkdor o'z mol-mulkidan xayr-ehson qilgan taqdirda ham unda o'z insoniylik burchini bajarish ma'naviy manfaat amalga oshadi);

v) egalik qilish (egalik qilish mulkdor tomonidan mol-mulkni o'z qo'lida, o'z ixtiyorida, o'z erki-irodasining ta'siri doirasida, o'z boshqaruvida saqlab turishini anglatadi)

g) undan foydalanish (mol-mulkdan foydalanish, mol-mulk obyektlarini iste'mol qilish, uning foydali xususiyatlarini olish, ekspluatatsiya qilishni anglatadi);

d) uni tasarruf etish (mol-mulkni tasarruf etish, uni yuridik taqdirini belgilash, ya'ni mulk huquqini o'zida saqlab qolish yoxud o'zidan begonalashtirish holatlarini anglatadi);

ye) shuningdek, o'zining mulk huquqining kim tomonidan bo'lmasin har qanday buzilishni bartaraf etishni talab qilishi (mulkdorni o'z mulk huquqini himoya qilish FKning 228-moddasida ko'rsatilgan vindikatsion da'vosi asosida va 231-moddada ko'rsatilgan negator da'vo qo'zg'atish asosida amalga oshirish huquqiga ega.

Mulk huquqini amalga oshirishda mulkdor tegishli mol-mulk obyektlaridan foydalanishi, ularni saqlash qoidalariga rioya qilishi lozim.

Tadbirkorlik subyekti bo'lgan yuridik shaxslar o'z mol-mulklarini yuridik shaxs balans hujjatlarida aks ettirishlari shart. Yuridik shaxs tomonidan sotib olingan mol-mulk darhol balansga kiritilishi, sotib yuborilgan, nobud bo'lgan yoki boshqa tarzda begonlashtirilgan mol-mulk balansdan chiqarilishi lozim.

2. Tadbirkor mustaqil ravishda ishlab chiqarish dasturini shakllantirish, mahsulot yetkazib beruvchilarni va o'z mahsulotining (ishlari, xizmatlarining) iste'molchilarini tanlash huquqiga ega. Ma'lumki, hozirgi zamon tadbirkorlik ishlab chiqarish faoliyati juda murakkab jarayon. Bu jarayonda tadbirkor o'z faoliyatini g'oyat puxtalik bilan tashkil etishi rejalashtirilishi talab etiladi. Xomashyoni qayerdan oladi va kimdan oladi, qanday texnologiyani qo'llaydi, qanday mexanizmdan foydalanadi, ishlab chiqarishni qanday tashkil etadi, bularning hammasini tadbirkorlik subyekti, o'zi mustaqil ravishda belgilaydi. Bu ishlab chiqarish xo'jalik jarayoni bo'lib, hech kim tadbir-

korlik subyektiga majburiy ko'rsatma, buyruq berishga haqli emas. Tadbirkor o'z ishlab chiqarishida, unga yordam beruvchi subyektlarni va ularning mahsulotlarini o'zi tanlaydi va ular bilan erkin shartnomaviy munosabatlarga kirishadi. Tadbirkor o'z mahsulotlari, xizmatlari va ishlarining iste'molchilarini ham o'zi erkin ravishda tanlaydi va ular bilan ixtiyoriylik asosida shartnomalar tuzadi. Demak bu sohada tadbirkorga majburiy ko'rsatma berilishi mumkin emas.

3. Tadbirkor tadbirkorlikdan cheklanmagan miqdorda daromad (foйда) olish va uni o'z ixtiyoriga ko'ra tasarruf etishga haqli (Tovarlar, ishlar, xizmatlar bozorida ustun mavqeni egallab turgan tadbirkorlik faoliyati subyektlari bundan mustasno). Bu huquq tadbirkorlarning eng muhim huquqlaridan bo'lib hisoblanadi. Haqiqatan ham tadbirkorlik faoliyatidan ko'zlangan pirovard maqsad, bu foyda olish (daromad olish) boylik orttirish, moddiy manfaat ko'rish hisoblanadi.

Odatda tadbirkorning daromadi (foydasi) deganda, ishlab chiqarish xarajatlari va boshqa sarf-xarajatlar, shuningdek, majburiy to'lovlar, soliqlar, boj to'lovlari va shu kabilar chegirib tashlangandan keyin tadbirkor ixtiyorida qolgan sof foyda summasiga aytiladi.

Umumiy qoida bo'yicha, bunday daromadlar hajmi, miqdori cheklanmaydi, bunday daromad pul ko'rinishida, valuta mablag'lari ko'rinishida, mol-mulk ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Tadbirkor bu daromadni, o'z ixtiyoriga ko'ra erkin tasarruf etadi, ya'ni xohlasa, o'z iste'moli uchun sarf qiladi, xohlasa ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflashi mumkin, xohlasa xayr-ehson qilishi mumkin. Biroq, ba'zi tadbirkorlik subyektlari bozorda monopol ustun mavqega ega. O'zbekiston Respublikasini "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi 1996-yil 27-dekabrda Qonunida bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyekt holatiga ta'rif berilgan. Ushbu Qonunni 3-moddasiga asosan ustun mavqeo-xo'jalik yurituvchi subyektning o'rnini bosuvchisi bo'lmagan tovar bozorida yoxud bir-birining o'rnini bosadigan tovarlar bozorida o'ziga (o'zgalarga) raqobatga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirishini qiyinlashtirish yoki ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini o'zga tarzda cheklash imkoniyatini beradigan hukmron mavqesi, bozordagi ulushi 65 foiz va

undan ziyodini tashkil etadigan xo'jalik yurituvchi subyektning mavqesi ustun mavqe hisoblanadi.

Bozorda ustun mavqega ega bo'lgan tadbirkorlik subyektlarini oladigan daromadlari foydasini maksimal chegaralari davlatni vakolatli idoralari (monopoliyaga qarshi kurash qo'mitasi) tomonidan belgilab beriladi. Bozorda ustun mavqega ega bo'lgan tadbirkorlik subyektining bu borada cheklanishi eng avvalo iste'molchilarni, xaridorlarning manfaatlarini himoya qilishni nazarda tutadi. Aslini olganda bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyektning huquqini cheklash, adolat va insof nuqtayi nazaridan maqsadga muvofiqdir.

4. Tadbirkorlik subyektini o'z mahsulotini (ishlari, xizmatlarini) ishlab chiqarishlarini bozor konyukturasidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilanadigan narxlar va tariflar bo'yicha yoki shartnoma asosida realizatsiya qilishga haqli (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno). Odatda bozor tizimi sharoitida narx-navo talab va taklif asosida belgilanadi. Bozorning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, tadbirkor o'z mahsuloti (xizmati)ga bahoni o'zi bir taraflama belgilaydi va bu holda ushbu bahoga rozi bo'lgan iste'molchi qo'shilish shartnomasi orqali (FKning 360-moddasi) tadbirkor bilan huquqiy munosabatga kirishadi. Baho belgilashni boshqa usulida esa baho tadbirkor bilan iste'molchi o'rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi. Odatda ma'muriy yo'l bilan narx-navoni belgilashga yo'l qo'yilmaydi. Davlat narx-navo darajasiga asosan iqtisodiy usullar orqali ta'sir etadi. Ayni vaqtda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda tovarlar, xizmatlar, ishlar bahosi davlatning vakolatli idoralari tomonidan belgilanishi mumkin. Masalan, tabiiy monopoliya subyektlari mahsulotlari (xizmatlariga), bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyektlar tovarlari (xizmatlari)ga, ba'zi qishloq xo'jalik mahsulotlarini davlat buyurtmasi bo'yicha xarid qilishda va h.k. (bu haqda batafsil ushbu darslikning XV bobiga qaralsin).

5. Tadbirkorlik faoliyati subyektini binolar, inshootlar, uskunalar va boshqa mol-mulkni olishi va (yoki) ijaraga olishi, shu jumladan lizing yo'li bilan olishga haqli. Tadbirkor o'z faoliyati uchun zarur bo'lgan barcha zarur vositalarni oldi-sotdi shartnomasi orqali o'ziga mulk sifatida xarid qilib olishi mumkin. Eng asosiysi bu vositalar fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan bo'lishi lozim. Ayni vaqtda fuqarolik

qonunlarida oldi-sotdi shartnomasi umumiy qoidalari bilan, ayrim mol-mulk obyektlarini sotib olishni o'ziga xos xususiyatlari belgilab qo'yilgan. Masalan, ko'chmas mulkni sotib olish (FKning 479-488-moddolari), korxonani sotib olish (FKning 489-496-moddolari). Binobarin, tadbirkor ushbu belgilangan qoidalarga rioya qilgan holda turli mol-mulk obyektlarini sotib olishga haqli. Qonunda binolar, inshootlar, uskunalarni lizing (moliya ijarasi) orqali olish huquqiga ham alohida urg'u beriladi. Bu bejiz emas albatta. Lizing biz uchun nisbatan yangi shartnoma turi bo'lsa ham, u rivojlangan mamlakatlarda keng qo'llaniladi. Lizingning afzalligi shundaki, yangi texnika, uskunalarni sotib olishga imkoni bo'lmagan tadbirkorlik subyekti (lizing oluvchi) uchun boshqa bir subyekt, masalan tijorat banki (lizing beruvchi) o'z mablag'i hisobidan lizing shartnomasi asosida yangi texnika, uskuna sotib olib beradi va unga egalik qilish, foydalanish uchun topshiradi. Lizingning kreditdan afzalligi shundaki bunda lizing oluvchi o'z majburiyatlarini bajarmagan taqdirda lizing narsasini (uskunani) o'ziga qaytarib oladi, binobarin uni tavakkal qilish darajasi ancha past. Kreditda esa olingan kredit mablag'i umuman yo'q bo'lib ketish tavakkali mavjud va bunday hollarda kreditni qaytarish ehtimoli har doim ham mavjud bo'lmaydi.

Lizing shartnomasi lizing oluvchi uchun ham g'oyat foydali. U eng yangi texnikani o'z ishlab chiqarishida darhol qo'llash va natijada samaradorlik foydani oshirishga imkon beradi. Agarda o'zi bu texnikani sotib olish uchun pul to'plaganda ancha vaqtdan yutqazgan bo'lur edi. Lizing bo'yicha munosabatlar FKning 587-599-moddalarida va lizing to'g'risidagi maxsus qonun bilan tartibga solinadi.

Tadbirkorning eng muhim huquqlaridan biri - tadbirkor tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulki hamda pul mablag'larini ixtiyoriy asoslarda jalb etish hisoblanadi.

Boshqalarning mol-mulkini jalb etish haq to'lash evaziga (masalan, ijara) va tekin (masalan, ssuda) amalga oshirilishi mumkin. Bunda tadbirkor bilan mol-mulk sohibi o'rtasida shartnoma tuziladi.

Odatda boshqalarning mol-mulkidan foydalanishning eng keng tarqalgan shakli ijara hisoblanadi. Ijara asosida ijaraga beruvchi mol-mulkni ijaraga oluvchiga haq evaziga vaqtincha egalik qilish va foy-

dalanish uchun topshiradi. Ijara predmeti bo'yicha qonunda mulk ijarasi (FKning 585-557-moddalari), prokat (FKning 558-563-moddalari), transport vositalari ijarasi (FKning 564-572-moddalari), binolar va inshootlar ijarasi (FKning 573-578-moddalari), korxonalarni ijaraga olish (FKning 579-586-moddalari), lizing, ya'ni moliyaviy ijara (FKning 587-599-moddalari), uy-joy ijarasi (FKning 600-616-moddalari) kabi ijara turlari farqlanadi.

Umumiy qoida bo'yicha ijara shartnomasi predmeti sifatida yer, boshqa tabiiy resurslar bo'lganda tegishli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Ijara shartnomasida ijara predmeti, uning qiymati, ijara haqi, ijara muddati, taraflarning huquq va majburiyatlari, ijara predmeti, foydalanish shartlari va tartibi, ijaraga olingan mol-mulkni yaxshilash, yomonlashtirish oqibatlari, shartnoma shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi va shu kabi holatlar nazarda tutilishi mumkin.

Ijara predmetiga, ijara muddati va summasiga qarab ijara shartnomalar ba'zi hollarda nafaqat yozma tuzilishi, balki u notarial guvohlantirilishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi ham talab etiladi, masalan korxonani ijaraga olishda (FKning 586-moddasi) ijara tadbirkorlik munosabatlarida keng qo'llaniladi. Ijara orqali tadbirkor o'zi sotib olishga qurbi yetmaydigan, biroq o'ziga zarur bo'lgan mol-mulkni yoxud o'ziga faqat vaqtinchalik zarur bo'lgan mol-mulkni foydalanish uchun olish, o'z ehtiyojlarini qanoatlantirish imkoniga ega bo'ladi.

Ba'zi hollarda tadbirkor boshqa shaxslarning mol-mulkini renta to'lab turish sharti bilan foydalanishga olishi mumkin. Renta munosabatlari FKning 512-529-moddasi bilan tartibga solinadi.

Birovlarning mol-mulkidan tekin foydalanish ham o'zining huquqiy asoslariga ega. Tadbirkor o'z faoliyatida boshqalarning mol-mulkini tekin foydalanishga olgan taqdirda FKning 617-630-moddasida belgilangan qoidalarga rioya qilishi shart.

Tadbirkor boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini ham ixtiyoriy asoslarda o'z faoliyatini amalga oshirishda jalb etishga haqli. U quyidagi shakllarda ro'yobga chiqarishi mumkin:

- a) qimmatbaho qog'ozlar chiqarish va sotish;
- b) qarz va kreditlar olish.

6. Tadbirkorlik faoliyati subyekti belgilangan tartibda tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishga haqli.

O'zbekiston Respublikasi - jahon hamjamiyatining to'la huquqli a'zosi bo'lgan ochiq davlat. Mamlakatimiz dunyo bozorida o'z mavqeyiga ega bo'lishga intilmoqda. Binobarin, tadbirkorlik subyektlari uchun tashqi iqtisodiy munosabatlarga keng yo'l ochiq. Tashqi iqtisodiy munosabatlar orqali mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlar chet davlatlarga chiqariladi, respublikamizga chet el investitsiyasi kirib keladi, eng yuqori texnika va texnologiyadan foydalanish imkoniyatlari vujudga keladi. Davr shiddati va rivoji turli tadbirkorlik subyektlari o'rtasida xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yishni talab etadi. Iqtisodiy sohadagi biqqlik va mahdudlik oxir-oqibatda taraqqiyotdan chetda qolishga va tanazzulga olib keladi.

Ayni vaqtda tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishning muayyan tartibi mavjud va u mamlakat ichki tadbirkorlik muomalasi tartibidan farq qiladi. Bu farqning mavjudligi turli mamlakatlarda turli xil qonunlarning amal qilishi, subyektlarning huquqiy maqomi va bitimlar tuzish va ijro etish bo'yicha o'ziga xos tartib qoidalar mavjudligi bilan bog'liq. Ayni vaqtda davlatning iqtisodiy xavfsizligi, o'ziga xos manfaatlarga ham tashqi iqtisodiy munosabatlarning o'ziga xos tartibi belgilanishini taqazo etadi.

O'zbekistonda tashqi iqtisodiy munosabatlar "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi Qonun (2000-yil 26-mayda qabul qilingan) bilan tartibga solinadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda O'zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o'rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi. O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining hududida doimiy yashash joyiga ega bo'lgan va yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatga olingan jismoniy shaxslar tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishga haqlidirlar (Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi qonunning 3-moddasi). Binobarin, avvalgi tartibdan farqli ravishda hozir tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun maxsus ro'yxatdan o'tish talab etilmaydi. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ishtirok etuvchi tadbirkor qonun hujjatlari doirasida tashqi

iqtisodiy faoliyatda qatnashish shakllarini mustaqil belgilash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o'z xohishiga ko'ra boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni shartnoma asosida belgilangan tartibda jalb etish, tashqi iqtisodiy faoliyat natijalariga, shu jumladan, milliy va chet el valutasidagi daromadga qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishga haqli. Oldi-sotdi yoki ayirboshlash obyekti hisoblangan tovarlar (ishlar, xizmatlar), har qanday mol-mulk, shu jumladan qimmatli qog'ozlar, valutalar va valuta qiymatliklari, elektr, issiqlik energiyasi, energiya-ning boshqa turlariga, transport vositalariga, intellektual mulk obyektlariga nisbatan tashqi iqtisodiy faoliyat amalga oshirilishi mumkin (tashqi iqtisodiy faoliyatda foydalanilishi qonun hujjatlari bilan taqiqlangan tovarlar bundan mustasno).

Ayni paytda tashqi iqtisodiy faoliyat muayyan ma'noda davlatni iqtisodiy va siyosiy manfaatlarini bilan bog'liq. Shu sababli ham hech qaysi davlat bu faoliyatga nisbatan befarq qarab tura olmaydi. Bino-barin, tashqi iqtisodiy faoliyatda muayyan cheklashlar mavjud.

Masalan, tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi qonunda eksport importni cheklash asoslari va tartibi, dempinga qarshi kurash choralarini mustahkamlab qo'yilgan (bu haqda ushbu darslikning 9-bobida mufassal to'xtab o'tilgan).

Yuqoridagi huquqlardan tashqari tadbirkorlik faoliyatining subyektlari garchi tadbirkorlik faoliyati erkinligi to'g'risidagi qonunda alohida ajratib ko'rsatilmagan bo'lsa ham lekin boshqa qonun hujjatlarida mustahkamlab qo'yilgan va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda nihoyatda zarur bo'lgan boshqa qator huquq va erkinliklarga egadir.

Tadbirkorlar ham ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urtalanish huquqlariga egadirlar.

Ma'lumki, ijtimoiy ta'minot huquqi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 39-moddasida bevosita mustahkamlab qo'yilgan: "Har kim qariganda, mehnat qobiliyatini yo'qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo'lgan va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega". Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanilgan davr belgilangan tartibda mehnat stajiga kiritiladi. Tadbirkor qariganda qarilik pensiyasi olishga, mehnat qobi-

liyatidan kasallik sababli qisman yoki butunlay mahrum bo'lganda nogironlik pensiyasi olishga, vaqtinchalik betobligida nafaqa olishga haqli bo'ladi. Biroq bu huquqlar o'z-o'zidan amalga oshmaydi. Buning uchun tadbirkor pensiya jamg'armasiga ajratmalarni o'z vaqtida to'lab turishi lozim. Bu holda tadbirkorlik bilan shug'ullanilgan davr pensiya olish huquqini beruvchi mehnat stajiga kiritiladi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanilgan davr haqida yozuv tadbirkorning mehnat daftarchasiga tadbirkorni ro'yxatga olgan organ, masalan tuman hokimligi tomonidan kiritilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 282-moddasiga asosan barcha xodimlar davlat yo'li bilan ijtimoiy sug'urta qilinishlari lozim. Davlat ijtimoiy sug'urtasi uchun ish beruvchilar (binobarin, tadbirkorlar ham), shuningdek, sug'urtalangan xodimlarning o'zlari ham ba'zan to'laydilar. Sug'urta badallarining miqdori, to'lash tartibi, bu mablag'lardan foydalanish tegishli me'yoriy hujjatlar bilan belgilanadi.

Davlat ijtimoiy sug'urtasi bo'yicha sug'urta qilingan xodimlar, tegishli hollarda esa ularning oilalari ham davlat ijtimoiy sug'urtasi mablag'lari hisobidan:

- vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqalari, ayollar esa bundan tashqari;

- bola tug'ilganda beriladigan nafaqalar; davlat tomonidan beriladigan qarilik, nogironlik va boquvchisini yo'qotganlik pensiyalari. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to'lovlar bilan ta'minlantiriladilar. Davlat ijtimoiy sug'urtasi mablag'laridan sanatoriy-kurortlarda da'volanish, dam olish, sug'urtalangan xodimlarning shifobaxsh (parhez) taomlari uchun haq to'lash, bolalarning sog'lomlashtirish lagerlarini ta'minlab turish, davlat ijtimoiy sug'urtasiga doir boshqa tadbirlar uchun ham belgilangan tartibda foydalaniladi.

Tadbirkorlik tavakkalchilik bilan bog'liq bo'lgani sababli tadbirkor o'zining mol-mulkini, shuningdek, faoliyatini har xil tabiiy ofatlar, favqulodda hodisalar, muvaffaqiyatsizliklardan sug'urta qildirish mumkin. Biroq bu ijtimoiy sug'urta hisoblanmaydi, FKning 914-961-moddalari bilan tartibga solinadi.

O'zini ijtimoiy sug'urta qilishdan bosh tortgan, bo'yin tovlash va sug'urta to'lovlarini to'lamaslik tadbirkorning ijtimoiy ta'minot olish

huquqini qiyinlashtiradi. Biroq bunda ham tegishli shartlar mavjud bo'lganida u ijtimoiy pensiya olish huquqini yo'qotmaydi. Tadbirkor tomonidan ish beruvchi sifatida davlat ijtimoiy sug'urtasi uchun badal to'lamaganligi tadbirkor korxonasida yollanib ishlayotgan xodimlarni davlat ijtimoiy sug'urtasi mablag'lari hisobidan ta'minlanish huquqidan mahrum etmaydi (O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 283-moddasi 2-qismi). Tadbirkor xo'jalik munosabatlarini subyekti sifatida doimiy ravishda boshqa har xil subyektlar bilan doimiy o'zaro munosabatda bo'ladi. Bunday o'zaro munosabatlar har doim silliq ketavermaydi. Ko'p hollarda nizoli, bahsli holatlar vujudga keladi. Mana shunday holatlarda tadbirkor o'z huquqlarini himoya qilishlari uchun real imkoniyatlarga ega bo'lishi shart. Bunday imkoniyat qonunning 7-moddasi 8-qismida o'z ifodasini topgan. Bunga asosan tadbirkor yoki u vakil qilgan shaxslar xo'jalik yurituvchi boshqa subyektlarning har qanday xatti-harakatlari va tadbirkorga qilayotgan da'vatlari hamda belgilangan tartibda beriladigan jazo choralari xususida bahslashishga haqlidirlar (qonunlarga muvofiq hech so'zsiz qo'llaniladigan choralar bundan mustasno).

Tadbirkorning xo'jalik munosabatlarining boshqa subyektlari bilan bo'ladigan nizomi huquqiy munosabatlarni hal etish tartibi xo'jalik protsessual va fuqarolik-protsessual qonunlarda belgilab qo'yilgan. "Mulchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek, tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uning boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy Xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi (XPK 3-moddasi).

Tadbirkor o'zining buzilgan yoki da'vo qilayotgan huquqlarini yoxud qonuniy manfaatlarini himoya etishni so'rab sudga murojaat qilishga haqli va bu huquq qonun tomonidan kafolatlanadi. Hech kim tadbirkordan bu huquqdan foydalanmaslikni talab eta olmaydi, hatto, bunga tadbirkorni majbur qilgan taqdirda ham u haqiqiy hisoblanmaydi.

Nizolar sudlarda xo'jalik yurituvchi subyektlarning kimligidan, qaysi mulk shakliga mansubligidan qat'iy nazar sud va qonun oldida tengligi asosida ko'riladi.

Ma'lumki, har qanday huquq qarshisida ma'lum burch yotadi. Faqat huquqlarga ega subyekt o'ziga xos diktatorga aylanib qolgan-day, faqat zimmasida burchlar bo'lgan shaxsning quldan hech qanday farqi yo'q. Binobarin, huquq va majburiyatlar birligi subyektning o'z manfaatlarini bilan ijtimoiy manfaatlar o'rtasida o'zaro muvozanat yaratadi, ularni uyg'unlashtiradi.

Majburiyatlarning mohiyati shundan iboratki, bunda huquqiy tartibning talabi bo'yicha u zimmasiga yuklangan shaxs ma'lum harakatlarni sodir etish yoxud muayyan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyishi shart bo'ladi. Bunday majburiyatlarning kimning manfaatini ko'zlab belgilanganligi ahamiyatga ega emas.

Qonunlarda tadbirkor zimmasiga yuklangan majburiyatlar belgilab qo'yilgan. Tadbirkor birinchi navbatda amaldagi qonunlardan hamda o'zi tuzgan bitimlardan kelib chiqadigan barcha majburiyatlarni bajarishi, ularga rioya qilishi lozim.

Qonun tomonidan nazarda tutilgan majburiyatlar deyilganda, amaldagi qonunlarda va qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan va rioya qilinishi shart bo'lgan xatti-harakatlar qoidalari tushuniladi. Majburiyatlar o'z xarakteriga ko'ra umumiy va maxsus bo'lishi mumkin. Qonunlarda nazarda tutilgan umumiy majburiyatlar barcha uchun taalluqli bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 48-52-moddalarida mana shunday umumiy majburiyatlar o'z ifodasini topgan:

- Konstitutsiyaga va boshqa qonunlarga rioya qilish;
- boshqa shaxslarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadriyatini hurmat qilish;
- atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish;
- Qonun belgilagan soliqlar, mahalliy yig'imlarni to'lash va h.k.

Qonunlarda belgilab qo'yilgan umumiy majburiyatlar doirasi nihoyatda keng va xilma-xildir va bu haqda mufassal to'xtab o'tish ushbu darslik mavzusi doirasidan tashqari chiqadi. Tadbirkor rioya qilishi shart bo'lgan umumiy majburiyatlar jinoyat, fuqarolik, ma'muriy, mehnat qonunlari va shu kabilarda o'z ifodasini topgan. Ayni vaqtda tadbirkor zimmasiga maxsus majburiyatlar ham yuklangan. Qonunlarda belgilab qo'yilgan maxsus majburiyatlar doirasi hammaga taalluqli bo'lmasdan, faqat tadbirkorlarga va tadbirkorlik faoliyatining

ayrim sohalari bilan shug'ullanuvchi shaxslar zimmasiga yuklatiladi. Bunday majburiyatlar ko'lam va turlari ham nihoyatda keng va rang-barangdir. Bunday majburiyatlar eng avvalo tadbirkor shaxs, tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, yuritish va boshqa subyektlar bilan bo'lgan munosabatlarga bog'liqdir. Masalan, "Faoliyatni yollanma mehnatni talab qilgan holda amalga oshirayotgan xususiy tadbirkor yuridik shaxs sifatida ish ko'rdi va korxonani ro'yxatdan o'tkazishga majbur. Xususiy korxonada tomonidan ishlab chiqarilgan buyumlar, ularda firma belgisi yoki ishlab chiqaruvchining faoliyati, buyumlarning nomi yoki ramzi, buyumni ifodalovchi boshqa ma'lumotlar ko'rsatilib albatta markirovka qilinishi kerak" (O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik to'g'risidagi Nizomning 1, 19-bandlari).

Tadbirkorning eng muhim majburiyatlari orasida soliqlar va mahalliy yig'imlar to'lash alohida o'rin egallaydi. Soliq to'lash bilan bog'liq munosabatlar 1997-yil 27-aprelda qabul qilingan va 1998-yil 1-yanvardan boshlab kuchga kiritilgan Soliq Kodeksi bilan tartibga solinadi. Mamlakatimizda soliqlar tizimi umumdavlat davlat soliqlari va mahalliy soliqlar va yig'imlardan iboratdir.

Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi Qonunning 9-moddasida tadbirkorlik faoliyati subyektlarining majburiyatlari belgilab qo'yilgan. Bunday majburiyatlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) Tadbirkorlik faoliyati subyektlari o'zlari tuzgan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarishlari shart. Tadbirkorlik subyekti tomonidan ushbu majburiyatga rioya qilish uning o'zi uchun ham butun jamiyat uchun ham muhim ahamiyatga ega. Agarda bozor tizimida turli tadbirkorlik subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy mulkiy munosabatlar shartnomalar orqali rasmiylashtirilishini e'tiborga olsak bu holat yaqqol namoyon bo'ladi. Tadbirkorlik subyektlarini shartnoma bo'yicha majburiyatini bajarmasligi tadbirkorning o'zi uchun ham va boshqa kishilar uchun ham jiddiy va salbiy oqibatlar, noqulaylik keltirib chiqaradi. Boshqacha aytganda bu holat aholini ayrim tovarlar, xizmatlar, ishlarga bo'lgan ehtiyojini yetarli darajada qanoatlantirmaslikka olib keladi. Demak, iqtisodiy farovonlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Eng yomoni tadbirkorlar o'rtasida o'zaro ishonchsizlik, ma'suliyatsizlik va nobarqarorlikni vujudga kelishiga olib keladi.

Xuddi shu sababli ham bu majburiyatlarni buzganlik uchun FKda belgilangan javobgarlikdan tashqari "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunda va boshqa qonun hujjatlarida tegishli javobgarlik choralari belgilangan. Tadbirkorlik faoliyati subyekti shartnoma bo'yicha majburiyatini bajaranda shartnoma shartlariga va qonun hujjatlari talablariga to'liq rioya qilishlari lozim. Odatda umumiy qoida bo'yicha majburiyatlarni bajarishdan bir tomonlama bosh tortish va shartnoma shartlarini bir tomonlama o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi. Ba'zi tadbirkorlik shartnomalarida shartnoma bo'yicha ijroni guvohlantirish tartibi mavjud. Masalan, kapital qurilishda pudrat shartnomasi bo'yicha qurilgan obyektning qabul qilib olinganligi to'g'risidagi dalolatnoma, mahsulotni, ashyoni qabul qilib olinganligi to'g'risida hujjat va hokazo:

2) Tadbirkorlik subyekti xavfsizlik, ekologiya, sanitariya, gigiyena va mehnatni muhofaza qilish talablariga rioya etishlari shart. Bu tadbirkorlik subyektni o'z faoliyatida doimiy ravishda amal qilishi lozim bo'lgan majburiyatidir. Tadbirkorlik faoliyatida rioya etish lozim bo'lgan xavfsizlik qoidalari keng qamrovli tushunchadir. Uning mohiyati shundan iboratki tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlar, tevarak atrofdegilar uchun va iste'molchilar uchun xavfsiz bo'lishi, ularning hayoti, sog'lig'i, mol-mulki uchun hech qanday xavf tug'dirmasligi lozim. Ayni vaqtda tadbirkor ekologiya talablariga rioya qilishi, ya'ni tevarak-atrofni, tabiatni, tabiiy resurslarni ifloslantirmasligi, zarar yetkazmasligi va mavjud muvozanatni salbiy tomonga o'zgartirmasligi shart.

Sanitariya qoidalarini belgilashdan pirovard maqsad aholi salomatligiga zararli ta'sir ko'rsatish holatlarni va yuqumli kasalliklarni oldini olish hisoblanadi. Sanitariya qoidalari insonning qulay atrof muhit sharoitlariga ega bo'lish huquqini amalga oshirishini muhim kafolatidir. Sanitariya talablari tadbirkorlik subyektlarini barchasi uchun muhim majburiyat bo'lib hisoblanadi. Bu majburiyat aholini keng qatlamlariga xizmat ko'rsatuvchi tadbirkorlik subyektlari tomonidan bajarilishi ustidan davlat sanatoriya nazorati to'g'risida maxsus qonun mavjud gigiyena talablari ham sanitariya talablari bilan uzviy bog'liq. Gigiyena talablari asosida tadbirkorlik subyektlari o'z fao-

liyati amalga oshirishda iste'molchilar, tevarak-atrof uchun ozodalik, tozalik, qulaylikni va yuqori sifatli xizmat madaniyatini ta'minlashga qaratilgan qoidalar yotadi. Umumiy ovqatlanish, madaniy-maishiy tadbirkorlik subyektlari uchun ma'lum gigiyena qoidalariga rioya qilish muhimdir.

Mehnatni muhofaza qilish qoidalari tadbirkorlik subyektiga yollanib ishlayotgan xodimlar uchun qulay va xavfsiz mehnat sharoitlarini yaratib berish, xavfsizlik texnikasi anjomlarini shay qilib qo'yish, ishlab chiqarishda baxtsiz hodisalarga yo'l qo'ymaslikni ta'minlashga yo'naltiriladi.

Tadbirkor tomonidan xavfsizlik, ekologiya, sanitariya, gigiyena va mehnatni muhofaza qilish qoidalariga rioya qilish nafaqat ijtimoiy manfaatlarga, balki tadbirkorning o'z manfaatlari va iste'molchilarning manfaatiga ham xizmat qiladi. Xavfsizlik, ekologiya, sanitariya, gigiyena va mehnatni muhofaza qilish qoidalari tegishli qonunlarda, qonun hujjatlarida mustahkamlab qo'yiladi. Ayrim tarmoqlar, sohalarda faoliyat yuritish xususiyatlaridan kelib chiqqan mahalliy davlat hokimiyat va boshqaruv idoralari ham o'z vakolatlari doirasida yuqoridagi qoidalarni belgilashga haqli. Tadbirkorlik o'z faoliyatini boshlashdan oldin subyekt ushbu qoidalardan xabardor bo'lmog'i shart.

3) Tadbirkorlik faoliyatining subyektini yollash asosida jalb etilgan xodimlar bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilishlari shart. Mehnatga haq to'lash tartibi, shartlari O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 9-bobida belgilab qo'yilgan. Mehnat haqining miqdori ish beruvchi bilan xodim o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Mehnat haqi qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam miqdordan oz bo'lishi mumkin emas va uning eng ko'p miqdori biron-bir tarzda cheklanmaydi (MKning 153-moddasi). Ish beruvchi (tadbirkor) o'zining moliyaviy holatidan qat'iy nazar yollangan xodimga bajargan ishi uchun haqni o'z muddatida to'lashi lozim. Bu muddat jamoa shartnomasida yoxud boshqa hujjatda belgilanadi va har yarim oyda bir martadan kam bo'lishi mumkin emas. Xodimlarga ish haqi, odatda, ular ishlayotgan joyda to'lanadi.

4) Tadbirkorlar faoliyatining subyektini realizatsiya qilinadigan tovarlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq sertifikatlariga ega bo'lish-

lari shart. Sertifikat tovarlarning belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Sertifikatlashtirishdan maqsad odamlarning hayoti, sog'lig'i, yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulki hamda atrof-muhit uchun xavfli bo'lgan mahsulotlar realizatsiya qilishini nazorat qilib borish, iste'molchining manfaatlarini himoya qilish tovar ishlab chiqaruvchi ta'kidlagan sifat ko'rsatkichlarini tasdiqlash hisoblanadi. Muayyan tovarlarga nisbatan (oziq-ovqat, dori-darmon va boshqalar) majburiy sertifikatlashtirish belgilanadi. Sertifikatlashtirish majburiy bo'lgan mahsulotlar ro'yxatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydi. Majburiy sertifikatlashtirish me'yoriy sertifikatlashtirish me'yoriy hujjatlarning talablariga muvofiq mahsulot xususiyatini aniqlash uchun uni sinashni sertifikatlangan mahsulot ustidan davlat tekshiruv va nazoratni o'rnatishni o'z ichiga oladi. Sinovlar akkreditatsiya qilingan sinov laboratoriyalari (markazlar) tomonidan haq evaziga amalga oshiriladi. Majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan ammo muvofiqlik sertifikatiga ega bo'lmagan mahsulotni targ'ib qilish, reklama qilish, sotish man etiladi. Majburiy sertifikatlashtirishi lozim bo'lgan mahsulotlar sertifikatlashtirishga taqdim etilmagan bo'lsa, sertifikatlashtirish talablariga muvofiq emasligi sababli sertifikatlashtirishdan o'tmagan bo'lsa, sertifikatni amal qilish muddati tugagan yoki uning amal qilishi to'xtatib qo'yilgan bo'lsa O'zbekiston Respublikasi hududida realizatsiya qilinishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 28-dekabrda qabul qilingan "Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida"gi qonunning 13-moddasida tadbirkorlarning tovarlarni majburiy sertifikatlashtirish vaqtidagi majburiyatlari belgilab qo'yilgan. Unga asosan majburiy sertifikatlashtirishi lozim bo'lgan mahsulotlarni realizatsiya qiluvchi tadbirkorlar:

- majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan mahsulotni sertifikatlashtirishga taqdim etishlari;

- sertifikatlangan mahsulotni sertifikatlash organlarining o'zi yoki ular e'tirof etgan organlar bergan sertifikat mavjud bo'lgan taqdirdagina realizatsiya qilishlari va uning normativ hujjatlar talablariga mos bo'lishini ta'minlashlari;

- sertifikatlangan mahsulotni, basharti u normativ hujjat talablariga muvofiq kelmasa, shuningdek, sertifikatning amal qilish mud-

dati tugagan yoxud uning amal qilishi sertifikatlashtirish organining qarori bilan to'xtatib qo'yilgan yoki bekor qilingan bo'lsa, realizatsiya qilishni to'xtatib qo'yishlari yoki tugatishlari;

- majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan mahsulotni sertifikatlashtiruvchi va sertifikatlangan mahsulotni nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari o'z vakolatlarini moneliksiz bajarishlari uchun sharoit yaratishlari;

- sertifikatlangan mahsulot ishlab chiqarishning texnikaviy hujjatlariga yoki texnologik jarayoniga kiritilgan o'zgartirishlar haqida sertifikatlashtirish organini belgilangan tartibda xabardor etishlari;

- ilova qilingan texnik hujjatda mahsulot muvofiq kelishi lozim bo'lgan sertifikatlashtirish to'g'risidagi ma'lumotlarni hamda normativ hujjatlarini ko'rsatishlari va bu ma'lumotlar istemolchilar xaridor, buyurtmachi) e'tiboriga yetkazilishini ta'minlashlari shart.

5) Tadbirkorlik faoliyatining subyekti buxgalteriya, tezkor va statistika hisobini qonun hujjatlari talablariga muvofiq yuritishlari shart.

Buxgalteriya hisoboti yuritishdan maqsad tadbirkorlarni o'z vaqtida to'liq hamda aniq moliyaviy holati to'g'risida ma'lumotlarni shakllantirish hisoblanadi. "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunning 3-moddasiga asosan barcha tadbirkorlar qonun hujjatlarida nazarda tutgan tartibda buxgalteriya hisobini yuritadi va buxgalteriya moliya hisobotini taqdim etadi. Buxgalteriya hisobotini tartibga solish buxgalteriya hisob standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. Qonunning 6-moddasida buxgalteriya hisobining asosiy qoidalari belgilab qo'yilgan. Unga asosan buxgalteriya hisobi ikki yoqlama yozuv usulida yuritilishi, uzluksiz yuritilishi xo'jalik operatsiyalari, aktiv va passivlar pulda baholanishi lozim va hokazo. Buxgalteriya hisobi hisobotini tashkil etishni korxonalar rahbari, yakka tadbirkor amalga oshiradi. Bunda buxgalteriya hisobi to'la va aniq yuritilishi va hisob-kitob hujjatlari saqlanishi shart. Hujjatlar boshlang'ich rekvizitlari quyidagilardir:

1) korxonalar, muassasalar nomi;

2) hujjatning nomi va raqami, u tuzilgan sana va joy xo'jalik operatsiyasining nomi, mazmuni va miqdor o'lchovi (natura holatda va pulda ifodalangan holatda) mas'ul shaxslarning shaxsiy imzolari;

Boshlang'ich hisob hujjatlariga xo'jalik operatsiyasi qatnashchilari tomonidan tasdiqlanmagan tuzatishlar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bank va kassa pul hujjatlarida tuzatishlar o'chirib yozishlarga yo'l qo'yilmaydi (Buxgalteriya hujjati to'g'risidagi qonunning 9-moddasi).

Buxgalteriya hisoblari asosida moliyaviy hisobot tuziladi. Moliyaviy hisobot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) buxgalteriya balansi;
- 2) moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot;
- 3) asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot;
- 4) pul oqimlari to'g'risidagi hisobot;
- 5) xususiy kapital to'g'risidagi hujjat;
- 6) izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar.

Buxgalteriya hisoboti to'g'risidagi qonunning 16-moddasi O'zbekiston Respublikasi davlat statistikasi to'g'risidagi qonunni 11-moddasiga asosan barcha tadbirkorlik faoliyati subyektlari ularning struktura birliklari davlat statistika kuzatuvlar o'tkazish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni bepul taqdim etadilar. Davlat statistikasi yuritishdan maqsad iqtisodiy va ijtimoiy jarayonda ro'y berayotgan jarayonlarni aniqlash uchun kuzatib borish hisoblanadi. Bu jarayonlar haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lishi uchun davlat vakolati idoralari tomonidan statistik hisobotlar shakllari tasdiqlangan.

Tadbirkorlik subyektlari statistik hisobotlar tayyorlashda ushbu belgilangan shaklga to'liq rioya qilishi lozim.

Bu shaklga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish ta'qiqlanadi. Tezkor hisobotlar ham tadbirkorlik faoliyatini u yoki bu tarmoqlaridan xususan qishloq xo'jaligida keng qo'llaniladi. Tezkor hisobotlardan ko'zlangan maqsad davlat boshqaruv organlari tomonidan tadbirkorlik faoliyati subyektlarini kundalik xo'jalik ishlaridan xabardor bo'lishi va o'z vaqtida (operativ) tezkor yordam berish hisoblanadi. Masalan, qishloq xo'jaligida bahorgi ekin, kuzgi hosilni yig'ishtirib olish mavsumidagi tezkor hisobotlar, ekinlarga hashorat tushganligi yoki chorva mollariga yuqumli kasalliklar yuqqanligi to'g'risidagi tezkor hisobotlar kiradi.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlari o'z faoliyatlari to'g'risidagi hisobotlarni tegishli organlarga belgilangan tartibda va muddatlarda taqdim etishlari lozim.

Yuqorida tadbirkorlik subyektlari buxgalteriya hisobotlari statistik hisobotlarni yuritishi qayd etilgan edi. Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi Qonunning 18-19-moddalarida moliyaviy hisobot davri va taqdim etish davri belgilab qo'yilgan. Moliyaviy hisobot quyidagilarga taqdim etiladi:

- 1) soliq organlariga;
- 2) ta'sis hujjatlariga muvofiq mulkdorlarga;
- 3) davlat statistika organlariga, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa organlarga.

Moliya hisoboti hisobot yili boshidan qo'shilib boruvchi jamlama tartibida yilning har choragida taqdim etiladi. Moliyaviy hisobotni taqdim etish hujjatlarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilaydi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning yillik moliyaviy hisoboti manfaatdor banklar, birjalar, investorlar, kreditorlar va boshqalar uchun oshkora hisoblanadi.

Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari, sug'urta kompaniyalari, banklar, fondlar va tovar birjalari investitsiya va boshqa moliya muassasalari har yilgi moliyaviy hisobotni ularda ko'rsatilgan ma'lumotlarning to'g'riligini auditorlar tasdiqlagach hisobot yili tugaganidan so'ng 1-maygacha e'lon qilishlari shart.

Davlat statistikasi to'g'risidagi qonunning 11-moddasiga muvofiq barcha tadbirkorlik subyektlari davlat statistika kuzatuviga o'tkazish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni bepul taqdim etadilar. Statistika ma'lumotlari aniq bo'lib to'la hajmda belgilangan muddatda va belgilangan adreslar bo'yicha taqdim etilishi lozim. Statistika ma'lumotlarini taqdim etish tartibi davlat statistika organlari tomonidan tasdiqlangan davlat hisoboti shakllarida belgilab boriladi.

Tadbirkorlik faoliyatining subyekti pochta manzili va boshqa rekvizitlarining o'zgarganligi to'g'risida tegishli organlarni o'z davrida xabardor qilishlari shart. Ma'lumki, FKning 46-modda-siga asosan yuridik shaxs o'zi bilan bo'ladigan aloqani amalga oshiriladigan pochta manziliga ega bo'lishi lozim hamda u o'zgarganda vakolatli davlat organlarini xabardor etishi shart. Yuridik shaxsning nomi va joylashgan yeri, pochta manzili, uning ta'sis hujjatlarida ko'rsatiladi. Bu o'rinda yuridik shaxsning yuridik manzili bilan uning pochta manzili o'rtasida muayyan farq borligini yodda tutish lozim. Agarda

yuridik manzil yuridik shaxsning muayyan hududida, ko'chada, binoda joylashganini qayd etuvchi ma'lumotlar bo'lsa, pochta manzili esa yuridik shaxsga yuboriladigan xat-xabarlar pochta korrespondentsiyalarini yetkazib beruvchi manzil hisoblanadi. Pochta rekvizitlari yuridik shaxsga yuboriladigan xat-xabarlar pochta korrespondentsiyalari o'z vaqtida aniq yetib borishini ta'minlaydi. Vakolatli davlat organlari ana shu pochta manzillariga amal qilib ish ko'rishadi. Boshqacha aytganda pochta manzili yuridik shaxs bilan boshqa subyektlar o'rtasida doimiy barqaror aloqani ta'minlovchi o'ziga xos vosita hisoblanadi. Qonunda pochta manzillari bilan birga boshqa rekvizitlar to'g'risida ham gap boradi. Odatda yuridik shaxsni rekvizitlari jumlasiga uning nomi, joylashgan joy, yuridik manzili, pochta manzili, shu jumladan, ba'zi holatlarda telefon, faks, elektron pochta, moliyaviy hujjatlarda esa bank muassasalarida hisob raqami ham ko'rsatiladi, binobarin, yuqoridagi rekvizitlar o'zgargan taqdirda yuridik shaxs bu haqida o'zini ro'yxatdan o'tkazgan davlat idorasiga va ushbu tadbirkorlik subyektining faoliyatini nazorat qilish vakolatlariga ega bo'lgan boshqa davlat idoralariga (masalan, sanitariya nazorati, yong'indan saqlash xizmati va shu kabilarga) xabardor qilishi lozim.

Tadbirkorlik faoliyatining subyektini ushbu majburiyatni bajar-magan taqdirda qonun hujjatlarida buning uchun tegishli javobgarlik belgilab qo'yilgan. Bundan tashqari tadbirkor tomonidan ushbu majburiyatga rioya qilmaslik o'zi uchun qator salbiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Masalan, protsessual qonunchilik bo'yicha, agarda yuridik shaxs tadbirkor da'vogar yoki javobgar sifatida sudga qatnashganda o'z pochta manzili o'zgargani to'g'risida sudni o'z vaqtida xabardor qilmasa, eski pochta manzili bo'yicha yuborilgan hujjatlar va chaqiruv qog'ozini tadbirkor uchun muayyan huquqiy oqibatlarda vujudga keltiradi: ya'ni, u xarajatlarni va chaqiruv qog'ozini o'z muddatida olgan hisoblanadi va uning hech qanday e'tirozi qabul qilinmaydi.

Tadbirkor zimmasiga yuklangan majburiyatlardan biri yollanib ishlayotgan xodimlarni ijtimoiy va tibbiy sug'urta qilishdir. Bu majburiyat tadbirkorning ish beruvchi sohib sifatidagi mavqeidan kelib chiqadi. Xususiyl tadbirkor O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq ijtimoiy va tibbiy sug'urta hamda ijtimoiy ta'minot jamg'armasiga majburiy ajratmalar tarzida pul o'tkazib turadi.

Umumiy qoidaga ko'ra, tadbirkor yollangan xodimni vaqtinchalik mavsumiy yoki doimiy ishga qabul qilinganidan qat'iy nazar ijtimoiy sug'urta qildirishga va to'lovlarni to'lashga majburdir.

Ijtimoiy sug'urta to'lovlariga xodimlar ish haqidan hech qanday pul ushlab qolmasdan to'lanadi. Tadbirkor tegishli kasaba uyushmasida va ijtimoiy sug'urta idoralarida sug'urtalovchi sifatida ro'yxatdan o'tadi va mehnat shartnomasi (kontrakti) asosida yollanib ishlovchi barcha xodimlari uchun davlat ijtimoiy sug'urta jamg'armasiga belgilangan tartibda badallar to'laydi, masalan, dehqon xo'jaligi boshlig'i ham dehqon xo'jaligi a'zolari uchun badallar to'laydi (Dehqon xo'jaligi haqidagi qonunning 13-moddasi, 5-bandi).

Tadbirkor xodimlarni ijtimoiy muhofaza qilinishi uchun pensiya, aholini ish bilan ta'minlash, ijtimoiy sug'urta fondlariga majburiy to'lovlar to'lab turadi.

Ijtimoiy sug'urtalangan xodimlar mehnat qobiliyatini vaqtincha yo'qotganda nafaqalar, qarilik, nogironlik, boquvchisidan judo bo'lganlik uchun pensiyalar bilan ta'minlanadilar.

Tibbiy sug'urta ham odatda ishga yollovchi tadbirkor tomonidan amalga oshiriladi. Tibbiy sug'urta mablag'i Konstitutsiyaning 40-moddasida ko'rsatilgan har bir insonning malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqining moddiy negizi bo'lishi lozim.

Tibbiy sug'urta shartlari va miqdori O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan belgilanadi.

Ijtimoiy va tibbiy sug'urta tadbirkorlik uchun majburiy to'lov bo'lib, undan bo'yin tovlash yoki bosh tortishga tadbirkor haqli emas.

Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyati hayotning deyarli barcha sohalarini qamrab olgan. Binobarin, tadbirkorlar ham turli-tuman kasbdagi shaxslarning xizmatiga muhtoj bo'ladilar va demak ularni ishga yo'laydilar. Tadbirkor qonunlarga muvofiq maxsus bilim va ko'nikma talab qilinadigan ishga faqatgina zarur tayyorgarlikka ega, kasb-kori jihatidan yaroqli va tegishli ma'lumotga ega bo'lgan shaxslarnigina jalb etish shart.

Tadbirkorning zimmasiga yuklatilgan ushbu majburiyat tadbirkorning ham, unga yollanib ishlayotgan xodimlarning ham, ularning faoliyat natijalaridan (mahsulotlari, xizmatidan) bahramand bo'ladigan iste'molchilarning manfaatlari nuqtayi nazardan belgilangandir.

Zarur bilimga va ko'nikmaga ega bo'lmagan shaxsga mana shunday sifatlar talab qiladigan ishlarni topshirish har uchchala taraf uchun og'ir salbiy, ba'zan tuzatib bo'lmas mudhish oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli ham O'zbekiston Respublikasi MKning 80-moddasi, 5-qismida "qonun hujjatlariga muvofiq maxsus ma'lumotga yoki maxsus tayyorgarlikka ega shaxslargina bajarishi mumkin bo'lgan ishlarga kirayotganda oliy yoki o'rta maxsus o'quv yurtini tamomlaganligi to'g'risidagi diplom yoxud mazkur ishni bajarish huquqini beradigan guvohnomani yoki boshqa tegishli hujjatni taqdim etadi" deb ko'rsatiladi. Turmushda bunday kasblar doirasi juda keng va xilma-xil (vrach, shofyor, uchuvchi va h.k.).

Xodimni maxsus bilim va ko'nikma talab qiladigan ishga yollashda u bir vaqtini o'zida:

- 1) zarur tayyorgarlikka ega bo'lish;
- 2) kasb-kori jihatidan yaroqli bo'lishi;
- 3) tegishli ma'lumotga ega bo'lishi shart.

Xodimni zarur tayyorgarlikka ega ekanligi unda bo'lg'usi ishi, ish sharoitlari, xavfsizlik qoidalari, ish yuritish tartibi haqida to'g'ri tasavvurga ega ekanligi yoxud ilgari shu ishlarda rasmana (normal) ishlaganligi tushuniladi.

Kasb-kori jihatidan yaroqli bo'lishi deganda shaxsning jismoniy xususiyatlari, yoshi, sog'lig'i, jinsi, xulq-atvori va shu kabi belgilariga ko'ra topshiriladigan vazifaga muvofiqligi, mosligi nazarda tutiladi.

Tegishli ma'lumotga ega ekanligi belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan o'quv yurtini tugatganligi haqida belgilangan nusxalardagi hujjatlarga ega ekanligi tushuniladi (diplom, guvohnoma va h.k.). Ba'zi mutaxassisliklar bo'yicha tegishli ma'lumotga ega bo'lmagan shaxslarning ishlashi qonunda bevosita ta'qiqlab qo'yiladi. Masalan, qonunsiz vrachlik qilish, haydovchilik guvohnomasi bo'lmagan shaxsning avtomobilni boshqarishi tegishli jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi. Bundan tashqari bunday shaxslarni ishga yollagan tadbirkor ham ularning faoliyati natijasida yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararlarni qoplash bo'yicha birgalikda javobgar bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Xo'jalik subyektlari huquqini himoya qiluvchi organlar, ularning vakolatlari, vazifalari qanday?
2. Huquqiy himoyaning doimiy va uzluksizligi nimalardan iborat va uning ahamiyatini ayting.
3. Antimonopol qonunchilikning sog'lom raqobatni vujudga keltirishdagi rolini tushuntiring.
4. Nizolarni hal etish tizimi qanday?
5. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmat bo'linmalarining huquqiy himoya tizimida tutgan o'rni haqida gapiring.

1. Tavsiya qilinayotgan rahbariy adabiyotlar

I.A.Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992-y.

I.A.Karimov. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T.: «O'zbekiston», 1993-y.

I.A.Karimov. Iqtisodiy islohot: mas'uliyatli bosqich. T.: «O'zbekiston», 1994-y.

I.A.Karimov. Dehqonchilik taraqqiyoti – farovonlik manbayi. T.: «O'zbekiston», 1994-y.

I.A.Karimov. O'zbekiston - iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1995-y.

I.A.Karimov. O'zbekiston - XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari, taraqqiyot kafolatlari. // T.: «O'zbekiston», 1997-y.

I.A.Karimov. Barqaror taraqqiyotga erishish - ustuvor vazifa. T.: 1998-y.

I.A.Karimov. Ozod va obod Vatan, farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T.: «Ma'rifat», 2000-y.

I.A.Karimov. Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasi. – «Xalq so'zi», 2000-yil 25-yanvar.

I.A.Karimov. 2001-yil 16-fevralda Vazirlar Mahkamasida bo'lib o'tgan yig'ilishdagi nutqi. «Xabarnoma», 2001-y.

I.A.Karimov. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. // «Xalq so'zi», 2002-y. 30-avgust.

I.A. Karimov. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. O'zbekiston - demokratik taraqqiyotning yangi bosqichida. -T.: "O'zbekiston", 2005.

I.A.Karimov. "Adolat - qonun ustivorligida" Xalq so'zi 30-avgust 2001-y. (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning 2-chaqiriq VI sessiyada so'zlagan nutqi).

I.A. Karimov. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir // Qishloq hayoti, 2007-yil 13-fevral.

2. Normativ huquqiy hujjatlar

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi // T.: «O'zbekiston», 2000-y.

O'zbekiston Respublikasining Xo'jalik protsessual Kodeksi // T.: «Adolat», 1998-y.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi // T.: «Adolat», 1996-y.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi //T.: «Adolat», 2007-y.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi. (2001-yil 18-oktabrgacha bo'lgan o'zgartish va qo'shimchalar bilan) // T.: «Sharq», 2001-y.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksi. (2001-yil aprelgacha bo'lgan o'zgartish va qo'shimchalar bilan) // T.: «Adolat», 2001-y.

O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi // T.: «Adolat», 1999-y.

O'zbekiston Respublikasining Bojxona Kodeksi. (2000-yilning 1-yanvarigacha bo'lgan o'zgartish va qo'shimchalar bilan) T.: // «Adolat», 2000-y.

O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo'jaligiga oid qonun hujjatlari // T.: «Adolat», 1999-y.

O'zbekiston Respublikasining Havo Kodeksi // O'zbekistonning yangi qonunlari, 1994-y, 8-son.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-y. 43-son.

O'zbekiston Respublikasining «Ijara to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992 y. 1-son, 45-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari, 1995-y. 9-son.

O'zbekiston Respublikasining «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlash to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1994-y. 2-son, 50-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-y. 5-6-sonlar, 59-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuni//O'zbekistonning yangi qonunlari. – T.: «Adolat». 1996-y. 13-son.

O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari. – T.: «Adolat», 1997-y. 14-son.

O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuni //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1996-y. 5-6-son, 61-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-y. 2-son, 54-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Markaziy bank to'g'risida»gi qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari. – T.: «Adolat», 1996-y. 12-son.

O'zbekiston Respublikasining «Tabiiy monopoliyalar to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-y. 4-5-sonlar, 106-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi – 1998-y. 5-6-sonlar, 84-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 1998-y. 5-6-sonlar, 86-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari.- T.: «Adolat», 1998-y. 17-son

O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y. 5-6-sonlar, 88-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998-y. 1-son, 10-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998-y. 5-6-sonlar, 91-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar bozorida depozitariylar faoliyati to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y. 9-son, 172-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-y. 1-son, 112-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini nazorat qilish to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1999-y. 1-son, 8-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati shartnomaviy huquqiy bazasi to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari.- T.: «Adolat», 1999-y. 21-son.

O'zbekiston Respublikasining (yangi tahrirdagi) «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. - 2003-y. -5-son. -63-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Xususiy korxonalar to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. - 2004-y. -1-2-son. -8-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. - 2004-y. -9-son. -162-modda.

O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 8-fevralda «Hakamlar sudlari to'g'risida»gi qonuni. «Xalq so'zi» 2006-yil 19-fevral.

O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida qonuni // «Xalq so'zi», 1999-yil, 17-sentabr.

O'zbekiston Respublikasining «Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2000-y. 5-6-son, 142-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2000-y.5-6-son,142-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Birjalar va birja faoliyati to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 9-10-son, 172-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi (yangi tahrir) qonuni // O'zbekistonning yangi qonunlari. – T.: «Adolat», 2001-y. 23-son.

O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2000-y. 5-6-sonlar, 140-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi (yangi tahrir) qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2000-y. 5-6-sonlar, 148-modda.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudining 2001 yil 10 oktabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 59-moddasini sharhlash to'g'risida»gi to'xtami. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2001-y. 19-son.

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonuni // «Xalq so'zi» gazetasi, 2002-yil 17 yanvar, 12-son.

O'zbekiston Respublikasining «Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi qonuni // «Xalq so'zi» gazetasi, 2002-yil 22-yanvar, 15-16-son.

O'zbekiston Respublikasining «Kredit uyushmalari to'g'risida»gi qonuni. – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2002-y. 9-son, 59-modda.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat statistikasi to'g'risida»gi qonuni // «Xalq so'zi» gazetasi, 2002-yil 26-dekabr.

O'zbekiston Respublikasining «Reklama to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida»gi Qonuni // «Xalq so'zi», 202-203-son, 2000-y. 20-sentabr.

O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi (yangi tahriri) Qonuni // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. 2003-y. 11-son. 80-modda.

Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. – T.: «Sharq», 1998-y.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xorijiy sarmoyalar ishtirokidagi korxonalar qo'shimcha rag'batlantirish omillari va imtiyozlar to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-y. 1-son, 2-modda; 1998-y. 4-son, 62-modda; 1999-y. 6-son, 155-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Korxonalar bankrotligi to'g'risidagi qonunchilikni amalga oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar haqida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999-y. 7-son, 42-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Davlat budjetiga solliqlar va to'lovlar bo'yicha imtiyozlar berishni tartibga solish to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999-y. 7-son.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarini bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to'g'risida» 1998-yil 4-martdagi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y. 3-son, 43-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Hisob-kitob mexanizmini takomillashtirish hamda respublika budjeti va mahalliy budjetlarga to'lovlar tushishini rag'batlantirish choralari to'g'risida» 1998-yil 4-fevraldagi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y. 39-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 1998-yil 9-apreldagi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y. 4-son, 64-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003-y. 1-son, 12-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari (1995-1999) // T.: «Adolat».

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 22-dekabr-dagi «Xorijiy mamlakatlar hamkorlik qarorlarini e'tirof etish va ijro

etish to'g'risida»gi Nyu-York Konvensiyasini ratifikatsiya qilish to'g'risidagi qarori // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-y. 12-son, 274-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida" gi 2005-yil 15-iyundagi Qarori // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. -2005-y. -23-24-son. -168-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik subyektlarini himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 2005-yil 14-iyundagi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. -2005y. -23-24-son. -167-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Eksport-import operatsiyalarini tartibga solish chora tadbirlari to'g'risida"gi 2005-yil 11-martdagi Qarori // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. -2005-y. -10-11-son. -72-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mikrofirmalar va kichik korxonalarini rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2005-yil 20-iyundagi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. - 2005-y. -25-26-son. -177-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik subyektlarining xo'jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish to'g'risida"gi 2005-yil 24-iyundagi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. -2005y. - 25-26-son. -178-modda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida"gi 2006-yil 24-may qarori.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish va takomillashtirish choralari to'g'risida»gi 1995-yil 25-iyuldagi 287-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 1999-y. 7-son.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Investitsiya fondlari faoliyatini tashkil etish tadbirlari to'g'risida»gi 1996 yil 18 iyundagi 220-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 1996-y. 6-son.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Import bojlarini hisoblash va undirish tartibi to'g'risida»gi 1998 yil 24 fevraldagi 80-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 1998-y. 8-son.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish bo'yicha qo'shimcha tadbirlar to'g'risida»gi 1998-yil 31-martdagi 137-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 1999-y. 7-son.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshiruvlarni ahamiyatini oshirish to'g'risida»gi 2000-yil 22-sentabrdagi 365-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 2000-y. 9-son.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Iqtisodiyotni kreditlash mexanizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2001-yil 22-avgustdagi 349-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2001-y. 8-son, 48-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Davlat budjeti parametrlari to'g'risida»gi 2001-yil 31-dekabrda 490-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 2001-y. 12-son.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish va hisobga qo'yish tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi 2001-yil 25-avgustdagi 347-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2001-y. 8-son, 47-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Iqtisodiyot va soliq sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashishni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2001-yil 6-iyuldagi 291-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami, 2001-y. 7-son, 37-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2002-yil 27-noyabrdagi 413-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2002-y. 11-son 72-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Iste'molchilar huquqlarini himoya qilishda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2002-yil 28-noyabrdagi 414-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2002-y. 11-son, 73-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi 2003-yil 8-yanvardagi 8-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2003-y. 8-son, 3-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Birja faoliyatini litsenziyalash to'g'risida»gi 2003-yil 4-fevraldagi 66-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2003-y. 2-son, 14-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida chakana savdo qoidalarini O'zbekiston Respublikasida umumiy ovqatlanish mahsulotlarini (xizmatlarini) ishlab chiqarish va sotish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida»gi 2003-yil 13-fevraldagi 75-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2003 y. 2-son, 15-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xususiy-lashtirilgan korxonalarni korporativ boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2003-yil 19-aprelagi 189-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami, 2003-y. 4-son, 32-modda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni huquqiy himoya qilishni kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2003-yil 2-maydagi 205-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2003-y. 9-10-son, 72-modda.

«Xo'jalik sudlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining javobgarlik to'g'risidagi qoidalarini qo'llashning ayrim masalalari haqida»gi 77-son qaror // O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudi Plenumi qarorlarining to'plami. Nukus, «Bilim» nashriyoti, 2000-y.

«O'zbekiston Respublikasi xususiy tadbirkorlik to'g'risida»gi Nizom. – T.: «O'zbekiston», 1992-y.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 25-sentabrdagi 365-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Xususiylashtirish investitsiya fondlari to'g'risida»gi Nizom // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 1998-y. 9-son.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 22-sentabrdagi 365-sonli qarorining 2-ilovasi: «Majburiy auditorlik tekshiruvlaridan bo'yin tovlaganlik uchun xo'jalik subyektlaridan jarma undirish tartibi to'g'risida»gi Nizom // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to'plami, 2000-y. 9-son.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2002 yil 2 martda 1109-son bilan ro'yxatga olingan «Yuridik shaxslar daromadlari (foy-dasi)dan budjetga soliqni hisoblab chiqish va to'lash tartibi to'g'ri-sida»gi Yo'riqnoma. // «O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralari me'yoriy hujjatlari axborotnomasi», 2000-y. 5-son.

O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (15-son BHMS) «Buxgalteriya balansi». // O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari, 2003-y. 5-son, 141-bet.

O'zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyatining milliy standarti (50-son AFMS) «Auditorlik dallilari» // O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari, 2003-y. 5-son, 92-bet.

O'zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyatining milliy standarti (25-son AFMS) «Auditorlik tekshiruvi o'tkazilayotganda me'yoriy-huquqiy hujjatlarga rioya etilishini tekshirish» // O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari, 2003-y. 5-son, 129-bet.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi qarorlarining to'plami // Nukus, «Bilim», 2000-y.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi va Rayosati qarorlari to'plami (1993-2001) // T.: «Adolat», 2001-y.

Постановление Государственного комитета Республики Узбекистан по демополизации и развитию конкуренции «О внесении изменений и дополнений в Положение и размещении рекламы» от 14 февраля 2003 г. № 1» // Бюллетень нормативных актов министерств, государственных комитетов и ведомств Республики Узбекистан, 2003 г. № 5-6, стр.45.

3. Maxsus adabiyotlar

Abdusalomov M., Tadbirkorlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish // Tadbirkorlik huquqi. Maxsus qism. T.: «Konsauditinform», 2002-y.

Abdusalomov M., Otaxonov F. Kontraktatsiya shartnomalari: Talabnoma va da'vo arizalari // T.: «Adolat», 1998-y.

Abdusalomov M., Sindarov K. Qishloq xo'jaligi sohasidagi tadbirkorlik shartnomalar // T.: «Konsauditinform», 2002-y.

Андреев В.К. Правосубъектность хозяйственных органов: сущность и реализация. М.: Изд-во «Наука». 1996 г.

Butikov L.I. Qimmatli qog'ozlar bozori. Darslik. T.: «Konsauditinform», 2001-y.

Bozor qonuniyatlari asoslari. Tuzuvchilar: Chjen V.A., X.R.Raxmonqulov, O.Oqyulov, G.N.Tansiqboyeva, G.M.Figlin. Biznes-katalog, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi. 1996-y.

Германское право. Часть 2. Германское торговое уложение и другие законы. М.: 1996 г.

Гражданское право. Том 1: Учебник. Отв.ред.проф.-Е.А.Суханов. 2-изд, перераб. и доп.—М.: из-во БЕК, 1998 г.

Дойников И.В. Предпринимательское (хозяйственное) право. М.: 1998 г.

Ершов И.В., Иванов Т.Н. Предпринимательское право. Moskva, 1999 г.

Zokirov I.B. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik huquqi. 1-qism, Toshkent, «Adolat», 1996-y.

Zokirov I.B., Baratov M. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning huquqiy asoslari. Tadbirkorlik huquqi. Darslik. (Umumiy qism) // T.: «Konsauditinform», 2002-y.

Зинченко С., Лапач В., Газарян С. Парадоксы правосубъектности предприятий // Хозяйство и право, 1995 г., № 1.

Ibratov B. Tadbirkorlik huquqi. T.: «Moliya», 2001-y.

Ibratov B. Mahsulotning, bajarilgan ishning, ko'rsatilgan xizmatning sifatini davlat tomonidan tartibga solinishi. Tadbirkorlik huquqi. Darslik. (Umumiy qism) // T.: «Konsauditinform», 2002-y.

Каратуев А.Г. Ценные бумаги: виды и разновидности. Учебное пособие. М.: Русская деловая литература. 1998 г.

Караходжаева Д. О юридических лицах и их имущественных правомочиях // Davlat va huquq. 2000-y. 1-son.

Круглова Н.Ю. Хозяйственное право. М.: Русская деловая литература. 1998 г.

Лаптев В.В. Предпринимательское право: понятие и субъекты. М.: «Yurist», 1999 г.

Мартемянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. общие положения. М.: «ВЕК», 1994 г.

Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок. М.: «Перспектива», 1995 г.

Nasriyev I. «Bankrotlik to'g'risida»gi qonun va uning tabiati hamda bankrotlik to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishning o'ziga xos xususiyatlari // «Хо'jalik va huquq», 1999-y., 2-son.

Никитинский В.И., Коршунова Т.Ю. Правовое регулирование трудовых отношений работающих собственников. «Государство и право». № 6, 1992 г.

Oqyulov O. O'zbekiston qonunlariga sharhlar. O'zbekiston Respublikasi Mulkchilik to'g'risidagi Qonuni. // T.: «Adolat», 1994 -. 61-62-betlar.

Oqyulov O. Tadbirkorlarning huquqlari, burchlari, javobgarligi va huquqiy kafolatlari. Tadbirkorlik faoliyatining obyekt sifatida mulk. Tadbirkorlik huquqi. Darslik. (Umumiy qism) // T.: «Konsauditinform», 2002-y.

Otaxonov F.H. Aksionerlik jamiyatlari // T.: «Adolat», 1996 y.

Otaxonov F.H. Xalq xo'jaligida yuridik xizmat va talabnoma da'vo ishlarini yuritish // T.: «Adolat», 1997-y.

Otaxonov F. O'zbekiston Respublikasida yuridik xizmat. O'quv qo'llanma. // TDYUI, 2003-y.

Олейник А.С. Предпринимательское (хозяйственное) право. М.: «Yurist», 2000 г. 1-2-том.

Pul va moliya bozorlari. Tuzuvchilar: O.SH.Namozov, M.A.Yusupov, J.A.Fattoxova //Biznes-katalog, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1996-y.

Плиев Е.Г. Правовое проблемы предпринимательства в России. Цивилистический аспект. М.: Проспект, 1999 г.

Rahmonqulov H. Mustaqillik va bozor-xo'jalik qonunchiligi // «Хо'jalik va huquq», 1996-y. 1-son.

Ro'zinazarov SH.N. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning shartnoma munosabatlari // «Xo'jalik va huquq», 1999-y. 5-son.

Ro'zinazarov SH.N. Tadbirkorlik huquqi subyektlari va ularning huquqiy holati // «Xo'jalik va huquq», 2001-y. 8-son.

Raximov D. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq qonunchilik. // «Xo'jalik va huquq», 2001-y. 2-son.

Сборник документов по проведению аукционов и конкурсов. Т.: «Adolat», 1994 г.

Стровский М.Е. Внешнеэкономическая деятельность предприятия. М.: «ЮНИТИ», 1999 г.

Tadbirkorlik huquqi. Umumiy qism. Darslik. Tahririyat hay'ati: H.Rahmonqulov, SH.Ro'zinazarov, M.Niyozov va boshqa.; Mas'ul muharrir: SH.Ro'zinazarov T.: «Konsauditinform», 2002-y.

Tadbirkorlik huquqi. Maxsus qism. Darslik. Tahririyat hay'ati: SH.Ro'zinazarov, A.Saidov, K.Rashidov va boshqa.; Mas'ul muharrir: SH.Ro'zinazarov. T.: «Konsauditinform», 2002-y.

ТотевК.Ю. Предприятие и его организационно-правовые формы. Государство и право. 1994 г. № 10.

Toxirov F. Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish uchun jinoiy javobgarlik. «Qonun himoyasida», 2000-yil, 2-son.

Tursunov Y. Mehnat huquqi. Darslik. // T.: «Moliya», 2002-y.

Турсунов Й, Саримсакова Г. Вопросы совершенствования предпринимательства на селе. «Хозяйство и право». 2002 г. № 3.

Xamedov I.A., A.M.Alimov O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat asoslari. Toshkent. Adabiyot jamg'armasi, 2001-y.

Хозяйственное право. Общие положения. Под. ред. В.В.Лаптева. М.: «Наука», 1983 г.

Xo'jalik shartnomalariga oid qonun hujjatlari va shartnomalar namunaviy shakllari to'plami. Tuzuvchilar: Matrasulov D.R. va boshqa., // T.: «Adolat», 1998-y.

Чувпило А.А. Хозяйственное право зарубежных стран. Учебное пособие. К.: «УМКВО», 1992 г.

Шаулов Д.И., Канн У.Т. Бухгалтерский учет на предприятиях на основе измененного плана счетов, вводимого с 2004 года ч. I Справочное пособие Т.: «Мир экономики и права», 2003 г.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 2-qismiga sharhlar. T.: 1998-y.

Qimmatli qog'ozlar: Aksiyador va tadbirkorning ma'lumot beruvchi qo'llanmasi. Tuzuvchilar: G'afurov SH.R., Shaulov D.I., Kan U.T. Tahrir kengashi: Xo'jayev B.A. va boshqalar. To'ldirilgan va qayta ishlangan 4-nashri. // T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2000-y.

MUALLIFLAR JAMOASI HAQIDA QISQACHA MA'LUMOT

- Rustambayev M.H.** Toshkent Davlat yuridik instituti rektori, yuridik fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist.
- Ibratov B.I.** Yuridik fanlari doktori, professor.
- Oqyulov O.O.** TDYul "Xo'jalik huquqi va jarayoni" kafedrasini mudiri, yuridik fanlari doktori, professor.
- Otaxonov F.H.** Yuridik fanlari nomzodi
- Tohirov F.** TDYUI «Jinoyat huquqi» kafedrasini mudiri, yuridik fanlari nomzodi, dotsent
- Ernazarov U.** Samarqand viloyati xo'jalik sudi raisi
- Nasriyev I.I.** Yuridik fanlari doktori.
- Shukurullayev A.X.** Toshkent shahar xo'jalik sudi sudyasi, yuridik fanlari nomzodi.
- Burxanxodjayeva X.V.** TDYUI «Xo'jalik huquqi va jarayoni» kafedrasini katta o'qituvchisi.
- Tursunov Y.T.** TDYUI «Mehnat va ijtimoiy himoya huquqi» kafedrasini dotsenti, yuridik fanlari nomzodi.
- Do'stov U.N.** TDYUI «Xo'jalik huquqi va jarayoni» kafedrasini dotsenti, yuridik fanlari nomzodi.
- Mansurov K.E.** TDYUI «Xo'jalik huquqi va jarayoni» kafedrasini o'qituvchisi.
- Isakov T.U.** TDYUI «Xo'jalik huquqi va jarayoni» kafedrasini o'qituvchisi.
- Yuldashev J.I.** TDYUI «Fuqarolik huquqi» kafedrasini o'qituvchisi.
- Xaytboyev M.M.** TDYUI «Xo'jalik huquqi va jarayoni» kafedrasini o'qituvchisi.
- Nuriddinova A.M.** TDYUI «Xo'jalik huquqi va jarayoni» kafedrasini tadqiqotchisi.
- Xodjayev B.** TDYUI «Xo'jalik huquqi va jarayoni» kafedrasini o'qituvchisi.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I bob. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasi	6
1-§. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik(tadbirkorlik) huquqining roli.....	6
2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining tushunchasi va uning predmeti	8
3-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining asosiy tamoyillari	15
4-§.Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining boshqa huquqiy fanlardan farqi.....	19
II bob. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining manbalari	23
1-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining manbalari tushunchasi	23
2-§.Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalarining turlari	24
III bob. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlar	31
1-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabat tushunchasi, belgilari va tarkibiy qismlari.....	31
2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlar turlari hamda tasnifi va ularning vujudga kelish asoslari	39
IV bob. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektlari	45
1-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari tushunchasi, belgilari va tasnifi	45
2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari faoliyatining tashkil qilinishi va tugatilishi. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish.....	53
3-§. Yakka tartibdagi tadbirkor xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti sifatida	60
4-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyekti sifatida davlat	67
5-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyekti sifatida korxonalarining ayrim turlari: unitar korxonalar; aksiyadorlik jamiyatlari; ishlab chiqarish kooperativlari; xo'jalik shirkati; mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar	79
V bob. Bozor munosabatlari sharoitida korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish	94
1-§. Xususiylashtirishning mohiyati, zarurati va tushunchasi	94
2-§. Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning huquqiy asoslari	97
3-§. Xususiylashtirishning usullari va shakllari.....	105
4-§. Mulknii Natsionalizatsiya qilish.....	108

VI bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini qayta tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari	111
1-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini qayta tashkil etish tushunchasi va uni amalga oshirish usullari	111
2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini tugatish tartibi va asoslari	126
VII bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning bankrotligi	139
1-§. Bankrotlik tushunchasi va uning normativ huquqiy asoslari	139
2-§. Sudgacha sanatsiya qilish, kuzatuv va sud sanatsiyasi.....	143
3-§. Tashqi boshqaruv.....	147
4-§. Bankrotlik to'g'risidagi ishni sudda ko'rishga tayyorlash, uni hal etish	149
5-§. Qarzdor yuridik shaxslar ayrim toifalarining bankrotligi xususiyatlari	154
6-§. Yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining xususiyatlari.....	157
7-§. Bankrotlikning soddalashtirilgan taomillari	161
VIII bob. Raqobatning huquqiy ta'minlanishi	165
1-§. Insofli va insofsiz raqobat tushunchalari hamda ularning shakllari.....	165
2-§. Iste'molchilar huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish.....	167
3-§. Insofsiz raqobat va reklama.....	169
IX bob. Xo'jalik (tadbirkorlik) shartnomalari	174
1-§. Xo'jalik shartnomasi tushunchasi, subyektlari va ahamiyati	174
2-§. Xo'jalik shartnomalarini tuzish, o'zgartirish va bekor qilish.....	178
3-§. Xo'jalik shartnomalarini bajarish	186
4-§. Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan ta'minlanishini tashkil etish. Xo'jalik shartnomalarini tuzish va bajarishni nazorat qilish.....	189
5-§. Shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik	191
X bob. Tovar va moliya bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash	205
1-§. Tovar va moliya bozorlarida monopolistik faoliyat tushunchasi va belgilari	205
2-§. Monopolistik faoliyatni amalga oshirishning oqibatlari va javobgarlik turlari.....	212
3-§. Tabiiy monopoliyalarni huquqiy tartibga solish.....	213
XI bob. Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatiga soliqlar orqali ta'sir qilishning huquqiy asoslari	221
1-§. O'zbekistonda xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini soliqlar vositasida boshqarish, uning asosiy funksiyalari, tamoyillari	221

2-§. Xo'jalik faoliyatiga soliqlar orqali ta'sir etish maqsadi, tushunchasi va vositalari.....	224
3-§. Xo'jalik faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish yuzasidan huquqiy munosabatlar.....	230
4-§. Soliqqa oid huquqbuzarlik va uning uchun javobgarlik.....	234
XII bob. Tashqi iqtisodiy faoliyatni huquqiy tartibga solinishi	240
1-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi va uning huquqiy asoslari.....	240
2-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari va ularning turlari.....	243
3-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solinishi.....	246
4-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni kvotalash, litsenziyalash, ta'rif va soliqlar hamda valuta orqali tartibga solinishi.....	249
5-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari bo'yicha huquq va majburiyatlar hamda javobgarlik.....	255
XIII bob. Investitsiya faoliyatini huquqiy tartibga solish	259
1-§. Investitsiya faoliyati tushunchasi, turlari. Investitsiya obyektlari.....	259
2-§. Investitsiya sohasidagi qonunchilik. Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi.....	262
3-§. Investitsiya faoliyatini shartnomaviy shakllari. Taraflarning huquq va majburiyatlari.....	266
XIV bob. Qimmatli qog'ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solish	272
1-§. Qimmatli qog'ozlar tushunchasi.....	272
2-§. Qimmatli qog'ozlarning turlari, ularning emitsiyasi tushunchasi va faoliyati.....	274
3-§. Qimmatli qog'ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solinishi: yo'llari va vositalari.....	284
4-§. Fond birjalari, ularning tuzilishi va vazifalari.....	286
5-§. Qimmatli qog'ozlar bozorida investitsiya institutlarining tarkibi va ularning faoliyati.....	292
XV bob. Xo'jalik faoliyatini moliyalash, kreditlash va hisob-kitob	305
1-§. Buxgalteriya hisobi, hisobotlari, statistik va audit faoliyatni huquqiy tartibga solish tushunchasi, vazifalari.....	305
2-§. Buxgalteriya hisobini yuritish va uning huquqiy jihatdan tartibga solinishi.....	309
3-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlar mol-mulk fondlari va ularni buxgalteriya hisobi vositalari bilan huquqiy tartibga solinishi.....	312

4-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan buxgalteriya hisobotlari taqdim etilishini huquqiy tartibga solish.....	313
5-§. Auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari.....	316
6-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni kreditlashga oid huquqiy munosabat tushunchasi va ularni yuzaga kelish asoslari.....	319
7-§. Kredit shartnomasi tushunchasi, taraflari, kredit shartnomasining shakli	323
8-§. Kredit shartnomasi yuzasidan majburiyatlarning buzilishi va uning uchun javobgarlik.....	325
XVI bob. Iqtisodiyot sohasidagi qilmishlar uchun jinoiy javobgarlik	328
1-§. Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar uchun javobgarlik	328
2-§. Xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlik	360
XVII bob. Xo'jalik nizolarini hal qilish.....	375
1-§. Xo'jalik nizolari tushunchasi va uning kelib chiqish asoslari.....	375
2-§. Xo'jalik nizolarini hal qiluvchi organlar	376
3-§. Xo'jalik nizolarini hal etish va sud hujjatlarini qayta ko'rish	389
4-§. Xo'jalik sudi hujjatlarining ijrosi	398
5-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni ishchanlik obro'sini himoya qilishning o'ziga xos xususiyatlari	399
XVIII bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimi.....	403
1-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlar huquqiy himoya tizimining mohiyati, shakllari va uning tashkiliy mexanizmi.....	403
2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy ta'minlash.....	407
3-§. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish.....	413
4-§. Tadbirkorlik subyektlarining huquq va majburiyatlari.....	420
Tavsiya qilinayotgan rahbariy, me'yoriy, huquqiy hujjatlar va maxsus adabiyotlar.....	447

XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI

Darslik

Muharrir
Texnik muharrir
Kompyuterda
sahifalovchi

R. Jomonov
D. Isamuhamedova
D. Hamidova

Bosishga 15.08.2007-yilda ruxsat etildi. Qog‘oz bichimi 60 x 84 1/16.

Bosma tabog‘i 29,0. Adadi 500 nusxa.
1110-sonli buyurtma. Narxi shartnoma asosida.

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi
huzuridagi «Adolat» nashriyoti.
Toshkent shahri, 100083, Buyuk Turon ko‘chasi, 41-uy.

TDYUI «TEZKOR NASHR MARKAZI»da bosildi.
Toshkent shahar, Sayilgoh 35.

ISBN 978-9943-332-39-3

9 789943 332393

XO'JALIK (TADBIRKORLIK)
HUQUQI

Darslik